

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**

Халыаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal

**ACTUAL PROBLEMS OF THE
PRESENT**

№1 (35)

**Журналдың бөлімдері бойынша
редакциялық алқасының құрамы:
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ**

Бас редактор: Меңлібаев Қ.Н., филос.ғ.к., профессор, ҚПҒА академигі (Қарағанды)
Бас редактордың орынбасары: Кадырова Г.А., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Заңтану

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Хан А.Л., э.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нұрғалиев Б.М., э.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ким Д.В., э.ғ.д., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., э.ғ.д., профессор (Сербия)

Педагогика

Ғылыми редактор: Сарбасова К.А., п.ғ.д., профессор, ҚПҒА академигі (Нұр-Сұлтан)
Атқарушы хатшысы: Бокижанова Г.К., п.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Тәжіғұлова Г.О., п.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Храпченко В.Г., п.ғ.д., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., п.ғ.к., профессор (Түркістан)

Экономика

Ғылыми редактор: Омарова Б.А., э.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Дарибекова А.С., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нурумов А.А. э.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Трохимец Е.И., э.ғ.д., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., э.ғ.д., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Ғылыми редактор: Хамзин М.Х., филол.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Баймұрынов Ж.М., филол.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Насипов И.С., филол.ғ.д., профессор (Уфа, Башкортостан Республикасы)
Жақыпов Ж.А., филол.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Утяев А.Ф., филол.ғ.к., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарлық ғылымдар

Ғылыми редактор: Еликбаев Н.Е., филос.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Касенов Е.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Алексеев А.П., филос.ғ.д., профессор (Мәскеу, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., филос.ғ.д., профессор (Бішкек, Қырғызстан)
Исмагамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Алматы)

Техникалық ғылымдар

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Шашанова М.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Грузин В.В., т.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Волокитин Г.Г., т.ғ.д., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., т.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Фармация, химия

Ғылыми редакторы: Абдуллабекова Р.М., фарм.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Қалдыбаева А.К., х.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Жаугашева С.К., м.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ишмуратова М.Ю., б.ғ.к., доцент (Қарағанды)

ISSN 2312 – 4784

**Состав редакционной коллегии
по разделам журнала:**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Менлибаев К.Н., к.филос.н., профессор, академик АПНК (Караганды)
Заместитель главного редактора: Кадырова Г.А., к.э.н., доцент (Караганды)

Юриспруденция

Научный редактор и ответственный секретарь: Хан А.Л., к.ю.н., профессор (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нургалиев Б.М., д.ю.н., профессор (Караганды)
Ким Д.В., д.ю.н., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., д.ю.н., профессор (Сербия)

Педагогика

Научный редактор: Сарбасова К.А., д.п.н., профессор, академик АПНК (Нур-Султан)

Ответственный секретарь: Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Тажигулова Г.О., д.п.н., профессор (Караганды)
Храпченков В.Г., д.п.н., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., к.п.н., профессор (Туркестан)

Экономика

Научный редактор: Омарова Б.А., д.э.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Дарибекова А.С., к.э.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нурумов А.А., д.э.н., профессор (Нур-Султан)
Трохимец Е.И., д.э.н., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., д.э.н., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Научный редактор: Хамзин М.Х., д.филол.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Баймұрынов Ж.М., к.филол.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Насипов И.С., д.филол.н., профессор (Уфа, Республика Башкортостан)
Жакыпов Ж.А., д.филол.н., профессор (Нур-Султан)
Утяев А.Ф., к.филол.н., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарные науки

Научный редактор: Еликбаев Н.Е., д.филос.наук, профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Касенов Е.Б., к.и.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Алексеев А.П., д.филос.н., профессор (Москва, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., д.филос.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан)
Исмагамбетова З.Н., д.филос.н., профессор (Алматы)

Технические науки

Научный редактор и ответственный секретарь: Шащанова М.Б., к.т.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Грузин В.В., д.т.н., профессор (Нур-Султан)
Волокитин Г.Г., д.т.н., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., д.т.н., профессор (Караганды)

Фармация, химия

Научный редактор: Абдуллабекова Р.М., д.фарм.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Калдыбаева А.К., к.х.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Жаугашева С.К., д.м.н., профессор (Караганды)
Ишмуратова М.Ю., к.б.н., доцент (Караганды)

ISSN 2312 - 4784

© Частное учреждение Академия «Bolashaq»
РИО «Болашак-Баспа», 2022

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан (Свидетельство о постановке на учёт периодического печатного издания и№ 15583-Ж от 25.09.2015г.).

Периодичность издания: 1 раз в квартал

Основная тематическая направленность ППИ: разные направления науки. Журнал публикует научные статьи, материалы исследований, сообщения, рецензии и др.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Авторы несут ответственность за достоверность приведенных фактов, цитат, имен собственных, в том числе географических названий.

Подписка на территории Республики Казахстан по индексу **75319**

Федеральная служба по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия Российской Федерации разрешает распространение международного журнала «Актуальные проблемы современности» (Республика Казахстан) на территории РФ. Разрешение на распространение продукции зарубежных периодических печатных изданий РП № 78 от 6 июля 2006 г. Подписка на территории РФ по индексу 88044 в объединенном каталоге «Пресса России» № 000053

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор № 75-02/2016 от 18 февраля 2016 г.

ISSN 2312 – 4784

Members of the editorial board by sections of the journal:

EDITORIAL BOARD:

Chief editor: Menlibaev K.N., candidate in philosophy, professor, academician APSK (Karagandy)

Deputy chief editor: Kadyrova G.A., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Jurisprudence

Academic editor and corporate secretary: Khan A.L., candidate of laws, professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurgaliev B.M., doctor of law, professor (Karagandy)

Kim D.V., doctor of law, professor (Barnaul, RF)

Simonovich B., doctor of law, professor (Serbia)

Pedagogy

Academic editor: Sarbasova K.A., doctor of pedagogical sciences, professor, academician APSK (Nur-Sultan)

Corporate secretary: Bokizhanova G.K., doctor of pedagogical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Tazhigulova G.O., doctor of pedagogical sciences, professor (Karagandy)

Khrapchenkov V.G., doctor of pedagogical sciences, professor (Novosibirsk, RF)

Daniyarov T.A., candidate of pedagogical sciences, professor (Turkistan)

Economics

Academic editor: Omarova B.A., doctor of economics, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Daribekova A.S., candidate of economics, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurumov A.A., doctor of economics, professor (Nur-Sultan)

Trokhimets E.I., doctor of economics, associate professor (Zaporozhie, Ukraine)

Butrin A.G., doctor of economics, professor (Chelyabinsk, RF)

Philology

Academic editor: Khamzin M.Kh., doctor of philology, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Baimyrnov Zh.M., candidate of philology, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nasipov I.S., doctor of philology, professor (Ufa, Republic of Bashkortostan)

Zhakypov Zh.A., doctor of philology, professor (Nur-Sultan)

Utyaev A.F., candidate of philology, associate professor (Sterlitamak, RF)

Human sciences

Academic editor: Yelikbaev N.E., doctor of philosophy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Kasenov E.B., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Alekseev A.P., doctor of philosophy, professor (Moscow, RF)

Akmoldaeva Sh.B., doctor of philosophy, professor (Bishkek, Kyrgyzstan)

Ismagambetova Z.N., doctor of philosophy, professor (Almaty)

Technical sciences

Academic editor and corporate secretary: Shashchanova M.B., candidate of technical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Gruzin V.V., doctor of technical sciences, professor (Nur-Sultan)

Volokitin G.G., doctor of technical sciences, professor (Tomsk, RF)

Yavorskiy V.V., doctor of technical sciences, professor (Karagandy)

Pharmacy, chemistry

Academic editor: Abdullabekova R.M., doctor of pharmacy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Kaldybaeva A.K., candidate of chemistry, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Zhaugasheva S.K., doctor of medicine, professor (Karagandy)

Ishmuratova M.Yu., candidate of biological sciences, associate professor (Karagandy)

ISSN 2312 - 4784

© Private Institution «Bolashaq» Academy
EPD «Bolashaq-Baspa», 2022

The international scientific journal «Actual problems of the present» was registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan (Certificate of registration of periodicals and № 15583-Ж dated September 25, 2015).

Frequency of publication: quarterly

The main thematic focus : different branches of science. The journal publishes scientific articles, materials of the research, reports, reviews, etc. When reprinting, a link to the journal is required. The authors are responsible for the accuracy of the facts, quotes, proper names, including geographical names. Subscription on the territory of the Republic of Kazakhstan on the index 75319

The Federal Service for the Supervision of Compliance with the Law in the Field of Mass Communications and the Protection of the Cultural Heritage of the Russian Federation allows the distribution of the international journal "Actual Problems of the Present" (Republic of Kazakhstan) on the territory of the Russian Federation. Permission to distribute products of foreign periodicals of the RF № 78 dated July 6, 2006. Subscription on the territory of the Russian Federation by the index 88044 in the joint catalog "Press of Russia" № 000053

The international scientific journal «Actual problems of the present» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор No. 75-02 / 2016 dated February 18, 2016

МАЗМҰНЫ ОГЛАВЛЕНИЕ CONTENTS

ЗАҢТАНУ / ЮРИСПРУДЕНЦИЯ / JURISPRUDENCE

Серімов Е., Алдабергенова Н.А. Мұрагерлік құқықтарды қорғаудағы нотариаттың рөлі	8
Искакова Б.Е. Проблемные вопросы уведомления заинтересованных лиц о принятии процессуальных решений в ходе досудебного расследования в Республике Казахстан	14
Коробка И.Н., Шинкарев А.Н. Правовые аспекты и пути улучшения публичного управления в сфере гражданской защиты.....	19
Крынин А.А. Особенности проведения предварительной проверки участковым уполномоченным полиции по сообщению о неправомерном завладении автомобилем без цели хищения	25
Нуртаева Д.Б. Құқық бұзуға бейім мінез-құлықтың қалыптасуындағы этикалық аспектілері.....	27
Проданик В.М., Коваль О.М. Модернизация публичного управления развитием территорий: теория и законодательство	31
Садвакасова А.Т. Организационно-правовые проблемы первоначального этапа расследования рейдерского захвата	39
Саткенов А.С., Алдабаева А.Ж. Жауап алу кезіндегі тактикалық комбинациялар	44
Ханов Т.А., Садвакасова А.Т. Об ответственности за совершение уголовных правонарушений, дестабилизирующих политическую и социальную обстановку в условиях чрезвычайного положения в Республике Казахстан	48
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	55

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Абилкасымова Г., Жангожина Г.М. Қашықтықтан оқытудың білім беру үдерісінде мультимедиялық технологияларды пайдаланудың артықшылықтары	57
Абилкасымова Г., Туткушева Д.С. Мүмкіндігі шектеулі балаларға қоғамның жеке көзқарасы	60
Алкенова Г.Қ., Арунова Ж.А. Бастауыш мектепте сабақты саралап оқыту арқылы ұйымдастыру ерекшеліктері.....	63
Арунова Ж.А., Базар Бейбіткүл Бастауыш сыныптардығы оқу - тәрбие жүйесіндегі ұлттық тәрбиенің орнығуы	66
Асакаева Д.С., Нуртазина М.Б. О состоянии готовности педагогов к реализации инклюзивного образования в школе-интернат	69
Бакарамова С.А., Жанысбаева Р.М. Мектеп жасындағы балалардың сөйлеу мәдениетін дамыту мәселелері	74
Баймұқанова М.Т., Кәрім М. «Әлеуметтік тәртіп» ұғымының әлеуметтік-педагогикалық маңызы	77
Баймұқанова М.Т., Темір Ж. Девиантты мінез-құлықты балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс нысандары	84

Исламдинова С.О., Арунова Ж.А. Ойын үдерісінде бастауыш сынып оқушыларын интеллектуалдық дамыту жолдары	89
Куспекова И.К., Жумабекова А.М., Шидловская Я.Ю., Медешова А.Т., Медешова Г.Т. Фармация мамандығы бойынша кәсіби модульдердегі арнайы пәндерді оқытудың инновациялық әдістері	92
Туницкая М.Н., Райнгардт Е.А., Радынская О.Н. Адаптивная физическая культура	96
Никифорова О.В., Таликова Г.Т. Ценности в процессе взаимодействия человека с современным миром (философско-психологический аспект проблемы).....	98
Храпченков В.Г., Посухова Е.А. Инновации в преподавании иностранного языка (английский) и оценке результатов его освоения	102
Чманова Т.А., Оразаева А.А., Нугуманова Г.А. Коррекционно-педагогические занятия по развитию моторики с детьми дошкольного возраста с задержкой психического развития	105
Шалтаева Р.Ж., Шалтаева М.Ж. Методологические основы реабилитации детей с ограниченными возможностями здоровья.....	110
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	114

ЭКОНОМИКА / ЭКОНОМИКА / ECONOMICS

Апеева А.З. Банктің несиелік портфелін қалыптастыру және сапасын бағалаудың теориялық негіздері	118
Ахметова Б.Т. Содержание и этапы разработки инвестиционных проектов	121
Байтасова А.Б. Қосылған құнға салық салуы-жанама салықтың маңызды формасы	125
Набиева А.Т. Анализ системы государственной поддержки малого и среднего бизнеса в Казахстане	129
Набиева А.Т. Перспективы развития малого и среднего бизнеса в Казахстане	134
Тарасов С.П. Теоретические основы диагностики экономической деятельности	138
Усувалиева З.К. Бюджетаралық қатынастар түсінігі	143
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	148

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

Абдрахманов Р.Х., Бәделхан М. Қосымшалар мағынасының эволюциясы	149
Абикеева А.Ж., Сембиев Қ.З. Контрастивтік лингвистиканың басқа лингвистикалармен арақатынасы	153
Аширбекова А.Б., Калыбекова К.С., Абдыкадырова Т.Х. О.Бөкей прозасындағы көркемдік-стильдік ерекшелік	157
Джанталиева А.Ж., Сембиев Қ.З. Интернетте қазақ тілінің қолданылу сипаты	161

Ержуманова Г.К. Сембиев Қ.З. Қазақ тіліндегі үнемдеу құбылысының зерттелуі	165
Жұмағали З.Т. Гуманизммен бірге өнген өнер	168
Исекеева А.М., Абдраева А.Т. Күрделі туынды сан есімдердің сөзжасамы	172
Сарбашева С.Б. Фонетическое освоение топонимов Горного Алтая (арка, бел, төш, бут)	176
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	180

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ HUMAN SCIENCES

Аупенова А.У. Проблематика выяснения мест захоронений заключенных, военнопленных и интернированных на территории, входившей в состав КАРлага НКВД	182
Саттарова Ф.Ф. Рухани құндылықтар-элеуметтік мәдени қажеттілік	186
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	190

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ TECHNICAL SCIENCES

Мехтиев А.Д. Садирбаева А.М. Проблема формирования накипи на элементах систем водоснабжения, нагревательных поверхностях теплообменных аппаратов и котельных агрегатов.....	191
Шащанова М.Б. Роль мультимедийных технологий в образовательном процессе	194
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	200

ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ / ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ PHARMACY, CHEMISTRY

Байлен А.С., Калдыбаева А.К., Хаштай К.С. Ерітіндідегі Cu^{2+} , Zn^{2+} иондарының электросорбциялық концентрациясы	201
Тократова Г., Дүзен М., Қали А.К. Оптимизация тары и условий размораживания для семян <i>PATRINIA INTERMEDIA</i> и <i>SERRATULA CORONATA</i>	206
Tolesh A. Selection of cryoprotectors for freezing <i>LINUM USITATISSIMUM</i> seeds in liquid nitrogen	209
Тукубаева Г.Н. Темиреева К.С. Изменение в организме после 20-40 лет (обзор литературы)	213
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	218

ӘОК 347.961 (075.8)
ҒТАХР 10.45.01

Серімов Елеужан Елемесұлы
mr.serim@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Алдабергенова Нонна Алдабергенқызы
«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

МҰРАГЕРЛІК ҚҰҚЫҚТАРДЫ ҚОРҒАУДАҒЫ НОТАРИАТТЫҢ РӨЛІ

Анықтамалай айтқанда, мұрагерлік құқық - азаматтық құқықтың бір бөлімін құрайтын әрі қайтыс болған адамның құқығы мен міндеттерінің мұрагерлік құқық бойынша өту тәртібін белгілейтін құқықтық нормалардың жиынтығы екені белгілі. Оның құрамына мұра қалдырушыға тиесілі мүлік, сондай-ақ оның қайтыс болуына байланысты қолданылуы тоқтамайтын құқықтары мен міндеттері кіреді. Осы заңдық кеңістікте мұра қалдырушының жеке басына байланысты белгілі бір құқықтар мен міндеттер беріледі. Мәселен, егер заң актілерінде немесе шартта өзгеше белгіленбесе, заңды тұлғалар болып табылатын ұйымдарға мүше болу құқығы, өміріне немесе денсаулығына келтірілген зиянды өтеу құқығы, борышкерлік міндеттемелерден туындайтын құқықтар мен міндеттер, т.б. болып келеді. Ал мұрагерлік деп – қайтыс болған адамның мүлкі мен мүлкілік құқықтарының мұрагерге ауысуын айтамыз. Мұрагерлік өсиет тек қана заң аясында жүзеге асырылады. Кісі мүлкін бір немесе бірнеше адамға, тұтастай не бір бөлігін ғана қалдыра алады. Конституциямыздың 26-бабының, 1-тармағында «Қазақстан Республикасының азаматтары заңды түрде алған қандай да болсын мүлкін жеке меншігінде ұстай алады» деп, мүлікке жеке меншік нысанын заңмен бекіткен. Конституцияның 26-бабының 2-тармағында меншік, оның ішінде мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік берілетіні көрсетілген.

Мақаланың негізгі арқауы осы жоғарыда біз аз-кем тоқталып өткен мұрагерлік құқықтарды қамтамасыз етудегі нотариат институтының рөліне, сондай-ақ мұрагерлік құқықтарды қамтамасыз ету мақсатында жасалатын нотариаттық іс-әрекеттердің тәртібі мен ерекшеліктеріне арналған. Мұраның құрамына мұра қалдырушының тірі кезінде ресімделмеген мүлкілік құқықтарын ресімдеу үшін қажетті құқықтар, соның ішінде оларды тіркеу құқығы да кіруі мүмкіндігі айтылады.

Тірек сөздер: мұра, мұрагер, мұра қалдырушы, өсиет, мұрагерлік, нотариат, нотариус, заң, құқық.

Кіріспе. Қазақстан Республикасындағы нотариат - бұл нотариаттық іс-әрекеттер жасау арқылы жеке, заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін білікті заң көмегін көрсету жөніндегі құқықтық институт. Ал нотариаттық қызмет - бұл нотариустың Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде көзделген нотариаттық іс-әрекеттерді жасауы. Ол заңда белгіленген жағдайларда және шектерде жекелеген нотариаттық іс-әрекеттерді арнайы уәкілетті лауазымды адамдар жасай алады. Қазақстан Республикасындағы нотариаттық қызмет нотариаттық іс-әрекеттердің заңдылығы, тәуелсіздігі, құпиялылығы қағидаттарына негізделеді.

Мұрагерлік аясында туындайтын мәселелерді құқықтық реттеу Қазақстан ғылымы үшін жаңалық болмағынымен, теориялық және практикалық жағынан өте күрделі, өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Тіпті тәжірибе тұрғысынан алып қарағанда да мұрагерлік құқықтарды ресімдеумен кез келген нотариус айналыса бермейді, өйткені мұндай нотариаттық іс-әрекетті жүзеге асырудың белгілі бір күрделіліктері, мен өзіне тән ерекшеліктері бар.

Мұрагерлік - қайтыс болған азамат (мұра қалдырушы) мүлкінің басқа адамға (адамдарға) - мұрагерге (мұрагерлерге) ауысуы [1].

Мұра қалдырушы болып кез келген Қазақстан Республикасының азаматы, соның ішінде әрекет қабілеті жоқ немесе әрекет қабілеті шектеулі азаматтар, Қазақстан Республикасының аумағында тұратын шетел азаматтары танылады.

Мұрагер болу мүмкіндігі адамның әрекет қабілеттілігі мен азаматтығына байланысты болмайды. ҚР АҚ-нің 1044 бабына сәйкес мұра ашылған кезде тірі жүрген, сондай-ақ мұра

қалдырушының тірі кезінде іште қалған және мұра ашылғаннан кейін тірі туған азаматтар өсиет және заң бойынша мұрагер бола алады. Мұра ашылғанға дейін құрылған және мұраның ашылу уақытында болған заңды тұлғалар, сондай-ақ мемлекет өсиет бойынша мұрагерлер болуы мүмкін [1].

Негізгі бөлім. Мұраны іс жүзінде қабылдау деп мұрагердің мұра қалдырушы қайтыс болғаннан кейін соңғының мүлкін иеленуін және пайдалануын кәуландыратын әрекеттері, оның мүлкін ұстау мен сақтау жөніндегі әрекеттерді жүзеге асыруы, мұрагерлік мүлікке байланысты оның қарыздары мен салықтарын төлеуі не мұрагерлік массаға енгізілуге жататын мүліктік сипаттағы мұра қалдырушыға тиесілі төлемдерді, құндылықтарды алуы түсіндіріледі [2].

Қазақстан Республикасының қолданыстағы азаматтық заңнамасына сәйкес, мұрагерлік мүлік мұрагерлік құқық арқылы мемлекетке ауысады:

- 1) егер мүлік мемлекетке өсиет арқылы қалдырылса;
- 2) егер мұра қалдырушының заң бойынша да, өсиет бойынша да мұрагері болмаса;
- 3) егер мұра қалдырушымен барлық мұрагерлер мұрагерлік құқығынан айырылса;
- 4) егер мұрагерлердің біреуі де мұраны қабылдамаса.

Егер мұрагерлердің біреуі өзіне тиесілі мұрадан мемлекеттің пайдасына бас тартса, онда мұралық мүліктің осы мұрагерге тиісті бөлігі ғана мемлекетке ауысады, егер заң бойынша мұрагерлер жоқ болып мұра қалдырушымен мұралық мүліктің жартысы ғана өсиет етілген болса, онда мұралық мүліктің қалған бөлігі мемлекетке ауысады.

Бұндай жағдайда мемлекетке мұраны қабылдауға бағытталған қандай да бір іс-әрекеттерді жүзеге асырудың қажеті жоқ. Мүлік мемлекеттің мұрагерлік құқығымен танылғаннан кейін, нотариус тиісті уәкілетті органға осы мүліктің тізімі мен мемлекеттің мұраға құқығы туралы куәлігін жібереді.

Азаматтың ол қайтыс болған жағдайда өзіне тиесілі мүлікке билік ету жөнінде өз ықтиярын білдіруі өсиет болып танылады. Өсиет белгілі бір заңдылықтармен сипатталады.

Өсиетті өсиет қалдырушының өзі жазады не өсиет қалдырушының айтуымен куәлардың қатысуы арқылы нотариус жазады. Заңда көзделген жағдайларда өсиетке басқа адамның қол қоюы мүмкін. ҚР АҚ-нің 1050-бабына сәйкес, егер өсиет қалдырушы дене кемістіктеріне, науқастығына немесе сауатсыздығына байланысты өсиетке өзі қол қоя алмаса, оның өтініші бойынша оған нотариустың немесе өсиетті куәландырушы басқа адамның қатысуымен өсиет қалдырушының өсиетке өзі қол қоя алмауының себебін көрсете отырып, басқа азаматтың қол қоюы мүмкін. Бұл ретте өсиет қалдырушының өсиетке өзі қол қоя алмауының себебі көрсетіле отырып, өсиет мәтінінде және куәландыру жазбасында тиісінше жазу жазылады.

Егер өсиет қалдырушы дене кемістіктеріне, науқастығына немесе сауатсыздығына байланысты өсиетті жеке өзі оқи алмайтын жағдайда болса, ол үшін оның мәтінін нотариустың қатысуымен куә жария етеді, бұл туралы өсиет қалдырушының жеке өсиетті оқи алмауының себебі көрсетілген куәландырылған жазбаға дейінгі өсиет мәтініне тиісті жазу жазылады.

Бірнеше адамдардың немесе өкілдің атынан өсиетхатты куәландыруға жол берілмейді.

Өсиетті оны жасаған кезде толық әрекет қабілеттілігі бар азамат жасайды.

Өсиеттің еркіндігі ҚР АҚ-нің 1046-бабының нормаларында көрініс тапқан. Атап айтқанда азамат өзінің барлық мүлкін немесе оның бір бөлігін заң бойынша мұрагерлер тобына кіретін де, кірмейтін де бір не бірнеше адамға, сондай-ақ заңды тұлғаларға және мемлекетке өсиет етіп қалдыра алады. Өсиет қалдырушы себебін түсіндірместен заң бойынша мұрагерлердің біреуін, бірнешеуін немесе барлығын мұрадан айыруға құқылы. Мұра қалдырушы өзінің кез келген мүлкі, оның ішінде болашақта сатып алуы мүмкін мүлкі туралы да өкім бар өсиет жасауға құқылы.

Өсиеттің еркіндік қағидатына сәйкес өсиет қалдырушы өзінің қалауы бойынша мыналарға:

- өзінің мүлкін немесе оның бір бөлігін заң бойынша мұрагерлер тобына кіретін де, кірмейтін де бір не бірнеше адамға өсиет етуге;

- жасалған өсиеттің оны жасағаннан кейін кез келген уақытта күшін жоюға және өзгертуге;

- өсиет қалдырушы мұрагерлердің мұрадағы үлесін кез келген түрде белгілеуге;

- әртүрлі мүлікке қатысты бір немесе бірнеше өсиет жасауға;

- өсиет қалдырушы өсиетте көрсетілген мұрагер мұра ашылғанға дейін қайтыс болған, оны қабылдамаған не одан бас тартқан немесе АҚ-тің 1045-бабындағы тәртіппен лайықсыз мұрагер ретінде мұрагерліктен шеттетілген жағдайда, сондай-ақ мұрагер мұра қалдырушының заңды талаптарын өсиет бойынша орындамаған жағдайда, басқа мұрагер тағайындауға (мұрагерді қосымша тағайындау);

- өсиет қалдырушы өсиет бойынша мұрагерге мұра есебінен өсиеттік бас тартуды орындауды талап ету құқығын алатын бір немесе бірнеше адамның (бас тартылушылардың) пайдасына қандай да болсын міндеттемені (өсиеттік бас тарту) орындауды жүктеуге;

- өсиет қалдырушы өсиетті орындауды мұрагер болып табылмайтын, өсиетте өзі көрсеткен адамға (өсиетті орындаушыға, өсиет жүктелген өкілге) тапсыруға

- өсиет қалдырушы мұрагер мінез-құлқының сипатына қатысты мұра алуды белгілі бір талаппен байланыстыруға және т.б. құқылы.

Өсиеттің еркіндігінің тағы бір көрінісі өсиет қалдырушы өсиет жасағаны туралы, өсиетті жойғаны немесе оны өзгерткендігі жөнінде ешкімге айтуға міндетті емес.

Өсиеттің еркіндігі ҚР АҚ-нің 1069-бабының нормаларымен ғана шектелуі мүмкін, яғни мұра қалдырушының кәметке толмаған немесе еңбекке жарамсыз балалары, сондай-ақ оның еңбекке жарамсыз жұбайы мен ата-анасы, өсиеттің мазмұнына қарамастан, заң бойынша мұрагерлік кезінде олардың әрқайсысына тиесілі болатын үлестің (міндетті үлес) кемінде жартысын мұраға алады.

Өсиет- бұл біржақты шарт, яғни қолданыстағы заң нормалары негізінде бір адамның ықтияры ғана қажетті және жеткілікті болатын шарт. Өсиетті жасау үшін мұрагердің келісімі қажет етілмейді. Өсиет қалдырушы өсиетті кез келген уақытта жаңа өсиет жазу арқылы өзгерте алады, сондай-ақ оның күшін жоя алады немесе оның бір бөлігін өзгерте алады. Өсиет шарт ретінде заңда көзделген шарт жасауға қойылатын барлық талаптарға жауап беруі тиіс.

Тиісті нысанда жасалмаған өсиет маңызсыз болады. Өсиеттің жарамсыздығы ҚР АҚ-нің 4-тарауының мәмілелердің жарамсыздығы туралы қағидаларына негізделеді. Өсиетке мәмілелерге қолданылатын жалпы ережелер қолданылады, өйткені бұл өсиеттің біражақты сипаты мен мәніне және заңға қайшы келмейді. Өсиет қолданыстағы азаматтық заңнаманың нормалары негізінде жарамсыз болып табылуы мүмкін. Сонымен өсиет мынандай жағдайларда жарамсыз болып табылуы мүмкін:

- заңға немесе басқа да құқықтық актілерге сәйкес келмейтін;
- егер өсиетті әрекет қабілеттігі толық емес азамат жасаса;
- егер азамат өзінің жасап отырған іс-әрекетінің мәні мен маңызын түсінбесе;
- алдау, зорлық-зомбылық, қорқыту т.б. түрлі жағдайларда жасаса.

Осы өсиет арқылы өзінің құқығы немесе заңды мүддесі бұзылды деп шешкен мүдделі тұлғаның берген талап-арызы арқылы соттың шешімімен өсиет жарамсыз деп танылуы мүмкін. Өсиетті даулауға мұра ашылғанға дейін жол берілмейді.

Егер сот мұра қалдырушының өз еркін білдіруін түсінуге әсер етпейді деп белгілесе, өсиетті жасау, қол қою немесе оны растау кезінде жіберілген техникалық сипаттағы және басқа да елеусіз кателер өсиетті жарамсыз деуге негіз бола алмайды.

Өсиет толығымен немесе өсиетте көрсетілген кейбір өсиеттік нұсқаулар жарамсыз болуы мүмкін. Өсиеттің жарамсыз болуы, басқа заңды, жарамды өсиет негізінде онда көрсетілген тұлғалардың мұрагерлер болып танылуы немесе мұрадан бас тарту құқығын шектемейді.

Өсиет жазбаша нысанда оның жасаған жері мен уақытын көрсете отырып, нотариуспен куәландырылып жасалуы тиіс.

Өсиетті басқа адамдардың куәландыруына ҚР Нотариат туралы Заңының баптарымен көзделген жағдайларда жол беріледі, атап айтқанда аудандық маңызы бар қаланың, кенттің, ауылдың, ауылдық округтің әкімі аппаратының лауазымды адамы жасайтын өсиеттер; нотариаттық түрде куәландырылған құжаттарға теңестірілген өсиеттер [3].

Қолданыстағы заңнамамен көзделген өсиеттің жазбаша болуына және оның куәландырылуына қойылатын талаптар сақталмаған жағдайда, өсиет жарамсыз деп танылуы мүмкін.

ҚР АҚ-нің тиісті нормаларында өсиеттің жарамсыздығының жекеше тұстары көрсетілген, ол өсиетті жасау барысында куәнің қатысуына байланысты нормалар. Өсиет қалдырушының қалауы бойынша өсиет жасау барысында куәнің қаысуы мүмкін. Бірақ, қолданыстағы заңнамада өсиетті жасау кезінде міндетті түрде куә қатысу керектігі туралы нормалар да бар, ондай жағдайлар құпия өсиет жасағанда орын алады. ҚР АҚ-нің 2051-бабына сәйкес өсиет қалдырушының тілегі бойынша нотариус өсиеттің мазмұнымен таныспай-ақ оны куәландырады (құпия өсиет).

Құпия өсиет, оның жарамсыз болып қалу қаупімен, өсиет қалдырушының өз қолымен жазылуға және қолы қойылуға, екі куәнің және нотариустың қатысуымен куәлар қол қоятын конвертке салынып, желімденуге тиіс. Куәлар қол қойған конверт куәлардың және нотариустың қатысуымен, нотариус куәландырып қол қоятын басқа конвертке салынып желімденеді.

ҚР АҚ-нің 1050-бабының 4-бөлігінің ережелеріне сәйкес өсиетті жазу, оған қол қою немесе куәландыру кезінде куәлар қатысуға тиіс болған жағдайларда:

- 1) нотариус немесе өсиетті куәландыратын өзге адам;
- 2) пайдасына өсиет жазылған немесе өсиет қалдырудан бас тартылған адам, оның зайыбы, оның балалары, ата-аналары, немерелері мен шөберелері, сондай-ақ өсиет қалдырушының заң бойынша мұрагерлері;
- 3) толық әрекетке қабілеттілігін иеленбейтін азаматтар;
- 4) сауатсыз және өсиетті оқуға қабілетсіз басқа да адамдар;
- 5) жалған жауап бергені үшін соттылығы бар адамдар куә бола алмайды, сондай-ақ өсиет қалдырушының орнына өсиетке қол қоя алмайды.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес өсиет нотариуспен (жекеше практикамен айналысатын немесе мемлекеттік), аудандық маңызы бар қаланың, кенттің, ауылдың, ауылдық округтің әкімі аппаратының лауазымды адамымен куәландырылуы мүмкін. Нотариус жоқ елді мекендерде тұратын адамдардың өсиетін заң актілерінде нотариат әрекеттерін жасауға уәкілдік берілген лауазымды адамдар куәландырады.

ҚР АҚ-нің 1052-бабына сәйкес нотариатта куәландырылған өсиеттерге:

1) ауруханаларда, санаторийлерде, өзге де емдеу-алдын алу мекемелерінде емделіп жатқан, сондай-ақ қарттар мен мүгедектерге арналған үйлерде тұратын азаматтардың осы ауруханалардың, санаторийлердің, өзге де емдеу-алдын алу мекемелерінің бас дәрігерлері және кезекші дәрігерлері, сондай-ақ қарттар мен мүгедектерге арналған үйлердің директорлары, бас дәрігерлері куәландырған өсиеттері;

2) госпитальдарда, санаторийлерде және басқа да әскери-емдеу мекемелерінде емделіп жатқан әскери қызметшілер мен басқа адамдардың осы госпитальдардың, санаторийлердің және басқа да әскери-емдеу мекемелерінің бастықтары, олардың медицина бөлімі жөніндегі орынбасарлары, аға және кезекші дәрігерлері куәландырған өсиеттері;

3) жүзу кезінде Қазақстан Республикасының жалауымен теңіз кемелерінде немесе ішкі жүзу кемелерінде жүрген азаматтардың осы кемелердің капитандары куәландырған өсиеттері;

4) барлау және басқа да экспедицияда жүрген азаматтардың осы экспедициялардың бастықтары куәландырған өсиеттері;

5) нотариустары және нотариат әрекеттерін жасауға уәкілдік берілген лауазымды адамдары жоқ әскери бөлімдердің, құрамалардың, мекемелердің, әскери-оқу орындарының орналасқан мекендеріндегі әскери қызметшілердің өсиеттері, сондай-ақ осы бөлімдерде жұмыс істейтін жай адамдардың, олардың отбасы мүшелерінің және әскери қызметшілердің отбасы мүшелерінің де әскери бөлімдердің, құрамалардың, мекемелер мен оқу орындарының командирлері (бастықтары) куәландырған өсиеттері;

6) бас бостандығынан айыру орындарындағы адамдардың бас бостандығынан айыру орындарының бастықтары куәландырған өсиеттері теңестіріледі.

Осы лауазымды адамдар өсиет куәландырылған күннен бастап күнтізбелік он күн ішінде, ал егер бұл дәлелді себептермен мүмкін болмаса, осындай мүмкіндік пайда болған кезде куәландырылған өсиеттің бір данасын өсиет қалдырушының тұрақты тұрғылықты жеріндегі нотариусқа сақтауға дереу беруге міндетті.

Егер өсиет қалдырушының Қазақстан Республикасында тұрақты тұрғылықты жері болмаса немесе оның тұратын жері белгісіз болса, өсиет Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі белгілейтін нотариусқа жіберіледі.

Нотариус сақтауға келіп түскен өсиетті тексеруге және оның заңға сәйкес келмейтіндігі анықталған жағдайда, тиісті дәрежеде ресімдеу үшін өсиет қалдырушыға және өсиетті куәландырған лауазымды адамға бұл туралы хабарлауға міндетті.

Өсиетке қатысты жоғарыда көрсетілген заң талаптарын сақтамау, өсиетті жарамсыз деп тануға әкеліп соғады.

Куәландырған өсиеттердің уактылы берілмеуі салдарынан мұрагерге (мұрагерлерге) келтірілген шығын үшін лауазымды адам Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауапты болады.

ҚР АҚ-нің 1054-бабында өсиеттің құпиялығы қағидаты бектілген, яғни мұра ашылғанға дейін өсиеттің мазмұнына, оның жасалуына, күші жойылуына немесе өзгертілуіне қатысты мәліметтерді жария етуге құқығы жоқ тұлғалар көрсетілген. Мұндай тұлғаларға мыналар жатады:

- нотариус;

- өсиетті куәландыратын басқа адам;
- куәлар;
- өсиетті орындаушы;
- өсиет қалдырушының орнына өсиетке қол қоятын азаматтар.

ҚР Нотариат туралы заңының 3 бабына сәйкес нотариустар мен нотариаттық іс-әрекеттер жасауға уәкілетті басқа да адамдар, нотариустың көмекшілері мен тағылымдамадан өтушілері, нотариус ретінде қызметін тоқтатқан адамдар нотариаттық іс-әрекеттердің құпиясын сақтауға міндетті.

Нотариаттық іс-әрекеттер туралы мәліметтер мен құжаттар өздері жүргізіп жатқан істер бойынша соттың, тергеу және анықтау органдарының, өздері жүргізіп жатқан атқарушылық іс жүргізу істері бойынша әділет органдарының жазбаша талап етуі бойынша, прокуратура органдарына, сондай-ақ әділет органдарына және осы Заңмен нотариустар қызметін тексеруді жүзеге асыруға уәкілдік берілген нотариат палаталарына беріледі.

Сонымен қатар бұрынғы қолданыстағы құпиялылық қағидаты нотариустарға және нотариалдық кеңсенің қызметкерлеріне ғана қатысты қолданылатын. Қазіргі кезде өсиеттің құпиялығын сақтауға міндетті субъектілердің қатары әлдеқайда кеңейтілген.

Нотариаттық іс-әрекеттер туралы мәліметтер, нотариус берген құжаттардың көшірмелері немесе дубликаттары тапсырысы бойынша нотариаттық іс-әрекеттер жүргізілген заңды және жеке тұлғаларға, не олардың уәкілетті адамдарына ғана беріледі.

Өсиетке қатысты құпия қағидатының тағы бір көрінісі ретінде өсиеттер туралы мәліметтер, өсиеттердің дубликаттары мен көшірмелері мүдделі адамдарға, егер заңдарда өзгеше белгіленбесе, өсиет беруші өлгеннен кейін ғана берілетіндігі жөніндегі тиісті заң нормасын атауға болады.

ҚР АҚ-нің 1055-бабына сәйкес өсиеттің қандай да болсын ережесінің дәлме-дәл мағынасы түсініксіз болған кезде ол осы ережені басқа ережелермен және өсиеттің тұтас мағынасымен салыстыру арқылы анықталады.

Өсиетке түсінік беруге өкілетті:

- нотариус
- өсиетті орындаушы
- сот.

Нәтижелер. Өсиетке түсінік беру туралы қандай да бір процессуалдық құжаттың қабылдануы заңмен көзделмеген. Өсиетке түсінік беру, оған өкілеттік берілген тұлғаның одан арғы іс-әрекетінде көрініс табады. Осылайша, өсиетке түсінік беруді нотариус жасалған өсиетке байланысты мұраға құқық туралы куәліктер беру арқылы немесе керісінше өсиеттің заңға сәйкес келмеуі себебінен мұраға құқық туралы куәліктер беруден бас тарту арқылы жүзеге асырады.

Өсиеттің маңыздылығы мен жарамдылығы туралы дау орын алса, ол сот тәртібімен шешіледі, яғни мұндай жағдайда өсиетке түсінік беру өкілеттігін сот жүзеге асырады.

Өсиет кез келген мемлекеттік немесе жекеше практикамен айналысатын нотариуста куәландырылуы мүмкін, сондай-ақ заңмен көзделген жағдайларда – тиісті өкілеттік берілген лауазымды адамымен куәландырылуы мүмкін.

Өсиетті куәландыру барысында өсиет қалдырушының тұрғылықты мекен-жайы маңызды болып табылмайды. Өсиетті жасаудың ерекшелігі ретінде нотариустың нотариалдық округтен және нотариалдық кеңседен тыс жерде жасалу мүмкіндігін атауға болады.

Өсиет бойынша мұрагерлер болуы мүмкін:

- заң бойынша мұрагерлер тобына кіретін жеке тұлғалар;
- заң бойынша мұрагерлер тобына кірмейтін жеке тұлғалар;
- заңды тұлғалар;
- Қазақстан Республикасы.

Мұрагерлік құқық субъектілері деп мұрагерлік құқықтық қатынастарға қатысушы азаматтарды айтамыз. Бұл, ең алдымен, мұра иесі мен мұрагерлер. Өсиет хат жазатын адаммен мұра қалдыра алатын адамның заңды статусы бөлек. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіндегі 1046-баптың 1- бабы, 1-тармақшасына сай, ақыл-есі дұрыс, қандай да бір әрекетке қабілетті, өзінің азаматтық міндеттерін білетін және азаматтық-құқығын орындата алатын адам ғана өсиет хат жаза алады. Мұра қалдырушы - қартайса да, сырқаттанып жатса да, ақыл-есі орнын-да болмаса да мұра қалдыра алатын адам. Қандай да бір мүлік ол көз жұмғаннан кейін ғана мұра болып саналады [4].

Қорытынды. Азамат өзінің барлық мүлкін немесе оның бір бөлігін заң бойынша мұрагерлер тобына кіретін де, кірмейтін де бір не бірнеше адамға өсиет етіп қалдыра алады. Өсиет қалдырушы

өсиетте көрсетілген мұрагер мұра ашылғанға дейін қайтыс болған, оны қабылдамаған не одан бас тартқан немесе ҚР АҚ-нің 1045-бабындағы тәртіппен лайықсыз мұрагер ретінде мұрагерліктен шеттетілген жағдайда, сондай-ақ мұрагер мұра қалдырушының заңды талаптарын өсиет бойынша орындамаған жағдайда, басқа мұрагер тағайындай алады (мұрагерді қосымша тағайындау). ҚР АҚ-нің 1044-бабына сәйкес мұрагер бола алатын кез келген адам қосымша тағайындалған мұрагер болуы мүмкін.

Егер өсиет бойынша да заң бойынша да, мұрагерлер болмаса не мұрагерлердің ешқайсысының мұра алуға құқығы болмаса (АҚ-тің 1045-бабы), не олардың бәрі мұрадан бас тартса (АҚ-тің 1074-бабы), мұра иесіз қалған мүлік деп танылады.

Иесіз қалған мүлік мұраның ашылған жері бойынша коммуналдық меншікке ауысады.

Коммуналдық меншікке түскен иесіз қалған мүлікті есепке алу, сақтау, бағалау, одан әрі пайдалану және сату жөніндегі жұмыстарды ұйымдастыруды коммуналдық меншікті басқаруға уәкілетті орган жүзеге асырады.

Коммуналдық меншікке түскен иесіз қалған мүлікті есепке алу, сақтау, бағалау, одан әрі пайдалану және сату тәртібін Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілейді.

Иесіз қалған мүлікті қорғау және оны басқару ҚР АҚ-нің 1071-бабына сәйкес жүзеге асырылады. АҚ-тің 1080 және 1081-баптарында көзделген қағидалар иесіз қалған мүлікке де қолданылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі Азаматтық кодексі (ерекше бөлім), № 409//«Егемен Қазақстан» газеті 1999 жыл 17 шілде №150-157.

2. Соттардың мұрагерлік туралы заңнаманы қолануының кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылғы 29 маусымдағы №5 Нормативтік қаулысы//«Егемен Қазақстан» газеті 2009 жыл 8 тамыз №262 (25659).

3. Нотариат туралы Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 14 шілдедегі №155 Заңы// Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1997 ж., №13-14.

4. Джумабаева К.А., Сулейменова С.Ж. Авторлық және сабақтас құқықтардың мұрагерлікке қабылдануы//Инновационно-предпринимательское образование в контексте повышения качества жизни: Материалы международной научно-практической конференции 12 декабря 2018 г.: в 3-х частях. - Алматы: Университет «Туран», 2019. - С.277-281.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Серимов Елеужан Елемесович
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
Алдабергенова Нонна Алдабергеновна

Университет «Туран», Алматы, Республика Казахстан
РОЛЬ НОТАРИАТА В ЗАЩИТЕ ПРАВ НА НАСЛЕДСТВО

Как известно наследственное право является самостоятельной отраслью гражданского права, которое включает совокупность правовых норм, устанавливающих порядок перехода прав и обязанностей умершего лица по праву наследования. Предметом наследования является совокупность имущественных прав и обязанностей, носителем которых умерший был при жизни. Наследоваться по Казахстанскому законодательству может имущество, принадлежащее наследодателю на законных основаниях. Так, если иное не установлено законодательными актами или договором, правом на членство в организациях, являющихся юридическими лицами, правом на возмещение вреда, причиненного жизни или здоровью, правами и обязанностями, вытекающими из долговых обязательств и т.д. Наследством является переход к наследнику имущества и имущественных прав умершего. Наследственное завещание осуществляется только в рамках закона. Человек может оставить имущество одному или нескольким лицам, в целом или только часть. Конституции статьи 26, пунктом 1 «Граждане Республики Казахстан могут иметь в частной собственности любое законно приобретенное имущество» закрепило гарантии на частную собственность имущества. Пункт 2 статьи 26 Конституции закрепила - «Собственность, в том числе право наследования, гарантируется законом». Статья посвящена роли института нотариата в обеспечении прав на наследование, а также рассматривает порядок и особенности нотариальных действий, совершаемых в целях обеспечения прав на наследование. В структуре наследства оговариваются права, необходимые для оформления имущественных прав наследодателя, не оформленные во время его жизни, в том числе и право на их регистрацию.

Ключевые слова: наследование, наследник, наследодатель, завещание, наследство, нотариус, нотариус, закон, закон.

Серимов Елеужан
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Aldabergenova Nonna
«Turan» University, Almaty, Republic of Kazakhstan
IN PROTECTION OF INHERITANCE RIGHTS
THE ROLE OF THE NOTARY

As you know, inheritance law is an independent branch of civil law, which includes a set of legal norms establishing the procedure for the transfer of the rights and obligations of a deceased person by inheritance. The subject of inheritance is a set of property rights and obligations, the carrier of which the deceased was during his lifetime. Property that legally belongs to the testator can be inherited under Kazakh law. So, unless otherwise established by legislative acts or an agreement, the right to membership in organizations that are legal entities, the right to compensation for harm caused to life or health, rights and obligations arising from debt obligations, etc. Inheritance is the transfer to the heir of property and the property rights of the deceased. A hereditary will is carried out only within the framework of the law. A person can leave property to one or several persons, in whole or only part. The Constitution of Article 26, paragraph 1 «Citizens of the Republic of Kazakhstan may have any legally acquired property in private ownership» enshrined guarantees for the private ownership of property. Clause 2 of Article 26 of the Constitution was enshrined – «Property, including the right to inherit, is guaranteed by law».

The article is devoted to the role of the notary institution in ensuring inheritance rights, and also examines the procedure and features of notarial actions performed in order to ensure inheritance rights. The structure of the inheritance stipulates the rights necessary for the registration of the property rights of the testator that were not formalized during his life, including the right to register them.

Keywords: heir, heir, heir, testator, heir, notary, notary, law, law.

List of used literature:

1. Civil Code of the Republic of Kazakhstan of July 1, 1999 (special section), № 409 // «Egemen Kazakhstan» newspaper, July 17, 1999 50150-157.
2. Normative Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan of June 29, 2009 №5 on some issues of application of the legislation on inheritance by courts // Newspaper «Egemen Kazakhstan» August 8, 2009 №262 (25659).
3. Law of the Republic of Kazakhstan on Notaries №155 of July 14, 1997 // Bulletin of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, 1997, №13-14.
4. Dzhumabaeva KA, Suleimenova S.Zh. Inheritance of copyright and related rights // Innovative-entrepreneurial education in the context of improving the quality of life: Materials of the international scientific-practical conference on December 12, 2018: in 3 parts. - Almaty: Turan University, 2019. - P.277-281.

УДК 343.1
МРНТИ 10.79.01

Искакова Бакытгуль Елеусизовна
bakytghul.iskakova.1981@mail.ru
Карагандинская академия МВД РК имени Баримбека Бейсенова
Караганда, Республика Казахстан

**ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ УВЕДОМЛЕНИЯ ЗАИНТЕРЕСОВАННЫХ ЛИЦ О ПРИНЯТИИ
ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ РЕШЕНИЙ В ХОДЕ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

В статье рассматриваются проблемные вопросы уведомления заинтересованных лиц о принятии процессуальных решений в ходе досудебного расследования в Республике Казахстан. Уведомление в уголовном процессе Республики Казахстан является одним из важнейших видов процессуальной деятельности. Важность своевременного уведомления заключается, прежде всего, в предоставлении возможности гражданам реализовать свои права, которыми они обладают в силу присвоенного им процессуального статуса. В работе проведен анализ норм уголовно-процессуального законодательства, который показал, что порядок уведомления о принятии большинства процессуальных решений остаётся недостаточно регламентированным. В целях оптимизации норм, регламентирующих порядок уведомления потерпевшего лица и исключения фактов невозможности реализации им своих законных прав и интересов, предложено безотлагательно уведомляться органом, ведущим уголовный процесс, о принятии процессуальных решений, затрагивающих его (потерпевшего) права и законные интересы. Кроме того, с целью совершенствования процесса уведомления заинтересованных лиц о принятых процессуальных решениях, предлагается проведение качественной работы по синхронизации автоматизированной базы ЕРДР с базами государственной корпорации «Правительство для граждан» и базами Центров обслуживания населения Республики Казахстан.

Ключевые слова: Уголовный процесс, уведомление, заявитель, потерпевший, участники уголовного процесса, процессуальные решения, заинтересованные лица.

Участие граждан в уголовном судопроизводстве является неотъемлемой частью реализации принципов уголовного процесса и, несомненно, способствует всестороннему полному и объективному исследованию обстоятельств совершенного уголовного правонарушения. Ввиду специфики своей деятельности, именно от эффективности деятельности органов расследования, во многом зависит доверие населения к государству. Становясь участниками уголовного процесса, лица надеются столкнуться со справедливым и законным расследованием и получить ответы на все возникающие по делу вопросы. Порядок участия данных лиц, их права и обязанности прямо предусмотрены уголовно-процессуальным законодательством. Кроме того, уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан (далее УПК РК) содержит нормы, регламентирующие своевременное уведомление участников уголовного процесса о производстве следственных и иных действий в рамках расследуемого события и принятии органом досудебного производства процессуальных решений, которые затрагивают их права и интересы.

Уведомление в уголовном процессе является одним из важнейших видов процессуальной деятельности. Важность своевременного уведомления заключается, прежде всего, в предоставлении возможности гражданам реализовать свои права, которыми они обладают в силу присвоенного им процессуального статуса. К примеру, реализовать право на судебную защиту (ст. 13 Конституции РК) или право на охрану имущества (ст. 26 Конституции РК), если стоит вопрос об его аресте или конфискации, а также множество других прав. Кроме того, согласно ч. 3 ст.18 Конституции Республики Казахстан, государственные органы, общественные объединения, должностные лица и средства массовой информации обязаны обеспечить каждому гражданину возможность ознакомиться с затрагивающими его права и интересы документами, решениями и источниками информации [1].

В этой связи, представляется актуальным вопрос исследования правоприменительной практики и уголовно-процессуального закона Республики Казахстан, регламентирующего порядок уведомления лиц о принятии процессуальных решений.

Проведенный анализ норм УПК РК, предусматривающих обязанность уведомления заинтересованных лиц о принятии процессуальных решений, позволил выявить некоторые проблемы, решение которых, на сегодняшний день, видится необходимым с целью совершенствования правоприменительной практики и должного соблюдения прав и законных интересов граждан, на что неоднократно обращалось внимание в работах ученых процессуалистов.

Обобщая определение нескольких толковых словарей русского языка, справедливым будет признать, что под уведомлением следует понимать официальную информацию, содержащую извещение о чём-либо, направленную физическому или юридическому лицу и оформленную в виде документа [6; 7].

Отметим, что понятие «уведомление» упоминается более 70 раз по всему тексту УПК РК [8] и более 10 раз по тексту Приказа Генерального прокурора Республики Казахстан №89 «Об утверждении Правил приема и регистрации заявления, сообщения или рапорта об уголовных правонарушениях, а также ведения Единого реестра досудебных расследований» от 19.09.2014 г. (далее Правила) [9]. Кроме того, в Правилах и в УПК РК закреплена письменная форма представления уведомлений, которые должны быть направлены заинтересованным лицам незамедлительно, после принятия процессуального решения.

При этом, существуют решения, которые касаются всех участников уголовного процесса, однако уведомление об их принятии распространяется лишь на определённый круг лиц. К примеру, в одних случаях уведомление о принятом решении должно быть направлено всем заинтересованным лицам, в других – уведомление предназначается исключительно для определённой категории лиц, вовлеченных в орбиту уголовного процесса. Зависят данные обстоятельства от вида принимаемых процессуальных решений.

Процессуальное решение представляет собой правовой акт, облечённый в уголовно-процессуальную форму и содержащий обязательные для исполнения властные волеизъявления и ответы на возникшие правовые вопросы, связанные с процессом расследования [10, с.18; 11, с.20]. Поэтому, круг лиц, которым в обязательном порядке должно быть направлено уведомление, на наш взгляд, должен быть чётко регламентирован УПК РК.

Анализ норм УПК РК, регламентирующих порядок уведомления заинтересованных лиц о принятых процессуальных решениях, позволил прийти к следующим выводам:

Органы расследования обязаны уведомлять:

1. Потерпевших о принятии следующих процессуальных решений:

- о прекращении уголовного дела (ч. 4 ст.36 УПК РК).

2. Всех заинтересованных лиц (в том числе потерпевшего, гражданского истца, и т.д.) о принятии следующих процессуальных решений:

- о прерывании сроков расследования (ч. 8-1 ст.45 УПК РК);

- о задержании (ч.3 ст. 64 УПК РК; ст. 135 УПК РК);

- о применении в качестве меры пресечения содержание под стражей (ч. 3 ст. 156 УПК РК);

- о наложении ареста на имущество (ч. 1 ст. 161 УПК РК);

- о производстве эксгумации (ч. 2 ст. 225 УПК РК);

- о производстве негласных следственных действий (ч. 1-1 ст. 240 УПК РК);

- о возобновлении прекращённого досудебного расследования (ч. 2 ст. 291 УПК РК).

3. Подозреваемого обо всех процессуальных решениях, затрагивающих его права и интересы (п. 23 ч. 9 ст. 64 УПК РК).

На первый взгляд, представленная регламентация порядка уведомления выглядит вполне систематичной, охватывающей всех заинтересованных участников, которым необходимо знать о принятых процессуальных решениях, затрагивающих их права и интересы. Однако, следует заметить, что в УПК РК отсутствуют положения об обязанности уведомления заинтересованных лиц о начале досудебного расследования и о возобновлении досудебного расследования, сроки которого были прерваны.

Названные решения напрямую связаны с потерпевшим, а выявленный пробел уголовно-процессуального законодательства порождает факты невозможности реализации им своих прав и законных интересов.

Отдельно хотелось бы сказать о выявленных особенностях порядка уведомления заявителя. Так, в соответствии с ч. 5 ст. 179 УПК РК, на стадии начала досудебного производства заявитель уведомляется лишь о направлении материалов в соответствующий суд по подсудности, при наличии в поступившем заявлении, сообщении сведений, по которым уголовное преследование осуществляется в частном порядке. При этом, в положениях УПК РК отсутствует обязательность уведомления о начале досудебного расследования, которое представляет собой наиважнейшее процессуальное решение, реализующее право на судебную защиту, предусмотренное Конституцией Республики Казахстан (ст.13) [1]. Хотелось бы отметить, что согласно положениям Правил, при подаче заявления, заявителю выдается талон-уведомление, содержащий номер фиксации в книге учета информации (номер КУИ), и номер регистрации заявления в Едином реестре досудебных расследований (номер ЕРДР - номер уголовного дела) в случаях незамедлительного начала досудебного расследования (п.6). Однако как показывает практика, в 80% случаев талон уведомление не содержит номера ЕРДР, а заявитель на протяжении долгого времени может не знать о судьбе своего заявления несмотря на то, что Правилами предусматривается обязательное письменное оповещение о любом принятом решении (п.14).

Таким образом, проведенный анализ норм уголовно-процессуального законодательства показал, что порядок уведомления о принятии большинства процессуальных решений остаётся недостаточно регламентированным. Данное обстоятельство порождает не только недовольство со стороны заинтересованных лиц, но и напрямую является нарушением прав и законных интересов граждан, провозглашённых Конституцией Республики Казахстан, и несоблюдением принципов уголовного процесса. В этой связи, на сегодняшний день остро стоит вопрос о внесении изменений в уголовно-процессуальное законодательство с целью его совершенствования и сокращения рисков, связанных с озвученными проблемами.

В этой связи, предлагаем:

В целях оптимизации норм, регламентирующих порядок уведомления потерпевшего лица и исключения фактов невозможности реализации им своих законных прав и интересов, следует включить в часть 6 статьи 71 УПК РК пункт 24 следующего содержания: «24) безотлагательно уведомляться органом, ведущим уголовный процесс, о принятии процессуальных решений, затрагивающих его права и законные интересы».

Кроме того, с целью совершенствования процесса уведомления заинтересованных лиц о принятых процессуальных решениях, на наш взгляд, необходимо проведение качественной работы

по синхронизации автоматизированной базы ЕРДР с базами государственной корпорации «Правительство для граждан» и базами Центров обслуживания населения (ЦОН) Республики Казахстан. На сегодняшний день, использование номеров сотовых телефонов в Республике Казахстан может осуществляться при обязательной регистрации мобильного устройства, привязанного к индивидуальному идентификационному номеру (ИИН) гражданина или нерезидента Республики Казахстан. Вместе с тем, в базе ЕРДР предусмотрен функционал - SMS-оповещение, позволяющий через мобильную связь и (или) электронную почту направлять текстовые сообщения участникам уголовного процесса для их уведомления либо явки к лицу, ведущему уголовный процесс.

Предлагаемые мероприятия позволят своевременно направлять уведомления о принятии процессуальных решений как заявителям, потерпевшим так и другим заинтересованным лицам.

Список литературы:

1. Конституция Республики Казахстан, принятая на республиканском референдуме 30 августа 1995 года // Вестник Парламента Республики Казахстан, 1996 г., № 4, ст. 217.
2. Глебов В.Г., Казначей И.В. Повышение эффективности осуществления уведомления и извещения участников уголовного процесса с использованием средств связи // В сборнике: Юридическая наука и практика: традиции и новации. Сборник статей Международной научно-практической конференции. 2016. С. 35-39.
3. Винокуров Э.А., Лукьянчикова В.В. Проблемные аспекты обеспечения отдельных видов прав потерпевшего на досудебных стадиях уголовного судопроизводства // Вестник Белгородского юридического института МВД России имени И.Д. Путилина. 2021. № 1. С. 29-33.
4. Иванов Е.Е. Уведомление участников судопроизводства на досудебных стадиях: усилить гарантии // Актуальные проблемы российского права. 2020. Т. 15. № 4 (113). С. 99-109.
5. Черкасова Е.К. Об уведомлении участников уголовного процесса о приостановлении производства по уголовному делу // В сборнике: Совершенствование деятельности правоохранительных органов по борьбе с преступностью в современных условиях: Тюменский государственный институт мировой экономики, управления и права. 2005. С. 304-307.
6. Ушаков Д. Н. Толковый словарь русского языка // М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935–1940. (4 т.) [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <https://lexicography.online/explanatory/ushakov/> (дата обращения 17.02.2022).
7. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. — М.: Русский язык, 2000. (2 т.) [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <https://lexicography.online/explanatory/efremova/> (дата обращения 17.02.2022).
8. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года №231-V ЗРК // Информационно-правовая система «Әділет». [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231> (дата обращения 15.02.2022).
9. Приказ Генерального Прокурора Республики Казахстан «Об утверждении Правил приема и регистрации заявления, сообщения или рапорта об уголовных правонарушениях, а также ведения Единого реестра досудебных расследований» от 19.09.2014г. // Информационно-правовая система «Әділет». [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14W0009744> (дата обращения 15.02.2022).
10. Лупинская П.А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство, практика / П.А. Лупинская. - 2-е изд., перераб. и доп. - Москва: Норма: ИНФРА-М, 2010. - 238 с.;
11. Зеленецкий В.С., Глинская Н.В. Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе // Серия «Юридичний радник». – Харьков: «Страйк», 2006. 214 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Ысқақова Бақытгүл Елеусізқызы

ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ БАРЫСЫНДА МҮДДЕЛІ ТҮЛҒАЛАРДЫ ПРОЦЕСТІК ШЕШІМДЕР ҚАБЫЛДАУ ТУРАЛЫ ХАБАРДАР ЕТУДІҢ ПРОБЛЕМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада мүдделі тұлғаларды Қазақстан Республикасында сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында процесстік шешімдер қабылдау туралы хабардар етудің проблемалық мәселелері қарастырылады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесінде хабарлау іс жүргізу қызметінің маңызды түрлерінің бірі болып табылады. Уақытында хабарлаудың маңыздылығы, ең алдымен, азаматтарға өздеріне берілген іс жүргізу мәртебесіне байланысты өз құқықтарын іске асыруға мүмкіндік беру болып табылады. Жұмыста қылмыстық-процестік заңнамасының нормаларына талдау жүргізілді, ол көптеген іс жүргізу шешімдерін қабылдау туралы хабарлау тәртібі жеткілікті қаралмаған болып қалатынын көрсетті. Жәбірленушіні хабардар ету тәртібін

реттейтін нормаларды оңтайландыру және оның өзінің заңды құқықтары мен мүдделерін іске асыру мүмкін еместігі фактілерін болдырмау мақсатында қылмыстық процесі жүргізетін орган оның (жәбірленушінің) құқықтары мен заңды мүдделерін қозғайтын процесік шешімдерді қабылдағаны туралы кідіріссіз хабардар ету ұсынылды. Бұдан басқа, мүдделі тұлғаларды қабылданған процесік шешімдер туралы хабардар ету процесін жетілдіру мақсатында СДТБТ автоматтандырылған базасын «Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясының базаларымен және Қазақстан Республикасының Халыққа қызмет көрсету орталықтарының базаларымен синхронды түрде сапалы жұмыс жүргізу ұсынылады.

Тірек сөздер: Қылмыстық процесс, хабарлама, арызданушы, жәбірленуші, қылмыстық процеске қатысушылар, процесік шешімдері, мүдделі тұлғалар.

Iskakova Bakytgul
Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic
of Kazakhstan named after Barimbek Beisenov,
Karaganda, Republic of Kazakhstan

PROBLEM ISSUES OF NOTIFYING STAKEHOLDERS ABOUT THE MAKING OF PROCEEDING DECISIONS DURING THE PRE-JUDICIAL INVESTIGATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article deals with the problematic issues of notifying interested parties about the adoption of procedural decisions in the course of pre-trial investigation in the Republic of Kazakhstan. Notification in the criminal process of the Republic of Kazakhstan is one of the most important types of procedural activities. The importance of timely notification lies, first of all, in enabling citizens to exercise their rights, which they have by virtue of the procedural status assigned to them. The paper analyzes the norms of the criminal procedural legislation, which showed that the procedure for notifying the adoption of most procedural decisions remains insufficiently regulated. In order to optimize the rules governing the procedure for notifying the injured person and to exclude the facts of the impossibility of exercising his legal rights and interests, it is proposed that the body conducting the criminal procedure be immediately notified of the adoption of procedural decisions affecting his (victim's) rights and legitimate interests. In addition, in order to improve the process of notifying interested parties about the procedural decisions made, it is proposed to carry out high-quality work to synchronize the automated ERDR database with the bases of the Government for Citizens state corporation and the bases of the Population Service Centers of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Criminal process, notification, applicant, victim, participants in criminal process, procedural decisions, interested persons.

List of references:

1. The Constitution of the Republic of Kazakhstan adopted at the republican referendum on August 30, 1995. // Bulletin of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, 1996, N 4, art. 217.
2. Glebov V.G., Treasurer I.V. Improving the efficiency of notification and notification of participants in criminal proceedings using means of communication // In the collection: Legal Science and Practice: Traditions and Innovations. Collection of articles of the International scientific-practical conference. 2016. S. 35-39.
3. Vinokurov E.A., Lukyanchikova V.V. Problematic aspects of ensuring certain types of rights of the victim at the pre-trial stages of criminal proceedings // Bulletin of the Belgorod Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia named after I.D. Putilin. 2021. No. 1. S. 29-33.
4. Ivanov E.E. Notification of participants in legal proceedings at the pre-trial stages: to strengthen guarantees // Actual problems of Russian law. 2020. V. 15. No. 4 (113). pp. 99-109.
5. Cherkasova E.K. On notification of participants in criminal proceedings on the suspension of criminal proceedings // In the collection: Improving the activities of law enforcement agencies in combating crime in modern conditions: Tyumen State Institute of World Economy, Management and Law. 2005. S. 304-307.
6. Ushakov D. N. Explanatory dictionary of the Russian language // M.: State. in-t «Owls. Encycle»; OGIZ; State. foreign publishing house and national words., 1935–1940. (4 volumes) [Electronic resource] - Access mode. – URL: <https://lexicography.online/explanatory/ushakov/> (Accessed 02/17/2022);
7. Efremova T. F. New Dictionary of the Russian Language. Explanatory derivational. - M.: Russian language, 2000. (2 vols.) [Electronic resource] - Access mode. –URL: <https://lexicography.online/explanatory/efremova/> (Accessed 02/17/2022).
8. Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan dated July 4, 2014 No. 231-V ZRK // Information and legal system «Adilet». [Electronic resource] - Access mode. –URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K140000231> (accessed 15.02.2022).
9. Order of the Prosecutor General of the Republic of Kazakhstan .On approval of the Rules for the acceptance and registration of an application, message or report on criminal offenses, as well as maintaining the Unified Register of Pre-trial Investigations. dated 19.09.2014. // Information and legal system «Adilet». [Electronic resource] - Access mode. –URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14W0009744> (accessed 15.02.2022).
10. Lupinskaya P. A. Decisions in criminal proceedings: theory, legislation, practice / P.A.Lupinskaya. - 2nd ed., revised. and additional - Moscow: Norma: INFRA-M, 2010. - 238 p..
11. Zelenetsky V. S., Glinskaya N. V. Theory and practice of substantiating decisions in the criminal process // Series «Legal Council». - Kharkov: «Strike», 2006. 214 p.

Коробка Иван Николаевич

jonbox@i.ua

Государственная служба Украины по чрезвычайным ситуациям

Киев, Украина

Шинкарев Андрей Николаевич

800305sh@gmail.com

Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»,

Киев, Украина

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ И ПУТИ УЛУЧШЕНИЯ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ГРАЖДАНСКОЙ ЗАЩИТЫ

В статье определены теоретические и практические вопросы гражданской защиты как объекта системы управления в Украине в части использования организационно-правового механизма государственного управления и администрирования в данной сфере. Раскрыты категории и общественные отношения в сфере управления в условиях чрезвычайных ситуаций, в частности исследованы теоретические достижения и взгляды ученых на состояние и цели системы (механизмов) управления в направлении гражданской защиты в Украине. В работе комплексно с использованием современных методов познания, учетом новейших достижений науки государственного управления исследованы теоретические вопросы организационно-правового обеспечения функционирования механизмов управления и администрирования. Обоснованно теоретическое понимание содержания категории «организационно-правовой механизм», «гражданская защита» и «публичное управление рисками», а именно обоснованно необходимость обновления и модернизации организационно-правовых механизмов публичного управления и администрирования. Также в статье проведено исследование направлений развития института гражданской защиты в Украине и теоретически доказано, что современной целью процесса совершенствования действенности гражданской защиты является реформирование и обновление нормативно обеспечения децентрализованной управленческой модели в сфере гражданской защиты в Украине.

Ключевые слова: публичное и государственное управление, гражданская защита, организационно-правовые механизмы, общественные отношения, управление и риски.

Постановка проблемы. Ведущим и своевременным вопросом в нашей стране реальное совершенствование системы гражданской защиты, предупреждение чрезвычайных ситуаций и снижение масштабов материальных, социальных и других потерь от военных и других действий на территории Украины. Сегодня, после активной фазы военных действий на землях Украины стало понятно, что требуют обновления организационно-правовые механизмы публичного управления и администрирования в сфере гражданской безопасности, в частности посредством своевременного и действенного использования новейших организационных и правовых средств их развития и совершенствования.

Анализ последних исследований и публикаций. Среди отечественных и зарубежных ученых, внесших значительный вклад в решение проблем безопасности, следует отметить В.П. Горбулина, С.И. Пирожкова, Г.Г.Почепцова, Г.Г. Малинецкого, В.И. Ярочкина. Вместе с тем, исследования в которых комплексно рассматривались научно-теоретические основы организационно-правового обеспечения или механизмов публичного управления, категории или отношения в сфере гражданской защиты, практически отсутствуют.

В контексте статьи существуют теоретические исследования, группы ученых – П. Волянский, В. Воротин, С. Домбровская, Е. Романенко, В. Садков и др., справедливо делают вывод, что современная ситуация в сфере гражданской защиты требует обновления законодательного обеспечения и анализа уже действующих нормативных актов в части их обновления и модернизации [1].

Изложение основного материала. Направления развития гражданской защиты в современных условиях безопасности Украины и организационно-правовой механизм публичного (государственного) управления в этой сфере играет значительную роль, в частности, по предупреждению угроз и рисков возникновения чрезвычайных ситуаций. Такой подход к формированию действенной системы гражданской защиты требует усовершенствования по следующим направлениям:

- повышение уровня устойчивости функционирования экономических объектов в случаях наступления и развития чрезвычайных ситуаций;
- обеспечение профилактики последствий чрезвычайных ситуаций и устранения их негативных последствий с материально-технической и финансовой точки зрения;
- разработка государственной политики в сфере гражданской защиты относительно обеспечения функционирования национальной системы по профилактике и реагированию на случаи возникновения чрезвычайных ситуаций;
- повышение безопасности граждан и окружающей среды, профилактика наступления и возникновения ситуаций чрезвычайного характера;
- формирование государственного надзора и контроля за реализацией мер по поддержанию безопасности граждан от случаев наступления и развития чрезвычайных ситуаций [2].

В современных условиях хозяйствования функции и роль законодательных (организационно-правовых) механизмов публичного управления относительно профилактической практики устранения чрезвычайных ситуаций и минимизации их последствий является определяющей. Эти механизмы и свойственные им инструменты позволяют:

- осуществить распределение профессионального сбора и обработки полной информации на разных уровнях публичного управления чрезвычайными ситуациями;
- оптимизировать подходы к построению действенной системы поддержки принятия решений и согласованию ее с системой ответственности за несоблюдение нормативно установленных алгоритмов действий;
- модернизировать взаимосвязь субъектов экспертной оценки с действиями должностных лиц, в полномочия которых входит государственное управление в сфере гражданской защиты;
- определить уровень и пределы свободного (открытого) поиска информации о принятии должностным лицом решений относительно государственного управления в сфере гражданской защиты;
- разграничить функции, права и обязанности представителей государственного управления в отношении указанной сферы гражданской защиты;
- осуществить рациональное установление временной нагрузки, необходимой для внедрения государственно-управленческих (публичных) функций гражданской защиты [3].

По нашему мнению, прежде чем непосредственно рассматривать организационно-правовой механизм государственного управления в сфере гражданской защиты, в частности, относительно развития всей системы защиты от рисков наступления и преодоления последствий чрезвычайных ситуаций, целесообразно рассмотреть парадигму или дефиницию правового обеспечения самой системы публичного управленческого процесса.

Так, определение правового (организационно правового) обеспечения управления впервые было зафиксировано в управленческой науке относительно математических и кибернетических систем, которые включали человека в свой состав как часть автоматизированной системы управления. А уже позже было дано определение организационно-правового обеспечения управления как средства управления относительно определенной общественной сферы отношений, в частности, в сфере развития гражданской защиты в современных условиях безопасности.

Фактически есть возможность определить законодательное обеспечение управления в качестве формирования и поддержки основных характеристик организационно-функционального толка, которые присущи управленческим системам, через осуществление упорядоченного влияния всех имеющихся законодательно-нормативных средств. Этот процесс включает в себя разработку, обсуждение и принятие таких нормативных документов.

В целом, система правового обеспечения публичного (государственного) управления чрезвычайными ситуациями, в частности, угрозами и рисками их наступления и развития, состоит из совокупности законов и утвержденных подзаконных нормативно-правовых актов, формирующих необходимое правовое поле для обеспечения деятельности органов государства и жизнеобеспечения населения в условиях наступления и развития систем защиты от чрезвычайных ситуаций [4].

В целом, на нынешнем этапе развития национальной хозяйственной системы нормативно-правовую базу современного государственного управления по вопросам профилактики наступления и определенных признаков чрезвычайных ситуаций составляют законы Украины, указы Президента Украины, постановления Кабинета Министров Украины и т.д.

В частности, перечень законов Украины:

- Кодекс гражданской защиты Украины от 02.10.2012 №5403-VI;

- Закон Украины «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины в связи с принятием Кодекса гражданской защиты» от 02.10.2012 №5404-VI;
– Закон Украины «О защите населения от инфекционных болезней» от 06.04.2000 № 1645-III;
– Закон Украины «О зоне чрезвычайной экологической ситуации» от 13.07.2000 № 1908-III;
– Закон Украины «Об объектах повышенной опасности» от 18.01.2001 № 2245-III;
- Закон Украины «О перевозке опасных грузов» от 06.04.2000 № 1644-III;
- Закон Украины «О правовом режиме военного положения» от 12.05.2015 № 389-VIII;
- Закон Украины «О правовом режиме чрезвычайного положения» от 16.03.2000 № 1550-III;
- Закон Украины «О правовом режиме территории, подвергшейся радиоактивному загрязнению в результате Чернобыльской катастрофы» от 27.02.1991 № 791а-XII.

В условиях развития Украины и обновление процессов регулирования мерами профилактики чрезвычайных ситуаций и действий в случае их наступления и угроз их развития осуществляется с учетом четкого алгоритма и комплексно с правовой точки зрения. Преимущественно подобное управление и регулирование обеспечивается и концентрируется в областях административного, экологического и трудового права.

Считаем задачей отрасли науки государственное управление необходимым, осуществить тщательный анализ и мониторинг современных особенностей правовой эволюции отечественного законодательства относительно сферы гражданской защиты. Об этом шла речь на XXII Всеукраинской научно-практической конференции (при международном участии) «Развитие гражданской защиты в современных условиях безопасности» 8 октября 2021 в г. Киеве, где авторы принимали участие в качестве организаторов и участников форума.

Отметим, что в процессе решения проблемы поддержки и обеспечения безопасности общественных отношений и граждан с организационно-правовой точки зрения ведущие страны мира постепенно совершенствовали собственное законодательство в отношении чрезвычайных ситуаций – от разработки и принятия законодательства, регулировавших действия в условиях наступления и развития конкретных случаев опасностей. принятие отдельных законов, регламентировавших общие концептуальные действия.

В последние годы в Украине было проведено много мероприятий и собраний, которые были направлены на усовершенствование идеологии (концепции) государственного управления в условиях чрезвычайных ситуаций в контексте ее открытости и публичности. Подобные меры обусловлены тем, что вопросы безопасности и защиты населения, а также экономических и культурных объектов от наступления и развития чрезвычайных ситуаций сейчас воспринимаются как составляющая государственной безопасности с признанием приоритета гражданской защиты населения и территорий от разнохарактерных угроз, которые могут возникнуть в течение длительного времени. времени развития хозяйственной системы, в отличие от решения проблем гражданской обороны, ориентированной именно на военное время. Так, на нынешнем этапе развития экономики Украины осуществляется поиск рациональной управленческой модели обеспечения гражданской защиты с учетом действенного и функционального принципа реагирования со стороны государства на случаи наступления и развития чрезвычайных ситуаций вместо использования обычного отраслевого принципа, который использовался ранее в этой системе.

Отметим, что современное формирование системы государственной гражданской защиты в Украине сопровождалось наличием существенного количества коллизий законодательства, ориентированного на регулирование чрезвычайных ситуаций, а также фактического функционирования децентрализованной системы прогнозирования, профилактики, выявления и нейтрализации чрезвычайных ситуаций на государственном уровне.

В этом контексте необходимо обратить внимание на принятие Кодекса гражданской защиты, нормативно регулирующего общественные отношения, связанные с защитой населения, территорий, окружающей природной среды и имущества от чрезвычайных ситуаций, реагированием на них, функционированием единой государственной системы гражданской защиты и определяет полномочия органов публичной власти, органов местного самоуправления, права и обязанности граждан Украины, иностранцев и лиц без гражданства, предприятий, учреждений и организаций независимо от формы собственности.

Принятие Кодекса гражданской защиты Украины от 02.10.2012 № 5403-VI в целом сформировало направления деятельности и обеспечило ряд таких преимуществ национальной системы развития гражданской защиты в современных условиях безопасности:

- устранение дублирующих управленческих функций органов публичной власти.
- унификация терминологической базы нормативно правовых актов относительно гражданской защиты;

- кодификация законодательства, регулировавшего чрезвычайные ситуации.

Бесспорно, считаем, что требует постоянного обновления и анализа регуляторного влияния нормативно-правового обеспечения государственного управления чрезвычайными ситуациями, в частности, в сфере их применения в части усовершенствования выполнения задач по противодействию угрозам национальной безопасности в сфере гражданской защиты в современных условиях безопасности.

Отметим, что организационно правовые нормы в этой сфере до принятия Кодекса регулировали около 10 законов Украины, при этом часть из них потеряла свою актуальность и нуждалась в отмене. Кроме того, некоторые законы, в частности, Закон Украины «О Гражданской обороне Украины» и Закон Украины «О правовых основах гражданской защиты» дублировали друг друга по терминологии [5].

Соответственно, целью принятия Кодекса гражданской защиты было устранение противоречий и дублирование законодательства, разграничение полномочий и функций центральных и местных органов исполнительной власти, субъектов хозяйствования, а также определение в едином законодательном акте основ государственной политики в сфере гражданской защиты.

Важно, что после введения в действие указанного Кодекса гражданской защиты произошел переход на более действенную систему защиты, в частности, утратили силу следующие законы:

- Закон Украины «Об аварийно-спасательных службах»;
- Закон Украины «О защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций техногенного и природного характера»;
- Закон Украины «О правовых основах гражданской защиты».
- Закон Украины «Об Гражданской обороне Украины»;
- Закон Украины «О пожарной безопасности»;
- Закон Украины «Об общей структуре и численности войск Гражданской обороны»;
- Закон Украины «О войсках Гражданской обороны Украины»;

Однако в результате отмены указанных Законов Украины появился ряд вопросов, связанных с необходимостью корректировки и модернизации определенных категорий, терминологического аппарата в сфере развития гражданской защиты в Украине. В частности, в статье 2 «Определение терминов» Кодекса гражданской защиты Украины присутствует трактовка категорий и определения «предотвращения возникновения чрезвычайных ситуаций», рассматриваемого в виде определенного комплекса мер правового, социально-экономического, политического, организационно-технического, санитарно-гигиенического характера, ориентированных на регулирование безопасности с техногенной и естественной точки зрения; оценку уровней возможных рисков; чрезвычайную ситуацию или уменьшение ее возможных последствий.

Кроме того, категория «риск» присутствует и в определениях пожарной и техногенной безопасности. В частности, согласно Кодексу гражданской защиты Украины, под пожарной безопасностью понимается отсутствие рисков наступления и развития и распространения пожаров, что является недопустимым, и связана с этим реальная возможность причинения вреда населению, окружающей среде и материальным ценностям.

Отметим, что касается определения техногенной безопасности, то в этом контексте понимается реальное отсутствие рисков для наступления и развития аварий или катастроф в пределах потенциально опасных объектов, а также в отношении деятельности субъектов хозяйствования, которые могут вызвать их наступление и реальное развитие. Из-за техногенной безопасности характеризуется уровень защиты местного населения и территорий от техногенных чрезвычайных ситуаций [6].

В этом контексте необходимо определить, что в рамках действующего организационно правового механизма государственного управления рисками и угрозами возникновения чрезвычайных ситуаций почти отсутствуют четкие утвержденные инструкции по выполнению положений законодательных и подзаконных нормативно правовых актов относительно предупреждения этих рисков, а также отсутствует действенный управленческий механизм контроля профилактики возникновения чрезвычайных ситуаций [7].

В этом случае необходимо отметить, что на нынешнем этапе развития системы гражданской защиты отсутствует четкое управленческое разграничение полномочий органов публичной власти и местного самоуправления по осуществлению указанных функций в сфере гражданского в Украине.

Выводы. В условиях существующего законодательного (организационно-правового) механизма государственного управления развитием гражданской защиты в современных условиях безопасности, рисков чрезвычайных ситуаций отсутствуют четкие утвержденные алгоритмы

дійшли до реалізації положень законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів відносно попередження цих ситуацій і ризиків, а також відсутній ефективний механізм контролю профілактики виникнення надзвичайних ситуацій. В нашій роботі встановлено, що в сучасних умовах розвитку економіки України головним нормативно-правовим документом в цій сфері є Кодекс громадянської захисти, регулюючий всі суцiевні стосунки, пов'язані з захистом населення, територій, оточуючої природної середовища і майна від випадків виникнення надзвичайних ситуацій, реагуванням на них, функціонуванням єдиної національної системи громадянської захисти Розробка і прийняття вказаного Кодексу дозволило усунути прогалини і дублювання діючого законодавства, розмежування управлінських повноважень і організаційних функцій центральних і місцевих органів виконавчої влади і місцевого самоуправління, суб'єктів господарювання, а також визначити в єдиному законодавчому акті принципи і норми формування державної політики в сфері громадянської захисти.

Сучасний етап розвитку громадянської захисти вимагає подальшого реформування єдиної системи громадянської захисти в сучасних умовах безпеки в частині удосконалення діючого законодавства, використання досвіду країн-членів по розвитку громадянської захисти, застосування найновішої технології реагування на надзвичайні ситуації.

Список літератури:

1. Дометрична допомога в умовах надзвичайних ситуацій: практичний посібник / П.Б.Волянський, С.О.Гур'єв, М.Л.Долгий. – Харків: ФОП Панов А. - М.: 2016. – 136 с.
2. Vorotin V.Ye., Romanenko Ye.A., Shchokin R.G., Pivovarov K.V. (2018). Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the european experience for ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice, 3 (26), - 368-376.
3. Кравців С.Я. Ризик-орієнтований підхід у державному регулюванні у сфері техногенної та пожежної безпеки / С.Я.Кравців, О.М.Соболь, А.Г.Коссе // Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія. Державне управління. – 2017. – Вип. 1 (6). – С. 336–341.
4. Воротін В.С., Проданик В.М. Від регуляторної політики до державно-приватного партнерства в публічному секторі України / В.С. Воротін, В.М. Проданик / Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 2019. - № 1. – С. 95-102.
5. Gaetani F. The Structure, Role and Mandate of Civil Protection in Disaster Risk Reduction for South Eastern Europe. South Eastern Europe Disaster Risk Mitigation and Adaptation Programme. Report International Centre on Environmental Monitoring Research Foundation (CIMA) / F. Gaetani, A. Parodi, F. Siccardi, D. Miozzo, E. Trasforini [Electronic source]. – Access mode to a resource : http://www.unisdr.org/preventionweb/files/9346_Europe.pdf.
6. Воротін В.С. Модернізація сфери освіти та науки як об'єкта державного управління: конкурентні переваги для України / В.С. Воротін / Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 2017. - № 6. – С. 153-160.
7. Федорчак В.В. Механізми державного управління ризиками виникнення надзвичайних ситуацій в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора наук спец. 25.00.02 - механізми державного управління / В.В. Федорчак 2018, - Харків, 2018. - 40 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Коробка Иван Николаевич

Украинаның Төтенше жағдайлар жөніндегі мемлекеттік қызметі, Киев, Украина

Шинкарев Андрей Николаевич

«Персоналды басқарудың өңіраралық академиясы» жоғары оқу орны

Киев, Украина

АЗАМАТТЫҚ ҚОРҒАНЫС САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ

Мақалада азаматтық қорғаудың теориялық және практикалық мәселелері осы саладағы мемлекеттік басқарудың және әкімшіліктің құқықтық механизмін қолдану бойынша Украинадағы менеджмент жүйесінің объектісі ретінде анықталған. Төтенше жағдайларда категориялар мен әлеуметтік қатынастар ашылды, атап айтқанда, ғалымдардың, атап айтқанда, ғалымдардың Украинадағы азаматтық қорғаныс бағыты бойынша басқарудың (механизмдерін) және көзқарастары зерттелген. Жұмыста менеджмент және әкімшілік тетіктерін пайдалануды ұйымдастырушылық және құқықтық қамтамасыз етудің теориялық мәселелері мемлекеттік басқару ғылымының соңғы жетістіктеріндегі соңғы жетістіктермен зерттелген. «Ұйымдастырушылық-құқықтық механизм», «Азаматтық қорғау» және «Қоғамдық тәуекелдерді басқару» номинациясының мазмұнын аналитикалық түсіну, атап айтқанда, мемлекеттік басқару мен әкімшіліктің ұйымдастыру-құқықтық

механизмдерін жаңарту және жаңарту қажеттілігі. Мақалада сондай-ақ, Украинадағы Азаматтық қорғаныс институтының даму бағыты мен теориялық тұрғыдан зерттеу жүргізді және теориялық тұрғыдан алғанда, азаматтық қорғау тиімділігін арттыру процесінің қазіргі мақсаты - орталықтандырылмаған басқару моделін реформалау және жаңарту Украинадағы азаматтық қорғаныс.

Тірек сөздер: мемлекеттік және мемлекеттік басқару, азаматтық қорғау, ұйымдастырушылық-құқықтық тетіктер, қоғаммен байланыс, басқару және тәуекелдер.

Korobka Ivan,
State Service of Ukraine for Emergency Situations, Kyiv, Ukraine
Shynkarov Andrii,

Higher educational institution «Interregional Academy of Personnel Management», Kyiv, Ukraine
LEGAL ASPECTS AND WAYS TO IMPROVE PUBLIC ADMINISTRATION
IN THE SPHERE OF CIVIL PROTECTION

The article defines the theoretical and practical issues of civil protection as an object of the management system in Ukraine in terms of the use of the organizational and legal mechanism of public administration and administration in this area. The categories and social relations in the field of management in emergency situations are revealed, in particular, the theoretical achievements and views of scientists on the state and goals of the management system (mechanisms) in the direction of civil protection in Ukraine are studied. In the work, using modern methods of cognition, taking into account the latest achievements in the science of public administration, the theoretical issues of organizational and legal support for the functioning of management and administration mechanisms are investigated in a comprehensive manner. The theoretical understanding of the content of the category «organizational and legal mechanism», «civil protection» and «public risk management», namely the justified need to update and modernize the organizational and legal mechanisms of public administration and administration, is substantiated. The article also conducted a study of the development directions of the institution of civil protection in Ukraine and theoretically proved that the modern goal of the process of improving the effectiveness of civil protection is to reform and update the normative provision of a decentralized management model in the field of civil protection in Ukraine.

Keywords: public and state administration, civil protection, organizational and legal mechanisms, public relations, management and risks.

List of references:

1. Volianskyi P. B., Huriev S. O., & Dolhyi M. L. (2016). Dometrychna dopomoha v umovakh nadzvychainykh sytuatsii: praktychnyi posibnyk [Emergency care in emergency situations: a practical guide]. Kharkiv. : FOP Panov A. M. [in Ukrainian].
2. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., & Pivovarov K. V. (2018). Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the european experience for Ukraine. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 3 (26), - 368-376 [in Ukrainian].
3. Kravtsiv S. Ya. (2017). Ryzhky-oriientovanyi pidkhid u derzhavnomu rehuliuванні u sferi tekhnogennoi ta pozhezhnoi bezpeky [Risk-oriented approach in state regulation in the field of technogenic and fire safety]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu tsyvilnoho zakhystu Ukrainy - Bulletin of the National university of civil protection of Ukraine*, 1 (6), 336–341 [in Ukrainian].
4. Vorotin V. Ye., Prodanyk V.M. (2019). Vid rehuliatoroi polityky do derzhavno-privatnoho partnerstva v publichnomu sektori Ukrainy [From regulatory policy to public-private partnerships in the public sector of Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy - Scientific notes of the Institute of legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 1, 95-102 [in Ukrainian].
5. Gaetani F. The structure, role and mandate of civil protection in disaster risk reduction for South Eastern Europe [South Eastern Europe Disaster Risk Mitigation and Adaptation Programme]. *Report International Centre on environmental monitoring research foundation* [Electronic source]. http://unisdr.org/preventionweb/files/9346_Europe.pdf [in Ukrainian].
6. Vorotin V. Ye. (2017). Modernizatsiia sfery osvity ta nauky yak obiekta derzhavnoho upravlinnia: konkurentni perevahy dlia Ukrainy [Modernization of education and science as an object of public administration: competitive advantages for Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy - Scientific notes of the Institute of legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 6, 153-160 [in Ukrainian].
7. Fedorchak V.V. Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia ryzhkyamy vynykennia nadzvychainykh sytuatsii v Ukraini: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia doktora nauk spets. 25.00.02 - mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia / V.V. Fedorchak 2018, - Kharkiv, 2018. - 40 s.

Крынин Алексей Андреевич
krynin.a.a@yandex.ru

**ФГКОУ ВО «Барнаульский юридический институт Министерства внутренних
дел Российской Федерации»,
Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация**

**ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЙ ПРОВЕРКИ
УЧАСТКОВЫМ УПОЛНОМОЧЕННЫМ ПОЛИЦИИ
ПО СООБЩЕНИЮ О НЕПРАВОМЕРНОМ ЗАВЛАДЕНИИ АВТОМОБИЛЕМ
БЕЗ ЦЕЛИ ХИЩЕНИЯ**

В настоящее время, рост автомобилизации в стране обуславливает пропорциональный рост, совершенных в отношении автотранспорта преступлений, из которых часто совершаемыми являются: кража (ст. 158 УК РФ) и угон (ст. 166 УК РФ). Одной из проблем, с которыми сталкиваются дознаватели (следователи) является разграничение угона от кражи, поскольку нередко возникают ситуации, когда угон автомобиля может быть, как самостоятельным преступлением, так и частью механизма совершения более тяжкого преступления – хищения автомобиля.

В работе представлены некоторые криминалистические ситуации, с которыми сталкивается участковый уполномоченный полиции (далее — УУП) в ходе производства проверки сообщения о неправомерном завладении автомобилем без цели хищения (далее — угон), а также предложен комплекс мероприятий, направленный на решение поставленных, в связи со сложившейся криминалистической ситуацией, задач.

Ключевые слова: угон, проверка сообщения о преступлении, участковый уполномоченный полиции.

Минимум в трети из уголовных дел, возбужденных по фактам преступных посягательств на автомобили, версия о краже транспортного средства оказывается недоказанной [1, с. 114].

В связи с тем, что верная квалификация совершенного преступления необходима уже к моменту возбуждения уголовного дела, то задача по ее определению, соответственно, положена в основу этапа доследственной проверки, производство которой, зачастую, осуществляет УУП, обслуживающий административный участок, на котором было совершено преступление.

Анализ следственной практики показал, что о совершенном угоне автомобиля, как правило, становится известно из заявления потерпевшего либо из сообщения сотрудников наружных нарядов органов внутренних дел и Росгвардии, которыми был задержан угнанный автомобиль.

Рассмотрим некоторые криминалистические ситуации, возникающие после получения сообщения об угоне с предложенным комплексом мероприятий:

1. Лицо задержано при движении на угнанном автомобиле.

В подобной ситуации возрастает вероятность того, что задержанное лицо похитило автомобиль, но ввиду его задержания, не смогло им распорядиться с извлечением собственной выгоды. Таким образом, прогнозируется утверждение задержанным лицом о его причастности лишь к угону автомобиля и отрицание всякого упоминания о краже, тем самым лицо планирует избежать более сурового наказания. В сложившейся ситуации УУП необходимо проведение следующих мероприятий:

- проверка лица о причастности к другим зарегистрированным угонам и кражам автомобиля (полученные сведения могут указать на рецидив той или иной категории преступлений);

- проверка о наличии у задержанного гаражей и иных нежилых помещений (полученные сведения могут указать на наличие у лица «отстойника» для хранения похищенного автомобиля);

- просмотр записей систем видеонаблюдения по маршруту движения лица от места преступления до места его задержания (в случае, если объективы камер видеонаблюдения не захватили угнанный автомобиль по всему маршруту движения до места его задержания, то возможно предположить о планируемой краже автомобиля и тщательном изучении маршрута движения до «отстойника»);

- проведение лицу медицинского освидетельствования на состояние алкогольного и наркотического опьянения (чаще всего угоны совершаются лицами, находящимися в одном из указанных состояний);

- изучение способа вскрытия и запуска двигателя автомобиля (при совершении угона преступниками чаще всего избираются автомобили отечественного производства с пробегом, которые не оснащены противоугонными системами и вскрытие замка двери не представляет особой сложности, также как и запуск двигателя. Кроме того, совершение угона сопровождается многочисленными повреждениями автомобиля, в том числе, с целью его вскрытия, в то время как лицу, совершающему кражу автомобиля, важно сохранить его целостность.).

Таким образом, ввиду того, что угон является преступлением более ситуативным, так как при его совершении важное значение имеет определенная, сложившаяся в конкретный период времени ситуация, то все выявленные обстоятельства, указывающие на подготовку к совершению преступления, указывают на признаки кражи автомобиля [2, с. 143].

2. Лицо, задержанное при движении на угнанном автомобиле, является родственником или знакомым собственника автомобиля.

Подобные ситуации возможны, когда собственник автомобиля передает управление транспортным средством лицу, заведомо не имеющему права управления транспортным средством или лишенному такого права. Такая передача управления автомобилем сопровождается исключительно при нахождении собственника с лицом, которому передано управление, в каких-либо отношениях или связях. При сложившейся ситуации, во избежании собственником автомобиля привлечения к ответственности, предусмотренной ч.3 ст. 12.7 КоАП РФ, последний, изначально договорившись с задержанным на угнанном автомобиле лицом, заявляет об угоне его автомобиля. Исключением может быть ситуация, когда лицо, на конфликтной почве, решается на угон автомобиля. В сложившейся ситуации, УУП необходимо проведение следующих мероприятий:

- изучение способа вскрытия и запуска двигателя автомобиля (при совершении угона лицом, которому было передано управление автомобилем, вскрытие и запуск двигателя осуществляется соответствующими ключами переданными собственником);

- истребование детализации звонков задержанного и собственника автомобиля (при изучении детализации может быть обнаружен факт телефонной связи уже после совершения угона, что указывает на осведомленность собственника об управлении его автомобилем другим лицом);

- детальное выяснение отношений собственника автомобиля и задержанного лица (тесные взаимоотношения указывают на добровольную передачу управления автомобилем, за исключением случая конфликта, факт которого также требует подтверждения);

- выяснение ранее незарегистрированных фактов управления задержанным лицом автомобилем собственника (указывает на периодичность подобных случаев).

Таким образом, придерживаясь приведенных выше комплексов мероприятий при определенной сложившейся криминалистической ситуации, УУП сможет наиболее качественно в короткие сроки провести проверку сообщения об угоне автомобиля, материалы которой позволят верно квалифицировать совершенное деяние.

Список литературы:

1. Виноградов А.А. Криминалистические особенности признаков элементов механизма угона и кражи автомобиля // Труды Академии управления МВД России. – 2020. – №1. – (53). – С. 114-124.
2. Бердникова О.П. Основные способы совершения краж и угонов автотранспортных средств // Вестник Барнаульского юридического института МВД России. – 2020. – №1 (38). – С. 143-144.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Крынин Алексей Андреевич

Ресей Федерациясының Ішкі істер министрлігінің Барнаул заң институты

Барнаул, Алтай өлкесі, Ресей Федерациясы

АЛДЫН АЛА ТЕКСЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ УӘКІЛЕТТІ ПОЛИЦИЯ ҰРЛЫҚ МАҚСАТЫНДА АҚПАРАТТЫҚ АВТОМОБИЛЬГЕ СӘЙКЕС ДА

Қазіргі уақытта елдегі мотоегизациялаудың өсуі қылмыстардың көлігі жиі жүргізілетін пропорционалды өсуді анықтайды, олар жиі жүргізіледі: ұрлық (Ресей Федерациясы Қылмыстық кодексінің 158-бабы) және ұрлау (Қылмыстық кодекстің 166-бабы) Ресей Федерациясы). Тергеушілердің (тергеушілердің) кездесетін мәселелердің бірі - ұрлық ұрлануын ажырата білу, өйткені автомобильдің ұрпақтары жиі тәуелсіз қылмыс сияқты болуы мүмкін, өйткені автомобильді ұрлық жасау тетігі - көлік ұрлау.

Қағазда аудандық уәкілетті полиция бетінен (бұдан әрі - сот-медициналық-сот-ахуал, міндеттер) көрсетілген сот-медициналық жағдайлар ұсынылған.

Тірек сөздер: ұрлау, қылмыс туралы есепті тексеру, аудандық уәкілетті полиция.

Krynin Alexey
Barnaul law Institute of the Ministry of internal Affairs of the Russian Federation
Barnaul, Altai Krai, Russian Federation
FEATURES OF THE PRELIMINARY CHECK PLOT AUTHORIZED POLICE ACCORDING TO AN
INFORMATIVE CAR WITHOUT THE PURPOSE OF THEFT IN

Currently, the growth of motorization in the country determines the proportional growth committed against the vehicles of crimes from which often performed are: theft (Article 158 of the Criminal Code of the Russian Federation) and the hijacking (Article 166 of the Criminal Code of the Russian Federation). One of the problems faced by the investigators (investigators) is to distinguish between theft of theft, because there are often situations where the car's hijack can be like an independent crime and part of the mechanism of committing a more serious crime - theft of the car.

The paper presents some of the forensic situations that the district authorized police faces (hereinafter referred to The current forensic situation, tasks.

Keywords: hijacking, verification of a crime report, the district authorized police.

List of references:

1. Vinogradov A.A. The forensic features of the signs of elements of the mechanism of theft and theft of the car // Proceedings of the Academy of Department of the Ministry of Internal Affairs of Russia. - 2020. - №1. - (53). - P. 114-124.

2. Bednikova O.P. Major ways to commit theft and hijacking of motor vehicles // Bulletin of the Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia. - 2020. - №1 (38). - P. 143-144.

ӨОК 343.33

ҒТАХР 10.77.01

Нуртаева Динара Богенбаевна
nurtaevad@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚҰҚЫҚ БҰЗУҒА БЕЙІМ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ
ЭТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада құқық бұзуға бейім мінез-құлықтың қалыптасуындағы этикалық аспектілері «мораль», «өнеге» ұғымдарымен тікелей байланысты, олардың мөлшері мен мазмұны уақыт өткен сайын өзгеріп отырады және әртүрлі халықтарда, топтарда әртүрлі екендігін ашып айтады.

Тірек сөздер: этика, мораль, өнеге, бейімделу, қалыптасу, мінез-құлық, шара, іс-қимыл, құндылық, өмір сүру, құқықтық сана.

«Этика» терминін зерттеудің ерекше саласы – «практикалық» философияның белгілемесі ретінде алғаш Аристотель пайдаланды. Ол философия, біз не істеуіміз керек деген сұраққа жауап іздейді. Этика әрқашан дұрыс қылық көрсетуі үшін әртүрлі жағдайды бағалауға үйретеді. Ол адамды пешенеге жазылғанға көніп, өмірінді соған сәйкес өткізуге тәрбиелейді. Этика өмірде және дүниеде бар құндылықтарды зерттейді, ал этикалық мінез-құлық сол құндылықтарды жүзеге асырудан тұрады. Бұл құндылықтарды өзіңнен де, барлық жағдайлардан да іздеу керек.

Мәні тәрбиеден немесе этикалық сезімнен ашылатын этикалық құндылықтар өз бетімен құндылықтардың иерархиялық баспалдағына орналасады, олардың базисі санасыз жүзеге асырылатын өмір құндылықтарын (өмірге күштарлық, тамаққа мұқтаждық және т.б.) құрайды, ал оның шыңында жоғарғы ой құндылығы орналасады. Адамның өмір сүруінің талаптары оның бағалаушы санасында бір құндылықтардың пайда болып, ал біреуінің орын босатуына алып келеді. Мысалы, жүз жыл бұрынғы аса құндылық бүгіндері бағасын жоғалтуы мүмкін. Әр адамда өз құндылықтар «пирамидасы» болады. Қандай да бір ұлтқа, ұлысқа жататындығы негізге алынған құндылықтар «пирамидасында» ортақ негізгі құндылық бар, ол ешқашан мәнін жоғалтпайды.

Әрине, этиканы зерделегеннен адам өз мінез-құлқын түбірімен өзгерте алмайды. Адамзат тарихында ондай жағдай болған емес. Бірақ өз ынтығын басқысы келетін адам этикаға немесе өнегелік философияға көңіл бөлсе парасатты адамдар қатарына келуі мүмкін. Мұндағы бірден бір шарт – өзінің жаман дағдысымен күресуге күш табу. Ұлы орыс философы В. Соловьев өнегелік

философияны адамдар мен халықтардың өмір көшіне ұдайы дұрыс бағдар беріп тұратын көрсеткіш деп санады. Бірақ егер адам өзіне басқа жол таңдаған болса, өнегелік нормаларды қалай баяндап, шынайы мақсатқа жету жолын қаншалықты дәріптегенмен онда еш мән болмайды.

Шындығында, білімнің көптеген басқа салалары сияқты емес, өнегелік философия осы кездегі бар нәрселер жайында емес, келешекте болатын нәрселер жайында, адам өзін қалай ұстау керек екендігі жайында сөз етеді.

Өнегелік уағыздарға қарағанда, этика көңілге қонымды негіздер мен дәлелдемелерге сүйенеді. Ол өз міндетін атқара отырып, болмысты (яғни бар адамды, бар әлемді) зерттеуден болатынды, адамның не істеу керектігін, қандай болуға тиіс екендігін негіздеуге көшеді. Этикада адамның жеке басы, криминологияға қарағанда, кең, ауқымды қарастырылады. Криминолог адаммен, ол қандай да теріс қылық жасап, құқық қорғау органдарының назарына іліккеннен кейін ғана айналыса бастайды. Этиканы іс-әрекеттің нәтижесі ғана емес, бәрінен бұрын оның себебі қызықтырады (себебі, кез келген іс-әрекетте себептердің қандай да бір жиынтығы іске асырылады, олардың ішінде бастылары да, қосалқылары да бар, оларды кейде мүмкіндік тудыратын субъективтік жағдайлар деп атайды).

«Басқа адамның құқығына қарсы әрекет жасаған адам заң жүзінде кінәлі. Ал сол әрекетті жасауды ойластырған кезден бастап ол этика тұрғысынан кінәлі», – деп айтқан кейбір философ-ғалымдардың пікірі орынды.

Адамдардың рухани жұтау мәселесі қылмыстың кең етек алып кеткендігінен туындап отырған жоқ, ол бұрыннан қарапайым адамдардың да, ғылыми қызметкерлердің де арасында бар. Олар өз ақылымен, өз қолымен жасаған жетістіктерінен, өнеге тұрғысынан алғанда кейін қалып отыр. Бұл кейін қалу «адам санасындағы ескіліктің қалдығымен ғана емес, бұрыннан келе жатқан өнеге үлгілерін жоғалтып алуымызбен байланысты» [1].

Адамдарда кім де кімнің ойы таза, рухы жоғары болса, солар басқалардан гөрі көбірек күйзеледі деген өзінше бөлек заңдылық бар деген түйсік болды (оны жазушылар өз шығармаларында көрсетті де). Ізгілік және жоғары өнегелік белгілі бір қоғамдық жағдайларда, адамдар жаппай еңбектенсе, әділетсіз теңдікті жариялай салса, білімді көтерсе өзі-ақ үстемдік құрады деп ойлаған Кеңес дәуірінің идеологтарының негізсіз пікірлерін өмір біртіндеп жоққа шығарды. Сүйтсек, өнегелік тәрбиенің жетістігі, адамдардың мемлекеттік құрылыстағы әділетсіздіктен моральдық үстем болуы адамның рухының оянып, өнегесінің дамуына байланысты екен, оларсыз моральдық жоғары нормалар ешқашан нанымға, ұтымды тәжірибеге, ішкі ынталылыққа айналмайды.

«Біздің жақын арадағы тәжірибемізде адамның құндылық бағдары дұрыс бағытын жоғалтты. Революция идеясы үшін әкеден бас тартуға дейін бардық. Таныстарды, туыстарды сатып жіберу түкке тұрмады. Мемлекеттік идеология рухани байлықтан жұрдай қалды» [2].

Мұқтаждық адамның ойлау және іс-қимыл белсенділігінің көзі, ол оның табиғи қасиеттерін де көрсетеді (тағамға, киімге, ұйқыға және т.б. мұқтаждық), кейде олар «әлеуметтік рең» алады немесе оларда қоғамда қалыптасқан таза әлеуметтік сипаттамалар болады. Мұқтаждықтың бұл жүйесінде адамның өзін-өзі аяққа тұрғызуға, өзін көрсетуге, білімге және шығармашылық қызметке ұмтылуын есептен шығаруға болмайды, себебі олар қылмыстық іс-қимылда жиі көрініс табады.

Мүдделер немесе мұқтаждықтың эмоционалдық бояуы, көбіне, адамның құндылық бағдарлар жүйесіне, оның санасының өзге де мазмұндық сипаттамаларына байланысты.

Құндылық бағдарлар – адамның, ол үшін аса маңызды болып табылатын объектілерді көрсететін оның жеке басының тереңде жатқан сипаттамасы. Әдетте құндылық бағдарлар иерархиясы жайында айтады, бұл жағдайда адам бір құндылықты басқалардан артық санайды. Бағдардың тұрақтылығының да, оның өсу қарқынының да маңыздылығы зор. Қылмыскерлердің құндылық бағдар жүйесінде жеке-даралық не кландық-эгоистік бағдарлар басты орын алады. Мұндай жағдайларда «жеке материалдық молшылық», «өзін ең жоғарғы сатыда көрсету», ол үшін ең қолайлы жағдай тудыру немесе жалаң кландық, топтық «эгоистік» мүдде бірінші орынға қойылады.

Бақылау топтарымен салыстырғанда қылмыскерлер өздерінің бағдар-құралдарының ішінде жеке басының оң қасиеттеріне (қабілетіне, еңбекқорлығына, мақсатқа, ұмтылуына және т.б.) артықшылық бермейді, олар материалдық қолдау көрсетуге, «керек адамдармен арадағы байланысқа», «қалауын тапсақ қар жанады» деген қағидаға жүгінеді. Содан барып олар мемлекеттік қызметкерлерді, емтихан алушыларды сатып алуға ынта қояды, біреулерден қорқытып талап етеді және т.б.

Мораль, өнегелік санаттарының да, олардың туындысы болып табылатын «жақсылық», «жамандық», «парасаттық» және «жауыздық», «берілгендік» және «опасыздық», «адамгершілік» және «қатыгездік» сияқты ұғымдардың да криминологиялық маңыздылығы бар [3].

Қылмыскерлерде мыналар бекіп қалған: а) өнегелік санадағы елеулі кемістіктер, мысалы, криминалдық және биморальдық ортада қалыптасқан жасөспірім, шындығында, іс-қимылдың өнегелік нормаларының жұртшылық қолдайтын жүйесімен таныс емес, ол «кім кінәлі – соны ұру керек», «өзің бірдемені алып қалмасаң, саған ешкім қол ұшын бермейді» деп санайды; б) жалпы қоғамда қабылданған мораль нормаларымен, әртүрлі топтардың мораль нормаларымен, «қосарланған моральмен» арадағы өнегелік қақтығысқа әкелетін қателік. Қоғамдағы моральдың біртекті еместігін, оның әлеуметтік топтарға, сословиелерге бөлінетінін естен шығармау керек. Ал халықтың әртүрлі әлеуметтік топтарының моралі мен қылмыстылық арасындағы өзара байланыстарды айқындаудың да бұл тұрғыдан алғанда криминологиялық маңызы бар.

Қылмыскерлерді зерттеген барлық жағдайларда да мынандай сұрақ туындайды: мұқтаждығы, мүдделері, құндылық бағдарлары, өнегелік ұғымдары бұрмаланған адамды заң, оның ішінде қатаң санкциялары бар қылмыстық заң неге тоқтатпаған. Бұл сұрақтың жауабы адамның құқықтық санасына талдау жасауды керек етеді.

Көптеген қылмыскерлердің құқықтық санасы ерекше, ол бақылау тобындағылардың құқықтық санасынан едәуір өзгеше. Егер қылмыскерлердің жалпы заңға қатынасы жайында айтсақ, қылмыскерлердің айқын, нақты позиция ұстанатындығын көреміз. Негізінен олар заңның болуы керек екендігін мойындайды, заң қорғайтын көптеген жағдайлардың әділдігін және ізгілікті екендігін ұғынады. Бірақ қылмыскерлер заңның жасампаздық рөлін, оның әлеуметтік реттегіш ретіндегі функциясын, бақылау тобындағы адамдарға қарағанда сирек айтады, қоғам құрылысының мемлекеттік-құқықтық принциптері жайында, заңның әлеуметтік рөлі, құқықтық әртүрлі салаларының нормалары жайында жақсы хабардар емес (мемлекеттік, лауазымдық, экономикалық қылмыскерлерден басқалары). Құқық бұзушылардың басқа азаматтарға қарағанда қылмыстық заңды жетік білетіндігі туралы пікір қате. Біріншіден, қылмыс жасап, ол ашылғанға дейінгі олардың құқықтық хабардарлығы басқа адамдардікінен артық емес; екіншіден, олардың қылмыс жасағанға дейін және одан кейін алған білімі кездейсоқ және жүйесіз, ол білім өздері алған тәжірибемен немесе араласып жүрген адамдардың тәжірибесімен шектелген. Қылмыстық заң, бұл жағдайда, құқықтық білімге аса мұқтаж адамдар үшін тиісті сақтандыру рөлін атқара алмайды.

Бақылау тобындағы адамдарға қарағанда қылмыскерлер санкциялардың тежеушілік рөліне көп мән береді. Сотталғандар заңда көзделген санкцияларды жұмсарту керек деп әрдайым санамайды. Себебі сотталғандардың өздері жәбір шеккен іс-әрекеттер де жазаланады ғой. Бұл ретте сотталғандардың әртүрлі санаттарының, атап айтқанда, қандай қылмысты қатаң, қайсысын жеңіл жазалау керектігі жөніндегі түсініктері әртүрлі болып келеді. Пайдакүнемдік және зорлық қылмыстарды жасаушы адамдардың құқықтық талаптары өзіндік ерекше.

Қылмыскерлер қоғамдық және топтық психологияда кең таралған пікірлерді едәуір шамада қайта елестетеді. Ал қылмыс жасаушы адамдардың бұл көзқарастарды қылмыстық іс-қимылға айналдыру мүмкіндігі басқа азаматтарға қарағанда едәуір жоғары, себебі көзқарастардың, мақсаттардың, бағдарлардың тиісті деформациялары олардың ортасында: а) кең таралған; б) тереңірек сипат бар нанымға айналады, сол бағыттағы іс-қимылға дайын тұру, іс-қимыл дағдылары, кейбір жағдайларда, бақылау тобында мүлде байқалмайтын дәрежеде көрініс табады; в) құндылық бағдарлардың, өнегелік, құқықтық және басқадай көзқарастар мен мақсаттардың өзара байланысты деформацияларының кешенін көрсетеді. Мұндай деформациялары бар субъектілер өздері сияқты, қоғам моралі мен заңнан туындайтын тіке қарама-қарсы позициялар ұстанған адамдармен араласып, проблемалық және қақтығысты ситуацияларда жиі қалады.

Халықаралық құқық нормалары ата-аналарға, балаларға өз еркімен діни тәрбие беру мүмкіндігін қарастырады, яғни бұл мүмкіндік (құқық), бірақ міндет емес, себебі бұл адамның ішкі нанымна ғана қатысты мәселе, оған зорлық жүрмейді. Жалпы білім беретін мектептерде немесе жоғары оқу орындарында ашылған ондай сабақтарға балалар ата-аналарының немесе заңды өкілдерінің рұқсатымен және өз еріктерімен қатысуы тиіс. Дегенмен кейбір шенеуніктер тарапынан, тіптен ғылыми қызметкерлер жағынан қарсылық тууы мүмкін, олар біздің елде барлық діндер теңдей, бір дінге артықшылық беру басқа діндерді кемсіткендік болады деуі мүмкін. Бірақ олай ойлау дұрыс емес. Діни тәрбиеге барлық конфессиялар қатыса алады, олар өз діндарлары шоғырланып тұратын жерлерде діни мектептер ашып, өз қағидаларын уағыздай алады.

Бас бостандығынан айыру орындарында сотталғандар жергілікті дәстүрін сақтайды (ұлттық белгі бойынша), олардың арасында әртүрлі қақтығыстар болып тұрады. Мүмкін оларды діни нанымдары бойынша топтастыру керек шығар. Ондай жағдайда жасөспірімдер арасында діни сабақтар ұйымдастыру да жеңіл болар еді, олар жерлестік бойынша жікке бөлінбес еді.

Мұндай сабақтарды Қарулы Күштерде де ұйымдастыру мәселесі бой көтеріп келеді. Жауынгерлік қызметті Қазақстан бұрыннан мадақтаған, көптеген сарбаздар дін киелі деп таныды. Сондықтан да жауынгерлерді дінге оқыту олардың рухын көтеріп ғана қоймайды, қандай қиындықтарды болса да жеңуге көмектесер еді [4].

Осы баяндалғандарды қорыта келіп, мынадай тұжырым жасауға болады:

Адамдардың рухани, өнегелік және сана-сезімдік мәселелерін дін ғана біржола шеше алады, ол адамға соншалықты қажет ұстамдылық, төзімділік сияқты қасиеттерді баулиды, адамды қоғам мен мемлекеттің ешқашан толық жетілмейтіндігін ұғынуға және оның деңгейінен жоғары көтерілуге үйретеді.

Бәріміз білеміз, ислам этикасының нормалары ұтымды ақыл-оймен және адам интеллектісімен сәйкес келеді. Егер «жоғарыда» ешнәрсе болмаса, бұл өмірде ойға келгеннің бәрін істей беруге болады деп санау адамның азғындауына алып келеді. Сондықтан да этикалық тәрбие мәселесі әруақытта мәңгілік әмбебап өнегелік негізге сүйену керек, содан ғана мәдениет, тәрбие, білім дәні өсіп шығады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Юсим М.А. Этика Макиавелли. – М., 1990. – 227 с.
2. Құқыққа қарсы мінез-құлыққа ықпал ететін әлеуметтік жағдайлардың сипаттамасы // Заң. – 2007.–№ 6.
3. Алауханов Е.О. Криминология: оқу құралы. оқулық. – Алматы, 2006.
3. Жастардың құқық бұзуға бейім мінез-құлықтарын түрлері бойынша талдау // Актуальные проблемы борьбы с преступностью на современном этапе: мат-лы междунар. науч.-практ. конф. 07.06.2008. – Алматы: Академия МВД Республики Казахстан, 2008.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Нуртаева Динара Богенбаевна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

ЭТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОВЕДЕНИЯ, СКЛОННОГО К ПРАВОНАРУШЕНИЯМ

В статье раскрывается, что этические аспекты формирования поведения, склонного к правонарушениям, непосредственно связаны с понятиями «мораль», «нравственность», размер и содержание которых со временем меняются и различаются у разных народов, групп.

Ключевые слова: этика, мораль, искусство, адаптация, становление, поведение, мера, действие, ценность, жизнь, правосознание.

Nurtayeva Dinara
Academy «Bolashak», Karaganda, Kazakhstan

ETHICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF BEHAVIOR PRONE TO OFFENSES

The article reveals that the ethical aspects of the formation of behavior prone to offenses are directly related to the concepts of «morality», «morality», the size and content of which change over time and differ among different peoples and groups.

Keywords: ethics, morality, morality, adaptation, formation, behavior, measure, action, value, survival, legal consciousness.

List of references:

1. Jusim M. A. Ethics Machiavelli. Moscow, 1990 - 227 P.
2. description of social conditions that contribute to illegal behavior // law. –2007.- No. 6.
3. Alaukhanov E. O. Criminology: a textbook. textbook. Almaty, 2006.
4. Analysis of the types of delinquent behavior of young people // actual problems of struggle with dignity at the modern stage: mat international. «no», I said. practice. conf. 07.06.2008. - Almaty: MVD Academy of the Republic of Kazakhstan, 2008.

Проданик Василий Михайлович,
nubiru9x9@gmail.com

Учебно-научный институт международных отношений и социальных наук, «Высшее учебное заведение «Межрегиональная Академия управления персоналом», Киев, Украина

Коваль Олег Михайлович,
e-mail: kom555ok@gmail.com

Учебно-научный институт публичного управления и государственной службы Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

МОДЕРНИЗАЦИЯ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ ТЕРРИТОРИЙ: ТЕОРИЯ И ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО

В статье раскрыты теоретические основы публичного управления (механизмов и инструментов) местного и регионального развития в современных условиях дальнейшего реформирования и модернизации системы государственного управления на основе права и децентрализации властных полномочий. Определен ведущий опыт стран с развитыми рыночными отношениями в области развития территорий.

В статье рассмотрены составляющие механизмов местного и регионального развития, в частности, дается теоретическое определение процесса модернизации публичного управления в контексте использования ведущего европейского опыта в Украине. Новизна заключается в теоретическом обосновании содержания и концептуальных подходов к процессу модернизации системы, механизмов и инструментов публичного управления в сфере местного и регионального развития в современных условиях дальнейшего реформирования государственного и местного управления и децентрализации властных полномочий в Украине.

Отметим, что в статье использованы новые подходы к решению проблемы функционирования основных правовых и экономических механизмов местного и регионального развития в контексте применения опыта и условий дальнейшего реформирования публичного (государственного и местного) управления в Украине, которые влияют на уровень автономии местных бюджетов в Европе. В частности, возникновение проблем в сфере «ресурсной зависимости» местной власти является следствием растущего количества вопросов обеспечения действенного функционирования организационно-организационных механизмов развития, поскольку местные органы власти не имеют полноценной законодательной основы относительно ресурсного обеспечения выполнения делегированных им полномочий в процессе реформы децентрализации властных полномочий.

Доказано, что некоторые страны с разным уровнем рыночных отношений могут выбрать свой современный стиль (модель) в разных направлениях местного развития. Существует более 30 типов современных и эффективных моделей (механизмов и инструментов), таких как право, управление, бизнес, промышленность, демократизация, город, информационное, экономическое и образовательное направление.

Важно, что ведущие взгляды на государственное регулирование придерживаются четырех основных принципов: неравенства развития, асинхронности, структурной нестабильности и отличия уровней развития. Результатом региональной модернизации есть внедрение и развитие современных моделей в этой сфере, особенно в направлении распределения ресурсов. Цель государственной модернизации - завершение следующей фазы системного администрирования и сохранение скорости развития. Качество жизни и развитие человека являются основой региональной модернизации.

Ключевые слова: публичное управление, региональное управление, реформа, местное развитие, реформа децентрализации, ресурсное обеспечение.

Постановка проблемы. Обеспечение научных подходов при формировании и реализации системы публичного управления в сфере развития территорий требует четкого обоснования ее теоретических, методологических и методических устоев, в частности в сфере модернизации. В современных условиях категории «реформирования» и «модернизация» регионального и местного развития прочно закрепились в экономическом и управленческом лексиконе как ученых в области экономических, юридических и управленческих наук, так и представителей всех уровней публичного (государственного и местного самоуправления) управления. Необходимость публичной политики в сфере местного развития вытекает из местной дискретности пространства, неравнозначности территорий по факторам и задачам их развития, в результате чего любая публичная политика формируется дифференцированно в территориальном и местном аспекте.

В современной хозяйственной жизни необходимо соблюдать отдельные общепризнанные правила, чтобы деятельность местных экономических субъектов не привели к хаосу и кризису, а

превратились в совокупность процессов, обеспечивающих местное развитие и повышение уровня и качества жизни. Одним из условий функционирования действенного хозяйствования есть понимание, общественное признание этих правил и их обязательное соблюдение экономическими субъектами, в частности на региональном и местном уровнях.

Развитие в условиях глобальных преобразований экономических отношений подразумевает действенное государственное управление и регулирование на всех уровнях и территориях. Государству отводится ведущая роль в создании экономических стимулов заинтересованности хозяйствующих субъектов и всех граждан в экономическом росте, гарантий политической, экономической, оборонной, экологической безопасности.

Как известно, государственное управление и регулирование экономики, то есть влияние государства в лице государственных институций (органов) на экономические объекты и процессы, осуществляется, как правило, в пределах государственной экономической политики и включает прогнозирование, планирование, финансирование, бюджетирование кредитование, регулирование цен, административное влияние, учет, контроль. Все эти составляющие находятся на региональном и местном уровне развития государственной экономики [1].

В современном обществе, построенном на рыночных началах, хозяйственная деятельность свободна и зависит от общего экономического процесса, который, в свою очередь, подвергается определенному государственному управлению и регулированию. Однако существует несколько обстоятельств, когда государство берет на себя функции активного управления региональными и местными процессами. В частности, это возможно при признании необходимости быстрой структурной перестройки экономики, при возникновении угрозы национальной и региональной экономической безопасности, принятии мер протекционизма или, когда государство является собственником крупных предприятий и работает со стратегическими инвесторами.

Современную рыночную систему стран и с ее развитыми регионами регулирует государство, но в условиях реформы децентрализации властных полномочий эти функции передаются на места. Есть две точки зрения на место власти в рыночной экономике. Часть исследователей обосновывают необходимость активного вмешательства государства в экономику, поскольку последняя в условиях свободного рынка страдает от внутренних недостатков. В частности, это касается рынка, лишённого механизмов, обеспечивающих стабильность экономического развития. Многие сферы деятельности не могут быть рыночными по своей природе, следовательно, они не конкурентоспособны. Вторая точка зрения сводится к тому, что государство должно ограничить свое вмешательство в экономику. Государственное регулирование экономики не может быть эффективным, оно приводит к торможению индивидуальной инициативы, что приводит к дестабилизации экономики, в частности региональной и местной активности.

Следует отметить, что все реально существующие развитые экономические системы объединяют в себе рыночные основы, основанные на объективных экономических законах, и механизм рационального государственного (макроэкономического) или регионального (местного) регулирования.

Анализ исследований и публикаций. Выяснение роли государства и его регионов в экономике является предметом юридических, управленческих и экономических наук. В современных условиях хозяйствования и модернизации системы управления в Украине для определения роли государства в управленческой литературе используются разные термины: государственное регулирование, государственная экономическая политика, государственное управление экономикой, макроэкономическое регулирование, государственное вмешательство в экономику, модернизация» и другие.

Как отмечают авторы учебника по государственному регулированию экономики, сущности явления менее соответствует такой распространенный термин, как «государственное вмешательство в экономику». Он рождает представление о насильственном вмешательстве, даже с благими намерениями, одной самостоятельной системы (государства) в другую, как хирургическое вмешательство в организм человека [2]. На самом деле государство является не внешней системой развития хозяйственной системы, а ее составной частью.

Есть много определений понятий и категорий «государственное регулирование», «региональное управление», «государственная экономическая политика». В целом они означают целенаправленное влияние на экономические процессы на макро- и микроуровнях, создание и усовершенствование условий экономического развития в соответствии с определенным общественным устройством. Во многих экономических исследованиях понятия «государственная

экономическая политика» и «государственное регулирование экономики» отождествляются. Однако более справедливо утверждение, что экономическая политика является основой, на которой базируется государственное регулирование экономики и отдельных территорий и сфер.

Государственное (макроэкономическое) регулирование экономики – это организующее и регулирующее влияние государства на экономическую деятельность субъектов рынка с целью его упорядочения и повышения результативности. Что касается управленческого влияния государства на экономические процессы, то в этом контексте речь идет о прямом и косвенном вмешательстве государства в процесс преобразований, обновлений или модернизационных изменений. Прямое (административно-правовое) влияние реализуется через директивы, запрещающие субъектам хозяйствования, отдельным предприятиям или частным лицам заниматься определенными видами деятельности, а также через предоставление лицензий на тот или иной вид. Косвенный (экономический) контроль, напротив, не содержит прямых указаний по хозяйственной деятельности и реализуется преимущественно с помощью методов денежно-кредитной и бюджетно-финансовой политики, создает одинаковые условия для всех, заставляет предпринимателя или покупателя придерживаться определенной линии поведения. Поэтому прямое вмешательство связано с негативными последствиями, появлением коррупции и злоупотреблений. Таким образом, косвенное вмешательство имеет преимущества. Государственное управление достаточно основательно изучается с разных сторон не только экономической, но и юридической наукой (см. труды д.ю.н., проф. В.Б. Аверьянова, д.ю.н., проф. В.Ф. Погорилко, д.ю.н., проф. Л.К. Вороновой, к.ю.н., доц. Н.В. Воротиной), но такой подход более связан с административными мерами государства и различными направлениями такого влияния. Понятно, что основными функциями управления являются организация, планирование, регулирование, кадровое обеспечение, контроль.

Следует отметить, что помимо административных и экономических методов воздействия, государство применяет комплексный инструмент макроэкономического регулирования, одновременно выступая и его объектом, - государственный или местный сектор экономики, а также интегрирует все инструменты и цели регулирования при разработке различных экономических программ. Такие исследования проводятся в рамках нового научного направления – публичное управление, изучающее различные направления макроэкономического регулирования (см. труды д. н. гос. упр., проф. В.Е.Воротина, д. н. гос. упр., проф. О.Г.Мордвинова). По нашему мнению, сочетание усилий представителей различных научных направлений позволяет получить полную картину макроэкономических возможностей содействия процессу модернизации и экономического роста всей хозяйственной системы Украины, в частности, ее обновленным регионам.

Конкретные формы и способы государственного управления и регулирования изменяются по мере заслуги определенных уровней зрелости конкретной экономической системы. При этом государственное регулирование не является жесткой альтернативой рыночным методам, а способом закрепления положительных и выравнивания отрицательных сторон рынка. В странах с разным уровнем рыночных отношений используется один и тот же набор инструментов государственного управления и регулирования рынка, хорошо известных в теории и практике, но направление и организационные формы этих инструментов могут быть разными. Инструментарий определяется, прежде всего, приоритетными отраслями и сферами, от которых зависит власть страны.

Изложение основного материала. Украина основала систему публичного управления в сфере местного развития, основанную на европейских ценностях, основах демократии и национального единства. Наши исследования свидетельствуют, что управление (система) любым процессом (стандартом) начинается с обозначения последнего как отдельного субъекта управления и регулирования. В целях воздействия на состояние системы или стандарта и для достижения желаемых целей создается соответствующая организация, которая планирует деятельность, направленную на достижение отдельного результата. После того, как организация создана и планы ее деятельности установлены, в рамках планируемых мер утверждают правила поведения для каждого члена организации. Затем подбирается персонал, способный выполнить задуманное. В современных условиях первоочередной задачей является удержание (поиск) рационального баланса между децентрализацией властных полномочий и властной национальной структурой. В управлении наблюдается динамика, требующая постоянного контроля и усовершенствования (модернизации).

Глубокие рыночные преобразования в Украине призваны изменить характер участия государства (государственного) в хозяйственной практике, существенно снизить долю государственной собственности, создать экономические условия для обеспечения высокой частной (ресурсной) активности. Любая масштабная акция требует тщательной подготовки и

сбалансированности. Как отмечает В.Е. Воротин, цель государственного регулирования – создание экономической системы, которая будет ориентирована на выбор наиболее эффективных альтернатив использования существующих факторов производства и обеспечения благоприятных социально-экономических условий жизни [3].

В Украине подчинение рыночных преобразований главной цели – перехода от комплексного к интенсивному управлению в условиях глобализованного и несовершенного рынка – способствовало распространению представлений о необходимости государственного регулирования переходных процессов посредством экономических рычагов и механизмов.

Макроэкономическое регулирование относительно глубоких рыночных преобразований охватывает все направления общественного производства. Однако приоритет предоставляется регулированию условий ресурсного обеспечения, в частности, недвижимости и предпринимательства, инвестиций, финансовых рынков и денежного обращения, территориальных пропорций и региональных рынков, интеграции и внешнеэкономической деятельности. Эти вопросы являются основным содержанием макроэкономического регулирования экономики в условиях глубоких преобразований.

Ориентирами, придерживаемыми государством в процессе макроэкономического регулирования хозяйственных процессов, являются показатели, характеризующие уровень экономического развития и качество жизни: продолжительность жизни человека, доход (валовой внутренний продукт) на душу населения, уровень занятости, степень реализации прав человека, состояние окружающей среды.

Итак, по нашему мнению, государственное регулирование можно определить, как регулирующее влияние государства на экономические процессы соответствующими средствами с целью ориентации хозяйствующих субъектов и отдельных граждан на достижение конкретных целей и рациональных приоритетов государственной политики. Государственное регулирование и есть макроэкономическое регулирование экономики, которое направлено на реализацию всех функций государства и призвано создать условия для рационального функционирования рыночного хозяйствования в государстве.

Глубокие преобразования плановой экономики в рыночную требует выработки научно обоснованной государственной политики, которая претворяется в жизнь путем разработки и реализации соответствующих законов и государственных программ с учетом современного состояния реформы децентрализации. Любая государственная программа, устанавливающая или изменяющая условия хозяйствования отдельных субъектов, требует тщательной подготовки: изучение ситуации, анализа причин, формирование целей вмешательства (регулирования), разработки конкретных мер (программы), прогнозирование возможных последствий их реализации, изучение альтернативных вариантов или модернизации существующих подходов. Только после основательной подготовки возможно принятие программы в форме принятия нормативно правового акта или соглашения.

Возвращаясь к процессу обновления национальной системы управления, заметим, что английское слово «модернизация» появилось примерно в середине XVIII ст. (1748-1770). Категория «модернизация» широко использовалась как обычное слово между XVIII и XIX веками и заняла место среди научных терминов в начале XX века. Пока нет единого стандартного определения категории, но есть отдельные объяснения и теоретические значения для модернизации.

Во-первых, основное содержание категории (общественные отношения) модернизации содержится в различных научных и обычных словарях. Согласно словарю английского языка Мериам-Вебстер, модернизация имеет два основных значения: во-первых, это действие, которое должно быть современным или адаптироваться к современным потребностям, то есть осуществление модернизации; во-вторых, это государство, имеющее признаки современности или отвечающее современным потребностям, то есть государство после осуществления модернизации. Для формулирования этого явления использован глагол «модернизировать», существительное «модернизация» и прилагательное «модернизированный».

Модернизированный (обновленный) – самый новый, лучший и самый прогрессивный. Теоретическое объяснение модернизации касается ее толкований в разных теориях. Теории модернизации – это систематические описания характеристик и законов, управляющих модернизацией. Различные теоретические школы по-разному объясняют модернизацию. До сих пор не достигнуто соглашение о понимании и объяснении модернизации.

С позиции политической экономии толкование модернизации основывается на объяснениях модернизации в различных национальных экономических политиках, включая различные стратегии и меры по содействию модернизации. В целом, политико-экономическое значение модернизации различается в различных теориях модернизации и выходит на современные общественные отношения в этой сфере.

Отметим, что теория модернизации предполагает, что она имеет определенное наднациональное теоретическое значение. Это изменение собственности и средств производства, типа международной конкуренции, мирохозяйственного состояния и исторического процесса глобальных преобразований в мире. В науке о модернизации она имеет особенный оттенок, содержание и характер [4].

С научной точки зрения модернизация формируется как обычное явление во время промышленной революции XVIII века – это изменение современной цивилизации и международной конкуренции, включая формирование, развитие, международное взаимодействие современной цивилизации, инновации, отбор, распространение и уничтожение цивилизации, а также международная конкуренция в мире. Страны, достигшие и сохранившие самый высокий уровень в мире, являются развитыми странами, а другие попали в категорию развивающихся стран; существует определенная мобильность между этими двумя типами стран.

Модернизация происходит в разное время, на разных уровнях, в разных областях, секторах и аспектах, и охватывает поведение и жизнь, содержание и структуру, организацию и институты, а также знания и идеи. Этот процесс носит двойной характер. Когда дело доходит до цивилизационных изменений, каждая страна добивается прогресса, и модернизация может быть успешной. Однако путь прогресса и уровень развития отличаются от страны к стране, поэтому не все страны преуспевают одновременно. С точки зрения международной конкуренции, лишь небольшое количество стран способны достичь высокого уровня в мире и внести в него вклад. За последние 50 лет примерно 5% развивающихся стран перешли в группу более развитых стран с рыночными отношениями и вероятность того, что развивающаяся страна сохранит свой статус, составляет более 90%.

В науке не существует стандартного определения самого процесса модернизации, поскольку она носит многогранный характер. К примеру, это не только мировая тенденция, но и общественные отношения; она предполагает не только международную интеграцию, но и международную дифференциацию; она не может быть достигнута раз и навсегда, а ее отсутствие вызывает множество вопросов.

С точки зрения развития и перехода цивилизации модернизация является вопросом времени. Все страны развиваются и могут добиться успеха в модернизации, но не определено, когда этот успех будет достигнут. Между VIII и XXI веками процесс модернизации можно разделить на два основных этапа внедрения. Первый такой этап – это переход от сельскохозяйственной к индустриальной цивилизации и привлеченной международной конкуренции, включая преобразования от сельскохозяйственной к индустриальной экономике, от сельского хозяйства к индустриальному обществу. Основные его черты включают индустриализацию, урбанизацию, демократизацию, рационализацию, рыночные отношения и благополучие. Второй этап – это переход от индустриальной цивилизации к знаниям (информации) и задействованной международной конкуренции, включая переход от индустриальной к экономике знаний, от промышленного общества к обществу знаний. В настоящее время ее основные черты включают знание и информатизация [5].

Если перейти на региональный (субрегиональный или местный) уровень, то как теоретическую основу следует брать прежде всего теорию региональной модернизации. Профессор Хэ считает, что подобно классической теории модернизации и теории второй модернизации, теория региональной модернизации должна включать пять основных элементов: оперативное определение региональной модернизации, законы и особенности процесса региональной модернизации, результаты региональной модернизации – два вида современности (цель региональной модернизации), динамика и модели региональной модернизации [6].

Отметим, что региональная модернизация относится к историческому процессу и его глубинным изменениям, в которых регионы достигают, поддерживают и намертывают самый высокий уровень в экономической, социальной и других сферах. Это тот же процесс, в котором развитые регионы достигают и поддерживают высокий уровень в мире, а также процесс, в котором развивающиеся страны пытаются достичь высшего уровня в мире. Это также зависит от состояния непрерывных изменений, благодаря которому развитые страны поддерживают более высокий

уровень в мире, а также от функции изменений, при выполнении которых развивающиеся страны достигают высшего уровня в мире [7].

Сам процесс региональной модернизации можно разделить на два основных периода. Первый период называется региональной первой модернизацией, касающейся процесса трансформации сельскохозяйственной экономики в промышленную экономику, аграрного общества в индустриальное общество и аграрной цивилизации в промышленную цивилизацию. Вторым периодом называется региональной второй модернизацией, касающейся процесса преобразований промышленной экономики в экономику знаний, промышленного общества в общество знаний и промышленной цивилизации в цивилизацию знаний. Региональная вторая модернизация – это не конец регионального развития, ведь в будущем появится новая модернизация.

Выводы.

1. Обобщая взгляды ученых, мы обнаружили, что основным результатом модернизации является формирование новых современных связей, характеристик, отличий и новых влияний. Основные сферы включают регионализм и индустриализацию, урбанизацию, демократию и верховенство права, здравый смысл и мобильность, социальное обеспечение и высокую прозрачность. К отрицательным аспектам модернизации можно отнести загрязнение природных ресурсов, социальную изоляцию, циклические и экономические кризисы, ослабление общественных отношений. Некоторые культурные ценности сохраняются и играют определенную роль в общественном развитии современных государств и территорий.

Основным результатом процесса модернизации разработка современных систем управления и методов и средств, особенностей. Основными особенностями современной системы управления сегодня являются: консолидация данных и знаний, развитие коммуникационных сетей, интеллект, наука, творчество, персонализация, разнообразие, баланс города и села и международное высшее образование и немного капусты. В настоящее время следующие проблемы модернизации – киберпреступность, информационные пробелы, глобальные угрозы и рост неравенства. Некоторые культурные ценности сохраняются и играют определенную роль.

2. Отметим, что проблемы, возникающие из-за «ресурсной зависимости» местных властей, связаны с увеличением количества вопросов обеспечения бесперебойной работы учреждений и агентств развития, поскольку местная администрация не имеет законодательной базы и ее ресурсная мощность очень слаба. Есть известные европейские страны, где органы местного самоуправления вправе устанавливать собственные средства для ресурсных источников, налогов и налоговых ставок, а также определять налогооблагаемую базу физических лиц и сборы. В то же время, налоговая система этих стран имеет меньшую долю местных налогов. Реалиями современного экономического развития является полная зависимость местных властей от производителей и поставщиков ресурсов для использования органами местного самоуправления. Адекватной научной основой решения этой проблемы ресурсный подход к созданию новых базовых источников развития.

3. Превращение экономического и административного сегмента местного развития в процесс региональной модернизации является гибким и неполным. Развитые регионы прошли ряд этапов модернизации, а развивающиеся регионы могут завершить два этапа модернизации подряд или одновременно. Последний известен как новый способ полной модернизации.

Более действенных моделей современной модернизации систем управления не существует. Страны с разным уровнем рыночных отношений могут выбрать свой современный стиль в разных направлениях и уровнях. Наше исследование показывает, что существует более 30 типов современных и эффективных моделей (механизмов и инструментов), таких как управление, бизнес, промышленность, демократизация, город, информационное, экономическое и образовательное направление.

Современный подход к государству и публичному управлению в целом придерживается следующих принципов: неравенства развития, асинхронности, структурной нестабильности и изменчивости уровня. Возможность изменения относительного уровня региональной модернизации не совсем такова, как в странах с разным уровнем рыночных отношений. Результатом региональной модернизации есть внедрение и развитие современных информационных и социальных сетей в этой сфере, особенно в направлении распределения и использования ресурсов. Цель государственной модернизации управленческой системы - завершение следующей фазы системного администрирования и сохранение скорости полной модернизации. Качество жизни и развитие человека являются основой региональной модернизации.

Список литературы:

1. Воротін В.Є. Макроекономічне регулювання в умовах глобальних трансформацій. Моногр. К. вид-во УАДУ. 2002. 392 с.
2. Антикризове управління національною економікою : монографія / [І. Малий, І. Радіонова, А.Ємельянов та ін.]; за заг. ред. І. Малого. К.: КНЕУ, 2017. 368 с.
3. Воротін В. Є., Проданик В. М. Від регуляторної політики до державно-приватного партнерства в публічному секторі України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2019. No 1. С. 95–102.
4. RGCMS (Research Group for China Modernization Strategies, et al.). China Modernization Report 2010: World Modernization Outline 1700-2100. Beijing: Peking University Press. 2010. 416 p.
5. Черняк М.Є. Модернізація територіальної організації влади в Україні як чинник регіонального розвитку: дис...док. філософі : 281 – публічне управління та адміністрування / Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, Харків, 2020. 241 с.
6. He C. Modernization Science: The Principles and Methods of National Advancement. Berlin: Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 2012. 648 p.
7. Воротін В. Є. Модернізація сфери освіти та науки як об'єкта державного управління: конкурентні переваги для України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2017. № 6. С. 153-160.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Проданик Василий Михайлович

**Халықаралық қатынастар және әлеуметтік ғылымдар оқу-ғылыми институты,
«Персоналды басқару өңіраралық академиясы» жоғары оқу орны, Киев, Украина**

Коваль Олег Михайлович

Тарас Шевченко атындағы Киев ұлттық университетінің мемлекеттік басқару және Мемлекеттік қызмет оқу-ғылыми институты, Киев, Украина

АУМАҚТАРДЫҢ КӨПШІЛІК ДАМУЫН МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ЗАҢНАМА

Мақалада заманауи жағдайлардағы мемлекеттік басқарудың (механизмдерінің) теориялық негіздерін ашады, бұл жергілікті және аймақтық дамудың қазіргі жағдайындағы мемлекеттік басқару жүйесін және мемлекеттік басқару жүйесін одан әрі реформалау және модернизациялау үшін, қуатты өкілеттіктерді оң және орталықтандырылу үшін. Аумақтардың дамуындағы дамыған нарықтық қатынастары бар елдердің жетекші тәжірибесі анықталды.

Мақалада жергілікті және аймақтық даму тетіктерінің компоненттері қарастырылған, атап айтқанда, Украинадағы жетекші еуропалық тәжірибені қолдану аясында мемлекеттік басқаруды модернизациялау процесінің теориялық анықтамасы берілген. Жаңалықтар - бұл жүйені модернизациялау процесіне, мемлекеттік және аймақтық даму саласындағы мемлекеттік және аймақтық даму саласындағы мемлекеттік және аймақтық даму саласындағы мемлекеттік басқарудың теориялық негіздемесі, мемлекеттік және жергілікті өзін-өзі басқару және биліктің орталықтандырылуының заманауи жағдайларындағы тетіктер мен құралдардың теориялық негіздемесі Украинада.

Айта кету керек, мақала жергілікті және аймақтық дамудың негізгі құқықтық және экономикалық тетіктерінің жұмысын шешудің жаңа тәсілдерін қолданады, бұл жергілікті және аймақтық дамудың негізгі құқықтық және экономикалық механизмдерінің қоғамдық (мемлекеттік және жергілікті) менеджментін одан әрі реформалау жағдайындағы жағдай мен жағдайларды қолдану жағдайында Еуропадағы жергілікті бюджеттердің автономия деңгейіне әсер ететін Украинада. Атап айтқанда, жергілікті билік органдарының «ресурстық тәуелділік» саласындағы проблемалардың пайда болуы жергілікті және ұйымдастырушылық тетіктердің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етудің бірқатар мәселелерінің салдары болып табылады, өйткені жергілікті биліктің толыққаны толыққанды емес Билікті орталықсыздандыру процесінде оларға берілген өкілеттіктердің орындалуын ресурстарды пайдалану туралы заңнамалық негіз.

Нарықтық қатынастардың әртүрлі деңгейлері бар кейбір елдер жергілікті дамудың әр түрлі бағыттарындағы заманауи стилін (модельдерін) таңдай алатындығы дәлелденді. Қазіргі заманғы және тиімді модельдердің (механизмдер мен құралдардың), мысалы, құқық, менеджмент, бизнес, индустрия, демократияландыру, қала, ақпарат, экономикалық және білім беру бағыты бар. Мемлекеттік реттеудің жетекші пікірлері төрт негізгі қағидаларды ұстануы маңызды: дамудың теңсіздігі, асинхрон, құрылымдық тұрақсыздық және даму деңгейіндегі айырмашылықтар. Аймақтық модернизация нәтижесі - бұл саладағы заманауи үлгілерді енгізу және дамыту, әсіресе ресурстарды бөлу бағытында. Мемлекеттік модернизацияның мақсаты - жүйелік басқарудың келесі кезеңінің аяқталуы және даму қарқынын сақтау.

Тірек сөздер: мемлекеттік басқару, аймақтық менеджмент, реформа, жергілікті даму, орталықсыздандыру, ресурстарды қолдау

**MODERNIZATION OF PUBLIC MANAGEMENT OF DEVELOPMENT OF TERRITORIES:
THEORY AND LEGISLATION**

The article reveals the theoretical foundations of public administration (mechanisms and tools) of local and regional development in modern conditions of further reform and modernization of the public administration system based on law and decentralization of power. The leading experience of countries with developed market relations in the field of territorial development has been determined.

The article considers the components of the mechanisms of local and regional development, in particular, gives a theoretical definition of the process of modernization of public administration in the context of using the leading European experience in Ukraine. The novelty lies in the theoretical substantiation of the content and conceptual approaches to the process of modernizing the system, mechanisms and tools of public administration in the field of local and regional development in modern conditions of further reforming state and local government and decentralization of power in Ukraine.

It should be noted that the article uses new approaches to solving the problem of the functioning of the main legal and economic mechanisms of local and regional development in the context of applying the experience and conditions for further reforming public (state and local) administration in Ukraine, which affect the level of autonomy of local budgets in Europe. In particular, the emergence of problems in the field of “resource dependence” of local authorities is a consequence of the growing number of issues of ensuring the effective functioning of organizational and organizational development mechanisms, since local authorities do not have a full-fledged legislative framework regarding resource support for the implementation of delegated powers in the process of decentralization reform of power powers.

It is proved that some countries with different levels of market relations can choose their modern style (model) in different directions of local development. There are more than 30 types of modern and effective models (mechanisms and tools), such as law, management, business, industry, democratization, city, information, economic and educational direction.

It is important that the leading views on state regulation adhere to four main principles: inequality of development, asynchrony, structural instability and difference in levels of development. The result of regional modernization is the introduction and development of modern models in this area, especially in the direction of resource allocation. The goal of state modernization is to complete the next phase of system administration and maintain the speed of development. The quality of life and human development are the basis of regional modernization.

Keywords: public administration, regional administration, reform, local development, decentralization reform, resource provision.

List of references:

1. Vorotin V. Ye. Makroekonomichne rehuliuвання v umovakh hlobalnykh transformatsii. Monohr. K. vyd-vo UADU. 2002. 392 s. [in Ukrainian].
2. Antykryzove upravlinnia natsionalnoiu ekonomikoiu: monohrafiia / [I. Malyi, I. Radionova, A. Yemelianov ta in.]; za zah. red. I. Maloho. K.: KNEU, 2017. 368 s. [in Ukrainian].
3. Vorotin V. Ye., Prodanyk V. M. Vid rehuliatornoї polityky do derzhavno-pryvatnoho partnerstva v publichnomu sektori Ukraini. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2019. No 1. S. 95–102. [in Ukrainian].
4. RGCMS (Research Group for China Modernization Strategies, et al.). China Modernization Report 2010: World Modernization Outline 1700-2100. Beijing: Peking University Press. 2010. 416 p.
5. Cherniak M. Ye. Modernizatsiia terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini yak chynnyk rehionalnoho rozvytku: dys...dok. filosofi: 281 – publichne upravlinnia ta administruvannya / Kharkivskyi rehionalnyi instytut derzhavnoho upravlinnia Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy, Kharkiv, 2020. 241 s. [in Ukrainian].
6. He C. Modernization Science: The Principles and Methods of National Advancement. Berlin: Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 2012. 648 p.
7. Vorotin V. Ye. Modernizatsiia sfery osvity ta nauky yak objekta derzhavnoho upravlinnia: konkurentni perevahy dlia Ukrainy. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2017. № 6. S. 153-160. [in Ukrainian].

Садвакасова Адель Талгатовна
adel_sadvakasova@mail.ru
Карагандинская академия МВД РК имени Баримбека Бейсенова
Караганда, Республика Казахстан

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРВОНАЧАЛЬНОГО ЭТАПА РАССЛЕДОВАНИЯ РЕЙДЕРСКОГО ЗАХВАТА

В статье рассматривается общественная опасность рейдерства, связанная с негативными последствиями криминальных действий, направленных на недружественное поглощение чужого бизнеса. Указывается о проблеме взаимоотношений государства и субъектов экономической деятельности, связанной отсутствием четкой правовой регламентации вопросов противодействия незаконному изъятию коммерческой собственности. Обосновывается необходимость проведения комплексного исследования проблем рейдерства и разработке научно-обоснованных и практико-ориентированных рекомендаций и предложений по порядку раскрытия и расследования фактов рейдерского захвата. Исследуются организационные и правовые вопросы расследования рейдерства на первоначальном этапе досудебного производства.

Ключевые слова: рейдерство, недружественное поглощение, предпринимательство, криминальный захват, субъект экономической деятельности, рыночные отношения, досудебное расследование.

Сегодня остро встает вопрос противодействия криминальному рейдерству. В условиях развития рыночных отношений, данная проблема стала важнейшей задачей государства и общества. Однако, не предпринимаются достаточно адекватные меры по выявлению и пресечению деятельности криминальных структур, деятельность которых специализируется на отъеме чужого бизнеса и совершении аналогичных преступных посягательствах. К сожалению, наша страна еще не осознала до конца масштаб и степень общественной опасности рейдерства и других криминальных угроз экономической безопасности.

Следует принять во внимание, что рейдерский захват, как и любой другой вид мошенничества, почти невозможно спрогнозировать. К тому же теорией и практикой еще не разработаны достаточно эффективные средства защиты от данного вида криминальных действий. По сути, любой успешный предприниматель может стать потенциальной жертвой рейдерского захвата. Между тем, в юридической науке бытует распространенное мнение о том, что лицо, заинтересованное в сохранении бизнеса, наверняка сможет отстоять свое имущество и защитить свои права [1, с.59].

Однако в современных условиях развития общественных отношений, все чаще силовым методам отъема чужого бизнеса, предпочитают «интеллектуальные» способы рейдерства либо данное правонарушение носит комплексный характер. Сложившаяся ситуация усложняет выявление, раскрытие, расследование и предупреждение таких уголовных деяний.

К сожалению, в Казахстане научное сообщество также не прониклось данной проблематикой. Лишь в последние годы появились некоторые публикации, освещающие отдельные вопросы рейдерства [2; 3; 4], но в основном рассматривались уголовно правовые аспекты [5; 6; 7; 8].

Вопросы, связанные с особенностями выявления, раскрытия и расследования данного вида правонарушений в основном исследуются российскими правоведомы, но и этих работ не так уж много [9; 10; 11; 12]. Казахстанские ученые практически не исследовали данные проблемы, хотя предпосылки необходимости проведения исследований в данном направлении имеются [13; 14].

Следует отметить, что в Уголовное законодательство Республики Казахстан введена уголовная ответственность за рейдерский захват в 2011 году, путем введения в уголовный кодекс статьи 226-1 «Рейдерство», которому было дано законодательное определение. При принятии нового уголовного кодекса в редакции 2014 года, норма не подверглась изменению и регламентируется статьей 249 УК.

Однако, несмотря на наличие в законе уголовно-правовой нормы, предусматривающей ответственность за рейдерство, правоохранительные органы, пока не проявляют рвения в установлении и привлечении к ответственности за незаконное поглощение чужого бизнеса. Так согласно официальным статистическим данным в период с 2015 по 2022 годы за совершение деяния, предусмотренного статьей 249 УК РК, зарегистрировано всего 17 уголовных правонарушений. В 2015 – 9, 2016 – 3, 2017 – 2, 2018 – 0, 2019 – 0, 2020 – 1; 2021 – 0, за 3 месяца 2022 года начато производство по двум фактам. Следует отметить, что в производстве в год находилось от 1-го до 6-ти

уголовных дел, начатых по признакам ст.249 УК РК. Между тем, за указанный период только в отношении одного лица, вынесен обвинительный приговор, а в отношении другого - оправдательный. Четыре уголовных дела прекращены производством службой экономических расследований департамента государственных доходов. Прервано досудебное производство по различным основаниям по 7 уголовным делам. Одно уголовное дело приостановлено судом в связи с не установлением лица, совершившего уголовное правонарушение. Одно уголовное дело направлено в Российскую Федерацию в порядке главы 59 УПК РК.

Кроме того, в большинстве случаев, при подаче предпринимателем заявления о рейдерском захвате, правоохранительные органы не усматривают признаков уголовно наказуемого деяния, ссылаясь на наличие гражданско-правового спора. Как отмечают отдельные авторы, именно наличие сложностей при разграничении гражданско-правовых деликтов от уголовно наказуемых деяний способствует уходу виновных от ответственности и принятию неправомерных решений, ущемляющих права и законные интересы субъектов экономической деятельности [7, с.42].

Здесь следует согласиться с тем, что выявление потенциальных потерпевших – юридических и частных лиц, подвергшихся рейдерскому захвату, представляет собой сложную задачу. Однако игнорировать наличие проблемы, значит показать беспомощность и неспособность государства защитить гарантированное пунктом 4 статьи 26 Конституции, право на свободу предпринимательской деятельности, свободное использование своего имущества для любой законной экономической деятельности.

К тому же, основная цель рейдеров состоит в быстром и незаконном приобретении прав на собственность компании-жертвы и скорейшее получение прибыли. Поэтому в результате рейдерских захватов уничтожается бизнес, утрачиваются уникальные технологии производства, снижается инвестиционная привлекательность целых отраслей, развивается теневая экономика [15, с.12]. Наличие самой возможности незаконного отъема инновационно-технологических производств, не способствует развитию малого и среднего предпринимательства [16, с.7].

На опасность таких проявлений указал в своем Послании народу Казахстана Глава государства К.-Ж. Токаев, он подчеркнул, что «участились случаи рейдерства в отношении малого и среднего бизнеса... любые попытки воспрепятствовать развитию бизнеса... должны рассматриваться как преступления против государства» [17].

Поэтому важным элементом государственной политики является принятие мер, направленных на предупреждение и профилактику рейдерских захватов [18, с.182], в том числе путем создания и развития концепции информационной безопасности [19; 20; 21].

Наряду с этим, проблемой является отсутствие научно-обоснованных и практико-ориентированных рекомендаций и предложений по порядку раскрытия и расследования уголовных правонарушений, связанных с рейдерством. В связи с ограниченностью объема публикации, остановимся лишь на вопросах первоначального этапа досудебного производства.

Прежде всего следует отметить, что введенный с 2015 года порядок учета и регистрации уголовных правонарушений не способствовал улучшению ситуации с обеспечением прав и законных интересов граждан, обратившихся в органы правопорядка [22, с.342], а в некоторых аспектах даже ухудшил криминогенную обстановку с стране.

Как правило, данный вид преступной деятельности тесно связан с коррупцией. [15, с.12]. Поэтому следует согласиться с мнением отдельных ученых, полагающих, что рейдерство как одна из разновидностей преступной деятельности совершается с использованием пробелов в действующем законодательстве, опирается на коррупцию и представляет реальную угрозу экономической безопасности любой страны. [23, с. 151].

Так же следует учитывать, что нередко рейдерские захваты сопровождаются якобы законным действием, причем чаще всего прикрываются судебным решением. Как справедливо заметила Л.К. Айвар, – «Именно руками правосудия сегодня можно расправиться с конкурентом, «заказать» компаньона, произвести передел собственности. Рейдерство стало нормальным явлением, да и сами рейдеры не скрывают, что для достижения своих целей они используют административный ресурс и в правоохранительных органах, и в судах. [24, с. 29].

Такие обстоятельства приводят к тому, что граждане все меньше доверяют суду. Безусловно, «слабая» судебная власть неспособна эффективно отправлять правосудие и обеспечить законные интересы физических и юридических лиц в условиях корпоративных конфликтов, связанных с рейдерством и корпоративным шантажом [25, с. 96].

В этой связи важным условием является правильная оценка ситуации при обращении субъектов предпринимательства за защитой своих прав в случаях возникновения угрозы рейдерского захвата.

Следует отметить, что в основном о совершенном или готовящемся незаконном посягательстве на собственность бизнес-структур правоохранительные органы узнают из средств массовой информации или из обращений самих жертв корпоративного шантажа. Однако реакция уполномоченных органов на такое сообщение не всегда адекватная. Чаще всего усматривается наличие хозяйственного спора, заявителю предлагается обратиться в экономический суд, а материал списывается в номенклатурное дело.

Такой подход не способствует укреплению правовой защищенности предпринимателей и вызывает у них негативное отношение как к правоохранительным органам, так и закону в целом. Поскольку по действующему законодательству не осуществляется доследственная проверка, то в случае обращения о рейдерском захвате, следует начать досудебное производство. Зарегистрировать заявление в ЕРДР, провести все необходимые следственные действия в целях установления наличия или отсутствия признаков уголовно-наказуемого деяния и установления всех имеющих значение обстоятельств.

В случае если не известен субъект, стоящий за рейдерским захватом, целесообразно применить в расследовании территориальный принцип (зональная, участковая система) [26, с. 47]. Следует отработать всех возможных фигурантов, заинтересованных в неправомерном поглощении бизнеса или отъеме собственности предпринимателя. Также исследовать все случаи возникновения конфликтных ситуаций с поставщиками или бизнес партнерами, расположенными как в регионе, так и за его пределами.

На этом этапе следует попытаться изъять все необходимые документы организации подвергшейся рейдерству. Особое внимание следует уделить содержанию заключенных договоров и контрактов, имеющих заведомо неисполнимые обязательства либо не достаточно оговоренные условия выполнения. Также заслуживают внимания сомнительные решения судебных и фискальных органов, ставящих хозяйствующего субъекта в неблагоприятное положение или затрудняющих его законную деятельность. При необходимости следует назначить проведение различных видов экспертиз, для выявления фактов подделки, фальсификации и других нарушений [11, с. 38].

В последующем, при установлении лиц, осуществляющих рейдерский захват, дело целесообразно передать следователю, специализирующемуся на расследовании аналогичных видов преступлений (линейная система). Кстати, российские исследователи вообще предлагают создание специализированного органа, ведущего борьбу с рейдерством, который должен быть автономен и независим. При этом предлагается исключить принцип двойного подчинения, ввести вертикальную структуру подчинения [27, с. 25-36].

В этот период следует подробно допросить всех фигурантов дела, при необходимости провести очные ставки, следственные эксперименты и другие следственные действия. Так же результативным видится использование потенциала негласных следственных действий, в первую очередь установить прослушивание телефонов и иных переговоров лиц, заинтересованных в недружественном поглощении или отъеме чужого бизнеса.

Параллельно следует осуществлять производство оперативно-розыскных мероприятий, перечень которых подробно оговаривается на страницах юридической и специальной литературы [10; 28; 29].

Таким образом, необходима дальнейшая разработка научно-обоснованных и практико-ориентированных рекомендаций и предложений по совершенствованию порядка предупреждения, раскрытия и расследования уголовных правонарушений, связанных с рейдерством, а также внедрение механизмов правовой защиты предпринимателей от криминального рейдерства.

Список литературы:

1. Филиппов А.В. Рейдерство в современных условиях, методы противодействия и план мероприятий при рейдерском захвате//Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2011. № 2. С. 59.
2. Нурмагамбетов А. А., Нурмагамбетов А.М. Некоторые вопросы гражданско-правового противодействия рейдерству в сфере предпринимательства // ВЕСТНИК Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Право 2019 №4 (129)/ DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2019-129-4-76-84>.
3. Ханов Т.А., Баширов А.В. Рейдерские захваты как социально-правовая и криминальная проблема в Республике Казахстан // Актуальные проблемы современности. – 2020. - № 2 (28). – С.22-26.
4. Четрикова Л.И., Кенжахметов А.Т. Рейдерство: состояние дел в Республике Казахстан // Инновационные процессы и технологии в современном мире: Материалы Международной научно-практической конференции. - Уфа, 2013. С. 264-268.
5. Каражанов М.Д., Ахметова А.Ж. Некоторые вопросы уголовной ответственности за рейдерство // Вестник Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета. 2018. № 4 (40). С. 26-30.

6. Alpyssov N.S., Sagymbekov B.Zh., Kemali Ye.S. Raiding: theoretical and practical aspects of criminal liability in the Republic of Kazakhstan // Вестник Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан. 2020. № 1. С. 10-16.
7. Хамитов Б.Н. К вопросу о понятии и основных признаках рейдерства // Право и государство. 2021. № 1 (90). С. 40-53.
8. Хамитов Б.Н. К вопросу об уголовной ответственности за рейдерство // Общественная безопасность, законность и правопорядок в III тысячелетии. 2021. № 7-1. С. 124-128.
9. Хайдиулина Р.Н., Лабутин А.А., Хайрулин А.Р. Организация и тактика выявления, пресечения и раскрытия механизма недобросовестных корпоративных захватов / Казанский юридический институт МВД России, ВНИИ МВД России. Казань, 2009.
10. Глушков Е.Л., Свистильников А.Б. К вопросу выявления и документирования преступлений, связанных с рейдерскими захватами имущественных комплексов // Вестник Белгородского юридического института МВД России имени И.Д. Путилина. 2017. № 1 (29). С. 49-52.
11. Гришаева Е.В., Чернов Д.С., Милова И.Е. К вопросу об особенностях расследования криминального рейдерства // Актуальные проблемы праведения. 2019. № 4 (64). С. 37-42.
12. Сергеев К.А. Особенности методик расследования криминального рейдерства в зависимости от формы преступного посягательства // Социум и власть. 2011. № 4 (32). С. 89-91.
13. Предприниматели Казахстана против разрастающихся рейдерских технологий захватов бизнеса [Электронный ресурс] Режим доступа – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30060441.
14. В Казахстане бизнесмены жалуются на рейдерские захваты... [Электронный ресурс] Режим доступа – URL: <https://kursiv.kz/news/vlast-i-biznes/2019-05/v-kazakhstan-biznesmeny-zhaluyutsya-na-reyderskiezhvaty>.
15. Сергиенко О.В. Особенности рейдерства и гринмейла в России: экономические инструменты противодействия рейдерству // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 2015. № 4 (58). С. 12-17.
16. Ханов Т.А. Использование инноваций субъектами малого и среднего предпринимательства // Актуальные проблемы современности. 2015. № 3 (9). С. 6-9.
17. Конструктивный общественный диалог - основа стабильности и процветания Казахстана. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. Казахстанская правда. 2019, 3 сентября №169 (29046).
18. Гаджиева А.А., Сайгитов У.Т. Проблемы виктимологической профилактики рейдерских захватов предприятий // Пробелы в российском законодательстве. 2012. № 4. С. 180-183.
19. Исаев Л.А., Копьев И.Г. Информационная безопасность в системе противодействия рейдерским захватам бизнеса // Научные достижения: теория, методология, практика. Сборник научных трудов по материалам XIV Международной научно-практической конференции. Анапа, 2019. С. 11-16.
20. Баширов А.В. Вопросы информационной безопасности в РК // Актуальные проблемы современности. 2015. № 4 (10). С. 59-61.
21. Ханов Т.А., Жиенбеков Ж.Е. Система обеспечения информационной безопасности // Актуальные проблемы современности. 2016. № 2 (12). С. 37-43.
22. Садвакасова А.Т., Ханов Т.А. О новой системе учета и регистрации заявлений, сообщений и иной информации об уголовных правонарушениях // Всероссийский криминологический журнал. 2019. Т. 13. № 2. С. 340-353.
23. Герасименко В.А. Правовое противодействие рейдерству в Российской Федерации // Юридические науки. 2015. № 1. С. 151—156.
24. Айвар Л.К. Судьи в кризисе // ЭЖ ЮРИСТ. 2008. № 31(536). С. 5-6.
25. Федоров А.Ю. Рейдерство и коррупция в органах судебной власти в России // Право и образование. 2010. № 7. 95-103.
26. Ханов Т.А., Балгимбеков Д.У., Какимжанов М.Т. О совершенствовании организации деятельности следственных подразделений районных отделов полиции // Российский следователь. 2015. № 16. С. 44-49.
27. Морозов Н.А. Современное состояние борьбы с организованной преступностью и задачи, стоящие перед подразделением ГУБОП // Организованная преступность в России: философский и социальнополитический аспекты: материалы научно-практической конференции. 27—28 мая 1999 г. М., 1999. С. 25-36.
28. Глушков Е.Л., Егоршин В.М. К вопросу оперативно-розыскного выявления преступлений, связанных с криминальным банкротством предприятий // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2005. № 4-2 (28). С. 475-480.
29. Глушков Е.Л., Свистильников А.Б. Способы документирования преступлений, связанных с рейдерскими захватами предприятий и организаций // Особенности оперативно-розыскной деятельности ОВД в свете изменяющегося законодательства. Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции к 100-летию уголовного розыска России. Под ред. Ю.Н. Савенкова. Орел, 2018. С. 24-27.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Сәдуақасова Адель Талғатқызы
Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің
Барімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
РЕЙДЕРЛІК БАСЫП АЛЫП ТЕРГЕУДІҢ БАСТАПҚЫ КЕЗЕҢІНІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ -
ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада рейдерліктің қоғамдық қауіптілігі, біреудің бизнесін теріс қабылдауға бағытталған жағымсыз қылмыстық әрекеттердің салдарына байланысты қарастырылады. Коммерциялық меншікті заңсыз тәркеленуге қарсы іс-қимыл мәселелерін нақты құқықтық регламенттеудің болмауына байланысты мемлекет пен экономикалық қызмет субъектілерінің өзара қарым-қатынасының проблемасы көрсетіледі. Рейдерлік проблемаларын кешенді зерттеу жүргізу және рейдерлік басып алу фактілерін ашу және тергеу тәртібі бойынша ғылыми- негізделген және практикаға бағытталған ұсынымдар мен ұсыныстарды әзірлеу қажеттілігі негізделеді. Сотқа дейінгі іс жүргізудің бастапқы кезеңінде рейдерлікті тергеудің ұйымдастырушылық және құқықтық мәселелері зерттелуде.

Тірек сөздер: рейдерлік; ынтымықсыздықты сіңіру, кәсіпкерлік, криминалдық басып алу, Экономикалық қызмет субъектісі, нарықтық қарым- қатынастар, сотқа дейінгі тергеу.

Sadvakasova Adel
Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic
of Kazakhstan named after Barimbek Beisenov
Karaganda, Republic of Kazakhstan
ORGANIZATIONAL AND LEGAL PROBLEMS OF THE INITIAL STAGE
OF THE RAIDER SEIZURE INVESTIGATION

The article deals with the public danger of raiding, associated with the negative consequences of criminal actions aimed at the hostile takeover of someone else's business. The problem of relations between the state and economic entities associated with the lack of a clear legal regulation of the issues of countering the illegal seizure of commercial property is indicated. The necessity of conducting a comprehensive study of the problems of raiding and the development of evidence-based and practice-oriented recommendations and proposals on the procedure for disclosing and investigating the facts of raider capture is substantiated. The organizational and legal issues of raiding investigation at the initial stage of pre-trial proceedings are investigated.

Key words: raiding; hostile takeover, entrepreneurship, criminal takeover, subject of economic activity, market relations, pre-trial investigation.

List of references:

1. Filippov A.V. Raiding in modern conditions, methods of counteraction and a plan of measures for raider capture//Actual problems of the humanities and natural sciences. 2011. No. 2. P. 59.
2. Nurmagambetov A.A., Nurmagambetov A.M. Some issues of civil law counteraction to raiding in the sphere of entrepreneurship // BULLETIN of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. Law Series 2019 No. 4 (129) / DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2019-129-4-76-84>.
3. Khanov T.A., Bashirov A.V. Raider seizures as a social, legal and criminal problem in the Republic of Kazakhstan // Actual problems of the present. - 2020. No. 2 (28). - P.22-26.
4. Chetrikova L.I., Kenzhakhmetov A.T. Raiding: the state of affairs in the Republic of Kazakhstan // Innovative processes and technologies in the modern world: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference. - Ufa, 2013. P. 264-268.
5. Karazhanov M.D., Akhmetova A.Zh. Some issues of criminal liability for raiding // Bulletin of the Kazakh Humanitarian-Legal Innovation University. 2018. No. 4 (40). P. 26-30.
6. Alpyssov N.S., Sagymbekov B.Zh., Kemali Ye.S. Raiding: theoretical and practical aspects of criminal liability in the Republic of Kazakhstan // Bulletin of the Academy of Law Enforcement Agencies under the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan. 2020. No. 1. P. 10-16.
7. Khamitov B.N. To the question of the concept and main features of raiding // Law and State. 2021. No. 1 (90). P. 40-53.
8. Khamitov B.N. To the question of criminal liability for raiding // Public security, legality and law and order in the III millennium. 2021. No. 7-1. P. 124-128.
9. Khaidiulina R.N., Labutin A.A., Khairulin A.R. Organization and tactics of identifying, suppressing and disclosing the mechanism of unscrupulous corporate takeovers / Kazan Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, All-Russian Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia. Kazan, 2009.
10. Glushkov E.L., Svistilnikov A.B. On the issue of identifying and documenting crimes related to raider seizures of property complexes // Bulletin of the Belgorod Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia named after I.D. Putilin. 2017. No. 1 (29). P. 49-52.

11. Grishaeva E.V., Chernov D.S., Milova I.E. On the issue of the peculiarities of the investigation of criminal raiding // Actual problems of jurisprudence. 2019. No. 4 (64). P. 37-42.
12. Sergeev K.A. Features of the methods of investigation of criminal raiding depending on the form of criminal encroachment // Socium and power. 2011. No. 4 (32). P. 89-91.
13. Entrepreneurs of Kazakhstan against the growing raider technologies of business captures [Electronic resource] Access mode - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30060441.
14. In Kazakhstan, businessmen complain about raider attacks... [Electronic resource] Access mode - URL: <https://kursiv.kz/news/vlast-i-biznes/2019-05/v-kazahstane-biznesmeny-zhaluyutsya-na-reyderskiezakhvaty>.
15. Sergienko O.V. Peculiarities of raiding and greenmail in Russia: economic tools to counter raiding // Bulletin of the Saratov State Socio-Economic University. 2015. No. 4 (58). P. 12-17.
16. Khanov T.A. Use of innovations by subjects of small and medium business // Actual problems of the present. 2015. No. 3 (9). P. 6-9.
17. A constructive public dialogue is the basis for the stability and prosperity of Kazakhstan. Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan // Kazakhstan truth. 2019, September 3, No. 169 (29046).
18. Gadzhieva A.A., Saigitov U.T. Problems of victimological prevention of raider seizures of enterprises // Gaps in Russian legislation. 2012. №. 4. P. 180-183.
19. Isaev L.A., Kopiev I.G. Information security in the system of countering corporate raids // Scientific achievements: theory, methodology, practice. Collection of scientific papers based on the materials of the XIV International Scientific and Practical Conference. Anapa, 2019. P. 11-16.
20. Bashirov A.V. Issues of information security in the Republic of Kazakhstan // Actual problems of the present. 2015. No. 4 (10). P. 59-61.
21. Khanov T.A., Zhienbekov Zh.E. Information security system // Actual problems of the present. 2016. No. 2 (12). P. 37-43.
22. Sadvakasova A.T., Khanov T.A. On the new system of accounting and registration of applications, messages and other information about criminal offenses // Russian Journal of Criminology. 2019. V. 13. No. 2. P. 340-353.
23. Gerasimenko V.A. Legal counteraction to raiding in the Russian Federation // Legal sciences. 2015. No. 1. P. 151-156.
24. Aivar L.K. Judges in Crisis // Ezh LAWYER. 2008. No. 31(536). P. 5-6.
25. Fedorov A.Yu. Raiding and corruption in the judiciary in Russia Law and Education. 2010. No. 7. P. 95-103.
26. Khanov T.A., Balgimbekov D.U., Kakimzhanov M.T. On improving the organization of the activities of investigative units of district police departments // Russian investigator. 2015. No. 16. P. 44-49.
27. Morozov N.A. The current state of the fight against organized crime and the tasks facing the subdivision of the GUBOP // Organized crime in Russia: philosophical and socio-political aspects: materials of the scientific and practical conference. May 27-28, 1999. M., 1999. P. 25-36.
28. Glushkov E.L., Egorshin V.M. On the issue of operational-search detection of crimes related to the criminal bankruptcy of enterprises // Bulletin of the St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia. 2005. No. 4-2 (28). P. 475-480.
29. Glushkov E.L., Svistilnikov A.B. Methods for documenting crimes related to raider seizures of enterprises and organizations // Features of the operational-search activity of the Department of Internal Affairs in the light of changing legislation. Collection of materials of the All-Russian scientific-practical conference for the 100th anniversary of the criminal investigation department of Russia. Ed. Yu.N. Savenkov. Eagle, 2018. P. 24-27.

ӨОК 343.985
 ФТАХП 10.85.41

Саткенов Акылбек Саткенұлы
 aky1.93@mail.ru
Алдабаева Ардак Жумаханқызы
 ardak.zhumaxankyzy@list.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЖАУАП АЛУ КЕЗІНДЕГІ ТАКТИКАЛЫҚ КОМБИНАЦИЯЛАР

Бұл мақалада күдіктіден жауап алу процесінде, жүзеге асырылатын тактикалық комбинациялар және психологиялық жұмыс әдістерін қолдану тәсілдерін қарастырады.

Тірек сөздер: рефлексиялық комбинациялар, тактикалық комбинациялар, тергеуші, жауап алынушы, эксперимент, дәлелдемелер.

Тактикалық комбинация-бұл тергеудің белгілі бір міндетін шешудің мақсатын көздейтін және осы мақсат пен тергеу жағдайына байланысты тактикалық әдістердің немесе тергеу әрекеттерінің белгілі бір жиынтығы.

Жауап алу процесінде жүзеге асырылатын тактикалық комбинациялар қарапайым класқа жатады және үш түрге бөлінеді: рефлексивті, қамтамасыз ететін және бақылау. Көп жағдайда бұл тек жауап алынушыдан ақпаратты жартылай алу мақсатын немесе одан басқа, жауап алынушының өзі тергеушінің істің белгілі бір жағдайлары туралы хабардар болу дәрежесі туралы, оның жоспарлары мен ниеттері туралы немесе тергеу жағдайы туралы дұрыс емес түсінік қалыптастыратын жағдайларды жасау мақсатын қарастыратын рефлексивті комбинация.

Рефлексиялық комбинациялар жосықсыз куәлар мен жәбірленушілерден жауап алу және күдіктілер мен айыпталушылардан жалған айғақтар беру кезінде жүргізіледі; қамтамасыз етуші және бақылаушы тактикалық комбинациялар кез келген адамнан жауап алу кезінде жүзеге асырылуы мүмкін. Қамтамасыз ету комбинациясының мақсаты жауап алу фактісін құпия сақтау үшін жағдай жасау (мысалы, жауап алуға жасырын шақыру), адал жауап алынған адамға дене үшін маңызды факторларды еске түсіруге көмектесу және т.б. Бақылау комбинациясының мақсаты-жауап алу кезінде айғақтарды бағалау үшін мәліметтер алу немесе тергеушіге мінез-құлық сызығының дұрыстығын, жауап алу бағытын және т.б. бағалауға мүмкіндік беретін нұсқаулық ақпарат алу.

Тактикалық комбинациялардың мазмұны жауап алудың тактикасы мен психологиясы бойынша көптеген жұмыстарды қарастыратын жауап алудың тактикалық әдістерінен тұрады.

Жауап алудың тактикалық әдістерінің көптеген жіктелімдері бар, соның ішінде қақтығыс жағдайында, бұл мәселе тұрғысынан бізді негізінен қызықтырады. Бұл жіктеулердің негіздері әртүрлі: жауап алу жағдайының сипаты, жауап алынушыға психикалық әсер ету түрлері, жауап алу кезеңдері, әдістерді қолдану мақсаттары және т.б. Сонымен, Л. М. Карнеева жауап алудың тактикалық әдістерін қақтығыс немесе жанжалсыз жағдайда қолданылатынына байланысты екі топқа бөледі. Жанжал жағдайында қолданылатын әдістерде екі топқа бөлінеді. Мұнда негіз қақтығыстың себебі болып табылады: куәлік беруден бас тарту немесе жалған куәлік беру. Соңғы жағдайда ол эмоционалды әсер ету әдістері мен дәлелдемелерді қолдануға негізделген әдістерді ажыратады. Соңында, Л.М.Карнеева дәлелдемелерді қолдануға негізделген әдістер тобын жауап алынған адамды әшкерелеу үшін жеткілікті дәлелдер бар-жоғына немесе дәлелдемелер жүйесінде олқылықтар бар-жоғына немесе дәлелдемелер табу үшін жеткіліксіз екендігіне байланысты үш кіші топқа бөледі. [1, 173б.; 58]

Л.Б.Филонов пен В.И.Давыдов тактикалық әдістерді олардың мақсатына қарай жіктеді, бірақ бұл негіз қатаң сақталмады. Сонымен, әдістердің бір тобы ақпарат алуға, екіншісі – айғақтардың ақиқатын немесе жалғандығын анықтауға арналған, бұл іс жүзінде ақпарат алуға дейін азаяды; олар тәуелсіз топқа айыпталушының жағдайына әсер ету әдістерін*, ал екінші топқа айыпталушының жеке басының жеке ерекшеліктерін қолдану әдістерін енгізді, дегенмен оларды бір – бірінен функционалды негізде бөлу өте қиын, кейде мүмкін емес. Г.Г.Доспулов өзінің жіктелуінде бір мезгілде көптеген негіздерді пайдаланады [3, 18 б.]. Н.И.Порубов жауап алу кезеңдерін, дәлелдемелер көлемін және жауап алу жағдайының сипатын жіктеуге негіз ретінде таңдады[4, 134 б.].

Жауап алу кезінде тактикалық комбинацияларды жүргізу кезінде қолданылатын тактикалық әдістерді жіктеудің әмбебап «қатаң» негізін табуға тырысу сәтсіздікке ұшырайды деп санаймыз, сонымен қатар кейбір авторлардың белгілі бір техниканы белгілі бір классификацияға «мықтап» байланыстыруға деген ұмтылысы. Біздің ойымызша, жауап алу жағдайына байланысты техниканы қарастыратын және сонымен бірге әртүрлі жағдайларда бірдей техниканы қолдануға мүмкіндік беретін авторлар шындыққа жақын.

Тактикалық комбинациялардағы әдістердің үйлесуі, тіпті бір тергеу әрекеті аясында да соншалықты үлкен болғандықтан, оны сипаттау іс жүзінде мүмкін емес, біздің ойымызша, ең сәтті тактикалық комбинацияларда қолдануға болатын жауап алу әдістерін жеке қарастыруға жүгінген жөн.

Кенеттен. Бұл техниканың мәні жауап алынатын сұрақтың күтпеген тұжырымы ретінде түсіндіріледі, ол алдыңғы сұрақтар мен жауаптармен байланысты емес, жауап алынатын адам дереу жауап беруі керек.

Жоғарыда біз тактикалық комбинацияларды жүзеге асыруда тосын факторды қолдануға және оны кейбір ғалымдардың бағалауына қатысты болдық. Кенеттен факторды қолданудың көрсетілген формасына келетін болсақ-күтпеген сұрақтар қою - оның түбегейлі рұқсат етілуін жоққа шығармай,

А.Н.Васильев айтқан негізделген қауіптерді ескеру қажет. Айыпталушы немесе куәгер болсын, адал жауап алынған адам мұндай мәселені оның айғақтарына сенімсіздік, кейде алдау ретінде қабылдайды, бұл тергеушіге сенімсіздік тудыруы мүмкін [5, 148 б.] және оның жауап алынған адаммен психологиялық байланысын бұзуы мүмкін. Г. Ф. Горский және Д. П.Котов «кенеттен сұрақ әрдайым «жалаңаш» тергеу түйсігіне емес, іс жүргізу жолымен бекітілмеген жедел мәліметтерге емес, кез-келген дәлелдерге сүйенуі керек» деп дұрыс айтады. Сонда кез-келген жағдайда тергеуші ыңғайсыз жағдайға тап болмайды... Кенеттен «өтпеген» болса да, тергеуші әрқашан айыпталушыға сұрақтың астындағы дәлелдерге сілтеме жасай отырып, бұл сұрақтың не үшін қойылғанын түсіндіре алады» [6, 107 б.].

Алайда, жауап алу кезінде тосын факторды қолдану күтпеген сұрақтар қоюмен шектелмейді. Сонымен қатар, біздің көзқарасымыз бойынша, соңғысы тіпті тосын факторды қолданудың негізгі түрі емес.

Күтпеген жағдай тергеушінің жауап алынғаннан кейін тергеушінің белгілі бір жағдайлар немесе басқа себептер туралы хабардар еместігі туралы пікіріне байланысты жауап алынатын адамға мүмкін емес болып көрінетін белгілі бір тергеу әрекетін жүргізу ниеті туралы тергеушінің күтпеген мәлімдемесінде болуы мүмкін. Мысалы, тергеуші жауап алынып отырған күдіктіге жалған айғақтар беріп, осыған байланысты жауап алынып отырған адамның пікірі бойынша тірі емес адаммен бетпе-бет дауыс беру ниеті туралы немесе ол тергеушіге ешқандай жолмен белгілі болуы мүмкін емес деп санайды немесе жауап алынып отырған адам кінәсін мойындауды күтпеген серіктеспен.

Мысалы, тергеуші жауап алынып отырған күдіктіге жалған айғақтар беріп, осыған байланысты жауап алынып отырған адамның пікірі бойынша тірі емес адаммен бетпе-бет дауыс беру ниеті туралы немесе ол тергеушіге белгілі болуы мүмкін емес деп санайды немесе жауап алынып отырған адам сыбайласының кінәсін мойындауды күтпеген. Тергеуші кенеттен тінту жүргізу ниеті туралы мәлімдей алады, ол жауап алынған адамның пікірінше, оған белгілі болмауы мүмкін және т.б. Жауап алу кезінде тосын факторды қолданудың тағы бір түрі-дәлелдемелерді күтпеген жерден ұсыну сияқты ашудың кең таралған әдісі. Бұл техниканың тиімділігі сонымен бірге жауап алынған адамның-әдетте күдікті немесе айыпталушының - бұл дәлелдемелер тергеушінің қолында болуы мүмкін екендігіне байланысты.

А.В.Дулов айыпталушыға қатты психикалық әсер ететін мұндай тактикалық әдісті «ұтымды эксперимент» деп атады. Ол былай деп жазады: «бұл әрекет эксперимент болып табылады, өйткені тергеуші жауап алынушының эмоционалды жағдайы күрт өзгертін жағдайларды жасайды, көбінесе белгілі бір физиологиялық реакцияларды тудырады. Эксперимент эмоционалды деп аталады, өйткені оның мақсаты эмоционалды күйдегі өзгерістерді анықтау, кейіннен талдау және осы анықталған өзгерісті жауап алуда қолдану болып табылады... Қылмыс оқиғасы неғұрлым көп болса, айыпталушының жадында сақталады (өкіну немесе экспозициядан қорқу), оған эмоционалды әсер осы оқиғаны еске түсіретін ақпарат, әсіресе егер ол тергеушінің қол жетімділігі туралы білмесе, бұл ақпарат оның айыптаудан қорғану жолын толығымен бұзады» [7, 322-323 б.].

«Эмоционалды эксперимент» И. Ф. Пантелеевтің күрт бағалауын тудырды, бұл бізге А.В.Дулов ұсынған терминнің өзі ықпал еткен сияқты, бірақ оны сәтті деп санауға болмайды. «Мен түсіндіруім керек пе, - деп жазады И.Ф.Пантелеев, - мұндай «тәжірибелер» толқуды, бозаруды, терлеуді тудыруы мүмкін, ал жазықсыз адамда нақты қылмыскерге қарағанда қорқыныш көп пе? Бозару немесе терлеу және көрсету, айыпталушы іске «қатысты» ма, жоқ па?» қорқыныш қисығын шеше алатын көріпкел қайда [8, 226 б.].

Бірақ «эмоционалды экспериментті» сынға ала отырып, И.Ф. Пантелеев, сол мақалада айтылғандай, А.Р.Ратинов және басқа ғалымдар ұсынған әсердің селективтілігі сияқты тактикалық әдістерге қойылатын талапты саналы түрде елемейді. Факт мынада: козу, бозару, тер, қорқыныш және т.б. ұсынылған дәлел ескі сөмкенің немесе тозған аяқ киімнің түріне әсер ете алмайтын кінәсіз адамға емес, нақты қылмыскерге әкеледі. Психофизиологиялық реакцияларды бағалауға келетін болсақ, А.В. Дуловта, басқа ғалымдар да, біздің білуімізше, оны қатысу мәселесін шешуге негіз етпейді және бұл реакцияларға дәлелді мән бермейді.

Жауап алу кезінде дәлелдемелерді кенеттен ұсыну ұсынылмайтын жауап алу тактикасы бойынша жұмысты атау қиын. Біздің пайымдауымызша, осы тактикалық тәсілдерді сотқа дейінгі тергеп-тексеруде және сот талқылауында қолданудың көп жылдық тәжірибесі оларды іс жүргізу тұрғысынан да, этикалық тұрғыдан да қолданудың заңдылығын тексерудің жеткілікті кепілі болып табылады.

Жүйелілік. Қабылдау жауап алынатын дәлелдемелерді олардың күшінің өсу тәртібімен дәйекті түрде ұсынудан тұрады. Кейде сіз дәлелдерді кері тәртіпте ұсыну туралы ұсыныс таба аласыз-ең жақсыдан бастап. Бұл кеңес өте күмәнді: егер ең күшті дәлелдер дұрыс әсер етсе, қалғандарын көрсету мүмкін емес; егер ең күшті дәлелдемелерді ұсыну қажетті нәтиже бермесе, онда бұл нәтижеге аз күшті дәлелдемелерді ұсыну арқылы қол жеткізу екіталай.

Тактикалық комбинацияда бұл әдіс «аңызды қабылдау», «өтіріктің жолын кесу» және т.б. деп аталатын әдістермен біріктіріледі.

Шиеленісті құру көптеген дәлелдемелерді ұсыну, жасалған қылмысты моральдық бағалауды еске салу және т.б. тактикалық комбинацияда бұл әдісті әртүрлі тәсілдермен қол жеткізілетін кернеуді жою деп аталатын техникамен біріктіруге болады: дауыс, интонация, тергеушінің репликалары және т.б.

Аңыздың жорамалы – жауап алынып отырған адамға өзінің жалған аңызын кедергісіз баяндау мүмкіндігі беріледі. Қабылдау өтіріктің жолын кесу, кенеттен, жүйелілік, жауап алудың қайталануы сияқты үйлеседі.

Аландату немесе жанама жауап алу. Бұл техниканың мәні тергеуші оны қызықтыратын негізгі сұраққа дұрыс жауап алмайтынын біле отырып, жауап алынған адамның көзқарасы бойынша «қауіпті» басқа да бірқатар сұрақтар қояды. Сонымен қатар, осы сұрақтарға жауаптар негізгі жасырылған сұраққа жауап табуға көмектеседі.

Бұл тактикалық техниканы жауап алу қарқынын күшейту және инерция деп аталатын әдістермен біріктіруге болады. Соңғысы деп жауап алынатын адамның «инерция бойынша» сөйлейтіндігіне байланысты жауап алудың бір саладан екінші салаға түсініксіз ауысуы түсіндіріледі.

Мұндағы сенім кездейсоқ тілдің сырғыуына емес, әдетте, қылмысқа қатысы бар адамға ғана белгілі жағдайлар туралы айтылады.

Жауап алу кезіндегі көптеген тактикалық комбинациялардың негізі жауапсыз жауап алынған жағдайды дұрыс бағаламауға жағдай жасау сияқты әдіс болып табылады. Рефлексивті басқару элементі ретінде бұл әдіс осы жағдайға шынымен қатысы бар адамның жауап алу жағдайын қате бағалауға арналған.

Бұл әдіс күту, «толтыру», шақыру сияқты тактикалық әдістермен жақсы үйлеседі.

Қарастырылып отырған әдіс күту, «толықтық» құру, шақыру сияқты тактикалармен жақсы үйлеседі.

Күту дегеніміз-жауап алынған адамның психикалық жағдайында әсер етуден өзгерістер болуы үшін жауап алу кезінде үзіліс жасалады; «толықтық» құру – тергеушінің бұл істе түсініксіз жерлерге баса назар аударуы, жауап алынған адамның логикаға сәйкес олқылықтарды «толтыруға» деген ұмтылысын тудырады; шақыру жауап алынған адамды логикалық жолмен түсіндіруге итермелеуді мақсат етеді дәлелдемелермен қамтамасыз етілген мән-жайлар тұрғысынан.

Қорытындылай келе, күдіктіден жауап алуға тікелей байланысты жедел-тактикалық комбинациялардың бір түріне тоқталайық. Біз трансферлер деп аталатын комбинацияны - әртүрлі объектілерді қылмыстық шабуылдардан қорғау үшін қолданылатын арнайы құрылғыларды, оның қылмыстық әрекеттерінің іздерін қол сұғу субъектісіне қалдыру арқылы айтамыз. Трансфертер химиялық әсер етуі мүмкін, қылмыс жасалған кезде қылмыскердің фотосуреті мен бейнесін алуға арналған құрылғы болуы мүмкін және т.б.

Көптеген трансфертердің әрекеті қылмыскерді жеке-жеке ұстауға арналмаған (бірақ мұндай нұсқалар болуы мүмкін), бірақ тергеу әрекеттері комбинациясының құрылымына кіретін: күдіктіні ұстау, оның денесіне немесе киіміне әсер ету белгілерін анықтау үшін оны қуәландыру және қолда бар дәлелдемелерді қолдана отырып жауап алу арқылы кейіннен әшкерелеуге арналған. Бұл жауап алу процесінде жоғарыда аталған барлық әдістерді қолдануға болады, және тәжірибе көрсеткендей, ең тиімдісі-бірізділік, шиеленісті құру және жою, өтіріктің жолын кесумен бірге аңызды қабылдау.

Әдебиеттер тізімі:

1. Карнеева Л. М. Тактические приемы допроса обвиняемых. – «Труды ВШ МВД СССР», № 32. – М.: 1971; ее же. Тактические основы организации и производства допроса в стадии расследования. – Волгоград, 1976.
2. Филонов Л.Б., Давыдов В.И. Психологические приемы допроса обвиняемого. – «Вопросы психологии», 1966, № 6.
3. Доспулов Г.Г. Процессуальные и психологические основы допроса свидетелей и потерпевших на предварительном следствии. Автореферат кандидатской диссертации. – Алма-Ата: 1968.
4. Порубов Н.И. Допрос в советском уголовном судопроизводстве. – Минск: 1973.

- Васильев А.Н., Карнеева Л. М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М.: 1970.
5. Горский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Котов Д.П. Судебная этика. – Воронеж: 1974.
6. Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: 1975.
7. Пантелеев И.Ф. Некоторые вопросы психологии расследования преступлений. «Труды ВЮЗИ», вып. XXIX. – М.: 1973

РЕЗЮМЕ / RESUME

Саткенов Акылбек Саткенович
Алдабаева Ардак Жумахановна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
ТАКТИЧЕСКИЕ КОМБИНАЦИИ ПРИ ДОПРОСЕ

В данной статье рассматриваются тактические комбинации и приемы использования психологических методов в процессе допроса подозреваемого.

Ключевые слова: рефлексивные сочетания, тактические сочетания, следователь, респондент, эксперимент, доказательства.

Satkenov Akylbek, Aldabayeva Ardak
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan
TACTICAL COMBINATIONS DURING INTERROGATION

This article discusses tactical combinations and techniques for using psychological methods in the process of interrogating a suspect.

Keywords: reflexive combinations, tactical combinations, investigator, respondent, experiment, evidence.

List of literature:

1. Karneeva L. M. Tactical techniques of interrogation of the accused. – «Proceedings of the Higher School of the Ministry of Internal Affairs of the USSR», No. 32. – Moscow: 1971; her own. Tactical bases of the organization and production of interrogation in the investigation stage. – Volgograd, 1976.
2. Filonov L.B., Davydov V.I. Psychological techniques of interrogation of the accused. – «Questions of psychology», 1966, No. 6.
3. Dospulov G.G. Procedural and psychological bases of interrogation of witnesses and victims at the preliminary investigation. Abstract of the candidate's dissertation. – Alma-Ata: 1968.
4. Porubov N.I. Interrogation in Soviet criminal proceedings. – Minsk: 1973.
5. Vasiliev A.N., Karneeva L. M. Tactics of interrogation in the investigation of crimes. – М.: 1970.
6. Gorsky G.F., Kokorev L.D., Kotov D.P. Judicial ethics. – Voronezh: 1974.
7. Dulov A.V. Forensic psychology. – Minsk: 1975.
7. Panteleev I.F. Some questions of psychology of crime investigation. «The Works of VUZI», issue XXIX. – Moscow: 1973

УДК 343.4
МРНТИ 10.79.37

Ханов Талгат Ахматзиевич
thanov@mail.ru
Карагандинский университет Казпотребсоюза
Караганда, Республика Казахстан
Садвакасова Адель Талгатовна
adel_sadvakasova@mail.ru
Карагандинская академия МВД РК имени Баримбека Бейсенова
Караганда, Республика Казахстан

ОБ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА СОВЕРШЕНИЕ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ, ДЕСТАБИЛИЗИРУЮЩИХ ПОЛИТИЧЕСКУЮ И СОЦИАЛЬНУЮ ОБСТАНОВКУ В УСЛОВИЯХ ЧРЕЗВЫЧАЙНОГО ПОЛОЖЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В статье освещены проблемные вопросы, связанные с введением в отдельные составы уголовных правонарушений дополнительного квалифицирующего признака: совершение деяния в условиях чрезвычайного положения. Такая необходимость обусловлена отсутствием четкой правовой регламентации незаконных

действий в условиях чрезвычайного положения, ставящих под угрозу стабильность социальной и политической обстановки в стране. Авторами предлагаются пути совершенствования правовой регламентации, путем внесения соответствующих изменений в действующее уголовное законодательство Республики Казахстан.

Ключевые слова: чрезвычайное положение, уголовное правонарушение, права и свободы граждан, общественная опасность, ответственность, наказание.

В соответствии с Законом Республики Казахстан «О чрезвычайном положении» от 8 февраля 2003 года чрезвычайное положение это временная мера, применяемая исключительно в интересах обеспечения безопасности граждан и защиты конституционного строя Республики Казахстан и представляющая собой особый правовой режим деятельности государственных органов, организаций, допускающий установление отдельных ограничений прав и свобод граждан, иностранцев и лиц без гражданства, а также прав юридических лиц и возлагающий на них дополнительные обязанности [1].

Чрезвычайное положение (далее ЧП) может вводиться лишь в условиях, когда обстоятельства, служащие основанием для его введения, представляют собой реальную и неизбежную угрозу безопасности граждан или конституционному строю государства, устранение которой невозможно без применения специальных мер. В статье 4 Международного пакта о гражданских и политических правах (1966 г.) определено, что главным обстоятельством, положенным в основу введения чрезвычайного положения в любом государстве, должно быть возникновение ситуации, при которой «жизнь нации находится под угрозой» [2; 3].

Основными наиболее уязвимыми категориями во время чрезвычайного положения, на наш взгляд, являются социальная и политическая обстановки, которые в рассматриваемых условиях могут быть подвержены значительным отрицательным воздействиям.

Отметим, что совершение уголовных правонарушений в условиях чрезвычайного положения, в соответствии с нормами Уголовного кодекса Республики Казахстан (УК РК), признаётся обстоятельством, отягчающим уголовную ответственность и наказание (п.11 ч. 1 ст. 54) [4], поскольку сложившаяся обстановка требует от граждан строгого соблюдения дисциплины, норм морали и права. Виновный осознает, что в определённом регионе (или на территории всей страны) действует чрезвычайное положение и использует данное обстоятельство для совершения преступления.

Проведенный анализ норм Уголовного кодекса Республики Казахстан показал, что в качестве признака уголовного правонарушения, совершение деяния в условиях чрезвычайного положения предусмотрено в 15 составах уголовных правонарушений.

Вместе с тем, на наш взгляд, учитывая, что условия чрезвычайного положения ставят под угрозу стабильность социальной и политической обстановки, в качестве признака уголовного правонарушения, совершение деяния в условиях чрезвычайного положения следует дополнительно предусмотреть в таких составах как:

- пропаганда или публичные призывы к захвату или удержанию власти, а равно захват или удержание власти либо насильственное изменение конституционного строя Республики Казахстан (ст.179 УК РК);

- нарушение трудового законодательства Республики Казахстан (ст.152 УК РК);

- нарушение правил охраны труда (ст.156 УК РК).

При этом, все рассматриваемые уголовные правонарушения (в том числе и те, в которых уже указан рассматриваемый признак - совершение в условиях ЧП) можно разделить условно на две группы:

1) влияющие на социальную и политическую обстановку опосредовано, через сети интернет (такие уголовные правонарушения характеризуются большим объемом воздействия на граждан);

2) влияющие на социальную и политическую обстановку непосредственно, т.е. преступления, совершаемые в отношении определённого круга граждан или в отношении отдельных лиц.

К первой группе уголовных правонарушений справедливо отнести следующие деяния:

- пропаганда или публичные призывы к захвату или удержанию власти, а равно захват или удержание власти либо насильственное изменение конституционного строя Республики Казахстан (ст. 179 УК РК);

- распространение заведомо ложной информации (статья 274 УК РК).

Ко второй группе, следует отнести:

- нарушение трудового законодательства Республики Казахстан (ст.152 УК РК);

- нарушение правил охраны труда (ст.156 УК РК);
- неповиновение представителю власти (ст.379 УК РК);
- применение насилия в отношении представителя власти (ст.380 УК РК);
- посягательство на жизнь сотрудника правоохранительного, специального государственного органа, военнослужащего, государственного инспектора по охране животного мира, инспектора специализированной организации по охране животного мира, егеря (ст.380-1 УК РК);
- применение насилия в отношении государственного инспектора по охране животного мира, инспектора специализированной организации по охране животного мира, егеря (ст.380-2 УК РК);
- руководство запрещенной забастовкой, воспрепятствование работе организации в военное время или условиях чрезвычайного положения (ст.401 УК РК);
- неповиновение или иное неисполнение приказа (ст.437 УК РК);
- сопротивление начальнику или принуждение его к нарушению служебных обязанностей (ст.438 УК РК);
- насильственные действия в отношении начальника (ст.439 УК РК);
- самовольное оставление части или места службы (ст.441 УК РК);
- дезертирство (ст.442 УК РК);
- уклонение или отказ от несения воинской службы (ст.443 УК РК);
- нарушение правил несения службы по охране общественного порядка и обеспечению общественной безопасности (ст.449 УК РК);
- разглашение секретных сведений военного характера или утрата носителей секретных сведений военного характера (ст.458 УК РК);
- умышленное уничтожение или повреждение военного имущества (ст.459 УК РК).

Рассматривая уголовные правонарушения, входящие в первую группу, хотелось бы отметить, что развитие информационных технологий в Казахстане, как и в других странах, повлекло за собой увеличение роста уголовных правонарушений, совершаемых посредством социальных сетей. При этом в условиях чрезвычайного положения, введенного в Республике Казахстан с 15 марта 2020 года [5] и самоизоляции населения, социальные сети приобрели ещё большую востребованность и оказались чуть ли не единственным средством связи изолированных граждан с внешним миром.

К слову, на протяжении нескольких лет, все чаще граждане Республики Казахстан попадают в исправительные учреждения за высказывания в социальных сетях, а именно - за разжигание межнациональной розни, за призывы присоединиться к соседним государствам и другие. [6].

Вместе с тем, из двух составов рассматриваемых уголовных правонарушений, один из них уже предусматривает такой квалифицирующий признак как совершение деяния в условиях ЧП - распространение заведомо ложной информации (статья 274 УК РК).

В свою очередь, на наш взгляд, пропаганда или публичные призывы к захвату или удержанию власти, а равно захват или удержание власти либо насильственное изменение конституционного строя Республики Казахстан (ст.179 УК РК), совершенные в условиях чрезвычайного положения, характеризуется не меньшей степенью общественной опасностью. Поскольку, в условиях чрезвычайного положения, всё чаще возникают недовольства властью, что является частью естественного процесса в обществе.

Вторая группа уголовных правонарушений больше связана с деяниями, совершаемыми непосредственно в отношении отдельных граждан или определённой группы граждан. При этом видится целесообразным в данной статье подробнее рассмотреть именно составы уголовных правонарушений, в которых, на наш взгляд, следует предусмотреть квалифицирующий признак - совершение деяния в условиях ЧП.

Так, в условиях ЧП, введённого в Республике Казахстан в марте месяце 2020 года, не единожды подтверждались факты нарушения трудового законодательства и нарушения правил охраны труда.

Согласно ст. 152 УК РК, под нарушением трудового законодательства следует понимать незаконное прекращение трудового договора с работником либо неисполнение решения суда о восстановлении на работе, а равно иное нарушение трудового законодательства Республики Казахстан, повлекшее причинение существенного вреда правам и законным интересам гражданина. Примером нарушения трудового законодательства, допускаемого работодателями во время чрезвычайного положения, введённого в Республике Казахстан с марта 2020 года, служат многочисленные обращения граждан в инспекцию труда с жалобами по поводу отправки в неоплачиваемый отпуск и расторжения трудовых договоров [7].

В соответствии со ст. 156 УК РК, под нарушением правил охраны труда понимается нарушение правил техники безопасности, промышленной санитарии или иных правил охраны труда, совершенное лицом, на котором лежали обязанности по организации или обеспечению соблюдения этих правил, повлекшее по неосторожности причинение вреда здоровью (средней тяжести, тяжкий) или смерть. В качестве примеров нарушения правил охраны труда, следует указать на факты массового заражения медицинских работников в городе Алматы. Главным санитарным врачом республики отмечено, что сотрудники ходили без необходимых средств защиты, что зафиксировано на камерах видеонаблюдения [8].

Основной причиной нарушения трудового законодательства нередко являются правовая неграмотность субъектов трудового правоотношения, однако, зачастую работодатели игнорируют нормы трудового законодательства, пользуясь неэффективной работой профсоюзных организаций и неумением работников отстаивать свои трудовые права. Обоснованной, на наш взгляд, видится позиция казахстанских исследователей в части того, что защита такого конституционного права как право на труд, является одним из основных направлений деятельности по укреплению социальной обстановки в государстве [9].

Следует отметить, что условия чрезвычайного положения характеризуются также усилением мер по охране общественного порядка, осуществляемым сотрудниками ОВД, а также войсковыми нарядами. В условиях чрезвычайного положения ограничивается свободное передвижение граждан, вводится комендантский час. В таких условиях, нередкими являются факты нарушения правил несения службы по охране общественного порядка и обеспечению общественной безопасности. К примеру, о конфликтных ситуациях граждан с сотрудниками полиции во время чрезвычайного положения, неоднократно упоминается в СМИ [10, 11]. В связи с этим, законодательное закрепление в качестве квалифицирующего признака – совершение деяния в условиях чрезвычайного положения в составах воинских уголовных правонарушений (ст. ст. 437, 438, 439, 441, 442, 443, 449, 458, 459 УК РК), а также в составах отдельных уголовных правонарушений против порядка управления (ст. ст. 379, 380, 380-1, 380-2, 401 УК РК) следует признать вполне обоснованным.

При этом, вновь обращая внимание на необходимость расширения перечня уголовных правонарушений, в диспозиции которых содержится квалифицирующий признак - совершение деяния в условиях ЧП, следует указать, что несмотря на изменение системы учета и регистрации сообщений и иной информации о правонарушениях [12], анализ правовой статистики подтверждает стабильную регистрацию уголовных правонарушений, предусмотренных статьями 152, 156, 179 УК РК за последние пять лет (Рис.1)

Рис.1 Регистрация уголовных правонарушений, предусмотренных статьями 152, 156, 179 УК РК в период с 2017 по 2021 год

Вместе с тем, обращая внимание на стабильность регистрации фактов совершения уголовного правонарушения, предусмотренного ст. 179 УК РК, а также учитывая ранее высказанную авторскую позицию относительно того, что данное уголовное правонарушение в условиях ЧП характеризуется высокой степенью общественной опасности для общества и государства, совершение таких фактов допускать нельзя. Хотя произошедшие в январе события указывают на увеличение регистрации данных видов уголовных правонарушений – составивших в 2022 году 7 случаев.

На основании изложенного, видится целесообразным предусмотреть в особенной части УК РК в статьях 152, 156 и 179 УК РК в качестве квалифицирующего признака - совершение в условиях ЧП.

Кроме того, рассматривая в данной научной статье возможности ужесточения мер за совершение деяний, дискредитирующих социальную и политическую обстановку, хотелось бы обратить внимание на статью 274 УК РК (Распространение заведомо ложной информации). Дело в том, что ответственность за совершение данного деяния может наступить исключительно при наличии факта распространения заведомо ложной информации, т.е. лицо, совершившее данное деяние должно заведомо знать о том, что информация является ложной и не соответствует действительности, т.е., предметом рассматриваемого деяния является ложная информация. При этом, во время чрезвычайного положения, регистрация в Едином реестре досудебных расследований (далее ЕРДР) фактов совершения рассматриваемого уголовно-наказуемого деяния характеризовалась значительным ростом. Однако, многие уголовные дела были прекращены за отсутствием состава преступления [13].

Анализируя причины прекращения уголовных дел рассматриваемой категории, следует сказать, что основными из них, являются показания подозреваемых, утверждающих, что им не было заведомо известно о ложности распространяемой информации. Таким образом, полем зрения законодателя не охватываются случаи распространения недостоверной информации, которая не соответствует действительности. Вместе с тем, такая информация может не меньше навредить стабильности социальной и политической обстановки и повлечь негативные последствия, став причиной массовой паники в обществе. Относительно рассматриваемых фактов, на наш взгляд, к такой информации (которую лицо не воспринимает как ложную) следует применять термин «недостоверная».

В обосновании авторской позиции следует обратиться к результатам проведённого анализа зарубежного уголовного законодательства, согласно которому, обязательное условие о том, что лицо, распространяющее информацию, должно заведомо знать об её ложности, отсутствует в США, Испании и в Китае. При этом, странами используется термин «недостоверная информация».

К слову, именно массовое распространение недостоверной информации в мессенджерах во время чрезвычайного положения сеет панику среди населения, а лица, распространяющие такую информацию в 90% случаях, получают её из непроверенных источников и не желают навредить кому-то или причинить вред. Как правило, лица руководствуются благими намерениями, желая распространить, как им кажется, важную для населения информацию, связанную с обстоятельствами ЧП.

При этом, введение отдельной нормы, предусматривающей ответственность именно за распространение «недостоверной» информации в условиях чрезвычайного положения, видится необходимым в связи с тем, что массовое распространение недостоверных сведений оказывает влияние не только на экономику страны, но и на настроение и работоспособность населения.

Проведённый социологический опрос практических работников органов, осуществляющих расследование, также подтвердил, что зачастую, при расследовании уголовных правонарушений, ответственность за которое предусмотрена ст. 274 УК РК, возникают сложности при доказывании осведомлённости лица о ложности распространяемой им информации. В ходе допросов, лица указывают, что им не было известно о том, что информация является ложной, при этом источник получения такой информации всегда является неофициальным.

Кроме того, 74% опрошенных сотрудников поддерживают необходимость введения уголовной ответственности за распространение недостоверной информации именно в условиях чрезвычайного положения.

Таким образом, целесообразным видится введение в Республике Казахстан уголовной ответственности не только за распространение заведомо ложной информации, но и за распространение недостоверной информации, которая оказывает негативное влияние на общество в условиях чрезвычайного положения, боевой обстановке, в военное время, либо при проведении публичных мероприятий. При этом необходимо исключить условие о том, что лицо заведомо должно знать о недостоверности такой информации, иначе, привлечь к ответственности лиц, распространяющих недостоверные сведения по Интернет-ресурсам и мессенджерам, будет невозможно.

С этой целью, в законодательство Республики Казахстан необходимо ввести термин «недостоверная информация», с учётом существующих положений Закона Республики Казахстан от 23 июля 1999 года «О средствах массовой информации» и Закона Республики Казахстан «О доступе к информации» от 16 ноября 2015 года. Так, предлагается следующее толкование термина «недостоверная информация» – это не соответствующее действительности неофициальное

сообщение, распространяемое посредством СМИ, интернет-ресурсов, а также мобильных приложений.

На основании вышеизложенного, видится целесообразным ввести в уголовный кодекс Республики Казахстан новую статью 274-1 «Распространение неофициальных сообщений», изложив её в следующей редакции: «Распространение в условиях чрезвычайного положения или в боевой обстановке, или в военное время, либо при проведении публичных мероприятий неофициальных сообщений, содержащих недостоверную информацию».

Список литературы:

1. Закон Республики Казахстан от 8 февраля 2003 года № 387-III «О чрезвычайном положении» // Казахстанская правда. 2003. 13 февраля № 43-44 (23983-23984).

2. Основные принципы и руководящие положения, касающиеся права на правовую защиту и возмещение ущерба для жертв грубых нарушений международных норм в области прав человека и серьезных нарушений международного гуманитарного права. Приняты резолюцией 60/147 Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 2005 года [Электронный ресурс] Режим доступа https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/principles_right_tore_medy.shtml

3. Майдыков А.Ф., Мелехин А.В. Проблемы правового регулирования участия полиции в обеспечении режима чрезвычайного положения // Труды Академии управления МВД России. 2012. № 1 (21) С.68-72.

4. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 04.05.2020 г.) // Казахстанская правда. 2014. 9 июля. № 132 (27753).

5. Указ Президента Республики Казахстан от 14 апреля 2020 года № 306 «О продлении действия чрезвычайного положения в Республике Казахстан» // Казахстанская правда. 2020. 15 апреля. № 72 (29199).

6. За какие высказывания в соцсетях казахстанцы могут попасть в тюрьму Информационный ресурс: inform.kz [Электронный ресурс] Режим доступа URL: https://www.inform.kz/ru/za-kakie-vyskazyvaniya-v-socsetyah-kazahstancy-mogut-popast-v-tyur-mu_a2989872.

7. Около 200 человек пожаловались на отправку в неоплачиваемый отпуск в Алматы [Электронный ресурс] Режим доступа URL: www.inalmaty.kz/news/2721784/okolo-200-celovek-pozalovalis-na-otpravku-v-neoplacivaemuju-otpusk-v-almaty.

8. Бекшин озвучил промежуточные итоги расследования массового заражения врачей в ЦГКБ Алматы. [Электронный ресурс] Режим доступа URL: <https://informburo.kz/novosti/bekshin-ozvuchil-promezhutochnye-itogi-rassledovaniya-massovogo-zarazheniya-vrachey-v-cgkb-almaty.html>.

9. Феткулов А.Х., Дуброва Н.Б., Джантасова А.Д. Некоторые вопросы о нарушении законодательства о труде в Республике Казахстан: виды ответственности // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2016. №3-5. С. 48-50.

10. Полицейский попытался задержать астанчанку из-за йоги Информационный портал «tengrinews» [Электронный ресурс] Режим доступа URL: www.tengrinews.kz/kazakhstan_news/politseyskiy-popyitalsya-zaderjat-astanchanku-iz-za-yogi-402042/

11. Жестко задержавших дебошира полицейских могут осудить за превышение полномочий: Интернет портал «baigenews.kz» [Электронный ресурс] Режим доступа URL: www.baigenews.kz/news/zhestko-zaderzhavshikh-deboshira-politseyskikh-mogut-osudit-za-prevyshenie-polnomochiy-v-nur-sultane.

12. Садвакасова А.Т., Ханов Т.А. О новой системе учета и регистрации заявлений, сообщений и иной информации об уголовных правонарушениях // Всероссийский криминологический журнал. 2019. Т. 13. № 2. С. 340-353.

13. Информационный сервис Комитета по правовой статистике и специальным учётам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан // ... [Электронный ресурс] Режим доступа URL: <https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat>.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Ханов Талгат Ахматзиевич
Қазтұғынуодағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Садвакасова Адель Талгатовна

Б.Бейсенов атындағы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі

Қарағанды академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙ КЕЗІНДЕ САЯСИ ЖӘНЕ
ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙДЫ ТҮРАҚСЫЗДАНДЫРАТЫН ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ
БҰЗУШЫЛЫҚТАР ЖАСАҒАНЫ ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІК ТУРАЛЫ

Мақалада проблемалық мәселелер қарастырылған, жекелеген құрамдарға қылмыстық құқық бұзушылықтың қосымша белгісін енгізуге байланысты: төтенше жағдай кезінде қандай әрекет жасау керктігі туралы айтылған. Мұндай қажеттілік елдегі әлеуметтік және саяси жағдайдың тұрақтылығына қатер төндіретін

төтенше жағдай кезінде заңсыз іс-әрекеттерді нақты құқықтық регламенттеудің болмауына негізделген. Авторлар Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық заңнамасына тиісті өзгерістер енгізу арқылы құқықтық регламенттеуді жетілдіру жолдарын ұсынады.

Тірек сөздер: төтенше жағдай, қылмыстық құқық бұзушылық, құқық және азаматтың бас бостандығы, қоғамдық қауіп, жауапкершілік, жаза.

Khanov Talgat
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Sadvakassova Adel

Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Barimbek Beisenov Karaganda, Republic of Kazakhstan
ON RESPONSIBILITY FOR COMMITTING CRIMINAL OFFENSES THAT DESTABILIZE THE POLITICAL AND SOCIAL SITUATION UNDER THE STATE OF EMERGENCY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article deals with problematic issues related to the introduction of an additional qualifying feature into certain criminal offenses: the commission of an act in a state of emergency. This need is due to the lack of clear legal regulation of illegal actions in a state of emergency that jeopardize the stability of the social and political situation in the country. The authors propose ways to improve legal regulation by making appropriate changes to the current criminal legislation of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: state of emergency, criminal offense, rights and freedoms of citizens, public danger, responsibility, punishment.

List of references:

1. Law of the Republic of Kazakhstan dated February 8, 2003 No. 387-II «On the state of emergency» // Kazakhstanskaya Pravda. 2003. Feb. 13 № 43-44 (23983-23984).
2. Basic principles and guidelines on the right to a remedy and reparation for victims of gross violations of international human rights law and serious violations of international humanitarian law. Adopted by General Assembly resolution 60/147 of December 16, 2005 [Electronic resource] Access mode https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/principles_right_to_remedy.shtml.
3. Maidikov A.F., Melekhin A.V. Problems of legal regulation of the participation of the police in ensuring the state of emergency // Proceedings of the Academy of Management of the Ministry of Internal Affairs of Russia. 2012. No. 1 (21) P.68-72.
4. The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V (as amended and supplemented as of May 4, 2020) // Kazakhstanskaya Pravda. 2014. July 9. № 132 (27753).
5. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 2020 No. 306 “On the extension of the state of emergency in the Republic of Kazakhstan”// Kazakhstanskaya Pravda. April 15, 2020. № 72 (29199).
6. For some statements in social networks, Kazakhstanis can go to jail. [Electronic resource] Access mode URL: www.socsetyah-kazahstancy-mogut-popast-v-tyur-mu_a2989872.
7. About 200 people complained about being sent on unpaid leave in Almaty [Electronic resource] Access mode URL: www.inalmaty.kz/news/2721784/okolo-200-celovek-pozalovalis-na-otpravku-v-neoplacivaemyj-otpusk-v-almaty.
8. Bekshin announced the interim results of the investigation into the mass infection of doctors in the Central City Clinical Hospital of Almaty. [Electronic resource] Access mode URL: <https://informburo.kz/novosti/bekshin-ozvuchil-promezhutochnye-itogi-rassledovaniya-massovogo-zarazheniya-vrachey-v-cgkb-almaty.html>.
9. Fetkulov A.Kh., Dubrova N.B., Dzhanatsova A.D. Some questions about violation of labor legislation in the Republic of Kazakhstan: types of responsibility // Actual problems of the humanities and natural sciences. 2016. No. 3-5. P. 48-50.
10. A policeman tried to detain an Astana woman because of yoga Tengrinews information portal [Electronic resource] Access mode URL: www.tengrinews.kz/kazakhstan_news/politseyskiy-popyitalsya-zaderjat-astanchanku-iz-za-yogi-402042/.
11. Police officers who have severely detained a brawler can be convicted of abuse of authority: Internet portal «baigenews.kz» ... [Electronic resource] Access mode URL: www.baigenews.kz/news/zhestko-zaderzhavshikh-deboshira-politseyskikh-mogut-osudit-za-prevyshenie-polnomochiy-v-nur-sultane.
12. Sadvakasova A.T., Khanov T.A. On the new system of accounting and registration of applications, messages and other information about criminal offenses // All-Russian Criminological Journal. 2019. V. 13. No. 2. P. 340-353.
13. Information service of the Committee on Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource] Access mode URL: <https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat>.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Алдабергенова Нонна Алдабергенқызы, заң ғылымдарының кандидаты, құқықтану және халықаралық құқық кафедрасының доценті, «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы;

Алдабаева Ардақ Жұмаханқызы, заң ғылымының магистрі, оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Ысқақова Бақытгүл Елеусізқызы, ғылыми қызметкер, ҒЗИ ПО тергеу қызметінің проблемаларын зерттеу орталығы, Қазақстан Республикасы ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Коробка Иван Николаевич, Украинаның Төтенше жағдайлар жөніндегі мемлекеттік қызметі, Киев, Украина;

Коваль Олег Михайлович, мемлекеттік департаменттің ғылым кандидаты, Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару академиясы, Киев, Украина;

Крынин Алексей Андреевич, криминалистика кафедрасының оқытушысы, Ресей Ішкі істер министрлігі Барнаул Заң институты, Барнаул, Алтай өлкесі, Ресей Федерациясы;

Нуртаева Динара Богенбаевна, заң ғылымдарының магистрі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Проданик Василий Михайлович, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты, «Персоналды басқару өңіраралық академиясы» жоғары оқу орны, Киев, Украина;

Садвокасова Аделъ Талгатқызы, PhD докторы, Қазақстан Республикасы Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды ІІМ Қарағанды академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Саткенов Ақылбек Саткеноұлы, заң ғылымының магистрі, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Серімов Елеужан Елемесұлы, заң ғылымдарының кандидаты, заң пәндері кафедрасының доценті, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Ханов Талғат Ахматзиұлы, заң ғылымдарының докторы, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шинкарев Андрей Николаевич, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты, Украина Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару ұлттық академиясы, Киев, Украина.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Алдабергенова Нонна Алдабергеневна, кандидат юридических наук, доцент кафедры юриспруденции и международного права, Университет «Туран», Алматы, Республика Казахстан;

Алдабаева Ардақ Жумахановна, магистр юридических наук, преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Искакова Бакытгуль Елеусизовна, научный сотрудник, Центр по исследованию проблем следственной деятельности ОВД Научно-исследовательский институт Карагандинская академия МВД РК имени Баримбека Бейсенова, Караганда, Республика Казахстан;

Коробка Иван Николаевич, Государственная служба Украины по чрезвычайным ситуациям, Киев, Украина;

Коваль Олег Михайлович, кандидат наук государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина;

Крынин Алексей Андреевич, преподаватель кафедры криминалистики, Барнаульский юридический институт МВД России, Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация;

Нуртаева Динара Богенбаевна, магистр юридических наук, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Проданик Василий Михайлович, кандидат наук государственного управления, Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом», Киев, Украина;

Садвакасова Аделъ Талгатовна, доктор PhD, научный сотрудник Центра по исследованию проблем следственной деятельности органов внутренних дел, Карагандинская академия МВД РК имени Б. Бейсенова, Караганда, Республика Казахстан;

Саткенов Акылбек Саткенович, магистр юридических наук, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Серимов Елеужан Елемесович, кандидат юридических наук, доцент кафедры юридических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Ханов Талгат Ахматзиевич, доктор юридических наук, профессор, Директор НИИ экономических и правовых исследований, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан;

Шинкарев Андрей Николаевич, кандидат наук государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Aldabergenova Nonna, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Jurisprudence and International Law, Turan University, Almaty, Republic of Kazakhstan;

Aldabayeva Ardak, Master of Law, teacher, «Bolashaq» Academy, The city of Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Iskakova Bakytgul, Researcher, Center for the Study of Problems of Investigative Activity of the Department of Internal Affairs Research Institute Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Barimbek Beisenov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Korobka Ivan, State Emergency Service of Ukraine, Kiev, Ukraine;

Koval Oleg, Candidate of Sciences in Public Administration, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine;

Krynin Alexei, Teacher of the Department of Criminalistics of the Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, Barnaul, Altai Territory, Russian Federation;

Nurtayeva Dinara, Master of Law, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Prodanik Vasily, Candidate of Sciences in Public Administration, Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel Management», Kiev, Ukraine;

Sadvakasova Adel, Doctor of PhD, Researcher at the Center for the Study of Investigative Activities of Internal Affairs Bodies, Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Satkenov Akylbek, Master of Law, Senior Lecturer, «Bolashaq» Academy, The city of Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Serimov Eleuzhan, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Legal Disciplines, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Khanov Talgat, Doctor of Law, Professor, Director of the Research Institute of Economic and Legal Research, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shinkarev Andrey, Candidate of Sciences in Public Administration, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine.

ӨОК 378.
ҒТАХР 14.35.07

Абилкасымова Гульзам

Botam_@mail.ru

Жангожина Гульстан Майдановна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Мақалада мультимедиалық технологияларды қашықтықтан жоғары білім алу кезінде ең қолайлы форма ретінде қолданудың негізгі артықшылықтары қарастырылған. Авторлардың пікірінше, қашықтықтан оқыту формасы үшін ең қолайлы адамдардың негізгі санаттарына қысқаша шолу жасалады. Мультимедиалық оқыту процесінде туындайтын кейбір кемшіліктер мен қиындықтар білім алушының жағымды эмоционалды көңіл-күйімен толығымен немесе ішінара өтеледі деп негізделген.

Тірек сөздер: кәсіптік білім, қашықтықтан оқыту, қашықтықтан оқыту процесін жаңғырту, мультимедиалық технологиялар.

Қазір білім беру кеңістігін цифрландыру жағдайында оқытушылардың оқыту әдістемелерін жаңғыртуға және өз рөлін өзгертуге дайын болуы тиіс. Сонымен қатар динамикалық өзгертін ортада оқытудың сандық құралдарын жеңіл меңгеруге және қазіргі заманғы цифрлық технологияларды еркін қолдануға, бұлтты технологиялардың көмегімен оқу процесіне қатысушылар үшін қолайлы ақпараттық кеңістік құруға дайын болуы заманның талабына айналды.

Сандық технологиялар педагогтарға оқытуды неғұрлым белсенді көрсетіп, кеңейтуге мүмкіндік береді. Қазіргі заманғы технологиялардың арқасында педагогтар тәжірибемен, идеялармен немесе болашақ көрінісімен алмасу үшін студенттерден, мамандардан, түрлі тәртіптік салаларда және ұйым өкілдерінен тұратын оқу қауымдастықтарын құра алады. Мұндай ынтымақтастық оқу үшін қажетті оқу материалдары мен ресурстарға қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Демек, білім беру тармақтарын дамыту үшін оқу орындарында, педагогтарды қазіргі заманғы технологияларды пайдалануда және неғұрлым тиімді оқытуды іске асыруда қолдау көрсетіп, насихаттауы тиіс.

Қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың әр түрлі технологиялары бар. Солардың бірі - мультимедиалық технология. Бүгінгі таңда мультимедиалық технологиялар оқу үдерісін ақпараттандырудың перспективті бағыттарының бірі болып табылады. Мультимедиалық технологиялар оқу үдерісін байытады, оқу ақпаратын қабылдау процесіне оқушының сенсорлық компоненттерінің көпшілігін тарта отырып, оқуды тиімді етеді.

Мультимедиалық технологиялар білім берудің жаһандануы жағдайында бірінші орынға шығады, ХХІ ғасырдың инновациялық мәдениетін қалыптастыру процесі ретінде. Жоғары білім алуға ұмтылатын адамдар тұрғылықты жерінің университеттен қашықтығын да, денсаулығына байланысты қозғалу проблемаларын да, тығыз жұмыс кестесін де тоқтатпауы керек.

Оқытуда мультимедиалық технологияларды қолданудың дәстүрлі оқытумен салыстырғанда мынадай артықшылықтары бар:

- түсті графиканы, анимацияны, саундтректі, гипермәтінді пайдалануға мүмкіндік береді;
- тұрақты жанарту мүмкіндігіне мүмкіндік береді;
- басып шығару және көбейту шығындары төмен;
- оған интерактивті веб-элементтерді, мысалы, тесттерді немесе жұмыс кітабын орналастыру мүмкіндігін береді;
- баға белгілеу үшін бөлшектерді көшіруге және тасымалдауға мүмкіндік береді;
- көптеген гиперсілтемелердің арқасында материалдың өтуінің сызықты еместігіне мүмкіндік береді;
- электрондық кітапханаларда немесе оқу сайттарында қосымша әдебиеттерге гиперсілтемені орнатады.

Бұл жағдайда мультимедиалық технологияларды қолдану арқылы педагогикалық процестің

шекарасын кеңейтуге мүмкіндік беретін қашықтықтан оқыту тиімді білім беру нысандарының бірі болып табылады. Бұл кез-келген жерде және кез-келген ыңғайлы уақытта тәуелсіз, сапалы, қызықты және жеке тұлғаға бағытталған оқытуға мүмкіндік беретін мультимедия. Бұл қашықтықтан оқытудың басты ерекшелігі.

Мультимедиялық технологияларды қолдану тәжірибесі мыналарды көрсетеді:

- білім алушылардың еңбекке деген қызығушылығы мен белсенділігі күрт артады;
- ойлаудың алгоритмдік стилі дамиды, оңтайлы шешім қабылдау, өзгермелі әрекет ету қабілеті қалыптасады;
- мұғалім күнделікті жұмыстың массасынан босатылады, алынған нәтижелер негізінде шығармашылық әрекетке мүмкіндік беріледі.

Демек, қашықтықтан оқыту жүйесінің рөлі білім саласы үшін өте жоғары, себебі бұл жүйе арқылы мұғалімдермен білім алушылар әлемдік ақпараттармен байланысуға, ғылыми және шығармашылық жұмыстарын жетілдіруге, әлемдік ақпарат кеңістігінде өздерінің білімдерін шындалуға зор мүмкіндік алады.

Қашықтықтан оқыту ақпараттық мәдениет деңгейі дидактикалық бағдарламалар білім саласында оқытуды басқару мен бақылауды автоматтандыру, білім алушыға өз бетінше қайталанбайтын көпнұсқалы, көпденгейді дидактикалық шарттар негізінде тапсырмалар беру, білім мен дағдыны объективті бағалау, ерекше ақпараттық материалдарды мультимедиялық формада беру, виртуалды өмірге енгізу жаңа мүмкіндіктер ұсынылады.

Сонымен қатар, мұндай бағдарламалар қашықтықтан оқытудың материалды өз бетінше игеру жетілдірілген психологиялық педагогикалық әдістерді пайдалану, қашықтықтан оқытуды студенттің жеке психофизиологиялық ерекшеліктеріне қарай таңдауға мүмкіндік береді.

Жоғары кәсіби білім алғысы келетіндердің арасында бірнеше «студенттер» тобын бөлуге болады, әсіресе қашықтықтан оқыту бағдарламалары бойынша оқығанды жөн көреді:

1. Компьютер мониторындағы бейнені көруге, мәтінді оқуға, бейне және аудиобайланыс арқылы ақпаратты естуге және қабылдауға, пернетақтаны, компьютерлік тінтуірді пайдалануға қабілетті дене мүмкіндіктері шектеулі адамдар;

2. Елдің шалғай аудандарында тұратын, оқу және ғылыми орталықтарға бару өте қиын, негізінен ірі қалаларда елде біркелкі таралмаған халық топтары (бұл жағдайда күндізгі және сырттай оқу түріне де қатысты, бұл университетке семестрде де, сессия кезінде де келу мүмкіндігінің болмауына байланысты);

3. Емшектегі және кішкентай балалары бар, әртүрлі отбасылық жағдайларға байланысты үйден кетуге мүмкіндігі жоқ әйелдер;

4. Қандай да бір бағыт бойынша қайта даярлау немесе біліктілігін арттыру қажет болатын ірі компаниялардың өкілдері;

5. Өндірістен ең аз уақытша ажырату қиын болатын компаниялардың өкілдері;

6. Шет ел студенттері.

Бірқатар дереккөздерде қашықтықтан білім беру процесіне компьютерлік және телекоммуникациялық технологияларды енгізудің орындылығы туралы мәселе бірнеше рет көтерілді. Білім алушылар үшін осы әдісті қолданудан (артықшылықтарды), сондай-ақ кемшіліктерді (проблемаларды) анықтау болып табылады. Осы жұмыс аясында университеттің оқытушысы үшін мультимедия қандай рөл атқаратыны туралы нақты түсінік қалыптасты және оның жұмыс сапасына қалай әсер етеді.

Мұғалім өзінің күнделікті қызметінде оқу процесіне қойылатын негізгі талаптарға сүйенеді:

- қол жетімділік;
- көріну;
- тиімділік;
- ақпараттылық;
- жеке көзқарас.

Сонымен қатар, қашықтықтан білім беру процесінде медианы қолданудың ең айқын артықшылықтары, сөзсіз, мыналарды қамтиды:

1. ЖОО оқытушысының жеке және кәсіби қасиеттерін дамытады (презентациялық материалды қалыптастырудағы шығармашылық тәсіл, жаңа заманауи компьютерлік технологиялардың пайда болуы жағдайында үнемі өзін-өзі дамыту);

2. Әр түрлі психологиялық әсер ету тұтқаларын қолдану арқылы әр білім алушыға жеке көзқарас қолдануға мүмкіндік береді (көрнекі, аудио және кинестетикалық ақпаратты қабылдау ерекшеліктері ескеріледі);

3. Интерактивті материалды құру процесінің сөзсіз қызықтылығы;

4. Ақпараттың үлкен көлемін қарапайым және көрнекі түрде жүйелеуге мүмкіндік береді: қиын материалды қабылдау күнделікті өмірден мысалдар келтіруге болады;

5. «Қашықтықтан» білім алушының оқытушымен өзара іс-қимылын едәуір дәрежеде нығайтады, бұл оның тарапынан өткен материалдың сіңірілуін бақылауды жеңілдетеді;

6. Оқытушы өтілген тақырыпты бекіту сатысында немесе егер, білім алушы ақпаратты толық меңгермеген жағдайда зерттелетін материалдың кез келген кезеңіне оралуға мүмкіндігі бар;

7. Оқыту процесінің белсенді емес (егер студент тек тыңдаушы болса) және белсенді әдіске ауысуына ықпал етеді (студент өзі қатысатын оқу процесінің негізгі қатысушысы болады, бұл оны белсенді өзіндік жұмысқа ынталандырады);

8. Қашықтықтан оқыту - бұл қатысушыларға (студенттер, оқытушылар және оқу орнының әкімшілігі) оқытылатын курстар бойынша қажетті негізгі және қосымша материалдарды оқуға ыңғайлы уақытты таңдауға мүмкіндік беретін өте икемді жүйе.

Мұнда қашықтықтан оқытуда мультимедиалық технологияларды қолдана отырып, мұғалім алатын барлық артықшылықтардың толық емес тізімі берілген.

Осыған орай, жоғарыда аталған тек интерактивті курста ғана зерттелетін материалдың бір объектісінің басқалармен логикалық байланысын көрнекі түрде көрсету мүмкіндігі бар екенін атап өткен жөн - пәннің бір бөлімі басқасымен және т.б.

Әрине, оқытудың бұл түрі оны қалыптастыру үшін уақытты қажет етеді. Бірақ бұл кемшілік эмоционалды қайтарыммен және студенттің қашықтықтан білім алу процесінде оқып жатқан «интерактивті» пәнге деген қызығушылығымен ғана емес, нақты осы қызығушылықты ынталандыру негізінде жоғары кәсіптік білім беру жүйесі құрылуы тиіс.

Сонымен, қашықтықтан оқытудың тағы бір артықшылығы ол білім алушыларға пәндерді оқыту кезектілігі бойынша таңдау, оқытудың икемді қарқыны, нақты оқытушымен тікелей қарым-қатынас жасауының арқасында қол жеткізіледі. Оқыту процесінде қазіргі заманғы технологияларды пайдалануға мүмкіндік береді, яғни жұмысқа жарамды дағдыларды қатар меңгеруге жасағанды қалайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Рулиене Л.Н. қашықтықтан оқыту жаңа білім беру тәжірибесі ретінде // Бурят Мемлекеттік университетінің хабаршысы № 1, - 2011. - С. 67-70

2. Тарасенко о.с. техникалық университетте шет тілін оқытуда қашықтықтан оқыту әдістерін қолдану // Известия ЮФУ. Техникалық ғылымдар №10, - 2010. - С. 137-141

3. Шапиро К. в. әр мектепте қашықтықтан оқытуды енгізу алгоритмі / мәтін: тікелей // Жас ғалым. - 2016. - № 19.1 (123.1). - С. 45-49.- URL: <https://moluch.ru/archive/123/32614/> / (өтініш берген күні: 19.02.2022)

4. Интерактивті оқыту әдісін қолданып сабақты жоспарлау және басқару: әдіст. құрал/ құраст. Ж.А.Жаргынова, В.Н.Ким, Т.Б.Корнилова және т.б. – Алматы: - 2014. - 128 б.

5. Әлімов А.Қ. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. – Алматы: 2013. - 48 б.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Абилкасимова Гульзам

Жангожина Гульстан Майдановна

Частное учреждение Академия «Bolashaq»

Қарағанда, Республика Казахстан

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

В статье рассмотрены основные преимущества использования мультимедийных технологий как наиболее подходящей формы при получении дистанционного высшего образования. По мнению авторов, дается краткий обзор основных категорий людей, наиболее подходящих для дистанционной формы обучения. Обосновано, что некоторые недостатки и трудности, возникающие в процессе мультимедийного обучения, полностью или частично компенсируются положительным эмоциональным настроением обучающегося.

Ключевые слова: профессиональное образование, дистанционное обучение, модернизация процесса дистанционного обучения, мультимедийные технологии.

Abilkassimova Gulzam, Zhangozhina Gulstan

Private institution «Bolashaq» Academy»

of Karaganda, Republic of Kazakhstan

The article discusses the main advantages of using multimedia technologies as the most suitable form for obtaining distance higher education. According to the authors, a brief overview of the main categories of people most suitable for distance learning is given. It is proved that some shortcomings and difficulties arising in the process of

multimedia learning are fully or partially compensated by the positive emotional mood of the student.

Keywords: professional education, distance learning, modernization of the distance learning process, multimedia technologies.

List of references:

1. Ruliene L. N. distance learning as a new educational practice // Bulletin of Buryat State University No. 1, - 2011. - pp. 67-70
2. Tarasenko O. S. use of remote methods in teaching foreign language in Technical University // Izvestia Yufu. Technical sciences No. 10, - 2010, pp. 137-141
3. Shapiro K. V. algorithm of introduction of distance learning in each school / text: independent // young scientist. - 2016. - №19.1(123.1). - P. 45-49. - URL: <https://moluch.ru/archive/123/32614/> (date: 19.02.2022)
4. lesson planning and management using interactive teaching methods: methods. tool/ comp. Zh.A.Zhartynova, V.N.Kim, T.B.Kornilova et al. – Almaty: 2014. - 128 P.
5. Alimov A. K. problems of applying Interactive methodology in universities. – Almaty: 2013. - 48 P.

ӘОК 371.9

ҒТАХР 14.07.01

Абилкасимова Гульзам

Botam_@mail.ru

Туткушева Дуржан Сериковна

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

**МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРҒА ҚОҒАМНЫҢ
ЖЕКЕ КӨЗҚАРАСЫ**

Мақалада мүмкіндігі шектеулі балалардың бейімделу, әлеуметтену ерекшеліктері қарастырылған. Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтендіру процесінде туындайтын проблемалар атап өтілген. Қазақстанның қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық және демографиялық проблемаларының бірі мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтікке енгізу болып табылады деп ұсынылған. Авторлар, бұл мәселенің өткірлігі бүгінгі күні дамыған көптеген жағдайлармен түсіндіреді, мүмкіндігі шектеулі балаларға жұмыс істеудегі басты басымдық - әр баланың психикасы мен денсаулығының ерекшеліктерін ескере отырып, жеке көзқарастарын талдаған.

Тірек сөздер: әлеуметтік психологиялық, денсаулық, қанағаттандыру, қарым-қатынас, мүмкіндігі шектеулі балалар, психолог-педагогтар.

Білім беруді дамыту саласындағы мемлекеттің басты міндеттерінің біріне әрбір балаға сапалы білімге тең қолжетімділікті қамтамасыз ету болып табылады.

Балалардың сапалы білім алу құқықтары ҚР Конституциясымен, ҚР «Білім туралы», «Баланың құқықтары туралы» заңдармен бекітілген. Әрбір баланы сапалы біліммен қамтамасыз ету ісінде мектептік популяцияда әлеуметтік мәдени факторлар немесе және балалардың психофизикалық даму ерекшеліктерінің себебінен оқуда қандай да бір қиындықтарды сезінетін оқушылар кездесетінін де есепке алу қажет. Әсіресе оқудағы қиындықтар мүмкіндіктері шектеулі балаларда жиі кездеседі. Осыған байланысты мектептік ортада аталған санаттағы оқушылардың білім алуындағы ерекше қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында арнайы білім беру жағдайларын құру өзекті мәселе болып отыр. ҚР «Білім туралы» заңында арнайы білім беру шарттарына кіретіндер: «мүмкіндіктері шектеулі тұлғалардың жалпы білім беру және кәсіптік білім беру оқу бағдарламаларын меңгерулері арнайы тәсілдерсіз, техникалық және басқа да құралдарсыз, тіршілік әрекет ортасынсыз, сондай-ақ медициналық, әлеуметтік және т.б. қызметтерсіз мүмкін емес» [1].

Қазіргі озық технология заманында мүмкіндігі шектеулі балаларды заман талабына сай, түрлі әлеуметтік жағдайлардан адаспай, дұрыс жол таба алатын, еңбекқор азамат етіп қалай әзірлеп шығаруға болады деген сұрақ осы салада қызмет атқарып келе жатқан мамандарды шығармашылық жұмыстар мен инновациялық технология әдіс-тәсілдерін іздеуге итермелейді.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік психологиялық түзету арқылы қолдаудың маңызы зор. Себебі, тұрмыс тіршілігіндегі шектелуді жою үшін жағдай жасауды қамтамасыз етіп, оларға басқа азаматтармен бірдей қоғам өміріне қатысу мүмкіндіктерін жасау керек деп ойлаймын [2].

Біздің Отанымызда да осы салаға байланысты арнайы сауықтыру орталықтары да жұмыс жасап келеді. Қазіргі уақытта республикалық арнайы түзету мекемелерінде мүмкіндігі шектеулі балалар мен жасөспірімдер тәрбиеленуде. Осы топқа жататын арнайы мектептерде сырқаттары және басқа себептерге байланысты оқуға мүмкіншіліктері жоқ оқушылардың жалпы орта мектептерде білім алуы қиыншылық туғызады.

Осыған орай, мүмкіндігі шектеулі баланы әлеуметтік ортаға енгізудің екі жолы бар;

1. Мүмкіндігі шектеулі баланы қоршаған ортаға бейімдеу. Бұл жолдың кемшілігі - керекті нәтижеге жету мүмкін емес, яғни әлеуметтену процесі екі жақтылы болуы керек. Бұл дайындық процесінде интеграцияның объектісі ғана емес, сонымен қатар белсенді субъектісі болуы керек.

2. Мүмкіндігі шектеулі баланы әлеуметтік ортаға енгізу дайындығымен бірге, әлеуметтік ортаны мүмкіндігі шектеулі баланы қабылдауға дайындау. Негізгі факторы да осы. Жыл санап мүмкіншілігі шектеулі балаларға деген қоғамның көзқарасы өзгеріп келеді.

Бұрынғыдай оларды бақытсыз адам ретінде қарамай, қоғамның белсенді мүшесі және өз тағдырына батыл сеніммен қарайтын адам ретінде қабылдауда осы орайда біздің міндетіміз - қоғамдағы мүмкіндігі шектеулі балалардың жанайқайын, яғни денсаулық жағдайын, бала ағзасының дамуындағы бөгеттерді анықтап, мүмкіндігі шектеулі балалармен олардың отбасындағы қарым-қатынасын дамытып, дені сау балалармен аралас-құралас өсуіне жағдай туғызу, қоғам мен жеке адамдардың түсінігіне мүмкінділігі шектеулі балаларға әркез жәрдем беруге, қамтамасыз етуге үйрету.

Осыған орай, мүмкіндігі шектеулі балалардың өмірге келуі шын мәнінде отбасында психикалық өзгерістерге алып келеді. Мүмкіндігі шектеулі баланың тәрбиесі – жалпы педагогикалық принциптерімен анықталған, яғни оларды қоғамдық пайдалы өмірге бейімдеу, азаматтық қасиеттерін қалыптастыру, бұлардың бәрі баланың кенжелігіне сәйкес деңгейде, соған тән әдістемелермен жеткізілуі тиіс. Тәрбиенің бұл түрі тек қана психолог-педагогтармен ғана емес, арнайы мамандардың көмегімен жүзеге асқаны орынды. Және бұл қарым-қатынас қалыпты жағдайда өзара түсіністік, бір-біріне көмек беру жағдайында өткені дұрыс.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың психикалық және физикалық дамуындағы әр түрлі сипаты мен ауырлығы болуы мүмкін, осыған байланысты білім беру бағдарламасы, мұндай бала түсетін орта жағдайларының ерекшеліктері баланың мүмкіндіктеріне бейімделуі керек.

Біздің ойымызша, табысты әлеуметтенудің маңызды факторларының бірі - денсаулық мүмкіндігі шектеулі балалардың түсетін топтың, сыныптың қоршаған ортасының (ата-аналардың, психологтардың, педагогтардың, медициналық және басқа да мамандардың) түсіністікпен, қайырымдылықпен қарауға, әлеуметтік дағдыларды мақсатты түрде қалыптастыруға және оларды күнделікті өмірде пайдалануға, өз тарапынан «ерекше» бала үшін өзекті тіршілік әрекеті салаларының негізінде коммуникация мен өзара іс-қимыл жасауға дайын болуы болып табылады.

Жас ерекшеліктерін ескере отырып, шешім қабылдай алуға, өзін-өзі қамтамасыз етуге, еңбекке, тәртіп мәдениетіне, ұжымда еңбек ете алатындай деңгейге бейімдеу қажет. Мұндай балалардың тәрбиесі өзара жақсы, түсіністікті қажет етеді және олардың оптимистік рухта, өз-өзіне сенімді тәрбиелеудің мәні зор.

Қазіргі кезде балалардың денсаулығы мен әлеуметтік қорғалуы төмен, мүмкіндігі шектеулі балалардың саны да артады, яғни көптеген оқушылар оқу материалын игеруде және жаңа жағдайларға бейімделуде айтарлықтай қиындықтарға тап болады. Мұғалімдер балалардың қаншалықты тез өзгеретінін бақылап, олармен жұмыс істеудің жаңа жолдарын іздейді. Сабақтарға жаңа бағдарламалар мен көптеген шығармашылық нұсқауларын да жасайды.

Балалардың көпшілігінде мотивациялық салада бұзушылықтар бар, кейбір оқушылар тек оқу іс-әрекетіне ғана емес, тіпті ойынға да қызығушылық танытпайды. Сондықтан тиімді даму үшін балалардың тапсырмаларын орындау үшін, ойындарға, конкурстарға қатысуға деген қызығушылығы мен ынтасын ояту білу керек [3].

Мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істеудегі қиындық - оқыту мен тәрбие жұмысының бірыңғай схемасын жасау мүмкін емес, өйткені сыныптардағы оқушылар өз қабілеттерінде бір-бірінен өте ерекшеленеді. Сондықтан, біз күйзеліс тудырмай, нәтижеге тиімді қол жеткізуге мүмкіндік беретін жеке даму бағыттарын әзірлейміз.

Біздің қызметімізде ата-аналармен жұмыс жасау маңызды орын алады. Демек көбінесе ата-аналарға балаларымен қарапайым қарым-қатынас жасауға, қоршаған әлемдегі адами және объективті байланыстардың барлық күрделілігін түсіндіруге уақыт пен сөз жетіспейді. Үйдегі бала әрқашан қарым-қатынас қажеттілігін толық қанағаттандыра алмайды. Мүмкіндігі шектеулі балалар үлкен адамның сөйлеуінің мағынасын әрдайым түсіне бермейді, бірақ олар эмоционалды түс, дыбыс деңгейі, дауыс тембрі мен сөйлеу ырғағының өзгеруіне сезімтал, оларға тыйым мен қауіп төндіреді,

өйткені бала қауіпті біржақты түсінеді бұл махаббат пен қолдаудан айыру ретінде. Біздің балаларымызға ең маңызды нәрсе - бұл ең алдымен махаббат пен назар, сондықтан біз олардың қажеттілігін қанағаттандыруға тырысамыз. Сондықтан бала мектепке қуана баруы үшін барлық күш-жігерінді салуға тырысу керек.

Сабақта есте қаларлық көрнекі материалмен бірге көптеген қызықты тапсырмаларды таңдау, түрлі қызықты бағдарламалар дайындау, балаларды қызықтыру, қызықтыру үшін мультимедиа құралдарын қолдау. Сабақтар мен сыныптан тыс жұмыстарды әр бала оқу процесіне қатысып, жалпы іске белсенді араласатындай етіп ұйымдастыруға тырысу керек. Рөлдік ойындар таланттар мен қабілеттердің дамуына ғана емес, сонымен бірге басқа балалармен белсенді достық қарым-қатынас орнатуға, ымыраға келуге, ішкі қақтығыстарды шешуге және мақсатқа жетуге үйретуді қажет етеді. Қиял әлеміне ену балаға демалуға, оны толғандыратын проблемалар мен уайымдардан арылуға, өзін күтпеген жағынан көрсетуге мүмкіндік береді.

Біздің міндетіміз - баланың белсенділігі мен қызығушылығын арттыру, яғни баланың бейімділігін, индикативті зерттеу реакцияларын ынталандыруға тырысу және оқушының қажеттіліктеріне сәйкес оқу және білім беру бағдарламаларын жеке-жеке реттей отырып, оларға мұқият бейімделу.

Біріншіден, балалармен эмоционалды байланыс орнатуға, жаңа талаптарға бейімделу кезеңін жеңілдетуге тырысу. Балалардың психикасының ерекшеліктеріне сүйене отырып, сабақтарға көбірек ойын сәттерін қосуға тырысу, көбінесе балалардың назарын бір іс-әрекеттен екіншісіне ауыстыру.

Оқу процесі барысында, балалар арасында белсенді өзара әрекеттесу атмосферасын құруға керек. Әлеуметтік бейімделу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған сабақтар кезінде біз әртүрлі жағдайларды - кездесу кезінде сәлемдесуді, қоштасуды, сабақ кезінде өзін-өзі ұстау мәдениетін, құрдастарымен және үлкендермен қарым-қатынасты, яғни басқаларды бірлесіп пысықтаймыз және орындаймыз. Балалардың қарым-қатынас және әлеуметтік-еңбекке бейімделу дағдылары бірнеше рет тәжірибеде бекітіледі.

Проблемалық балалармен психологиялық-педагогикалық жұмыс жасау барысында, олардың өмірлік мағынасын ашуға, шығармашылық қабілеттерін дамытуға, олардың айналасындағы заттар туралы әртүрлі ақпарат алуға деген қызығушылықтарын ояту бағытында жүзеге асырылады.

Сонымен, мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік психологиялық бейімдеу арқылы заман талабына сай білім беріп қана қоймай, тәрбиелеп, оларды қоғам өміріне өз пайдасын тигізуге қабілетті тұлға ретінде қалыптастыру керек. Мүмкіндігі шектеулі балаларға стресс пен агрессияны жеңілдету үшін ойын терапиясын қолдана білу керекпіз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.ҚР «Білім туралы заңы» 2007 жыл 27 шілдедегі № 319-III.
- 2.Шеримова А.С. Қоғамдағы мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік-психологиялық бейімдеудің маңызы / А.С.Шеримова, А.Н.Елюбаева. - Текст: непосредственный // Молодой ученый. - 2015. - №8.1(88.1). - С. 41-44. - URL: <https://moluch.ru/archive/88/17594/> (дата обращения: 19.02.2022).
- 3.Инклюзивтік білім беру жағдайында 8 санат бойынша ерекше білім беруде қажеттіліктері бар балаларды оқытуды ұйымдастыру. Әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2016. – 64 б.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Абилкасимова Гульзам, Туткушева Дуржан Сериковна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПОДХОД ОБЩЕСТВА К ДЕТЯМ
С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

В статье рассматриваются особенности адаптации, социализации детей с ограниченными возможностями здоровья. Отмечены проблемы, возникающие в процессе социализации детей-инвалидов, детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ). Предлагается, что одной из социально-экономических и демографических проблем Казахстана в обществе является введение в социализацию детей с ограниченными возможностями. Авторы объясняют остроту этой проблемы многими ситуациями, разработанными на сегодняшний день, главным приоритетом в работе с детьми с ограниченными возможностями здоровья является анализ индивидуальных подходов с учетом особенностей психики и здоровья каждого ребенка.

Ключевые слова: социально-психологические, здоровье, удовлетворение, общение, дети с ограниченными возможностями, педагоги-психологи.

Abilkassimova Gulzam, Tutkusheva Durzhan
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan
INDIVIDUAL APPROACH OF THE SOCIETY TO CHILDREN
WITH DISABILITIES

The article discusses the peculiarities of adaptation, socialization of children with disabilities. The problems arising in the process of socialization of disabled children, children with disabilities (HIA) are noted. It is proposed that one of the socio-economic and demographic problems of Kazakhstan in society is the introduction of children with disabilities into socialization. The authors explain the severity of this problem by many situations developed to date, the main priority in working with children with disabilities is the analysis of individual approaches taking into account the peculiarities of the psyche and health of each child.

Keywords: socio-psychological, health, satisfaction, communication, children with disabilities, educational psychologists.

List of references:

1. KR «Bilim turaly zany» 2007 zhyl 27 shildedegi No. 319-III.
2. Sherimova A.S. Kogamdagi mumkindigi shekteuli balalardi aleumettik-psychologiyalyk beyimdeudin manyzy / A.S. Sherimova, A.N. Elyubaeva.- Text : direct // Young scientist. - 2015. - № 8.1 (88.1). - PP. 41-44. - URL: <https://moluch.ru/archive/88/17594/> / (date of address: 02/19/2022).
3. Inklusivtik bilim beru jagdayynda 8 sanat boyynsha yerekshe bilim berude kazhettilikteri bar balalardi okytudy uyymdastyru.Adistemelik usynymdar.- Astana: Y. Altynsarin atyndagy Ultyk bilim akademiya, 2016. - 64 b.

ӘОК 37.02
ҒТАХР 14.43.43

Алкенова Гулжанат Қонысбаевна
gulzhanat.alkenova@mail.ru
«С.Сейфуллин атындағы Жалпы білім беретін орта мекебі» КММ
Жаңаарқа ауданы, Қарағанды облысы, Қазақстан Республикасы
Арунова Жанна Ануаровна
arunova73@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ САБАҚТЫ САРАЛАП ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ
ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сараланған оқыту мыналарды қамтиды: мұғалім-оқушы, оқушы-мұғалім қарым-қатынасында өзара құрмет атмосферасын құру, ғылым, баланың бостандығына және оның өзін-өзі анықтауына бағытталған оқыту, сабақтардағы психологиялық жайлылық, жүйелі оқыту, шығармашылық және танымдық белсенділікті ынталандыру, оқу процесінде тек ақыл-ой қабілеттерін ғана емес, сонымен қатар балалардың эмоционалды саласын да ескеру.

Тірек сөздер: саралап оқыту, бастауыш мектеп, деңгейлеп оқыту, нәтиже, деңгейлі тапсырмалар, оқу үрдісі, нұсқау.

Оқытуды саралау дегеніміз – оқушылардың қажеттіліктері мен қабілеттеріне сәйкес әртүрлі сыныптар, топтар, мектептер үшін әртүрлі оқу ортасын құру және әртүрлі топтарда оқытуды қамтамасыз ететін әдістемелік, психологиялық-педагогикалық және ұйымдастырушылық шаралардың кешені.

Ал саралап оқыту дегеніміз: оқыту мен оқуға қатысты анықталған ортақ қасиетті ескере отырып дайындалған, оқушылар тобына мұғалімнің оқу үрдісін ұйымдастыру нысаны. Саралап оқыту- әрбір оқушының мақсатқа жетуіне оң ықпал етудің тиімді жолы.

Саралап оқыту дегеніміз - бір материалды барлық оқушыларға әртүрлі оқыту тәсілдерін қолданып оқыту дегенді білдіреді және мұғаліммен әрбір оқушының қабілетіне қарай тапсырмаларды қиындық деңгейі бойынша жіктей отырып, сабақты ұйымдастыруды талап етеді.

Саралап оқытудың тәсілдері: балаларға (жеке немесе топта) олардың меңгерген білімдеріне негізделген әртүрлі тапсырмалар беріледі [1].

Мұның құрамына білім деңгейі әртүрлі оқушыларға арналған тапсырмалар кіреді. Оқушылардың қажеттіліктеріне қарай түрлі кестелерді немесе жаттығулар мен тапсырмаларды жасау

оқу тапсырмасының мазмұны бойынша: шығармашылық деңгейі бойынша, қиындық деңгейі бойынша, көлемі бойынша, әрекетті ұйымдастыру бойынша:

Мұғалім тапсырманы бәріне бірдей таныстырады, ал орындалу кезеңі төмендегідей болуы мүмкін:

- 1 топ-мұғаліммен бірге;
- 2 топ- алдымен мұғаліммен, содан кейін өз бетінше;
- 3 топ- өз бетінше.

Тапсырмалардың нұсқалары қиындық деңгейі, шығармашылық деңгейімен және көлемімен ерекшеленеді.

- 1-нұсқа- негізгі тапсырма;
- 2-нұсқа-көлемі үлкендеу тапсырма;
- 3-нұсқа-шығармашылық тапсырма.

Саралауды қамтамасыз ететін тапсырмаларды құрастырудың төмендегідей түрлерін қолдану ұсынылады:

- ашық түрде орындалатын тапсырмалар;
- қаламдық тапсырма түрінде орындалатын тапсырмалар;
- таңдау түрінде орындалатын тапсырмалар;

Сондай-ақ оқушының таңдауы бойынша тапсырма жағымды оқу ынтасының қалыптасуына әсер ететінін естен шығармауымыз керек.

Балалар қойылған жалпы мақсатқа сәйкес бірдей тапсырмамен жұмыс істейді, бірақ мұғалім балалардың алдыңғы нәтижелерін ескере отырып, әр баладан әртүрлі нәтиже күтеді. Нәтиже дегеніміз – сабақтың соңында мазмұн бойынша оқушының алған білімін демонстрациялау әрекеті. Мұғалім мазмұнды меңгерту мақсатында тапсырма береді, барлық оқушылар бір тапсырманы орындаса да олардың нәтижелері әртүрлі болады. Оқушылар өздерінің мықты және әлсіз тұстарына қарай жауап береді және жетпей тұрған білімдерін жетілдіру туралы ойлағандары маңызды. Сабақта мұғалім барлық оқушыларға бағытталған нұсқау бере отырып, олардың әрқайсысының өздерінен не күтетіндігін түсінгендеріне көз жеткізулеріне әрекет жасайды [2].

Балаларға ортақ тапсырма беріледі, бірақ оларды аяқтауға жұмсалған уақыт олардың дағдыларына қарай анықталады. Кейбір оқушылар басқаларына қарағанда жылдам жұмыс істейді. Қосымша тапсырмаларды көп күш жұмсауды талап ететін оқушылар үшін қолдануға болады. Негізгі тапсырмаларды түсіндіруге көмек қажет ететін оқушыларға біршама уақыт беріледі.

Барлық оқушылар бір тапсырманы орындаса да, олардың нәтижелері әртүрлі болады. Мұғалім тапсырма береді, бірақ жалғыз «дұрыс» жауап бағытында жұмыс істеуден гөрі оқушылар өздерінің мықты және әлсіз тұстарына қарай жауап береді. Барлық оқушыларға бағытталған нұсқау бере отырып, олардың әрқайсысының өздерінен не күтетінін түсінгендеріне көз жеткізу керек.

Балалардың барлығы бірдей тапсырманы орындайды, бірақ олардың кейбіреуіне басқаларға қарағанда көбірек немесе азырақ қолдау көрсетіледі. Бұл тәсілді қолдану мұғалімге ерекше жауапкершілік жүктейді. Мұғалім мәселені шешуде өзінің қарапайым тілде егжей-тегжейлі түсіндіруін қажет ететін оқушылар және тек диалогке түсу арқылы бағытталуды ғана қажет ететін жоғары деңгейлі оқушылар тобын анықтауы тиіс. Сонымен қатар, мұғалім қабілеті жоғары оқушыларды қолдау үшін жоғары деңгейлі сұрақтарды қолдана алады. Тілдік қолдау мен ынталандыру да бұл тәсілде ерекше маңызға ие.

Балалар ортақ тапсырманы орындайды, бірақ айтарлықтай дамыған оқу немесе зерттеу дағдыларын қажет ететін әртүрлі ресурстар ұсынылады [3].

Бұл әдісті қолдануды сыныптағы кейбір оқушылар басқаларға қарағанда әлдеқайда күрделі әрі ауқымды ресурстармен жұмыс жасауға бейім болатынын ескерген жөн және осы арқылы тақырыпты әртүрлі қырынан алу үшін түрлі оқу материалдарын пайдалануға мүмкіндік береді дегенді білдіреді. Кейбір оқушылар сабақта негізгі мәтінмен жұмыс жасаумен шектелсе, қабілеті жоғары оқушылар жетілген деңгей сөздіктермен және күрделі идеялармен жұмыс жасауға қабілетті болады. Саралаудың бұл түрі барлығына ортақ оқу нәтижелеріне жету үшін, оқу материалдарын кең көлемде пайдалануға мүмкіндік береді. Мысалы, үдеріс бойынша төмендегідей ұйымдастыруға болады:

- оқулықпен қамтамасыз ету;
- аудио жазбаларды тыңдату;

Балалар ортақ тапсырманы орындайды, бірақ барлығының табысқа жетуін қамтамасыз ететіндей етіп топтастырылған. Оқытудың болжамды міндетіне қарай топ құруда тиімді көптеген тәсілдер бар: мүдделері ұқсас оқушылар (қиындық деңгейі немесе қолдау деңгейі), талаптары әртүрлі оқушылар, джигсо топтары, кәсіби дағдыларына қарай бөлінетін топтар немесе сарапшы топ, аралас гендерлік топ, ұйымшыл топ. Топтық жұмысты орындау үшін бір топта қандай оқушылардың

болатыны маңызды емес. Осы жағдайда мұғалім өзі қалаған әдіспен оқушыларды шағын топқа біріктіреді. Топтың мүшелері кездейсоқ бірігеді. Бұл жағдайда мұғалімге сыныптағы оқушылардың бір-бірімен мейлінше араласқаны маңызды.

Екіншіден, аралас топ. Мұғалім мақсатты түрде шағын топқа әртүрлі деңгейлі оқушыларды біріктіреді. Себебі бұл топтық жұмыс жаңа оқу мақсатына жету үшін қажетті алдыңғы білімдері мен біліктерін қайталап, бір-бірінің есіне түсіру мақсатында ұйымдастырылған.

Үшіншіден деңгейлі топ. Мұғалім ерекшеліктеріне қарай топтарға біріктіреді. Қызығушылығы бір оқушылар бір топта немесе жоғары деңгейлі, орта және төмен деңгейлі оқушылар. Оларға арнайы тапсырмалар дайындалады. Бұл топтық жұмысты жоспарлау кезінде мұғалім неліктен оқушыларды дәл осылай біріктіретінін және неліктен тапсырмаларды беретінін нақты түсінеді.

Төртіншіден, қалаулы топ. Мұғалім оқушыларға өз қалаулары бойынша отыруға мүмкіндік береді. Сыныпта қандай да бір топтық жоба жұмыстарын жасау керек болған кезде бұл әдісті қолдану тиімді.

Бесіншіден, қыз-ұл деп бөлуге болады. Бұл әдіспен оқушыларды біріктіру мұғалімге қыз балалар мен ер балалардың оқудағы ерекшеліктерін терең зерттеуге мүмкіндік туындайды.

Балалар ортақ тапсырманы орындайды, бірақ олардың әрқайсысы әртүрлі рөл атқарады.

Балаларға әртүрлі үй тапсырмалары беріледі, ал жекелеген оқушыларға сыныпта бастаған жұмысты аяқтау үшін қосымша уақыт қажет болуы мүмкін.

Мұғалім оқушылардың деңгейіне қарай өзінің қоятын сұрақтарын және оқушылардың берген жауаптарын саралайды. Кез келген білім алушы үшін маңызды ресурс – қағаз емес, электронды құрал емес, адами ресурс. Диалог негізінде саралау барысында мұғалім мен оқушы арасындағы сұхбатқа мән беріледі. Диалог арқылы саралаудың түрлі аспектілері бар.

Сыныптағы саралау әдістері сыныптағы жекелеген оқушылардың нені үйренгенін анықтауға және оны бағалауға мүмкіндік береді. Мұғалімдер оқушылардың табысты оқуын қамтамасыз етумен қатар, оқушының жеке даму аймағын анықтау арқылы нені жақсарту қажеттігін түсінуге мүмкіндік беретін икемді үдеріс.

Оқушылар үнемі бағаланып отырады, осылайша педагогикалық қызмет пен саралаудың басқа да түрлері оқушылардың қажеттіліктеріне қарай үнемі түзетіліп отырылуы мүмкін. Сонда ғана біз пәнді оқытудан оқушыны оқытуға қарай ілгерілей аламыз [4].

Сабақтың барлық сатыларында саралап оқыту тәсілдерін енгізуге болады. Мысалы: үй тапсырмасының орындалуын тексеру барысында, тестілеуді оқушы ұнатпайтын әрекетке айналдыруға жол бермейтін әдістемелерді пайдалана аламыз. Оқушыларға саралап оқыту әдісін қолдану оқушылардың білім сапасын, олардың біліктілік деңгейі мен қабілеттерін жақсартуға мүмкіндік береді. Тәжірибе көрсеткендей, сенімді түрде алға жылжу оқушыларды шабыттандырып, оларды қарқынды жұмыс істеуге ынталандырады. Тапсырманың түрлі деңгейде болуы баланың күш-жігеріне деген сенімін нығайтады, оны табысқа жетелеп, танымдық қызығушылығын арттырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кобдикова Ж. Орта мектепте білім алуды технологияландыру (саралап деңгейлеп оқыту). 2012. – Б. 27.
2. Жампеисова М.М. Технология модульного обучения. // - Ақтобе: - AbiqA, 2011. – Б. 129.
3. Құдайбергенова К. С. Құзырлылық табиғаты – тұлғаның өздік дамуында. // - Алматы: Мектеп, 2006. – Б. 98.
4. Кобдикова Ж.У. Оқыту процесін технологияландыру. // - Алматы: Полиграфия, 2000. –Б. 56.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Алкенова Гулжанат Конысбаевна
КТУ «Общеобразовательная школа имени С. Сейфуллина
Жанааркинский район, Карагандинская область, Республика Казахстан

Арунова Жанна Ануаровна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ЗАНЯТИЙ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ ЧЕРЕЗ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ

Дифференцированное обучение, включает в себя: создание атмосферы взаимоуважения в отношениях учитель-ученик, ученик-учитель, научность, ориентация обучения на свободу ребёнка и его самоопределение, психологический комфорт на уроке, системность обучения, стимулирование творческой и познавательной деятельности, учет в процессе обучения не только умственных способностей, но и эмоциональной сферы детей.

Ключевые слова: дифференцированное обучение, начальная школа, уровневое обучение, результат, уровневые задания, учебный процесс, инструктаж.

Alkenova Gulzhanat
KSU «Secondary School named after S. Seifullin»
Zhanaarkinsky district, Karaganda region, Republic of Kazakhstan
Arunova Zhanna
Private institution «Bolashaq Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan

**FEATURES OF THE ORGANIZATION OF CLASSES IN PRIMARY SCHOOL THROUGH
DIFFERENTIATED EDUCATION**

Differentiated learning includes: creating an atmosphere of mutual respect in the teacher-student, student-teacher relationship, scientific, orientation of learning to the freedom of the child and his self-determination, psychological comfort in the classroom, systematic learning, stimulating creative and cognitive activity, taking into account in the learning process not only mental abilities, but also the emotional sphere of children.

Keywords: differentiated training, primary school, level training, result, level tasks, educational process, instruction.

List of references:

1. Kobdikova zh.technologization of Secondary School Education (differentiated training). 2012. - P. 27.
2. Zhampeisova M. M. technologization of modular training. // Aktobe: AbiqA, 2011. - P. 129.
3. Kudaibergenova K. S. The nature of competence – in the independent development of the individual. // Almaty: Mektep Publ., 2006. – P. 98.
4. Kobdikova zh.U.technologization of the learning process. // Almaty: Polygraphy, 2000. -P. 56.

ӘОК 37.013.42 (574)
ҒТАХР 14.43.43

Арунова Жанна Ануаровна
arunova73@mail.ru
Базар Бейбітқұл
Beybitqul.bazar@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

**БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДЫҒЫ ОҚУ - ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІНДЕГІ
ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ОРНЫҒУЫ**

Бұл мақалада әрбір халықтың басынан өткен дәуірі сол кезеңге сәйкес рухани қасиеттер, яғни салт – дәстүр, өмір мен тіршілік харкетінің дағдыларын, әдеттерін қалыптастырады. Уақыт ағымына қарай әр кезеңде әр халықтың тарихы, әлеуметтік – саяси, рухани – психологиялық және мәдени өмірінің жағдайы оның әрбір даму кезеңдерінде өзгеріп, толығып әрі жаңарып отырады. Дәуірдің әлеуметтік деңгейі, саясаты мен идеологиясы ұлттың тәрбиелік процесіне ықпал жасайды. Сондықтан бастауыш сыныптардағы оқу – тәрбие жүйесіндегі ұлттық тәрбиенің орнығуы туралы мәселені қозғаймыз.

Тірек сөздер: салт – дәстүр, оқу – тәрбие жүйесі, рухани, психологиялық, әлеуметтік, ұлттық идеология.

Мектептегі оқу – тәрбие жұмысы әрбір оқушының әлеуметтену процесіндегі – басты қызмет. Оның ішінде бастауыш сыныптарда оқу – тәрбие жұмысын жандандыруда әрбір ұстаздың атқарар қызметі орасаң зор деуге болады. Оқушылардың оқу – тәрбие жұмысының басты тірегі мұғалімдерді даярлаудағы жаңа тұрғыдан көрсетілген бағдарламаларды біріктірген. Ұстаздардың ұлттық тәрбиеге бейімділігі мен дағдыларын қалыптастыруға қажетті материалдар жинақталып ұсынылған [1]. Ұлттық тәрбиенің теориялық және методологиялық зерттеулеріне педагогика мен психология мамандарымен қатар философтар, саясаткерлер, әлеуметтанушылар, заңгерлер және т.б. ат салысуда. Атап айтар болсақ, бұрынғы Кеңес Одағында ғалымдар мен мамандардың белгілі тобы ұлттық тәрбие мәселесін алғашқылардың бірі болып, Г.С.Виноградов пен С.И.Гессен және т.б. жасады [2]. Ұлттық тәрбиенің қайнар көзі ретінде В.С.Кукушкин мен Л.Д.Столяренко жұмыстарын да негіз ретінде аламыз [3].

Халықтық педагогиканың ұлттық тәрбиені жүзеге асырудағы міндеттерінің қомақты саласы – ата - аналардың бала тәрбиесіндегі жауапкершілігі мен олардың педагогикалық хабардарлығы және отбасы мен әлеуметтік тәрбиенің үйлесімді бірлігіне байланысты. Халықтық педагогика, халықтың он дәстүрлері, әдет - ғұрыптар. тәрбиенің тәсілдері мен әдістері аталған міндеттерді шешудің орнықты сүйенішіне айналуы міндетті.

Халықтық педагогика ұлттық және интернационалдық тәрбиемен астасып жатыр. Жастарды ұлттарлық қарым - қатынас мәдениетіне үйретеді. Алдыңғы қатарлы үлгілі қасиеттер ұлттық шеңберден етіп өзге ұлттардың игілігіне айналады. Тамыры терең халықтық педагогика әрбір ұлттың рухани мәдениетінің бір көрінісі бола отырып тарихи, әлеуметтік - экономикалық, мәдени және демографиялық, географиялық өмір жағдайларының әсерінен туындаған. Онда халықтың педагогикалық білімі мен тәрбиелік тәжірибесі қосылған.

Ұлттық тәрбиенің тарихи тамырының терең екендігі, оның педагогикалық қисынын ата - бабаларымыздың ғасырлар бойы қиыстырып кеткенін мақтан ете отырып ұстаз Панар Досбаеваның «Ұлттық тәрбиеде ұлылық бар» деуі үлкен мәнді аңғартады. Оның өз тәжірибесіне сүйене отырып мынадай тәрбие үлгісін ұсынуы көкейге қонымды: 1) үш ана: Отан, тіл, халық; 2) төрт таған: әдет - ғұрып, рәміздерді құрметтеу, ділі және діні 3) бес білік: талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым (рақымшылық); 4) алты асқақ: тіл білу (полиглот), компьютерді меңгеру; қарым - қатынас мәдениетін игеру; сөйлесу мәдениеті (риторикалық шешендікті қалыптастыру), саяси білімділігін қалыптастыру; бәсекеге қабілетті ұрпақты тәрбиелеу; 5) жеті жетістік: парасаттылық, мейірімділік, салауаттылық, көрегендік (болжампаз әрі қиялшыл), білімділік, еңбекқорлық, тектілік (текті ұрпақ) [4].

Ұлт тағдыры - оның ұрпағының тағдыры. Сондықтан ұлттық тәрбие мәселесіне қатысты осы күнге дейін жинақталып, сараланып және жүйеленіп келген айтулы бағдарламалар мен ғылыми әдістемелік тәжірибелердің қазіргі таңда қаншалықты қажет екенін күн сайын сан өзгерістерге бой алдырған ірі жаңалықтар мен іргелі бетбұрыстар легі арқылы білуіміз қиын емес. Өмір сүру динамикасында белең алған бұл құбылыстарға қарама - қарсы әрекет жасауға көшпестен бұрын әлемдік классикалық педагогикалық жетістіктерге сүйене отырып қол жеткізген тәжірибелер арқылы жас ұрпақтың танымдық әлеуметін заман талаптарына сай бейімдеу шараларын қарастырғанымыз абзал. Қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі - білім беру жүйесі екені анық. Білім алу және оны реформалау шараларының тым әсіреушілікке, құрғақ популистік идеялар қорына айналуы ұлттық білім ордасының қалыптасуына кері әсер етуі әбден мүмкін. Ұлттық білім жүйесінің әлемдік озық педагогикалық технологиялар жетістіктері негізінде жергілікті халықтың ұлттық тәлім - тәрбиелік ерекшеліктерін ескермей, жеке дара сипат алуы ұрпақ тағдырын ойлайтын жандардың көкірегіне ой салатыны даусыз. Кейінгі жылдары ғалымдар еңбектерінде және ғылыми конференция материалдарында «Ұлттық тәрбие» және «ұлттық білім» моделдерінің қажеттігі туралы жиі айтылып жүр. Демек, біздің мақсатымыз ұлттық тәрбие мен ұлттық білім мәселесіне қатысты дүниелерді ғылыми - педагогикалық тұрғыда зерделеудің алғышарттарын негіздеуге арналуы қажет деп санаймыз. Ал жоғарыда айтылған тұжырымдар негізінде мына төмендегідей қорытынды жасауға болады: ұлттық тәрбие ұғымының генезисін айқындау; аталмыш терминді педагогикалық энциклопедия басылымдарына енгізу; ұлттық тәлім - тәрбиенің ғылыми теориялық негіздерін айқындау; ұлттық тәрбиенің оқу - білім ордаларында кешенді тұрғыда жүзеге асыру моделін жасау Ұлттық білім жүйесінің моделін жасау; Ұлттық білім мен тәлім тәрбие құндылықтарының жаһандық ғаламдану кеңістігіне бейімделуінің алғышарттарын негіздеу.

Еңбектің қоғам, адам өміріндегі орны, материалдық игіліктерді өндірумен байланысты, ғылым мен техника дамуының өндіріс өнімдерін молайтуы тұрғысындағы білім бастаулары бастауыш сынып оқушыларын дүниетанымдық сатының баспақлдарына көтеруге жол сілтейді. Ұлттық тәрбиенің қасиеттері осы көрсетілген бағыттардың кез - келгенінің мазмұндық құпамына ұшырасады. Оны тек ұстаз бен бала анық көріністе, бейнеде және нақышта бөліп көрсету қабілетін меңгеруге ұмтылуы тиіс. Өмірдегі құбылыстар, қоғамдық процестерді ұғынудың ұлттық негізімен іргетасы болатынына сүйену керек. Осы жерде белгілі ғалым, жазушы Сәбит Мұқановтың мынадай пікірі еске түседі: «...Мұхаммед – Хайдар Дулати немесе ертедегі басқа тарихшылар сипаттайтын көшпелілердің тұрмысы қазір бір жола өзгеріп кеткенімен сол өткен өмірдің аздаған жұрнақтары әлі де болса елес беретін жерлеріміз жоқ емес. Онымен бірге, негізінде, қай халықтың болсын өзіне тән кейбір прогресті ұлттық дәстүрлерін білу кейінгі жас ұрпақтарға артық болмас деп санаймыз» [5].

Ғалымдар экологиялық білім берудің құрылымын, мақсатын әдістерін түрліше топтағаны мен нәтижелік сарыны біркелкі. Мәселен, И.Зеревтің пікірінше, экологиялық білімнің негізгі мақсаты - оқушылардың табиғат ерекшеліктері, оған адамдардың қарым - қатынасы, экологиялық мәселелер және оларды өндірісте, тұрмыста оңтайлы шешу үшін теориялық білімдерді игерту болып табылады. Ал оған қоса бәзбір мамандардың позициялары экологиялық білім және тәрбие беру әдістері мен формаларын шартты түрде бірнеше топтарға бөледі. Ойлау мен танымды дамытудың мектептік және мектептен тыс әдістері, бағытталған тәжірибелік қызмет дағдылары мен біліктіліктерін меңгеру, құқықтық жауапкершіліктің дамуы және т.б. Міне ұлттық тәрбиені орнықтырудың білімдік жүйесінде мәселелерді ішінара тәрбиемен астастықта қарастырды. Әрбір тақырыптық мазмұнға тиісті оқу әдістемелік материалдарды ұсындық. Бастауыш сыныптағы пәндік бағдардың ұлттық тәрбие

талаптарын халықтық педагогиканың қазыналарымен сәйкестендіріп жаңа жағдайдағы біліммен байланысты дүниетанымнан басталған ұлттық нақыштар мен нышандарды, қасиеттерді, сана - сезімді қалыптастырудың өзегі саналатын кепілдемелер, ұстанымдар мен пікірлерді тұжырымдамалар және т.б. топтастырды. Өз қорытындыларымызды белгілі мамандар мен ғалымдар, ізденушілер пайымдарымен салыстыра отырып мынадай қағидаларды бөліп көрсетуді жөн көрдік.

1) Басты және негізгі мәселе бастауыш сынып мұғалімдерін іріктеу мен даярлау сапасында тіркеледі. Олардың жан - жақты біліктілігі, шығармашылығы, ізденісі, адамгершілігі оқушылардың білім деңгейі мен тереңдігіне әрі ұлттық тәрбиені өзек етіп қалыптасуының үлгісі болады;

2) Ұлттық тәрбиенің білімдік пен өнегелілігін қабыстыра жүргізіп Білім ел ішінде М.Қашғари ұстанымын әрбір пәннің сабақтарында халық педагогикасының материалдарын оқушылардың сана - сезімін, танымын, табиғат пен оның тіршіліктеріне қарым - қатынасын қалыптастыруға жүйелі пайдаланып тиісті дағды, әдет, құлшыныс, пен қызығушылық қасиеттерін жетілдіру;

3) Ұлт өміріндегі дәстүрлер мен әдет ғұрыптар, салттар және т.б толығымен сақтап білім мен тәрбиеге пайдалана беруге болмайды. Олардың тоғызы мен оғызы М.Әуезов бар екендігін ескеруге тиіспіз. Ескі мен жаңаның үйлесімі қажет;

4) Ұлттық тәрбиенің білімдік негізі сырттан келмейді, өзіміздің бастауыш сыныптарындағы пәндер бағдарламаларының кешеніндегі тарихи мәселелер, географиялық орта, табиғат ерекшелігіміз бен дәстүрлі шаруашылығымыз, рухани ұлт өнегесінің өзі туралы мазмұндар ретімен қолданылуы тиімділік көрсетеді. Осыған орай барлық материалдарды үйіп - төгіп пайдалану да нәтиже бермейді. Балалардың жас ерекшелігі, жеке қабілеті мен мүмкіндіктерін де ескермей болмайды;

5) Бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастырудағы кешенділік мазмұнда ұлттық тәрбиенің орнығуында мұғалімнің аса назарын балалардың биологиялық, психологиялық, әлеуметтік болмыс деңгейлерінде аудару пайдалы. Бұл қасиеттер алдағы сыныптағы білімдермен жалғасуға оны игеруге негізделетін қабілеттің өзегі;

6) Тәжірибе көрсеткендей бастауыш сыныптардағы білім жүйесінде қажеттіліктердің маңызды буыны-оқушыларға проблемалық мақсаттар жүктеп олардың шешімін өздеріне міндеттеу болып табылады. Осы орайда дүниетану, бейнелеу, еңбекке баулу, салауаттану, математика, дене тәрбиесі және т.б. жалпы адамзаттық, ұлттық, ұлттың ішкі ерекшеліктері тұрғысындағы нышандарды салыстырып ұғындыру қажет;

7) Бастауыш сыныптағы білім берудің технологиясы отбасынан қалыптасқан сана - сезім мен дағдыларды пәндік салаларға жіктелген білім арқылы тәрбиелік процеспен етене жағдайда тереңдеп, күрделене түсетіні басты теориялық және әдістемелік принцип болып саналады.

Жалпы дүниетанымдық қасиет білім мен өнеге ретінде өте күрделі процесс болғандықтан оны жөнсіз жеке-жеке бөліп ұсақтау пайдалы емес сияқты. Бір - біріне байланысты ұқсас ұғымдар, факторлары көбейіп кетеді. Сондықтан, біздің пікірімізше, нақтылы ірі - ірі тұжырымдамалық бағыттарға ғана арқа сүйеп әр бір пәннің бағдарламаларына сәйкес оқу мен тәрбиелік жүйеге қатар иек арту керек. Сонда ғана ықпалды білім мен дағдыға қол жеткіземіз

Әдебиеттер тізімі:

1. Ұзақбаева С., Кожаметова К. Жоғары мектеп студенттеріне этнопедагогикалық білім беру тұжырымдамасы. – Алматы: 1998.

2. Виноградов Г.С. Народная педагогика. – Иркутск, 1926. 5. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. – М., 1995.

3. В.С.Кукушкин, Л.Д.Столяренко. Этнопедагогика и этнопсихология, - Ростов – на – Дону: Феникс, 2000.- 448 с.

4. Қар.: Панар Досбаева. Ұлттық тәрбиеде ұлылық бар. Сыныптағы тәрбие // Республикалық ғылыми - әдістемелік журнал. -2006. -№5

5. Сәбит Мұқанов Халық мұрасы. –Алматы: 1974. -236 бет. Волков Г.Н Педагогика жизни. Мир детства. Царство мудрости. –Чебоксары, 1989. 122,133,138-139-беттер.

РЕЗИОМЕ / RESUME

**Арунова Жанна Ануаровна, Базар Бейбиткуль
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан**

СТАНОВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В УЧЕБНО – ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В данной статье отмечается, что эпоха, пережитая каждым народом, формирует в соответствии с этим периодом духовные качества, то есть традиции, навыки, привычки жизни и быта. В зависимости от течения времени на каждом этапе меняется, пополняется и обновляется история, социально – политическая, духовно –

психологическая и культурная жизнь каждого народа на каждом этапе его развития. Социальный уровень, политика и идеология эпохи способствуют воспитательному процессу нации. Поэтому затронем вопрос об установлении национального воспитания в учебно – воспитательной системе начальных классов.

Ключевые слова: традиции, учебно-воспитательная система, духовная, психологическая, социальная, национальная идеология.

Arunova Zhanna, Bazar Beibitkul
Academy «Bolashaq» Karagandy, Republic of Qazaqstan
FORMATION OF NATIONAL EDUCATION IN THE EDUCATIONAL
SYSTEM OF PRIMARY CLASSES

This article notes that the epoch experienced by each nation forms spiritual qualities in accordance with this period, that is, traditions, skills, habits of life and everyday life. Depending on the passage of time, the history, socio – political, spiritual, psychological and cultural life of each nation at each stage of its development is changing, replenished and updated at each stage. The social level, politics and ideology of the epoch contribute to the educational process of the nation. Therefore, we will touch upon the issue of establishing national education in the educational system of primary classes.

Keywords: traditions, educational system, spiritual, psychological, social, national ideology.

List of references:

1. Uzakbaeva S., Kozhakhmetova K. The concept of ethnopedagogic education for students of Higher schools. – Almaty: 1998.
2. Vinogradov G. S. Narodnaya pedagogy. Irkutsk, 1926. 5. Hessen S. I. Osnovy pedagogiki. Introduction to the Applied Philosophy. – Moscow: 1995.
3. V.S.Kukushkin, L. D. Stolyarenko. Ethnopedagogics and ethnopsychology, Rostov-on-Don: Phoenix, 2000. - 448 P.
4. Snow. «I'm Sorry», I Said. There is greatness in National Education. Education in the classroom / / Republican scientific and methodological Journal. - 2006. - №5
5. Sabit Mukanov heritage of the people. - Almaty: 1974. -236 pages. Volkov G. N. Pedagogy of life. The world of childhood. The kingdom of wisdom. Cheboksary, 1989. pages 122,133,138-13.

УДК 376.1
МРНТИ 14.07.01

Асакаева Дана Саламатовна
shanyrak_karag@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
Нуртазина Майра Бахытовна
nurtazina.mayra@mail.ru

КГУ «Школа - интернат для детей из многодетных и малообеспеченных семей №4»
Караганда, Республика Казахстан

О СОСТОЯНИИ ГОТОВНОСТИ ПЕДАГОГОВ К РЕАЛИЗАЦИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ШКОЛЕ-ИНТЕРНАТ

Статья посвящена исследовательской работе вопроса готовности педагогов к реализации инклюзивного образования в школе - интернат. Основными содержательными задачами формирования готовности педагога к реализации инклюзивного образования является развитие у него целого комплекса качеств, основывающихся на личностных ресурсах.

Ключевые слова: особые образовательные потребности (ООП), инклюзивное образование, эмпатия, толерантность.

Основными содержательными задачами формирования готовности педагога к реализации инклюзивного образования является развитие у него целого комплекса качеств, основывающихся на личностных ресурсах. Профессионально-личностная готовность педагога к осуществлению профессиональной деятельности в условиях инклюзивного образования определяется наличием таких качеств как милосердие, эмпатия, заботливость, толерантность, педагогический оптимизм, высокий уровень саморегуляции и др. Гуманный педагог, готовый к оказанию помощи детям с особыми образовательными потребностями, имеющий необходимые знания в области специальной педагогики, будет способен организовать работу с такими детьми эффективно [1].

Для того, чтобы понять готовность педагогов к реализации инклюзивного образования в школе - интернат, нами была проведена исследовательская работа, включающая в себя следующие методики: «Психологическая готовность к инклюзивному образованию» (Першина Н.А., Сычев О.А.), опросник «Шкала самооценки альтруизма» (Раштон и соавторы), опросник «Шкала толерантности к неопределённости Д. МакЛейна (адаптация Е. Г. Луковицкой) [2, 3, 4].

В анкетировании приняли участие 39 педагогов и воспитателей. По результатам анкетирования «Психологическая готовность к инклюзивному образованию» (авторы Першина Н.А., Сычев О.А.) были получены следующие результаты, представленные в таблице 1 и рисунке 1.

Таблица 1

**«Психологическая готовность к инклюзивному образованию»
(Першина Н.А., Сычев О.А.)**

Уровень готовности	Количество	%
Низкий	6	15,4
Средний	33	84,6
Высокий	0	0

Рисунок 1. Результаты исследования анкетирования «Психологическая готовность к инклюзивному образованию»

Из полученных данных мы видим, что уровень готовности к инклюзивному образованию у большинства опрошенных сотрудников средний (84,6 %), то есть большинство педагогов понимают суть работы, а именно: инклюзивное образование – это очень важная и необходимая форма обучения; в цивилизованном обществе все дети должны иметь возможность учиться в образовательных учреждениях; это несправедливо – лишать детей с физическими, или какими-либо еще недостатками, возможности посещать массовую школу; инклюзивное образование необходимо не только ребенку с ООП, но и обычным детям и их родителям, так как способствует воспитанию милосердия, сострадания, толерантности.

15,4 % опрошенных педагогов имеют низкий уровень готовности к инклюзивной практике, это говорит о том, что эти педагоги чувствуют неуверенность по поводу наличия необходимых знаний, возможно у них присутствуют определенные барьеры по работе с детьми с ООП. Мы предполагаем, что в связи с отсутствием опыта общения с такими детьми, у педагогов проявляется уверенность в том, что детям с ООП необходимо обучаться в специальных учреждениях. Педагогов с высоким уровнем готовности не выявлено.

Результаты опросника «Шкала самооценки альтруизма» (Раштон и соавторы) представлены в таблице 2.

Таблица 2

Результаты опросника «Шкала самооценки альтруизма»

Уровни альтруизма			
очень высокий	высокий	средний	низкий
5% (2)	23% (9)	69,2% (27)	2,8% (1)

Для наглядности на основе данных таблицы 2 составлен рисунок 2.

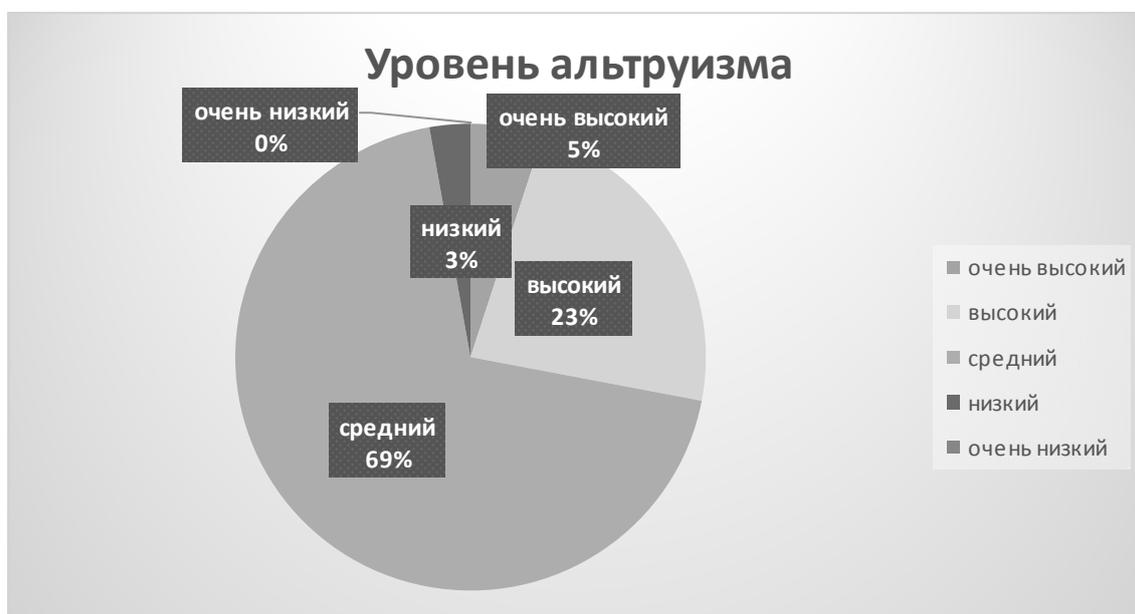

Рисунок 2. Результаты опросника «Шкала самооценки альтруизма»

Мы видим, что у 2,8 % опрошенных низкий уровень альтруизма, что характеризует их в неготовности действовать в интересах других людей, оставляя при этом свой личный интерес на втором плане.

У большинства опрошенных средний уровень альтруизма (69,2 %), это говорит о том, что они готовы бескорыстно действовать на пользу другим, не требуя ничего взамен.

У 23 % опрошенных высокий уровень альтруизма, характеризующийся тем, что в системе ценностей таких людей одним из ведущих мотивов начинает выступать другой человек, его физическое и духовное развитие, и именно в аспекте данного критерия оцениваются собственные поступки.

У 5% педагогов очень высокий уровень альтруизма, что говорит о том, что они готовы во всем бескорыстно работать и оказывать помощь другим.

Педагогов с очень низким уровнем альтруизма не выявлено.

Результаты опросника «Шкала толерантности к неопределённости Д.МакЛейна (адаптация Е.Г.Луковицкой)» представлены в таблице 3 и на рисунке 3.

Таблица 3

Результаты опросника «Шкала толерантности к неопределённости Д. МакЛейна»

Уровни толерантности к неопределённости		
высокий	средний	низкий
5% (2)	87,2% (34)	7,8% (3)

Рисунок 3. Результаты опросника «Шкала толерантности к неопределённости Д. МакЛейна

Из полученных данных мы видим, что у большинства опрошенных педагогов преобладает средний уровень толерантности к неопределенности (87,2%), что характеризует их готовность работать в условиях нехватки информации, получая новый опыт. Но, так же, присутствует тревожность и нерешительность при решении сложных задач.

Низкий уровень толерантности к неопределенности у 7,8% педагогов. Это говорит о том, что у них присутствует чувство дискомфорта в сложных, неоднозначных, неопределенных ситуациях. Для них характерна растерянность, неспособность действовать в отсутствие четких ориентиров, избегание неопределенности. Потребность в шаблоне, готовом алгоритме решения той или иной задачи. Потребность достигнуть в любых отношениях максимальной ясности, непринятие недосказанности. Каждое решение воспринимается как переломный момент, после которого будет сложно вернуться и сделать «другой ход». Ценность решения завышена, что дополнительно усложняет сам процесс принятия решения.

Меньше всего опрошенных педагогов с высоким уровнем толерантности к неопределенности (5%). Эти люди не боятся трудностей, сложных решений и задач, легко адаптируются в любой ситуации и с разными людьми. Они не хотят работать по шаблону, готовы к творчеству, экспериментам, импровизации.

Из полученных данных следует, что у педагогов, имеющих высокий уровень альтруизма – низкий показатель «барьеры» и высокое «понимание значимости» инклюзивного образования, соответственно у педагогов с низким уровнем альтруизма показатель «барьеры» будет высоким, а «понимание значимости» заниженным. Из чего можно сделать вывод, что, если повышать уровень альтруизма у педагогов, их показатель «барьеры» к работе с особыми детьми снизится, а психологическая готовность к «включенному» образованию повысится.

Также мы увидели, что есть обратная значимость между показателями «неуверенность, некомпетентность» и «толерантность к неопределенности». Это значит, если повышать толерантность к неопределенности, то уменьшится неуверенность, страх за свою некомпетентность, педагог будет более открыт к новому.

Также имеется прямая зависимость между такими показателями, как «понимание значимости», «осторожность и скептицизм» и оценкой общей самооценки. Из чего можно сделать вывод, что, формируя навыки уверенного поведения, адекватной самооценки и положительного отношения человека к себе, мы повышаем общую самооценку, тем самым повышая и уровень готовности к реализации инклюзивного образования.

Таким образом, подводя итоги нашей исследовательской работы, отметим, что одной из проблем реализации инклюзивного образования сегодня является неготовность педагогов к работе в инклюзивном образовательном пространстве. Профессионально-личностная готовность педагога к

осуществлению профессиональной деятельности в условиях инклюзивного образования определяется наличием таких качеств как милосердие, эмпатия, заботливость, толерантность, педагогический оптимизм, высокий уровень саморегуляции и др.

Гуманный педагог, готовый к оказанию помощи детям с особыми образовательными потребностями, имеющий необходимые знания в области специальной педагогики, будет способен организовать работу с такими детьми эффективно. Также готовность к профессиональной деятельности в условиях инклюзивного образования находится в зависимости от представления человека о его собственной ценности. Следовательно, повышая осознание собственной ценности личности, тем самым формируется и развивается ее готовность к деятельности по оказанию помощи, а также повышается способность воспринимать потребности и нужды других людей [5].

Список литературы:

1. Алехина, С.В. Готовность педагогов как основной фактор успешности инклюзивного процесса в образовании [Текст] / С.В. Алехина, М.Н. Алексеева, Е.Л. Агафонова // Психологическая наука и образование. – 2018. - № 1. – С. 83-92.
2. Мовкебаева З.А. Вопросы подготовки педагогических кадров в Республике Казахстан к работе в условиях инклюзивного образования. // Педагогика и психология. - 2015. - №3. - С.9
3. Кузьмина, О.С. Актуальные вопросы подготовки педагогов к работе в условиях инклюзивного образования [Текст] / О.С. Кузьмина // Вестник Омского университета. - № 2. – 2013. – С. 191-194
4. Кусаинов А.К., Аргынов А.Х., Жумаханова Р.А. Профессиональная подготовка взрослого населения в области инклюзивного образования: методическое пособие. - Алматы: ROND&A, 2008. - 120 с.
5. Зубарева, Т.Г. Развитие профессиональной компетентности специалистов в области инклюзивного образования [Текст] / Т.Г. Зубарева // Сибирский педагогический журнал. – 2019. – № 4. – С. 297-310.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Асакаева Дана Саламатовна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Нуртазина Майра Бахытовна

«№ 4 көп балалы және аз қамтылған отбасы балаларына арналған мектеп-интернат» КММ
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
МЕКТЕП-ИНТЕРНАТЫНДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДА
ПЕДАГОГТЕРДІҢ ДАЙЫНДЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Мақала мектеп-интернатта инклюзивті білім беруді жүзеге асыруда мұғалімдердің дайындығы туралы зерттеу жұмысына арналған. Мұғалімнің инклюзивті білім беруді жүзеге асыруда дайындығын қалыптастырудың негізгі мазмұндық міндеттері жеке ресурстарға негізделген сапаның тұтас кешенін дамыту болатындығы қаралады.

Тірек сөздер: ерекше білім беру қажеттіліктері (ЕБК), инклюзивті білім беру, эмпатия, төзімділік.

Assakayeva Dana
Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan
Nurtazina Mayra

KSU «Boarding school №4 for children from large and low-income families»
Karaganda, Republic of Kazakhstan

ON THE STATE OF READINESS OF TEACHERS FOR THE IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE EDUCATION IN A BOARDING SCHOOL

The article is devoted to the research work on the readiness of teachers for the implementation of inclusive education in a boarding school. The main substantive tasks of forming the teacher's readiness for the implementation of inclusive education is the development of a whole range of qualities based on personal resources.

Key words: special educational needs (SEN), inclusive education, empathy, tolerance.

List of references:

1. Alekhina, S.V. The readiness of teachers as the main factor in the success of the inclusive process in education [Text] / S.V. Alekhina, M.N. Alekseeva, E.L. Agafonova // Psychological science and education. - 2018. - No. 1. - S. 83-92.
2. Movkebaeva Z.A. Issues of training teaching staff in the Republic of Kazakhstan to work in the context of inclusive education. // Pedagogy and psychology. - 2015. - No. 3. - p.9
3. Kuzmina O.S. Actual issues of preparing teachers for work in conditions of inclusive education [Text] / O.S. Kuzmina // Bulletin of the Omsk University. - No. 2. - 2013. - P. 191-194

4. Kusainov A.K., Argynov A.Kh., Zhumakanova R.A. Vocational training of the adult population in the field of inclusive education: a manual. - Almaty: ROND&A, 2008. - 120 p.

5. Zubareva, T.G. Development of professional competence of specialists in the field of inclusive education [Text] / T.G. Zubarev // Siberian Pedagogical Journal. - 2019. - No. 4. - S. 297-310.

ӘОК 373.2

ҒТАХР 14.23.07

Бакарамова Сымбат Амангелдиевна

bakaramova@inbox.ru

Жанысбаева Роза Мазраповна

rozaakan@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ДАМУЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынасын дамыту үшін тіл маңызды рөл атқарады, өйткені бұл оларға бір-бірімен сөйлесуге мүмкіндік береді. Ересектермен өзара балалардың сөйлеу тілін дамыту негізгі мәселесі болып табылады.

Тірек сөздер: сөйлеу, қарым-қатынас, іс-әрекет мотиві, интеллектуалдық, қабылдау процесі, балалар, дамыту, сөздік.

Б.Г. Мещерякова мен В.П. Зинченконың анықтамасына бойынша, сөйлеу – бұл адамдардың тіл арқылы қалыптасқан қарым-қатынастың түрі. Мектеп жасына дейінгі баланың сөйлеуін дамыту қажеттілігі оның әртүрлі ойлау формалары үшін, сондай-ақ басқа да танымдық қабілеттері үшін маңызды екендігіне байланысты.

Сөйлеу арқылы қабылдау процесі анағұрлым сараланған, оқу материалын вербализациялау оны саналы түрде есте сақтауға мүмкіндік береді, сонымен қатар сөйлеу арқылы бала өзінің эмоцияларын жақсы білуге үйренеді. Мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынасын дамыту үшін сөйлеу бірдей маңызды, өйткені бұл оларға бір-бірімен сөйлесуге мүмкіндік береді. Ересектермен өзара әрекеттесу процесінде сөйлеу арқылы білім мен тәжірибені беру мүмкін болады. А.А. Леонтьев белсенді тәсіл аясында сөйлеуді іс-әрекет ретінде қарастырды. Сөйлеуді іс-әрекет ретінде анықтай отырып, ол оның компоненттерін анықтады: мақсаты, мотиві, сөйлеу әрекеттері жатады. Мектеп жасына дейінгі балаларға тән сөйлеу әрекетінің ерекшеліктерінің бірі-сөйлеу қарым-қатынасының мақсаттары мен мотивтерінің бірігуі, сондай-ақ сөйлеу мотивінің кез-келген әрекетке, мысалы, ойынға ауысуы [1].

Әр түрлі іс-әрекеттерді қолдану балада сөйлеуді меңгеру қажеттілігін қалыптастырады. Мотивтің болуы сөйлеуді қабылдау үшін де, оны қарым-қатынаста белсенді пайдалану үшін де маңызды шарт болып табылады. Нәтижесінде сөйлеу тез арада баланың бақылау объектісіне айналады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуін зерттей отырып, С.Л. Рубинштейн дамудың алғашқы кезеңдерінде баланың сөйлеуі жарқын, бірақ бейсаналық және еріксіз экспрессивтілікпен ерекшеленетінін атап өтті. Болашақта 5-6 жасында сөйлеудің экспрессивтілігі мен жарықтығының төмендеуі байқалады. Сөйлеу аз эмоционалды және экспрессивті болады, балалардың мәлімдемесінде ұстамдылық байқалады, бала тілдік емес құралдарды аз қолданады. Мұның себебі, бұрынғы экспрессивтілік құралдары баланы қанағаттандырмайды, олар оның терең интеллектуалдық сезімдерін көрсетуді тоқтатады, ал жаңа экспрессивтілік құралдары әлі игерілмеген.

С.Л.Рубинштейн өз еңбектерінде баланың эмоционалды әсерлілігі балаларда сөйлеудің саналы формаларын одан әрі дамыту үшін алғы шарттар мен мүмкіндіктер жасайды деп болжайды. Алайда, бұл мүмкіндіктер шындыққа айналуы үшін баланы тәрбиелеу процесінде экспрессивті құралдармен қамтамасыз ету қажет: баланың эмоционалдылығы оған экспрессивті сөзге деген қажеттілікті тудырады.

О.М.Дяченко өз еңбектерінде балалар танымдық іс-әрекеттің әртүрлі кезеңдерінде әртүрлі құрылымдардағы қиял бейнелерін қолданады: «анықтау» бейнесі және «қосу» бейнесі. Осы бейнелі

құрылымдардың психологиялық талдауы мектеп жасына дейінгі балалардың мақал-мәтелдердің мағынасын қалай меңгеретінін түсінуге әкеледі. Бейнелі мағынаны түсінудің бастапқы кезеңінде балаға белгісіз фраза тудырған сурет «анықтау» әдісімен құрылады. Сөйлеу тәжірибесінде бұл өрнек жоқ бала бүкіл фразаның мағынасын оның құрамдас бөліктерінің мағыналарынан шығаруға тырысады, яғни. мәні бойынша бөлінбейтін өрнекті бөлу арқылы. Демек, бұл бейнелі өрнектің мағынасын түсінудегі қателіктер. Әрі қарай, ұйымдастырылған оқыту нәтижесінде балалар біртіндеп осы өрнектердің мағыналарын игереді және оларды белгілі бір сөйлеу жағдайына енгізе алады.

Мектеп жасына дейінгі баланың үйлесімді сөйлеуін қалыптастырудың маңызды шарты-тілді қарым-қатынас құралы ретінде меңгеруі. Осыған сәйкес

Д.Б.Эльконин, мектеп жасына дейінгі қарым-қатынас тікелей, ауызекі сөйлеу жеке, бір – бірімен байланысты емес сөйлемдерден тұратын, бірақ үйлесімді мәлімдеме-әңгіме, хабарлама және т.б. тұратын үйлесімді сөйлеуді қалыптастыру үшін жеткілікті мүмкіндіктерді қамту керек деген. Ауызекі сөйлеуді дамыту барысында сөйлеудегі ситуациялық сәттердің төмендеуі және тілдік құралдардың негізінде түсінуге көшу орын алады. Демек, түсіндірме сөйлеу дами бастайды [2].

Мектепке дейінгі жаста ана тілінің қарқынды игерілуі, оның бүкіл морфологиялық жүйесін игеруден тұрады, баланың тілге қатысты төтенше белсенділігімен байланысты, атап айтқанда, баланың өзі бұрыннан үйренген формаларға ұқсас жасаған әр түрлі сөзжасамдар мен сөзжасамдарда көрінеді.

К.И. Чуковский екі жастан бес жасқа дейінгі кезеңде баланың тілдің ерекше инстинкті бар екенін және дәл осы және баланың тілге қатысты психикалық жұмысы сөйлеуді игерудің қарқынды процесінің негізін қалайтындығын баса айтады.

А.Н. Гвоздев сонымен қатар мектеп жасына дейінгі балалардың ерекше тілдік дарындылығын атап өтеді. Бала формаларды олардың мағыналарына сүйене отырып, маңызды элементтермен еркін жұмыс істейді. Жаңа сөздерді жасау кезінде одан да көп тәуелсіздік қажет, өйткені бұл жағдайларда жаңа мағына пайда болады; ол жан-жақты байқауды, белгілі заттар мен құбылыстарды бөліп көрсетуді, олардың сипаттамаларын табуды талап етеді

Баланың сөйлеуін қалыптастыруда балалардың сөйлеу және ақыл-ой дамуының, олардың ойлауын, қабылдауын, байқауын дамытудың тығыз байланысы айқын көрінеді. Бір нәрсе туралы жақсы, дәйекті түрде сөйлесу үшін сіз оқиғаның объектісін нақты елестетуіңіз керек, талдай білуіңіз керек, негізгі қасиеттері мен қасиеттерін таңдай білуіңіз керек, заттар мен құбылыстар арасында себеп-салдар, уақытша және басқа қатынастар орнатуыңыз керек. Ересек адамның сөйлеуінің интонациялық экспрессивтілігі өте маңызды. Ең алдымен, нәресте түсіне бастайды және сәйкесінше сөйлеу интонациясына жауап береді. Интонацияның жетіспеуі сөздердің мағынасын түсінуге және белсенді сөздікті игеруге теріс әсер етеді.

Демек, мектепке дейінгі жаста бала сөйлеу дағдысының деңгейіне жетеді, ол қарым-қатынас пен танымның толыққанды құралы ғана емес, сонымен бірге саналы нысаны болады. Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуін байытуда ересектерді бақылау маңызды рөл атқарады, сондықтан олардың сөйлеуіне жоғары талаптар қойылады, өйткені ол түсінікті және дұрыс болуы керек. Ең алдымен ата-аналармен қарым-қатынаста баланың сөйлеу белсенділігінің көрінісі үшін қажетті жағдайлар жасау керек. Ата-аналар баланың сөздерді айту қажеттілігін ынталандырады, заттардың атын атауға үйретеді. Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуін дамытудың негізгі бағыты-белсенді сөздікті арттыру болып табылады.

Сөйлеу мәнерінің қалыптасқан үлгісі – тілдік тәсілдер мен сөз шеберлігін дәл орнымен қолдану деген сөз. Балабақшадағы тәрбиелеу және оқыту жұмысында балалардың тілін дамыту, сөздік қорларын дамыту, ауызша сөйлеуге үйрете отырып, үйренген сөздерін күнделікті іс-әрекет кезінде, тілдік қарым-қатынаста қолдана білуге жаттықтыру ісіне ерекше мән беріледі. Бала айналадағы өмірмен танысу нәтижесінде әр түрлі құбылыстармен бетпе-бет кездеседі. Күнделікті тұрмыста, табиғат аясында ойын, еңбек, серуен, сабақ процесінде қоршаған орта туралы жаңа сөздер үйренеді. Үйренген сөздерін күнделікті іс-әрекет үстінде қолданады.

Баланың сөздік қорын байыту, нақтылау үшін, күнделікті өмірде орынды қолдана білуі үшін жаңа сөздің мәнін, мағынасын жете түсіндіріп, белсенді сөздік қорын арттыру қажет. Ауыз әдебиеті үлгілері: мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, ертегілерді, сюжетті суреттерді ойын, жаттығуларды балаларға арналған мультфильм, кинофильмдерді пайдаланып, ертегі мазмұнын қайта жаңғыртып, ондағы кейіпкерлерді сынау, сипаттау, сұраққа жауап беру әдіс- тәсілдерін қолдана отырып сөз туындату, сөйлем құрау, шығармашылықпен қысқаша әңгіме құрастыру арқылы баланың тілі дамытылады [3].

Тәрбиеші мен ата-аналардың баланы жеке заттардың аты болып табылатын сөздерді айтуға үйретуі, сабақта сөздік жұмысын жүргізуі, сөзді құрайтын дыбыстарды дұрыс айтуға жаттықтырып, мұны тілдің грамматикалық жағын меңгеру жұмыстарымен ұдайы, бірлікте іске асырып отырады. Байланыстырып сөйлеуді жетілдіре отырып, жеке сөздердің тура мағынасы мен ауыспалы мағынасына, сөздің көп мағыналылығына, яғни сөздің семантикалық жағына көңіл бөліп отырудың да маңызы ерекше. Ұқсас және біртекті заттарды атайтын жалпы есімдерді (киім, жеміс, тағам, мүлік, мал т.б.), антоним, синонимдерді, салыстыру мағынасын беретіні бейнелі көркем сөздерді үйретудің де рөлі зор.

Мектеп жасына дейінгі бала тілді үлкендерден үйренеді. Сөз – педагогтың еңбек құралы. Баланың ой – өрісін кеңейту, ақыл – ойын дамыту, мінез – құлқын, еркін тәрбиелеудің бірі – тәрбиешінің сөзі арқылы іске асады. Қоршаған өмір тіршілігімен бөбектерді таныстырып, білім беруде баланың нені қай дәрежеде ұққанын, нені есіне сақтағанын байқау, жалпы құралмен: ойыншықпен түрлі затпен, оқу құралымен, суретпен көрсетіп балаға үйретуде педагогтың әбден төселген сөйлеу дағдысы, сөйлеу мәнерінің қалыптасқан үлгісі болады. Мектеп жасына дейінгі балалардың сөздік қоры, сөйлеу мәнері, сөз сарыны соларға еліктеу арқылы қалыптасады. Сондықтан тәрбиешінің сөздік қоры бай, тілі орамды, стилі жатық, дыбыстау мәдениеті өрісті де өрелі болғаны абзал. Қызықты әңгіме, ертегі, өлең, тақпақтарды мақамдап айту- халық шығармашылығын ұрпақтан – ұрпаққа жеткізудің дәстүрлі тәсілі болып келді.

Бала тілінің дамуы, негізінен, эмоциялық ортаға, әр баланың отбасында қалыптасқан әке мен шешенің, әже мен атаның, үлкен мен кішінің қарым-қатынасына тікелей байланысты. Баланың өзге жұртпен қарым-қатынасы, амандасуы, үлкен-кішімен сөйлесуі- бәрі-бәрі отбасынан басталады. Оның алғашқы ұстазы ата-анасы, тетелес ағалар мен әпкелері. Олар мен күнбе-күн араласу, сөйлесу арқылы баланың тілі күн санап жетіле береді. Адамның тілі неғұрлым бай болса, ойы да неғұрлым кең болады. Сондықтан бала тілін кішкене күнінен әдебиеті мен көркем шығармалардан үзінділер оқып таныстырудың маңызы зор.

Бүгінгі техникалық мүмкіндіктер дамыған заманда білім беру мекелерінің де, ата-аналардың да балалардың сөйлеу дағдысын қалыптастыру мүмкіндіктері кеңейді. Балалардың сөйлеу дағдысының қалыптасуына теледидар, интернет арқылы көрген ертегілері, қойылымдар, ойындар мен түрлі бағдарламалар өз септігін тигізіп жатар. Бала тілінің дамуы ата-ананың баланы жалғыз теледидар не компьютер алдына отырғызып, ғаламтордан түрлі бағдарламалар мен фильмдерді көруіне жағдай жасаумен емес, керісінше, ертегілерді бірге көріп, не болмаса ертегіні ата-ана өзі оқып беріп, баланың ертегіні түсінгенін, я түсінбегенін байқап, сұрақтарына жауап бергенде ғана нәтижелі болады. Сондықтан әрбір ата-ана өз баласының мүмкіндігін, жас ерекшелігіне тән сөздік қорын жетілдіріп отыруға тырысуы тиіс [4].

Баланың тілін дамыту жұмысын негізгі мазмұны – сөздің жалпы ұғым беретін жағын меңгеруге көңіл бөліп, ойлау қабілеттерін дамыту, өз ойын еркін жеткізуін, қоршаған орта мен айналасындағы адамдармен еркін қарым-қатынасқа түсу, сөйлеу қабілеттерін қалыптастыру.

Сөйлеу мәнерінің қалыптасқан үлгісі – тілдік тәсілдер мен сөз шеберлігін дәл орнымен қолдану деген сөз. Балабақшадағы тәрбиелеу және оқыту жұмысында балалардың тілін дамыту, сөздік қорларын дамыту, ауызша сөйлеуге үйрете отырып, үйренген сөздерін күнделікті іс-әрекет кезінде, тілдік қарым-қатынаста қолдана білуге жаттықтыру ісіне ерекше мән беріледі. Бала айналадағы өмірмен танысу нәтижесінде әр түрлі құбылыстармен бетпе-бет кездеседі. Күнделікті тұрмыста, табиғат аясында ойын, еңбек, серуен, сабақ процесінде қоршаған орта туралы жаңа сөздер үйренеді. Үйренген сөздерін күнделікті іс-әрекет үстінде қолданады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекеттік жалпы міндетті мектепке дейінгі 3 жастан 5 жасқа дейінгі балаларға білім беру стандарты. Ресми басылым. – Астана: 2007 ж.
2. Баймұратова Б. Мектеп жасына дейінгі балалар тілін дамыту методикасы. 2-6 жас аралығы. - Алматы: Рауан, 1992.
3. Л.П. Федеренко, Г.А.Фомичева, В.К. Лотарев, Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту методикасы. - А.: «Мектеп», 1981, 244 б.
4. Смирнова Е.О. Мектеп жасына дейінгі балалармен қарым-қатынас ерекшеліктері: оқу құралы - М.: Академия, 2006.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Бакарамова Сымбат Амангелдиевна
Жанысбаева Роза Мазраповна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Қарағанда, Республика Қазақстан
ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ ДЕТЕЙ
ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

В статье отмечается, что язык играет важную роль в развитии общения дошкольников, так как позволяет им общаться друг с другом. Взаимодействие со взрослыми является основной проблемой развития речи детей.

Ключевые слова: речь, общение, мотив деятельности, интеллектуальный, процесс восприятия, дети, развитие, словарь⁷

**Bakaramova Symbat, Zhanysbaeva Rosa
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF SPEECH CULTURE OF SCHOOL-AGE CHILDREN

The article notes that language plays an important role in the development of communication among preschoolers, as it allows them to communicate with each other. Interaction with adults is the main problem of children's speech development.

Keywords: speech, communication, activity motive, intellectual, perception process, children, development, vocabulary⁷

List of references:

1. The state mandatory standard of education for children aged 3 to 5 years. Official publication. – Astana: 2007
2. Baymuratova B. methods of speech development of preschoolers. 2-6 years old. - Alma-Atamy: Rauan, 1992.
3. Fedorenko L. P., Fomicheva G. A., Lotarev V. K. Methods of speech development of preschoolers. - A.: «school», 1981, 244 P.
4. Smirnova E. O. features of communication with preschoolers: textbook. -M.: Academy, 2006.

ӘОК 316.032
ҒТАХР 14.07.01

Баймуқанова Маржангүл Тоқтаровна

marber_96@mail.ru

Кәрім Медет

karim_medet@mail.ru

**Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

«ӘЛЕУМЕТТІК ТӘРТІП» ҰҒЫМЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Мақалада жалпы әлеуметтік тәртіп және әлеуметтік дағды ұғымдары туралы мәлімдеме берілген. Бастауыш сынып оқушыларында әлеуметтік тәжірибесінде басқа адамдармен өзара әрекеттесу процесінде нормативтік үлгісіне, жеке өміріндегі, ресми және бейресми топтардағы мінез-құлық үлгілеріне, болашақ отбасы мен жұмысқа дайындыққа бағдарлауды қалыптастыру әлеуметтік тәртіптің рөлі өте маңызды. Баланың құрдастарынан жоғалуы немесе оның әлеуметтік дамуындағы қиындық оның жоғары психикалық функцияларының дамуына әкеледі. Сондықтан ұжым баланың әлеуметтік дамуында өте маңызды орын алады.

Бастауыш сынып оқушыларында әлеуметтік дағдылар мен мінез-құлық дағдыларын дамыту қазіргі бастауыш білім беруді дамытудың жетекші бағыты оқушылардың алғашқы білімді, дағдылар мен дағдыларды игеруі, маңызды зияткерлік дағдыларды дамыту ғана емес, сонымен бірге баланың жеке басының жалпы дамуын қамтамасыз ету үшін қажетті жағдайлар жасау болып табылады, оның сәтті әлеуметтенуі үшін әлеуметтік дағдыларды дамытудың орны көрсетілген. Оқушыларда сана сезімі бар, азаматтық жауапкершілігі басым, әлеуметтік белсенді, қоғам мен жеке тұлғаның рухани-адамгершілік дамуын жетілдіру мәселесін қарастырғандар отандық және шет елдердің зерттеушілері. Олар «әлеуметтік тәртіп» шоғырландырушы рухани фактор ретінде, әлеуметтік ортаның және білім беру жана парадигмасы ретінде қарастырған.

Ғылыми мағаланың мақсаты – әлеуметтік дағдыларға сипаттама бере отырып, оқушылардың әлеуметтік әрекеттердің дұрыс қалыптасуына оң ықпал ету; әлеуметтік бағыттағы әрекеттердің механизмдерін қалыптастыру; және әлеуметтік дағдыларды белсенді әлеуметтік ұстанымды қалыптастыруды жалғастыру.

Тірек сөздер: әлеуметтік орта, әлеуметтік дағды, әлеуметтік тәртіп, бастауыш сынып оқушылары, тұлға, қызмет, әрекет, әлеуметтік әрекет, норма, үлгі, әлеуметтік тәртіптің субъектісі, өзін-өзі реттеу.

Әлеуметтік мінез-құлық - бұл «жеке тұлға» ұғымымен тығыз байланысты күрделі әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық құбылыс. Жеке тұлғаның қоғамдағы тұлға ретінде дамуы және оның әлеуметтік мінез-құлқы күрделі, жүйелі анықтаумен қамтамасыз етіледі. Адам генетикалық, әлеуметтік мәнімен туады, туылған кезінен бастап ол құрамы күрделі жүйелі әлеуметтік байланыстарға түседі, нәтижесінде әлеуметтік тәжірибені меңгеріп алады, қоғам өмірінің түрлі салаларына иеленеді, салыстырмалы дербестігі және автономдылығы бар тұлғаға айналады. Л. С. Выготский адамның әлеуметтік табиғатына психологиялық негіздеме бере отырып, әлеуметтік орта баланың, оның жеке тұлғаның, жеке басының дамуының қайнар көзі екенін болытындығын атап өтті [2]

Қазіргі ғылыми әдебиеттегі әлеуметтік мінез-құлық әртүрлі көзқарастардан қарастырылады.

Белсенді қызмет тәсіл аясында жеке тұлғаның әлеуметтік мінез-құлқының негізгі мақсаты қоршаған шындықты өзгерту, қоғамдағы әлеуметтік өзгерістерді, топтағы әлеуметтік-психологиялық құбылыстарды жүзеге асыру, адамның өзін жеке қайта құру болып табылады.

Қоғамдағы баланың мінез-құлқының жұмыс істеу тетіктерін түсіндіру үшін әлеуметтік мінез-құлықты анықтауға жүйелі көзқарастың мәнін қарастырған жөн. Н.Ф. Наумова әлеуметтік мінез-құлықты бірегей потенциалы мен икемділігі бар, сапалы әр түрлі тетіктері мен басқарылуы әртүрлі арнайы жүйе ретінде анықтайды [3].

Мінез-құлық биохевиоризм бағытында сыртқы ортаға бейімделетін реакциялар жүйесі ретінде қарастырылады, оның көмегімен адам қоршаған ортаға бейімделеді. Функционалды тұрғысынан әлеуметтік мінез – құлық келесі формаларда қарастырылады: сезім мен эмоцияларға негізделген эмоционалды немесе аффективті; білім мен рефлексияға негізделген құзыретті немесе танымдық; ынталандыруға тікелей жауап беру-реакция ретінде.

Бастауыш мектеп жасындағы балаға әлеуметтік орта негізінен мектеп балалардың ұжымымен ұсынылған. Мектепке қабылданғаннан кейін баланың жеке басы өзгереді, оның өмір ырғағы өзгереді, айналасындағы адамдармен, ең алдымен мұғаліммен жаңа қатынастар дамиды. Бастауыш мектеп жасындағы балалардағы әлеуметтік мінез-құлық бірден дамымайды. А. Н. Леонтьевтің пікірінше, «жеке тұлғаның тууы» үшін «мінез-құлықтың жалпы еріктігін» қалыптастыру өте маңызды [4].

Еріктік тұлғаның жүйелік қалыптастырушы сапасы ретінде мінез-құлықты дамыту нәтижесінде эмоцияларды реттеуді, сезімдерді тежеуді, шоғырлануды қамтиды. Бастауыш мектеп жасында олар өздерінің біліміне, дағдыларына және дағдыларына байланысты ынталандыру талаптарын сақтай отырып, бірінші орынға тәртіпті сақтау талаптары шығады. Бағалау мотивациясының осы формаларының үстемдігі баланың жасқа байланысты тұлға ретінде жетілуіне дәлелдердің бірі болып табылады. Ең тиімдісі-барлық адамдар емес, маңызды адамдардың бағасы: мұғалімдер мен ата-аналар беретін педагогикалық бағалау. Ересек адамның мақұлдауына, мақтауына, оң қарым-қатынас орнатуға және сақтауға деген ұмтылыс оқушы үшін әлеуметтік мінез-құлқының қалыптасуының маңызды себептерінің бірі болады. Бұл бағытта И. Р. Алтунина мектепте болған алғашқы жылдары балалардың әлеуметтік мінез-құлқын ынталандыруда өзгерістер болатынын атап өтті: бастауыш сынып оқушының үміттері нақты бола бастайды, олардың қазіргі жетістіктерімен байланысты; балалар өздерінің жетістіктерін басқа адамдардың жетістіктерімен байланыстыра бастайды; олардың талаптарының деңгейі артып келеді, яғни оқушылар қол жеткізу үшін саналы түрде мақсат қояды [5].

Бастауыш сынып оқушылары әлеуметтік тәжірибесінде басқа адамдармен өзара әрекеттесу процесінде мінез-құлықтың нормативтік үлгісіне, жеке өміріндегі, ресми және бейресми топтардағы мінез-құлық үлгілері мен мысалдарына, болашақ отбасы мен жұмысқа дайындыққа бағдарлауды қалыптастыру өте маңызды. Л. С. Выготскийдің айтуынша, баланың құрдастар тобынан шығып кетуі немесе оның әлеуметтік дамуындағы қиындық оның жоғары психикалық функцияларының дамымауына әкеледі. Сондықтан ұжым баланың әлеуметтік дамуында бірінші орынға ие болады [6].

И.И.Бондарева бастауыш сынып оқушыларында әлеуметтік дағдылар мен мінез-құлық дағдыларын дамытуды қарастыра отырып, қазіргі бастауыш білім беруде жетекші бағыты оқушыларды ең алғашқы білімді, дағдыларды игеруі, маңызды зияткерлік дағдыларды дамыту ғана емес, сонымен бірге баланың жеке басының жалпы дамуын қамтамасыз ету үшін қажетті жағдайлар жасау болып табылады. Оның сәтті әлеуметтенуі үшін әлеуметтік дағдыларын дамыту керек. Әлеуметтік мінез-құлықтың тұрақты формалары ретінде әлеуметтік дағдылар деп түсіндіреді. Автор дағды деп –іс-әрекеттің дамыған элементі, тұрақты әлеуметтік әрекеттер екенін баса айтады.

В.Слотымен енгізілген тұжырымдама, әлеуметтанулық сөздікте «әлеуметтік дағды» адамның өмір бойы игеретін және қоғамда өмір сүру үшін пайдаланатын әлеуметтік өзара әрекеттесудің тәсілдері мен әдістерінің жиынтығы ретінде ашылады, басқалармен тепе-теңдікті орнатады [7].

Сурет 1-Әлеуметтік дағдылардың компоненттері

Әлеуметтік дағдылар күрделі ұғым ретінде келесі компоненттерді қамтиды: танымдық (мінез-құлық нормалары мен ережелерін білу); эмоционалды (мінез-құлық нормалары мен ережелерін қабылдау, өзіне және басқаларға жағымды көзқарас); мінез-құлық (келісім жүргізу, басқалардың мүдделері мен сезімдерін ескеру, сәтсіздіктерге жанашырлық таныту және сәттілікке қуану қабілетінде көрінетін мінез-құлық нормалары мен ережелерін игеру).

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың әлеуметтік дағдыларын зерттеу қазіргі педагогикалық практикада балалардың іс-әрекетінде кездесетін әртүрлі проблемалардың болуымен өзара байланысты. Осындай проблемалардың қатарына мыналар жатады: балалардың эгоцентризмі, құрдастарымен қарым-қатынас жасай алмауы, балалардың агрессивтілігінің артуы, иеліктен кету, қақтығыстарды шеше алмау.

Зерттеушілер жас оқушыны әлеуметтік-педагогикалық контексте қарастыра отырып, балалардың коммуникативті дамуының маңыздылығын атап өтеді: адамдар ортасы, олардың әлеуметтік функциялары мен қарым-қатынасы туралы білімді қалыптастыру; ересектер мен балалармен өзара әрекеттесудің жеке тәжірибесін алыстыру; достықтың пайда болуы; қоғамдағы «мен» туралы хабардар болу [8], бұл жас оқушылардың мінез-құлқындағы әлеуметтік нықтарды қалыптастырудың коммуникативті компонентінің негізін анықтайды.

Т.В.Сидорко зерттеуі адамның әлеуметтік мінез-құлқының қалыптасуы, дамуы және көрінуі көптеген факторларға байланысты болуы мүмкін екенін көрсетеді:

- әлеуметтік өзара әрекеттесу субъектісі ретінде жеке эмоционалды-психологиялық қасиеттері;
- субъектінің болып жатқан оқиғаларға жеке қызығушылығы;
- объективті өмір сүру жағдайларына бейімделу қажеттілігі («бейімделгіш мінез-құлық»);
- жағдайды нақты бағалау мүмкіндігі («ситуациялық мінез-құлық»);
- моральдық принциптерді адамгершілік құндылықтармен меңгеру деңгейі;
- туындаған жағдайдағы құзыреттілік;
- іс-әрекетке ынталандыру және мәжбүрлеу дәрежесі [9].

Онтогенездің әртүрлі кезеңдеріндегі проблемаларды әлеуметтік мінез-құлықтың семиотикалық реттелуінің қалыптасуының биосоциалдық факторларының әсері тұрғысынан қарастыратын авторлар бастауыш мектеп пен жасөспірімді негізгі кезеңдер ретінде белгілейді. Бастауыш мектеп жасы олар балалық шақтың шыңымен белгіленеді. Олардың пікірінше, осы кезеңде бастауыш мектеп

жасындағы балалар реакциялардың риясыздығын жоғалта бастайды, оларда ойлау мен мінез-құлықтың «ересек» логикасы бар, сонымен қатар бұл балада психикалық процестердің еріктігін қалыптастыру, мінез-құлықты өзін-өзі бақылауды қалыптастыру, оқу іс-әрекетінің құрылымы мен мазмұнын игеру кезеңі.

Әлеуметтік мінез - құлықтың жалпыланған сипаттамасы-бұл жеке тұлға немесе әлеуметтік топ әлеуметтік қатынастарға қатысатын, әлеуметтік ортамен өзара әрекеттесетін тілмен және басқа да символдық-семантикалық формациялармен әлеуметтік тұрғыдан анықталған әрекеттер жүйесі. Әлеуметтік мінез-құлыққа адамның қоғамға, басқа адамдарға және объективті әлемге қатысты әрекеттері кіреді. Бұл әрекеттер мораль мен құқықтың қоғамдық нормаларымен реттеледі.

Әлеуметтану адамның әлеуметтік мінез-құлқын үлкен әлеуметтік топтардың өкілі, әлеуметтік өзара әрекеттесу субъектісі ретінде зерттейді. Әлеуметтік мінез-құлықтың әлеуметтанулық парадигмасы ХХ ғасырдың 20 - шы жылдары қалыптаса бастаған оң әлеуметтік бағдар аясында дамыған американдық әлеуметтану дәстүрінен бастау алады. Содан ХХ ғасырдың 50-60 жж. оған батыстық әлеуметтанушылардың көпшілігі теориялық және эмпирикалық зерттеулерде бағытталған. Әлеуметтік мінез-құлық әлеуметтік әрекеттің логикасында қарастырылады, оның теориясын М. Вебер, Ф. Знанецкий, Р. Макайвер, Г. Беккер, В.Парето, Т. Парсонс, Ю. Хабермас. Дж. Фурастиердің жұмыстары қызықты. Авторлар қазіргі менеджменттің күрделілігін адамның мінез-құлқындағы әлеуметтік және биологиялық принциптер арасында тепе-теңдіктің болмауымен байланыстырады [10].

Әлеуметтік мінез-құлық субъектісі-жеке тұлға және әлеуметтік топ болып табылады.

Әлеуметтік мінез-құлықтың өзіндік құрылымы бар, оған мінез-құлық актісі, іс-әрекет, қызмет және қадам.

Бұл элементтер жиынтықта тұтас, мақсатты әлеуметтік мінез-құлыққа енеді.

Мінез-құлық актісі-кез-келген әрекеттің жалғыз көрінісі, оның элементі.

Әлеуметтік мінез-құлықта әлеуметтік әрекеттер ерекше орын алады. Әлеуметтік әрекеттер шешілетін әлеуметтік міндеттерге байланысты өзгереді (экономикалық, әлеуметтік, рухани өмірдің дамуы). Бұл тұрғыда олар әлеуметтік мәселелер мен қайшылықтарды шешудің нысаны мен тәсілі ретінде әрекет етеді. Әлеуметтік іс-әрекеттердің психологиялық сипаттамасы үшін олардың мотивациясы, іс-әрекеттің қайнар көзі мен субъектісі ретінде «мен» қатынасы, іс-әрекеттің мағынасы мен мағынасының арақатынасы, ұтымды және иррационалды, олардың мотивациясында саналы және бейсаналықтың маңызды.

Әлеуметтік әрекеттің әлеуметтік-психологиялық ерекшелігі бірқатар құбылыстармен анықталады:

- қоршаған ортаның әлеуметтік әрекетін қабылдау;
- бұл қабылдаудың әлеуметтік әрекетті ынталандырудағы рөлі;
- мотивация факторы ретінде белгілі бір топқа жататын адамның хабардар болуы;
- референттік топтың рөлі;
- жеке тұлғаның әлеуметтік әрекетін әлеуметтік бақылау механизмдері.

Қадам-саналы себептермен туындаған әлеуметтік бағаланатын мінез-құлық актісі.

Импульсивті әрекеттерден айырмашылығы, қадам қабылданған ниеттерге сәйкес жасалады. Мінез-құлық элементі ретінде қадам адамның мотивтері мен мақсаттарына бағынады. Онда адамның жеке басы көрінеді-оның басты қажеттіліктері, қоршаған шындыққа қатынасы, мінезі, темпераменті.

Қадамдар жиынтығы-бұл әрекет. Іс-әрекетте адамның әлеуметтік мінез-құлқының элементі ретінде жоғары әлеуметтік маңызы бар белсенділік жүзеге асырылады. Жеке тұлғаның жауапкершілігі оның өз қызметінің әлеуметтік және психологиялық салдарын алдын-ала білу қабілетінде көрінеді.

Жеке тұлғаның әлеуметтік мінез-құлқының мақсаты, кең мағынада алғанда, айналадағы шындықты өзгерту, қоғамдағы әлеуметтік өзгерістерді жүзеге асыру, топтағы әлеуметтік-психологиялық құбылыстар, адамның өзін жеке қайта құру.

Әлеуметтік мінез-құлықтың нәтижесі, сөздің кең мағынасында, адамның басқа адамдармен қарым-қатынасы мен қарым-қатынасын қалыптастыру және дамыту болып табылады. Осы нәтижелерге қол жеткізуде қарым-қатынас ерекше рөл атқарады.

Сыртқы және ішкі детерминанттардың диалектикасында адам өзінің бірлігінде мінез-құлықты әлеуметтік реттеудің объектісі және субъектісі ретінде әрекет етеді.

Мінез-құлықты реттеу өмірдің барлық салаларында адамдардың өзара әрекеттесуі мен қарым-қатынасын ұйымдастыру тетігі ретінде әрекет етеді.

Мінез-құлықты реттеудің әлеуметтік мәні сонымен қатар реттеу нәтижесі оң, әлеуметтік маңызды немесе теріс болуы мүмкін, қоғамның көзқарастарына, дәстүрлеріне, нормаларына қайшы келеді.

Жеке тұлғаның мінез-құлқын әлеуметтік реттеудің әртүрлі механизмдері. Олар институционалды және институционалды емес болып бөлінеді.

Реттеу тетіктері әрекетінің мазмұны:

1) мінез-құлықтың сыртқы реттеуіштерін (нормаларды, ережелерді, үлгілерді, нұсқаулықтарды, кодекстерді) құру;

2) мінез-құлықты реттеу;

3) оны бағалау;

4) санкцияларды анықтау.

Жеке тұлғаның әлеуметтік мінез-құлқын реттеу арналары: шағын топтар, адамдардың бірлескен қызметі, қарым-қатынас, бұқаралық ақпарат құралдары.

Реттеудің әлеуметтік-психологиялық механизмдеріне әсер етудің барлық құралдары кіреді-ұсыныс, еліктеу күшейту, мысал, жарнама технологиялары, Әлеуметтік технологиялар мен инженерия әдістері мен құралдары; Әлеуметтік жоспарлау және әлеуметтік болжау; басқару психологиясының механизмдері.

Әлеуметтік реттеу тетіктерінің жалпы нәтижесі болуы мүмкін

- айла-шарғы жасау тұлға,
- тұлғаның мінез-құлқын өзгерту,
- әлеуметтік бақылау.

Әлеуметтік бақылау жүйесіне келесі компоненттер кіреді: технологиялық, институционалдық, моральдық (1 кесте).

Кесте 1. Әлеуметтік бақылау компоненттері

№	Әлеуметтік бақылау компонентінің атауы	Мазмұны
1	Технологиялық	техникалық аппаратура, бақылау аспаптары, нұсқаулықтар, ұйымдастыру әдістері;
2	Институционалдық	комиссиялар, бақылау комитеттері, әкімшілік аппарат;
3	Моральдық	қоғамдық пікір және жеке тұлғаның механизмдері. Жеке тұлғаның өзі бақылау объектісі және субъектісі ретінде әрекеттеседі. Бейресми психологиялық бақылаудың маңызды психологиялық механизмдері-ұят, ар-ождан, қоғамдық пікір.

Ұсынылған компоненттер тұлғаға сыртқы әсердің тиімділігін анықтайды.

Әр түрлі авторлардың еңбектеріндегі жеке тұлғаның әлеуметтік мінез-құлқының аспектілерінің бірі-жеке тұлғаның әлеуметтік мінез-құлқын өзін-өзі реттеу, мұнда әлеуметтік мінез-құлықтың ең жоғары реттеушісі-барлық психикалық процестердің, қасиеттер мен күйлердің жиынтығы ретінде жеке тұлға.

Өзін-өзі тану және өзіне деген көзқарас әлеуметтік әсер мен әлеуметтік мінез-құлықтың объектісі мен субъектісі ретінде адамның өзін-өзі тануында жүзеге асырылады. Өзін-өзі тануды әлеуметтік мінез-құлықты реттеуші ретінде түсінуде әлеуметтік детерминистік сананың әртүрлі түрлерін ажырату қажет: азаматтық, ұлттық, әлеуметтік, кәсіби, этникалық.

Әлеуметтік білім және адамның өзіне деген қарым-қатынасы «Мен» көзқарасы мен бейнесінде, «мен» тұжырымдамасында бар.

Мінез-құлықты өзін-өзі реттеудің ең тиімді жеке құбылысы-ұят пен ар-ожданның моральдық категориялары.

Ұят сезімі ар-ұжданнан ерекшеленеді, өйткені ол сыртқы сипатқа ие: адам өзін айналасындағы адамдардың өлшемдеріне сәйкес бағалайды. Ұят сезімі-бұл әлеуметтік ортадағы адамның іс-әрекетін, адамның әлеуметтік мінез-құлқын өзін-өзі реттеу тетіктерін реттейтін ең күрделі механизмдердің бірі.

Мінез-құлықтың өзін-өзі реттеуі адамның өмір сүру процесінде, қоршаған ортамен үнемі өзара әрекеттесу мен қарым-қатынаста, бірлескен іс-әрекет процесінде және басқа адамдармен қарым-қатынаста қалыптасады.

Әлеуметтік мінез-құлықты субъективті мағына аспектісінде зерттеуге деген көзқарас қарастырылып отырған құбылыстың мәнін түсіну үшін жеткіліксіз. Адамның субъективті бейнесі ретінде мағынасы әрдайым іс-әрекеттің шынайы, ішкі мағынасына сәйкес келмейді. М. Вебер нұсқаған болатын болса, айқындылығы, сана-сезімін, осмысленность, уәжділігін мінез-құлық тұрақты қауіпінде тұр. Оларға әдеттің күші мен Қаһардың өршуі, автоматизмге әкелетін күнделікті өмір және заттардың бағытын түбегейлі бұзатын әдеттен тыс қауіп төнеді.

Мінез-құлықты зерттеу кезінде кейде адам өзінің мінез-құлқының шын мәнін түсінуді «қаламайды», оны өзінен жасырады және рационализацияның қорғаныс механизміне жүгінеді. Мысалы, баланы аяусыз жазалайтын әке өзінің іс-әрекетіне тәрбиелік мән береді және зорлық-зомбылықты мойындамайды. Басқаша айтқанда, адамның сана-сезімі мағыналармен айналысады, олардың мазмұны әрдайым белсенді тақырып үшін ашық бола бермейді.

Мінез-құлықтың семантикалық саласының белгісіздігі адамның ниеті мен оның әрекетінің нәтижесі арасындағы алшақтық фактісін түсіндіре алады. Адамның мінез-құлқына саналы және бейсаналық мотивтер әсер етеді, олар көбінесе бір-біріне қайшы келеді.

Әлеуметтік мінез-құлықты түсіну үшін субъективті мағынаны емес, әлеуметтік мінез-құлықтың мәнін анықтау керек. Бұл мәселені шешуге адамның іс-әрекеті мен іс-әрекетінің негіздерін түсінуді қамтитын жеке тұлғаны әлеуметтік жеткізудің мазмұнды-семантикалық саласын әлеуметтік-философиялық талдау ықпал етеді. Бұл тәсіл себептік логикаға сәйкес әлеуметтік мінез-құлықты дәстүрлі түсіндіруден өзгеше.

Бастауыш мектеп оқушыларының мінез-құлқын зерттейтін жұмыстарды талдау негізінде біз әлеуметтік мінез-құлықтың ең жалпы тұжырымдамасын талдадық, оны әлеуметтік ортаны өзгертудің белсенді нысаны ретінде, белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандыру және мақсатқа жету үшін пайда болатын жеке тұлғалардың немесе әлеуметтік топтардың саналы, дәлелді әрекеті ретінде анықтадық [10].

Сонымен, әлеуметтік дағдылар - бұл әлеуметтік әлем туралы, өзі және осы әлемдегі орны туралы білімге, әлеуметтік өзара әрекеттесуді жеңілдететін мінез-құлық тәсілдерін білуге және басқалармен тиімді қарым-қатынас орнатуға, өзін-өзі анықтауға және өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік беретін әлеуметтік мінез-құлықтың дамыған элементтердің жүйесі. Тұтастай алғанда, бұл әлеуметтік бейімделу мен әлеуметтенудің сәттілігіне әсер етеді. Әлеуметтік дағдылардың жоғары деңгейі басқалардың тәжірибесін тікелей көшіру, белгілі бір ережелерді, стереотиптерді, көзқарастарды ұстану ғана емес, сонымен қатар әртүрлі жағдайларда, әртүрлі орталарда білім мен дағдыларды адекваттық пайдалану дегенді білдіреді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Наумова Н. Ф. Мақсатты мінез-құлықтың социологиялық және психологиялық аспектілері. - М.: 1988. - 197 б.
2. Леонтьев А.Н. Қызмет, сана, тұлға. - М.: 1975 - 304 б.
3. Алтунина И.Р. Балалардың әлеуметтік мінез-құлқының мотивтері мен мотивациясы (қалыптасуы мен дамуы). - М.: 2006. - 71 с.
4. Выготский Л.С. Дефектология мәселелері. - М.: 1995. - 527 б.
5. Әлеуметтік сөздік. - М.: 2010
6. Хузеева Г.Р., Быковская Е.В., Трошина А.А. Кіші мектеп жасындағы балалардың коммуникативтік құзыреттілігін диагностикалау және дамыту / Г.Р.Хузеева, Е.В.Быковская, А.А.Трошина. - М.: ВЛАДОС, 2014. - 80 с
7. Сидорко Т.В. Білім беру интеграциясы жағдайында сөйлеу қабілеті нашар бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік мінез-құлқы: теориялық аспект. - 2010
8. Амонашвили Ш.А. Педагогикалық симфония / Ш.А. Амонашвили. - М.: МЦР, 2002. - 672 б.
9. Бондарева И.И. Бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдылары мен азаматтық мінез-құлық дағдыларын дамыту: әдістемелік құрал. - Нижний Новгород: 2011. - 59 б.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Баймуқанова Маржангуль Токтаровна, Кәрім Медет
Карагандинский университет имени Е.А.Букетова
Караганда, Республика Казахстан
СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ
«СОЦИАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ»**

В статье рассматриваются понятия социальное поведение и социальный навык. Очень важна роль социального поведения в формировании у младших школьников ориентации на нормативную модель в процессе взаимодействия с другими людьми, модели поведения в личной жизни, формальных и неформальных

группах, готовности к будущей семье и работе. В социальном опыте младшего школьника особенно важно формирование ориентации на нормативную модель поведения в процессе взаимодействия с другими людьми, образцы и примеры поведения в личной жизни, формальных и неформальных группах, подготовки к будущей семье и труду. Особенно отлучение ребенка из коллектива сверстников или затруднение его социального развития ведет к недоразвитию у него высших психических функций. Именно поэтому коллектив приобретает первостепенное значение в социальном развитии ребенка.

Авторы, рассматривая развитие социальных навыков и умений поведения у младших школьников отмечают, что ведущей тенденцией развития современного начального образования является не только овладение учащимися элементарными знаниями, умениями и навыками, развитие важнейших интеллектуальных умений, но и создание необходимых условий для последующего обеспечения общего развития личности ребенка, развития у него социальных навыков для успешной социализации.

Цель научной статьи-дать характеристику социальным навыкам, оказать положительное влияние на формирование у учащихся правильного социального поведения.

Ключевые слова: социальная среда, социальные навыки, социальный порядок, учащиеся начальных классов, личность, поведение, деятельность, действие, социальное действие, норма, модель, субъект социального поведения, саморегуляция.

Baymukanova Marzhangul, Karim Medet
Karaganda University named after E.A.Buketov
Karaganda, Republic of Kazakhstan
THE CONCEPT OF « SOCIAL ORDER»
SOCIAL AND PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE

The article provides a statement on the concepts of General Social discipline and social skills. The role of social discipline in the formation of orientation to the normative model in the process of interaction with other people in the social practice of Primary School students, patterns of behavior in personal life, formal and informal groups, preparation for the future family and work is very important. The loss of a child from peers or difficulty in his social development leads to the underdevelopment of his higher mental functions. Therefore, the team occupies a very important place in the social development of the child.

Development of social skills and behavioral skills in primary school students the leading direction of the development of modern primary education is not only the acquisition of primary knowledge, skills and abilities by students, the development of important intellectual skills, but also the creation of the necessary conditions for ensuring the overall development of the child's personality, the place for the development of social skills for its successful socialization is indicated. Students have a sense of consciousness, a predominance of civic responsibility, are socially active, and are researchers from domestic and foreign countries who have considered the issue of improving the spiritual and moral development of society and the individual.

The purpose of scientific magic is to positively influence the correct formation of students' social actions with a characteristic of social skills; to develop mechanisms of socially oriented actions; and to continue the formation of an active social position in social skills.

Keywords: social environment, social skills, social discipline, primary school students, personality, personality, activity, activity, social activity, norm, model, subject of social discipline, self-regulation.

List of references:

1. Naumova N.F. Sociological and psychological aspects of purposeful behavior. - M.: 1988 - 197 p.
2. Leontiev A.N. Activity, consciousness, personality. - M.: 1975. - 304 p.
3. Altunina I.R. Motives and motivation of children's social behavior (formation and development). - M.: 2006. - 71c.
4. Vygotsky L.S. Problems of defectology. - M.: 1995. - 527 p.
5. Social dictionary. - M.: 2010
6. Khuzeeva, G.R., Bykovskaya, E.V., Troshina, A.A. Diagnostics and development of communicative competence of children of primary school age / G.R. Khuzeeva, E.V. Bykovskaya, A.A. Troshina. - M.: VLADOS, 2014. - 80 p.
7. Sidorko T.V. Social behavior of younger schoolchildren with severe speech disorders in the conditions of educational integration: theoretical aspect. - 2010
8. Amonashvili, S.A. Pedagogical symphony / S.A. Amonashvili. - M.: ICR, 2002. - 672 p.
9. Bondareva I.I. Development of social skills and civil behavior skills in younger schoolchildren: a methodological guide. - Nizhny Novgorod, 2011. - 59 p.
10. Mudrik A.V. Socialization and education. - M.: 1997

Баймұқанова Маржангүл Тоқтар қызы

marber_96@mail.ru

Темір Жаннұр

temir.jannur@mail.ru

Е.А Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ БАЛАЛАРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫС НЫСАНДАРЫ

Мақалада қазіргі таңдағы әлеуметтік мәселелердің өзектілерінің біріне айналған девиантты мінез құлықты балалар қарастырылды. Мектеп жасындағы балалармен жұмыс істейтін педагогтар мен психологтар үшін мінез-құлқында ауытқушылықтары бар кәмелетке толмағандарға әлеуметтік-психологиялық көмек көрсету міндеті балалар мен жасөспірімдер ортасында отбасылық, мектептегі және әлеуметтік бейімсіздіктің кең таралуына, сондай-ақ олардың ауырлығына байланысты әлеуметтік маңызды бар екендігіне көз жеткізілді. Сонымен қатар, осы мәселені зерттеген отандық ғалымдар көрсетіліп, білім беру мекемесіндегі әлеуметтік педагогтың девиантты мінез-құлықты балалармен атқарылатын жұмыстары, яғни, оңалту жұмысы, түзету жұмысы, алдын-алу жұмыстары зерттеліп, маңыздылығы көрсетілді. Бала құқықтарын қорғау мемлекеттің, қоғамның, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың өзара байланысты іс-әрекеттер жүйесі екені анықталып, девиантты мінез-құлықты балаларға арналған нормативтік құжаттар қарастырылып, мән-мағынасы ашылды.

Тірек сөздер: әлеуметтік норма, девиантты мінез-құлық, әлеуметтік педагог, профилактика, оңалту, түзету, коррекциялық-сауықтыру, анамнез, нормативтік құжат.

Кез келген қоғамға сай әлеуметтік нормалар бар. Әлеуметтік норма реттеу және бақылау рөлін атқарады. Бұл нормалар заңдарда, салт-дәстүрлерде, әдет-ғұрыптарда, яғни әдетке айналған, күнделікті өмірге енген, халықтың көпшілігінің бейнесіне еніп, қоғамдық пікірде қуатталатын барлық нәрселерде жүзеге асады. Бұл нормалардың ауытқуы немесе сақталмауы әлеуметтік ауытқу болып табылады. Жасөспірімдердегі девианттық мінез-құлық соңғы жылдары ерекше өзекті тақырыпқа айналды. Бүгінгі таңда заманауи әлеуметтік жағдай айқын тұрақсыздық белгілеріне ие болуда, мемлекеттік білім беру жүйесінің бұзылуы, адамгершілік құндылықтардың өзгеруі, отбасының тәрбиелік және рухани функциясының әлсіреуі байқалады.

Девиантты мінез-құлық мәселесімен философия, құқықтану, медицина, педагогика, психология, биология және, әрине, әлеуметтану сияқты әртүрлі ғылымдардың өкілдері айналысты. Әлеуметтанудағы девианттық мінез-құлықты зерттеу оның ғылым ретінде қалыптасуында Габриэль Тард, Эмиль Дюркгейм, Георг Зиммель, Роберт Мертон, Питирим Сорокин және т.б. қарастырды.

Баланың құқықтарын қорғау девиантты мінез-құлқы бар жасөспірімдерді әлеуметтік-педагогикалық қорғауға және қолдауға кепілдік береді, өйткені балалардың девиантты мінез-құлқы қоғамды алаңдатады. Сондықтан ең алдымен, девиантты мінез-құлқы бар балаларды жазалауға емес, қайта әлеуметтендіруге бағытталған тәсіл кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық пен қадағалаусыздықтың алдын алудың тиімділігіне ықпал ете бастады.

Жалпы девиантты мінез-құлық және қиын балалар ұғымына келетін болсақ, ол 1920-1930 жылдары пайда бола бастады. Бастапқыда ғылым саласында емес, күнделікті өмірде қолданылып жүрді. Біраз уақыт ұмытылып, 1950-1960 жылдардың басында қайтадан қолданысқа енді. Ең алғаш бұл мәселе бойынша зерттеу жүргізген П.П.Блонский болды, ол өз зерттеулерінде девиантты деп мінез-құлқы ауытқыған, кәмелетке толмаған балаларды қарастырды. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлықты мәселесін Қазақстандық педагог-психологтар мен әлеуметтанушылар да қарастырып жүр (А.Жұмабаев, Л.К.Керімов, Э.И.Шыныбекова, Г.А.Уманов, Ш.Е.Жаманбалаева, Д.Қазымбетова, Т.М.Шалғымбаев, А.М.Қарабаева). Бұл зерттеушілердің пікірінше девиантты сияқты жағымсыз қасиеттің қалыптасуына әлеуметтік-педагогикалық факторлардың әсер ететінін зерттеген. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлықтарын спорт, өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру, мектепке деген ықпалды күшейту, бойындағы белсенділікті арттыру, ұжымдағы әрекеттерге араластыру арқылы жеңудің әртүрлі жолдарын көрсетіп берген [1].

2019 жылғы мәліметтер бойынша Қазақстанда 6 865 567 бала тұрады, оның ішінде 18 жасқа дейінгі жастар ұлдар мен қыздар. Бұл ретте жыл сайын жеті мыңға жуық кәмелетке толмағандар қылмыс жасайды, оның жартысына жуығы қылмыстық жауапкершілікке тартылады.

Осыған байланысты, осы санаттағы балаларға көмектесудің табысты болуы мамандардың кәсіби шеберлігімен қамтамасыз етіледі. Мектеп жасындағы балалармен жұмыс істейтін педагогтар мен психологтар үшін мінез-құлқында ауытқушылықтары бар кәмелетке толмағандарға әлеуметтік-психологиялық көмек көрсету міндеті балалар мен жасөспірімдер ортасында отбасылық, мектептегі және әлеуметтік бейімсіздіктің кең таралуына, сондай-ақ олардың ауырлығына байланысты әлеуметтік маңызды болып табылады. Ал девиантты мінез-құлқы бар балалармен жұмыс істеуде жеке көзқарасты дамыту Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы ата-аналардың еңбекпен қамтылуының жоғары деңгейімен сипатталатын қазіргі жағдайда одан да жауаптырақ. Сонымен қатар, көп жағдайда ата-ананың екеуі де жұмыс істейді, нәтижесінде балаға және оның қажеттіліктеріне жиі көңіл бөлінбейді. Отбасындағы шеттетуге және балаларды қараусыз қалдыруға әкеп соқтыратын басқа факторларға ата-ананың тәрбие мәселелеріне дәрменсіздігі, тәрбиенің деструктивті түрлері (шамадан тыс қорғану, жеткіліксіз қорғану, қорлау, оның ішінде психологиялық және физикалық зорлық-зомбылық, назар аудармау және т.б.) жатады.

Педагогикалық жұмыстың табысты болуы кейбір оқушылардың девиантты мінез-құлқын ұстау және алдын алу мәселелерінің қалай шешілетініне байланысты. Бұл оқушылардың мінез-құлқы девиантты мінез-құлық деп аталады [2].

Девиантты мінез-құлық қалай көрінетініне тоқталайық.

Дәл осы кезде балада нормаларға қайшы келетін жеке әрекеттерді байқауға болады. Айқын ауытқу - алкогольизм, таксиге тәуелділік, нашакорлық.

Ауытқудың өте қауіпті көріністері - суицид, жыныстық бұзылулар сияқты нормадан ауытқу.

Девиантты мінез-құлықтың жеке белгілеріне өтірік айту, темекі шегу, жыныстық белсенділіктің ерте басталуы, сабақтағы нәтиженің төмендеуі, сабаққа келмеу сияқты белгілер жатады.

Девиантты мінез-құлықтағы балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс әртүрлі бағыттарды қамтиды. Ең алдымен, бұл әртүрлі формада жүргізілетін профилактикалық жұмыстар.

Білім беру ұйымындағы білім алушылардың девиантты мінез-құлқының алдын алу жүйесі басымдық ретінде келесі шараларды қамтиды:

- балаларды әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ететін мамандардың кешенді топтарын құру (әлеуметтік педагогтар, психологтар, дәрігерлер және т.б.);

- балалар мен жасөспірімдердің отбасындағы, тұрғылықты жеріндегі, жұмысындағы, оқуындағы жақын ортасымен қарым-қатынасын үйлестіруге мүмкіндік беретін білім беру ортасын құру;

- әртүрлі профилдегі мамандардан қолдау топтарын құру, ата-аналарды балалар мен жасөспірімдерге қатысты мәселелерді шешу жолдарын үйрету;

- кәсіптік әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық, медициналық көмек көрсетуге қабілетті және тәрбиелік-профилактикалық жұмыстармен, ең алдымен тәуекел тобындағы балалар мен жасөспірімдермен және олардың отбасыларымен айналысатын мамандарды даярлауды ұйымдастыру;

- девиантты мінез-құлықтағы жастардың проблемаларына хабардарлықты арттыру және олардың назарын аудару (теледидар бағдарламалары, оқу бағдарламалары және т.б.) үшін қоғамдық білім беру бағдарламаларын құру;

- балалардың бос уақытын ұйымдастыру.

Барлығына мәлім, девиантты мінез-құлықтағы балалардың бос уақыттары жетерлік. Сондықтан балалар мен жасөспірімдердің бос уақытын ұйымдастыру тәрбиелік-алдын алу жұмыстарының маңызды бағыты болып табылады. Бос уақыт саласы келесі функцияларды атқара алады: балалар мен жасөспірімдердің физикалық және рухани күшін қалпына келтіру, олардың қабілеттері мен қызығушылықтарын дамыту, бала үшін маңызды адамдармен еркін қарым-қатынас жасау. Балалар мен жасөспірімдердің бос уақытын ұйымдастыруда қосымша білім беру мекемелерінің де маңызы зор.

Девиантты мінез-құлықтағы балалармен жүргізілетін әлеуметтік-педагогикалық жұмыста оларды әлеуметтік-педагогикалық оңалту да кіреді. Оңалтуды өте кең ауқымдағы міндеттерді шешуге бағытталған шаралар жүйесі ретінде қарастыруға болады - қарапайым дағдыларды енгізуден бастап адамның қоғамға толық бейімделуіне дейін.

Реабилитацияны тұлғаға, оның жеке психикалық және физикалық функцияларына әсер ету нәтижесі ретінде де қарастыруға болады.

Оңалтудың әртүрлі түрлерін ажырата білу керек: медициналық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік-экономикалық, кәсіптік, тұрмыстық.

Әлеуметтік-педагогикалық оңалту – баланың өміріне маңызды тұлғалық қасиеттерді, баланың белсенді өмірлік ұстанымын қалыптастыруға, оның қоғамға кірігуіне ықпал етуге бағытталған тәрбиелік шаралар жүйесі өзіне-өзі қызмет көрсетуге қажетті дағдыларды, жағымды әлеуметтік рөлдерді, қоғамдағы мінез-құлық ережелерін меңгеру және қажетті білім алу.

Әлеуметтік-педагогикалық оңалту үш негізгі кезеңді қамтиды: диагностика, оңалту бағдарламасын құру және жүзеге асыру, баланы оңалтудан кейінгі қорғау.

Диагностика кәметке толмаған баланың эмоционалдық және когнитивтік сферасының даму деңгейін анықтауға, тұлғалық қасиеттерді, әлеуметтік рөлдерді, кәсіби қызығушылықтарды қалыптастыруға бағытталған әлеуметтік-педагогикалық зерттеуді қамтиды.

Оңалту бағдарламасы әрбір бала үшін жеке құрылады және негізгі элементтерді қамтиды: мақсат, міндеттер, әдістер, нысандар, құралдар, іс-әрекет кезеңдері. Оңалту бағдарламасының негізгі мақсаты-балалардың коммуникативті қарым-қатынас дағдыларын меңгеруге көмектесу, жеке тұлғаның адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру және түзету.

Оңалтудан кейінгі қорғау балаға оңалту орталығынан шыққаннан кейін отбасымен, достарымен, мектеп ұжымымен үйлесімді қарым-қатынасты қалпына келтіруге тұрақты қамқорлық жасау және туындаған жанжалдарды түзету арқылы көмектесуді білдіреді [3].

Девиантты мінез-құлқы бар жасөспірімдермен жұмыс істеуге арналған әлеуметтік-педагогикалық оңалту бағдарламасын құру кезінде негізгі ережелер ескеріледі:

1. Кәметке толмаған баланың жағымды қасиеттеріне сүйену. Әлеуметтік педагогтың мінез-құлқында ауытқуы бар баланы үзілді-кесілді айыптауға, күнгірт болжамдар жасауға жол берілмейді.

2. Болашақ өмірге деген ұмтылысын қалыптастыру. Әдетте, мектептегі созылмалы нашар үлгеріммен жасөспірімдер жиі үмітсіздікке ұшырайды, өз күштеріне сенбейді және болашақты көрмейді. Мұндай жасөспірім үшін одан әрі кәсіби өзін-өзі анықтау маңызды және бұл жағдайда әлеуметтік педагогтың көмегі психологпен бірге оның болашақ мамандығын анықтауға, тұлғаның мүдделері мен мүмкіндіктеріне сәйкес келетін оқу орнын таңдауға бағытталған.

3. Девиантты мінез-құлыққа бейім кәметке толмаған адамды оның болашақ еңбек өміріне қатысты іс-әрекетімен қатар, оған мораль, белгілеу, нұсқау оқымай, мәнді және қоғамдық пайдалы іс-әрекетке қосу қажет. Бұл қиын міндет, өйткені ол көбінесе белгілі бір қызмет түріне деген көзқарасты өзгертуді ғана емес, сонымен қатар балалар тобымен қарым-қатынасты қалыпқа келтіруді талап етеді. Тәжірибе көрсеткендей, білім алуы қиын жасөспірімдердің бос уақыты басқа мектеп оқушыларына қарағанда төрт есе көп және оны сапалы пайдаланудағы айырмашылық та сондай үлкен. Егер байқуатты жасөспірімдер оқуда, жұмыста, жеке хоббиде өздерін бекітсе, қиын жасөспірімдер үшін бұл салаларға кіру шектеулі, ал бос уақыттың артық болуы олар үшін криминогендік факторға айналады, кәметке толмаған баланың моральдық қасиеттеріне айтарлықтай әсер етеді.

4. Жасөспіріммен қарым-қатынаста терең сенім мен құрмет маңызды. Қайырымды, байсалды қарым-қатынас тәжірибесінің болмауына байланысты, бейімделмеген балаларда кез келген тәрбиелік әсер кәметке толмағандардың бұл әрекетке белсенді қарсылығына тап болады. Мұндай балалармен жұмыс істеуде әлеуметтік педагогтың басты көмекшісі – шыдамдылық пен төзімділік.

Жасөспірімнің агрессивті мінез-құлқына байланысты дағдарыс жағдайында болған балаға басқа тәсілдер қажет. Көбінесе бұл мінез-құлық жасөспірімнің проблемалық, ол үшін шешілмейтін жағдайға реакциясы болып табылады. Осы санаттағы балалармен жұмыс жасауда мыналар қолданылады: эмоционалдық жағдайдың шұғыл диагностикасы осы мәселенің себептерін анықтау, туындаған мәселелерді шешу жолдарын, эмоцияларын басқара білуді үйрену, позитивті «Мен-концепциясын» қалыптастыру бойынша жұмыс.

Осылайша, девиантты мінез-құлықты балаларды әлеуметтік қолдаудың нысандары мен әдістері девиантты мінез-құлықты әлеуметтік бақылауға қоюға бағытталған, оған мыналар кіреді: біріншіден, девиантты мінез-құлықтың аса қауіпті нысандарын қоғамдық пайдалы немесе бейтарап түрлерімен ауыстыру, ығыстыру; екіншіден, баланың әлеуметтік әрекетінің қоғамда бекітілген немесе бейтарап бағыттағы бағыты; үшіншіден, жасөспірімдерді қылмыстық жауапкершілікке тартпау [4].

Әлеуметтік педагогтың коррекциялық-сауықтыру жұмысы-бұл баланың жеке басындағы жағымсыз қасиеттерді жеңуге немесе әлсіретуге ғана емес, сонымен қатар оларға қарама-қарсы жағымды қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған психологиялық-педагогикалық әсер ету жүйесі.

Негізгі міндет-баланың әлеуметтік бейімделуіне көмектесу, күтпеген жағдайда өмір сүруге үйрету арқылы жан-жақты дамуын қамтамасыз ету, тез және адекватты емес өзгеретін жағдайларда бейімделу механизмдерін дамыту.

Түзету жұмыстарының алдында профилактикалық жұмыс, диагностикалық бөлімше, балалармен, отбасымен түзету жұмыстары сияқты шаралар кешені жүргізіледі.

Түзету жұмысының тактикасы баламен және оның отбасымен жұмыстың кезекті кезеңдерін қамтиды.

1. Анамнез жинау (бала туралы мәліметтер)

- отбасындағы тәрбие жағдайлары;
- Отбасы мүшелері арасындағы қарым-қатынастар
- құрдастарымен қарым-қатынас
- хобби, бейімділік және т.б.

2. Девиантты мінез-құлық себептерін белгілеу

- белгілі бір мінез-құлық бұзылыстарын тудыратын себептердің жиынтығын анықтау үшін мыналарды орындау қажет:

- алдын ала мәліметтерді талдау;
- ата-аналармен, мұғалімдермен және баланың өзімен әңгімелесуді талдау;
- оқушыны психологиялық тексеру нәтижелерін диагностикалау және талдау, отбасылық қарым-қатынас.

Девиантты мінез-құлық себептерін, оқушы тұлғасының ерекшеліктерін талдау негізінде баламен түзету жұмыстарының процесі құрылады [5].

Бала құқықтарын қорғау мемлекеттің, қоғамның, сондай-ақ халықаралық және отандық үкіметтік емес ұйымдардың өзара байланысты іс-әрекеттер жүйесі болып табылады. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі негізгі халықаралық құжаттарды ратификациялады. Сондай-ақ мемлекетте кәмелетке толмағандардың құқықтарын да айқындаған заңдар мен қаулылар қабылданды. Халықаралық құжаттар балалар тап болатын негізгі проблемалар мен қауіптерді шешуге арналған:

- кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыс;
- қоғамға жат отбасыларда тұру;
- сапасыз медициналық көмектің салдарынан болатын өлім;
- баспанасыздық;
- білімнің болмауы;
- өмірге қауіп төнуі және құқықтарының бұзылуы.

1. Дүние жүзіндегі балалардың құқықтарын қорғайтын негізгі құжат – Бала құқықтары туралы конвенция. Оны 1989 жылы 20 қарашада БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдады. Содан кейін бала бірінші аталды және құқық субъектісі ретінде танылды, ол да адам құқықтарының толық спектріне сене алады. Бала құқықтары туралы конвенцияны 190 мемлекет, оның ішінде Қазақстан 1994 жылы 8 маусымда ратификациялады.

2.«Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. Құжат мемлекеттік саясаттың балалар мүддесіне бағытталған мақсаттарын айқындайды. Осылайша, барлық балалар тегіне, нәсіліне және ұлтына, әлеуметтік және мүлкілік жағдайына, жынысына, тіліне, біліміне, дінге көзқарасына, тұрғылықты жеріне, денсаулық жағдайына және балаға және оның ата-анасына қатысты басқа да мән-жайларға немесе басқа да құқықтық жағдайларға қарамастан тең құқылы. Некеде де, одан тыс жерде де туылған балаларға тең және жан-жақты қорғау беріледі.

3.«Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. Бұл құжат жастардың толыққанды рухани, мәдени-ағартушылық, кәсіби және физикалық дамуы үшін жағдай жасауға, шешім қабылдау процесіне қатысуға, табысты әлеуметтенуіне және оның әлеуетін елдің одан әрі дамуына бағыттауға арналған.

Заңның міндеттері жастардың құқықтары мен мүдделерін қорғау, балалар мен жастарды еліміздің әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси өміріне тарту, азаматтық қоғам шеңберінде тәрбиелеу болып табылады.

4.«Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу және балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. Құжат балалардың заңды құқықтары мен мүдделерін сақтауға қатысты мемлекеттік саясатты жүзеге асыра отырып, кәмелетке толмағандардың заңсыз әрекеттеріне жол бермейді. Заң балаларға құқықтық және

әлеуметтік кепілдіктерді, кәметке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың, қадағалаусыз және панасыз қалудың алдын алу жүйесін құрайтын органдар мен мекемелерді материалдық-техникалық, қаржылық, ғылыми-әдістемелік және кадрлық қамтамасыз етуді жасайды [6].

Қорытындылай келе, девиантты мінез-құлықты балалармен тәрбиелік жұмыстарын жүргізуде римдік философ Сенеканың: "әрбір адам өмірінің тек кейбір жақтарын ойлап талдайды, бірақ ешкім жалпы өмір туралы ойланбады" деген ой пікірге сүйене отырып, баланың тек кейбір мінездік кемшіліктерін түзетіп қана қоймай, оларды қоғамдық өмірдің талаптарымен ұштасқан дұрыс қарым-қатынас жолына қайтып әкеліп, ары қарай қалыптасып дамуына, әлеуметтенуіне көмектесу қажет. Адамдар арасындағы қарым-қатынастар (достық, жолдастық, туыстық, сүйіспеншілік, махаббат т.б.) нормаларымен ұштастырыла жүзеге асырылғанда, балалар бойында девиантты мінез-құлықтың өріс алмауына және оларды мектеп қабырғасынан бастап әлеуметтендіруге мүмкіндік жасалады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Акажанова А.Т. Девиантология. – Алматы: 2009. – Б.8.
2. Балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқы психологиялық және педагогикалық мәселе жөнінде. - www.rusnauka.com/14_ENXXI_2014.
3. Жаназарова З.Ж. Отбасы социологиясы. – Алматы: 2010. – Б.196.
4. Смелзер, Н. Социология. Пер. с англ. - М: Феникс, 1994. – Б. 294.
5. Жасөспірімдердің ауытқушы мінез-құлқының негізгі түрлерінің психологиялық сипаттамасы. - <http://www.kazakh.ru/talk/mmes.phtml?>
6. <https://dixinews.today/articles/zhizn/31187/>

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Баймуқанова Маржангуль Токтаровна
Темір Жаннұр Темірқызы
Карагандинский университет имени Е.А.Букетова
Караганда, Республика Казахстан**

ФОРМЫ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

В статье рассматриваются дети с девиантным поведением, которые стали одной из наиболее актуальных социальных проблем современности. Для педагогов и психологов, работающих с детьми школьного возраста, задача оказания социально-педагогической помощи несовершеннолетним с нарушениями поведения является социально значимой в связи с широкой распространенностью семейной, школьной и социальной дезадаптации в детской и подростковой среде, а также их тяжестью. Кроме того, были показаны работы отечественных ученых, изучавшие этот вопрос, изучена важность работы социального педагога в образовательном учреждении с детьми с девиантным поведением, т.е. реабилитационной работы, коррекционной работы, профилактической работы. Было определено, что защита прав ребенка - это система взаимосвязанных действий государства, общества, а также общественных организаций, были рассмотрены нормативные документы для детей с девиантным поведением и раскрыт их смысл.

Ключевые слова: социальная норма, девиантное поведение, социальный педагог, профилактика, реабилитация, коррекция, коррекционно-оздоровительный, анамнез, нормативный документ.

**Baymukanova Marzhangul, Temir Zhannur
Karaganda University named after E.A.Buketov
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

WORKING WITH CHILDREN WITH DEVIANT BEHAVIOR

The article considers children with deviant behavior, which has become one of the most relevant social problems of our time. For teachers and psychologists working with school-age children, the task of providing social and psychological assistance to minors with behavioral disorders is socially significant due to the widespread prevalence of Family, School and social maladaptation in the child and adolescent environment, as well as their severity. In addition, domestic scientists who studied this issue were shown, the importance of the work of a social teacher in an educational institution with children with deviant behavior, i.e. rehabilitation work, correctional work, and preventive work, was studied. It was determined that the protection of the rights of the child is a system of interrelated actions of the state, society, as well as international organizations, regulatory documents for children with deviant behavior were considered, and their meaning was revealed.

Keywords: social norm, deviant behavior, social pedagogue, prevention, rehabilitation, correction, correctional and wellness, anamnesis, normative document.

List of references:

1. Akazhanova A.T. Deviantology. – Almaty: 2009. - B.8.
2. Deviant behavior of children and adolescents psychological and pedagogical problem жөнінде. - www.rusnauka.com/14_ENXXI_2014.

3. Zhanazarova Z.J. Sociology of the family. – Almaty: 2010. - P. 196.
4. Smelzer N.N. Sotsiologiya. Per.with eng. - M: Phoenix, 1994. - B. 294.
5. Psychological characteristics of the main types of deviant behavior of adolescents.- <http://www.kazakh.ru/talk/mmes.phtml?>
6. <https://dixinews.today/articles/zhizn/31187/>

ӘОК 37.03
ҒТАХР 14.43.43

Исламдинова Сымбат Осkenовна
islamdinovaas@gmail.ru
№6 жалпы білім беретін мектеп, Қаражал қаласы,
Қарағанды облысы, Қазақстан Республикасы
Арунова Жанна Ануаровна
arunova73@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ОЙЫН ҮДЕРІСІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Мұғалімнің міндеттері - оқытудың әртүрлі әдістерін, соның ішінде ойын әдістерін қолдана отырып, балалардың ойлау қабілеті мен икемділігін жүйелі және мақсатты түрде дамыту. Сондықтан бастауыш мектепте пәнді білудің негізі қалануы керек. Интеллектуалды даму үшін балалардың білімі жаңа фактілерге қайшы келетін жағдайларға тап болуы үшін сыныпта оқу сабақтарын ұйымдастыру қажет.

Тірек сөздер: интеллектуалды даму, ұйымдастыру, интеллектуалдық ойындар, танымдық, қызығушылық, логикалық ойлау.

Еліміздің дамыған елдермен терезесі тең елге айналуына басты үлес қосатын бүгінгі бастауыш сыныптың әрбір оқушысы «Жаңа онжылдық - менің білімімдегі жаңа жетістіктер кепілі», - деп алдарына үлкен мақсат қояды.

Қазіргі талап деңгейіне сай мектептерде оқу–тәрбие үрдісі арқылы оқушыларды тек біліммен ғана қаруландырып қоймай, олардың назарын білгендерін жадына сақтауға, қабілетін, ойлауын, тіл шеберлігін, зерделі білім алу құштарлығын ояту, өмірге көзқарасының дұрыс қалыптасуын, ықыласын, төзімділігін, іскерлігін, іздемпаздығын тағы басқа танымдық қасиеттерін жетілдіру – жаңа ғасыр мектебінің мақсаты.

«Сабақ беру – үйреншікті жай шеберлік емес, ол үнемі жаңадан жаңаны табатын өнер» деп Ж.Аймауытов айтқандай білім беру жүйесіндегі бүгінгі өмірдің талабы сабақ өткізудің жаңа әдістері мен ақпараттандырылған оқыту технологияларын пайдалану. Бұл мақсатқа жетудің бірден — бір жолы оқытудың тиімді жолдары мен түрлерін іздестіру. Сондықтан да оқытудың жаңа түрлерін күнделікті сабақта қолданып, жоғары нәтижеге жету – мұғалімнің міндеті.

Болашақтың бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын күш білімде ғана. Қай елдің болмасын өсіп-өркендеуі, өркениетті дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты [1].

Интеллектуалдық ойындар арқылы оқушылардың танымдық қабілетін дамыту барысында бастауыш сынып оқушыларынан күтілетін нәтижелер:

- кез келген ақпаратты беру және қабылдау үшін жағдайға қарай шағын көлемдегі мәтінді қолдана алады;
- алынған ақпараттарға қатысты өзінің ойын білдіру үшін алғашқы сөйлеу дағдыларын қолданады;
- тілдік қатынас және қоршаған шынайылықты танып білу құралы ретінде ана тілінің маңызын түсінеді;
- топпен, командамен бірлесіп жұмыс жасау үшін алғашқы сөйлеу дағдыларын пайдалана алады;
- жаңа ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдана біледі;

- интеллектуалдық ойындар барысында жалпыадамзаттық және әлеуметтік мәдени құндылықтарға өз көзқарасын білдіре білуі;
- өзінің бәсекелестік қабілетін арттыру үшін өзін-өзі билеуге және кәсіби өсуге ынталы болуы;
- ақыл-ой қабілетін және жалпы өмірлік әрекетін жоғары деңгейде ұстау үшін шығармашылық жұмысқа тартылады.

- интеллектуалдық даму деңгейі жоғары, дарынды тұлғалар айқындалады.

Оқушылардың танымдық қабілетін дамытуда интеллектуалдық ойындардың атқаратын маңызы зор. Интеллектуалдық ойындар арқылы оқушылар әр түрлі жағдайды түсінеді, оны шешу жолдарын қарастырады. Интеллектуалдық ойындар оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытады, оқуға құлшынысын, қызығушылығын арттырады. Жақсы ойынға бала бар ынтасымен беріліп, оны білуге, меңгеруге талпынып, алуан түрлі дағды, мәліметтерді алып, шеберліктерін шыңдайды [2].

Ойын - бұл еркін және өзіндік әрекет, ол баланың жеке қызуғушылығынан туады, белсенділігімен ерекшеленіп, шығармашылығын, жоғары сезімділігін көрсетеді. Ойында ғана баланың жеке қажеттілігі мен шектеулі мүмкіндіктері ашылады. «Ойын, сондықтан ойын, ол баланың дердестігі...» Біз өз сабағымызда интеллектуалдық ойын түрлерін жиі пайдаланамыз. Интеллектуалдық ойын барысында оқушылардың танымдық қабілетін, алған білімдерін одан әрі дамыту, тереңдету, олардың ізденпаздығын арттыру, ой-өрісін кеңейту, шығармашылық қабілетін дамыту, оқуға белсенділігін арттыру мақсатын көздейміз. Бастауыш сыныптар арасында өткізген түрлі интеллектуалдық ойындар бала қиялын ғана дамытпай оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Бала өз мүмкіндіктерін ашып, жаңалыққа, бәсекелестікке ұмтылады.

Ойын пән әрекетін күшейтіп, логикалық ойлауына, басқа адамдармен іскерлік қатынастарына әсер ететінін анықтайды. Назарларыңызға 4-сынып оқушыларымен өткізілген «Алтын сақа» танымдық сайысын ұсынамыз..

Мақсаты: Абайдың оныншы қара сөзін негізге ала отырып оқушыларды дәлелді сөйлей білуге баулу. Ой-өрістерін, тілін, сөздік қорын, есте сақтау қабілетін дамыту. Қара сөздің мазмұнын толық жеткізе білуге, ауызекі тілде жүйелі сөйлей білуге үйрету. Салыстыру, қорытындылау, талдау дағдыларын қалыптастыру. Оқушыларды өз білімін бағалай білуге баулу, ата-анасын қадірлей білуге тәрбиелеу [3].

1-жүргізуші :

Өлеңі-ақыл,өзі аңыз,

Абай біздің бабамыз.

Өсиетін сондықтан,

Санамызға жазамыз.

Шен-шекпенге жасыңнан,

«Құмар болма!» депті Абай...

Милары жоқ масылға,

«Сыңар болма!»депті Абай ...

«Бүкіл абзал адамның,

Баласы бол!» депті абай.

«Атаң менен анаңның,

Панасы бол!»депті Абай.

Өсиетін Абайдың,

Орындап жүр кім қалай ?

2-жүргізуші

-«Алтын сақа» танымдық сайысы бес бөлімнен тұрады.

«Табалдырық» бөлімінің сұрақтарына жауап берген 4 оқушы көрермендер арасынан іріктелініп алынады.

«Әудем жер» бөлімінде 4 оқушыға сұрақтар қойылады.

«Қозы көш» бөлімінде сұрақтарға жауап берген 3 оқушы қалады.

«Бел асар» бөлімінде сұрақтарға жауап берген 2 оқушы қалады.

«Жолайрық» бөлімінде барлық сұрақтарға жауап берген 1 оқушы қалады. Барлық сұрақтарға жауап беріп жеңіске жеткен сайыскер «Алтын көмбе» сұрағына жауап беруге шақырылады.

1. «Әудем жер»

Адамға құдай тағала не берді?

Жауап: Құдай тағала адамға еңбек қылып мал табарлық қуат берді.

Балаңды әуелі қалай алдайсың?

Жауап: Әуелі балаңды өзің алдайсың : «Әне,оны берем,міне мұны берем» деп.Басында балаңды алдағанға бір мез боласың.Соңыра балаң алдамшы болса,кімнен көресің?

Тіршілікте өзің жақсылық қылған кісің көп болса олар қайтер еді?

Жауап:Тірлікте өзіңнің жақсылық қылған кісің көп болса,кім құран оқымайды?Егер жаманшылықты көп қылған болсаң,балаңның оқыған құраны сені неге жеткізеді?

Абай бабамыз «Қартайған күнімде асырасын» деп бала тілеу неліктен бос сөз деп есептейді?

Жауап: Қартайған күнімде асырасын десең,ол а –бір бос сөз.Әуелі, өзің қаруың қайтарлық қартаюға жетісең,жоқ па? Екінші, балаң мейірімді болып,асырарлық болып туа ма,жоқ па? Үшінші, малың болса кім асырамайды? Малың жоқ болса қай асырау толымды болады?

2. «Қозы көш»

Құдайдан және не тілейсің?

Жауап: Және мал тілейсіңдер, неге керек қылайын деп тілейсіңдер?

Құдай тағала адам қуатын орнын тауып,сарып қылырлық не тіледі?

Құдай тағала адам қуатын сарып қыларды білерлік ғылым берді,оны оқымайсың.Ол ғылымды ұғарлық ақыл берді.Оны қайда жібергеніңді кім біледі?

Малды «иттікпен» тапса не болады.

Жауап: Малды иттікпен тапса да адамшылықпен жұмсаған ешбір қазақты көрмедім. Малды иттікпен тапса ,иттікпен айырылды.

3. «Бел асар»

Бай болудың жолдары қындай?

Жауап:Ерінбей еңбек қылса,түңілмей іздесе,орнын тауып істесе,кім бай болмайды?

Біреулер барында қаайтеді ,жоғында қайтеді?

Барында «баймын» деп мақтанады. Жоғында «маған баяғыда мал бітіп еді» деп мақтанады.

4. «Жолайырық»

Ғылымсыз нелер ғибадат орнына бармайды?

Жауап: Ғылымсыз оқыған намаз,тұтқан ораза,қылған қажылық ешбір ғибадат орнына бармайды.

5. «Алтын көмбе»

Мал таптың, байыдың.Сол малды сарып қылып не табу керек?

Жауап: Мал таптың, байыдың.Сол малды сарып қылып ғылым табу керек.Өзің таба алмасаң балаң тапсын. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ.

1-жүргізуші

Көп емес-ау саған артар міндетім,

Ең оңайы өзіңе-өзің жүр жетіп.

Бір өлеңін жатқа оқысаң Абайдың,

Сол болады еліңе еткен құрметің.

Осындай түрлі интеллектуалдық ойындар бала қиялын ғана дамытпай оқушылардың сабаққа деген қызуғышылығын арттырады. Бала өз мүмкіндіктерін ашып, жаңалыққа, бәсекелестікке ұмтылады.

Ойын - бұл еркін және өзіндік әрекет, ол баланың жеке қызуғышылығынан туады, белсенділігімен ерекшеленіп, шығармашылығын, жоғары сезімділігін көрсетеді. Ойында ғана баланың жеке қажеттілігі мен шектеулі мүмкіндіктері ашылады [4].

Интеллектуалдық ойын пән әрекетін күшейтіп, логикалық ойлауына, басқа адамдармен іскерлік қатынастарына әсер ететінін анықтайды.

Әдебиеттер тізімі:

1.Керімбаева Р. Ойын түрлері және оның ерекшеліктері // Бастауыш мектеп. - 2008, №3. Б. 11-12.

2.Мұхамеджанова Ә. Жеке тұлғаның танымдық белсенділігін қалыптастыру // Бастауш мектеп. - 2005, №1. Б. 20-22.

3.Адамтаева Г.А. Бастауыш сыныпта қолданылатын ойын түрлерінің маңызы // Бастауыш мектеп. - 2012, №2. Б. 18-20.

4.Резуанова Ғ.Қ., Шнайдер В.А. Қазақ тілі сабағында қолданылатын ойындар. Оқу - әдістемелік құрал. // - Павлодар: Павлодар университеті, 2006. Б. 45-46.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Исламдинова Сымбат Осkenовна
Общеобразовательная школа №6, город Каражал,
Карагандинская область, Республика Казахстан

Арунова Жанна Ануровна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

**ПУТИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ МЛАДШИХ
ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ИГРЫ**

Задачи учителя - используя различные методы обучения, в том числе игровые, систематически и целенаправленно развивать у детей подвижность и гибкость мышления. Поэтому в начальной школе должны быть заложены основы знания предмета. Для интеллектуального развития необходимо организовать учебные занятия в классе, чтобы дети сталкивались с ситуациями, когда их знания находятся в противоречии с новыми фактами.

Ключевые слова: интеллектуальное развитие, организация, интеллектуальные игры, познавательное, любознательное, логическое мышление.

Islamdinova Symbat
Secondary school No 6, Karazhal, Karaganda region, Republic of Kazakhstan
Arunova Zhanna

Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan

WAYS OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN DURING THE GAME

The teacher's tasks are to systematically and purposefully develop children's mobility and flexibility of thinking using various teaching methods, including games. Therefore, the basics of knowledge of the subject should be laid in primary school. For intellectual development, it is necessary to organize classroom classes so that children are faced with situations where their knowledge is in conflict with new facts

Keywords: intellectual development, organization, intellectual games, cognitive, inquisitive, logical thinking.

List of references:

1. Kerimbayeva R. Types of games and their features // Primary School. - 2008, No. 3. P. 11-12.
2. Mukhamedzhanova A. Formation of cognitive activity of the individual // Primary School. - 2005, No. 1. P. 20-22.
3. Adamtaeva G. A. significance of game types used in Primary Schools // Primary School. - 2012, No. 2. P. 18-20.
4. Rezuanova G. K., Schneider V. A. games used in Kazakh language lessons. Educational and methodical manual. // Pavlodar: Pavlodar university, 2006, P. 45-46.

ӘОК 378
ҒТАХР 14.35.07

Куспекова Инкара Куандыковна
Kuspekoval@qmu.kz

Жумабекова Айнұр Маратқызы
kirra_777@mail.ru

Шидловская Яна Юрьевна
Shidlovskaya@qmu.kz

Медешова Айгуль Турдыхановна
Medeshova@qmu.kz

«Қарағанды медицина университеті» КеАҚ
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Медешова Гүлбану Турдыхановна
gulbanu.1983@list.ru

«Болашақ» жоғары колледжі
Шымкент, Қазақстан Республикасы

ФАРМАЦИЯ МАМАНДЫҒЫ БОЙЫНША КӘСІБИ МОДУЛЬДЕРДЕГІ АРНАЙЫ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

Мақалада Фармация мамандығы бойынша кәсіби модульдердегі арнайы пәндерді оқытудың инновациялық әдістерінің бірі іскерлік ойын әдісін келтірген. Авторлар «Дәрі-дәрмектерді дайындау технологиясы және дәріханалардың қызметін ұйымдастыру», «Дәрілік заттардың сапасын бақылау және

стандарттау» модульдерінде рөлдік және іскерлік ойын элементтерін қолдана отыра, материалды тезірек және тиімді меңгеруге, дағдыларды меңгеруге, дәріхана ұйымында жұмыс істеуге қажетті кәсіби және жалпы құзыреттерді қалыптастыруға ықпал ететіндігін қарастырған.

Тірек сөздер: инновациялық білім беру, біліктілік, біріктірілген білім беру, пән аралық байланыс, рөлдік және іскерлік ойын.

Бүгінгі таңда еңбек нарығы болашақ мамандарға өте жоғары талаптар қойып, түлектердің кәсіби құзыреттілігін, бәсекеге қабілеттілігін және ұтқырлығын қалыптастыруды талап етеді.

Техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында (ТЖКБ) және жоғары оқу орындарының алдындағы маңызды міндет – кәсіби құзыреттілігі бар, білімі мен дағдыларын үнемі жаңартып отыруға дайын, сондай-ақ алған білімін кәсіби міндеттерді табысты шешу үшін қолдана алатын бәсекеге қабілетті маман дайындау.

Жұмыс берушілердің негізгі міндеті – кәсіптік білім беру ұйымдарының түлектерін даярлау сапасына және білім беру ұйымының осы талаптарға сәйкестігіне қойылатын талаптарды тұжырымдау. Қазіргі кәсіптік білім беру мазмұны мен жұмыс берушілердің талаптары негізінде әрбір түлектің кәсіби және жалпы құзыреттіліктерін меңгеру деңгейін арттыруға басты назар аударылады.

Осыған байланысты кәсіби модульдердің оқу пәндерін оқытудағы екпін таным процесіне ауысады, оның тиімділігі студенттің танымдық белсенділігіне толығымен байланысты. Жоғарыда аталған қасиеттерге ие мамандарды даярлау үшін оқу процесінде студенттің шығармашылық тұлғасын қалыптастыру және, ең алдымен, болашақ маманның өз мамандығына белсенді шығармашылық көзқарасын қалыптастыру үшін шығармашылық ізденіс атмосферасын құрудың маңызы зор. Оқу процесін жетілдіру және педагогикалық әдебиеттің кәсіби құзыреттілігін игеру үшін оқытудың белсенді әдістерін енгізу ұсынылады, олардың бірі іскерлік ойындар.

Техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында (ТЖКБ) және жоғары оқу орындарында білім алушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптар оқудың қол жеткізілген нәтижелерінде көрсетілген меңгерілген құзыреттерді көрсетеді [1].

Іскерлік ойын-бұл жұмыс процесін модельдеу, оны модельдеу, нақты өндірістік жағдайды жеңілдету. Бұл практикалық оқыту барысында теориялық материалды бекіту әдісі. Ойын технологиясының маңызды функциясы-студенттерді нақты кәсіби қызметке тән кәсіби мәселелерді, әлеуметтік-психологиялық және басқарушылық мәселелерді шешуге қосу. Студенттер әртүрлі лауазымдық және жеке рөлдерін жоғалтып, оларды игереді, белгілі бір жағдайда олардың мінез-құлқының орындылығымен танысады.

Ойын сабақтары білім алушылардың басқа адамдардың эмоционалдық реакциялары мен ұжымда туындайтын тұлғааралық жағдайларға сезімталдығын арттырады, сондай-ақ ойын оқу процесінде сабаққа қатысушылардың өздері туралы қабылдауы жақсарып қана қоймай, басқаларды қуанту қажеттілігін туындатады.

Ойын модельдеудің профильдік функциясы ойынға қатысатын әрбір адам ұжымдық әрекет механизмін дұрыс сезіну мүмкіндігіне ие болады. Ойындарда кері байланыс сигналдары (басқалардың бағалаулары мен реакциялары) неғұрлым сезімтал танылады, вербалды емес коммуникация құралдары саласындағы құзыреттілік өзектіленеді, сондықтан ойын технологиялары коммуникативті және психологиялық құзыреттілікті, кейде іскерлік қарым-қатынас этикасымен жеке мәдениетті жақсарту қажеттілігін тудырады.

Сабақта ойын технологияларын қолдану арқылы ақпаратты меңгеру дәстүрлі оқытуға қарағанда әлдеқайда тиімді. Мұнда, сонымен қатар, кәсіби ойлау шеңберінің кеңеюі және тыңдаушылардың шығармашылық әлеуетінің дамуы және практикалық дағдылар мен адамдармен жұмыс істеу дағдыларының дамуы, әлеуметтік тәжірибені меңгеру.

Ойын модельдеудің кәсіби функциясы ойынға қатысатын әрбір адам ұжымдық әрекет механизмін дұрыс сезіну мүмкіндігіне ие болады. Ойындарда кері байланыс сигналдары (басқалардың бағалаулары мен реакциялары) неғұрлым сезімтал танылады, вербалды емес коммуникация құралдары саласындағы құзыреттілік өзектіленеді, сондықтан ойын технологиялары коммуникативті және психологиялық құзыреттілікті, кейде іскерлік қарым-қатынас этикасымен жеке мәдениетті жақсарту қажеттілігін тудырады [2].

Сабақта ойын технологияларын қолдану арқылы ақпаратты меңгеру дәстүрлі оқытуға қарағанда әлдеқайда тиімді. Мұнда, сонымен қатар, кәсіби ойлау шеңберінің кеңеюі және тыңдаушылардың шығармашылық әлеуетінің дамуы және практикалық дағдылар мен адамдармен жұмыс істеу дағдыларының дамуы, әлеуметтік тәжірибені меңгеру.

«Дәрі-дәрмектерді дайындау технологиясы және дәріханалардың қызметін ұйымдастыру», «Дәрілік заттардың сапасын бақылау және стандарттау» модульдерінде рөлдік және іскерлік ойындар сияқты ойын технологиялары кеңінен қолданылады, олар студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Кез-келген өндірісте белгілі бір мамандар қызмет ететіні белгілі. Сондықтан да іскерлік ойын сабағына мамандардың рөлдері енгізіледі, мысалы, дәрігердің, өндірістік-рецептуралық бөлім фармацевті, рецептсіз босатылатын бөлімінің фармацевті, кассир, аға медбике және т.б. Іскерлік ойын барысында әрбір рөл үшін нақты белгілі мақсаттар қойылады, яғни маман ойын барысында не істеуі керек, неге қол жеткізуі керек. Өз кезегінде, бүкіл ойын тобының да мақсаты бар.

Мысалы, «Дәріханада өндірілетін дәрілік заттарды босату» тақырыбы бойынша іскерлік ойын элементтерімен әзірленіп, өткізілетін практикалық сабақта өндірістік дәріхана жұмысы имитацияланады.

Ойында рецепт қабылдау және дәрі-дәрмектерді босату бойынша дәрігер мен фармацевт рөлдері қамтылады, ал дәрігер мен фармацевт ретінде әрекет ететін студенттердің осы рөлдермен анықталған мақсаттары бар: дәрігер барлық ережелерге сәйкес рецепт жазып, ал фармацевт рецепт қабылдап, дәрі - дәрмекті науқасқа жіберуі керек. Сонымен бірге олар белгілі бір тақырыпты оқып жатқан студенттер болып қала береді және олардың ортақ мақсаты - рецепт ережелерін және дәрі-дәрмектерді босату тәртібін зерттеу.

Сонымен, бұл іскерлік ойынды интерактивті технология ретінде ерекшелендіретін топшілік, топаралық, пәнаралық өзара әрекеттесу жағдайында дамыған «шешімдер тізбегінің» болуы.

Кәсіби модульдер пәндері бойынша оқу процесі дәріхана ұйымдарындағы нақты практикалық іс-әрекетке барынша жақын. Әрбір практикалық сабақ үшін студенттерге арналған әдістемелік нұсқаулар әзірленеді және үйде сабаққа дайындалуда олар белгілі бір рөлді орындауға дайындалуда. Бұл олардан теориялық материалды сабақта нақты практикалық жағдайда қолдана білу үшін оны терең білуді талап етеді.

Әдетте, сабақта практикалық тапсырманы орындау бірнеше кезеңде жүзеге асырылады, олардың әрқайсысында студенттер белгілі бір рөлді орындайды. Сонымен қатар, сабақ барысында олар екі немесе үш рөлдің қызметін атқара алады. рөлдік және іскерлік ойындар барысында белгілі бір кәсіби құзыреттер (ПК2, ПК3) қалыптастыру міндеті қойылады.

Бұл мәселені шешу үшін әр білім алушыға сабақта ситуациялық тапсырмалар, жеке тапсырмалары бар карточкалар беріледі. Әдістемелік нұсқауларға сәйкес тапсырмаларды орындай отырып, студенттер теориялық материалды алған білімдерін пайдалана отырып, белгілі бір дағдыларға жаттығады.

Өзіндік жұмыс және ситуациялық есептерді шешу процесінде болашақ кәсіби қызметке қажетті қасиеттермен тәрбиеленеді, сабақтарда алған практикалық дағдылар мен дағдылар пысықталады. Бұл ойын формасы студентке өзінің кәсіби қызметінде қажет кәсіби құзіреттіліктерді игеруге және оларды кәсіби қызметке еліктейтін жағдайларда көрсетуге мүмкіндік беретін кәсіби модуль ретінде қарастырылуы мүмкін. Іскерлік ойын элементтері бар практикалық сабақтар сабақ барысында ойналатын жағдайларды сипаттайтын модульдердің негізгі тақырыптары бойынша өткізіледі.

Іскерлік ойын элементтерін пайдалана отырып өткізілетін сабақтар дәріханадағы жұмыс жағдайына мүмкіндігінше жақын пәнаралық байланыстарды тереңірек тексеруге мүмкіндік береді, ал студенттерге фармацевтиканың әртүрлі салаларындағы кәсіби іс-әрекеттер туралы толық түсінікті қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Іскерлік ойындар ұжымдық оқыту әдісі болып табылады. Ойын барысында ұжымдық пікір қалыптасады. Ойын барысында оның қатысушылары сабақты өткізудің әдеттегі әдісіне қарағанда нақты шындық мысалдарына негізделген ақпараттың көбірек көлемін игереді, оқу материалын меңгеру сапасы айтарлықтай артады.

Әдіс дамытуға мүмкіндік береді:

- А) қорланған теориялық білімдерін еркін пайдалана білу дағдылары;
- В) кәсіби мәселелерді түсіну және оларды шешу тәсілдерін табу дағдылары;
- С) кәсіби қызметті имитациялайтын жағдайларда проблемалық жағдайларды шешу үшін бар білімді өз бетінше немесе ұжымда пайдалана білу.

Сонымен қатар ойын ақыл-ой әрекетін белсендіреді, олардың шығармашылық мүмкіндіктерін кәсіби жағдайларды шешуге бағыттайды, болашақ мамандығына бейімделуге ықпал етеді, т.к. студенттерге кәсіптік құзіреттіліктерді қолдануды талап ететін ортақ тапсырма беріледі.

Ойын сабақтары барысында болашақ мамандардың кәсіби ғана емес, сонымен қатар кейбір жалпы құзыреттіліктері қалыптасады (БК 1-4).

Осылайша, оқу процесінде қолданылатын іскерлік ойындар материалды тезірек және тиімді меңгеруге, дағдыларды меңгеруге, дәріхана ұйымында жұмыс істеуге қажетті кәсіби және жалпы құзыреттерді қалыптастыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 604 бұйрығы. Өзгерту күні 23.07.2021 <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669/history>

2. Төлебаев Е.А., Құспекова И.К., Лосева И.В., Шидловская Я.Ю., Медешова А.Т., Оразбаева П.З. «Фармакогнозия» пәнін оқытуда ғылыми-бағытталған оқытуды қолдану // қазіргі заманның өзекті мәселелері. – 2021. - № 2 (32). – Б.116-121.

РЕЗИЮМЕ / RESUME

**Қуспекова Инкара Қуандықовна, Жумабекова Айнұр Маратқызы
Шидловская Яна Юрьевна, Медешова Айгуль Турдыхановна
Медицинский университет Караганды, Караганда, Республика Казахстан
Медешова Гульбану Турдыхановна
Высший колледж «Болашақ», Шымкент, Республика Казахстан
ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ
СПЕЦИАЛЬНЫХ ДИСЦИПЛИН ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ МОДУЛЕЙ
ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ ФАРМАЦИЯ**

В статье рассматривается подход к реализации межпредметных связей в области преподавания на специальных дисциплинах профессиональных модулей. На модулях «Технология изготовления лекарств и организация деятельности аптек» и «Контроль качества и стандартизация лекарственных средств» используются такие игровые технологии как ролевые и деловые игры, которые в наибольшей степени способствуют формированию у студентов профессиональной компетентности

Ключевые слова: инновационные методы обучения, компетенции, интеграция, межпредметные связи, ролевые и деловые игры

**Kuspekova Inkara, Zhumabekova Aynur
Shidlovskaya Yana, Medeshova Aigul
Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Medeshova Gulban
«Bolashak» Higher College, Shymkent, Republic of Kazakhstan
INNOVATIVE METHODS OF TRAINING IN TEACHING SPECIAL DISCIPLINE PROFESSIONAL
MODULE ON SPECIALIZATION OF PHARMACY**

The article discusses an approach to the implementation of interdisciplinary connections in the field of teaching in special disciplines of professional modules. The modules «Manufacturing technology of medicines and organization of pharmacies 'activities» and «Quality control and standardization of medicines» use such game technologies as role-playing and business games, which to the greatest extent contribute to the formation of students' professional competence

Keywords: innovative teaching methods, competencies, integration, interdisciplinary connections, role-playing and business games.

List of references:

1. Order of the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2018 No. 604 on approval of State mandatory standards of education of all levels of Education. Change date 23.07.2021 <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669/history>

2. Tolebaev E.A., Kuspekova I. K., Loseva I. V., Shidlovskaya Ya. Yu., Medeshova A. T., Orazbayeva P.Z. application of scientific-oriented teaching in teaching the discipline «Pharmacognosy» // actual problems of modernity. – 2021. - № 2 (32). – P.116-121.

Туницкая Марина Николаевна
TunickayaM@qmu.kz

Райнгардт Елена Анатольевна
Elena-Rayngardt@mail.ru

Радынская Ольга Николаевна
olgaradynskaya@mail.ru

**НАО «Медицинский университет Караганды»
Караганда, Республика Казахстан**

АДАПТИВНАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА

В данной статье авторы раскрывают такие понятия как, «Адаптивная физическая культура», «Адаптивный спорт» и важность занятия этими видами деятельности для социальной и физической реабилитации людей с ограниченными возможностями.

Ключевые слова: адаптивная физическая культура (АФК), адаптивный спорт, лечебная физическая культура (ЛФК), инвалидность, реабилитация, социализация, адаптация.

Укрепление здоровья граждан играет важную роль в жизни общества и государства в целом. Для здоровой нации создается множество условий для занятий любыми видами спорта. Но не стоит забывать и о том, что существуют люди с ограниченными возможностями здоровья, которые также нуждаются в помощи и поддержке со стороны общественности. И наше государство не обходит их стороной, развивая адаптивную физическую культуру, как особую помощь в укреплении здоровья лиц с различными нарушениями в развитии.

Во всем мире рост инвалидности среди населения связан с ухудшением экологии, увеличением транспортных потоков, усложнением производственных процессов и другими причинами. Инвалидность представляет собой социальный феномен, и поэтому каждое государство формирует социальную и экономическую политику в отношении инвалидов.

Исходя из потребности у людей с отклонениями в состоянии здоровья, появилась адаптивная физическая культура (АФК), которая помогает компенсировать, а иногда и восстановить физические и интеллектуальные способности, способствует повышению функционального состояния организма, улучшению физических качеств, психоэмоциональной устойчивости и адаптационных резервов организма человека. И самое главное – АФК помогает интеграции инвалида в общество.

Адаптивная физическая культура понятие молодое, в отличие от лечебной физической культуры (ЛФК). Если ЛФК это метод и средство реабилитации, который использует методики физического воспитания, то АФК – это скорее средство реабилитации и социализации, которое подразумевает физическое воспитание, физическую культуру инвалидов и лиц с ограничениями здоровья, а так же спортивное направление (адаптивный спорт).

Обе дисциплины опираются на теорию и методику физической культуры, однако ЛФК больше оперирует медицинскими понятиями такими как «лечение», «физическая реабилитация», «выведение в ремиссию», тогда как АФК спортивными и педагогическими – «социальная реабилитация», «компенсация утраченных функций», «самореализация».

АФК является не только средством лечения или профилактики конкретных болезней, сколько одной из форм, полноценной жизни человека и его адаптации к состоянию инвалидности. Адаптивный спорт, адаптивная физическая культура ставят задачи максимального включения человека в социум, дают общение, развлечение, активный отдых и другие формы нормальной человеческой жизни.

Спорт имеет силу изменить мир.

Он имеет право вдохновлять, он имеет право, как ничто другое, объединять людей...

Спорт может создать надежду, где когда – то было только отчаяние...

Он смеется в лицо всем видам дискриминации».

Нельсон Мандела

В процессе занятий АФК у людей с ограниченным здоровьем формируется комплекс специальных знаний, двигательных умений и навыков; развиваются физические и психические качества; повышаются функциональные возможности организма; развиваются оставшиеся в наличии двигательные возможности.

Основная цель АФК как вида физической культуры – максимально возможное развитие жизнеспособности человека, имеющего устойчивые отклонения в состоянии здоровья или инвалидность, за счет обеспечения оптимального режима функционирования отпущенных природой и имеющихся в наличии (ставшихся в процессе жизни) его телесно – двигательных характеристик и духовных сил, их гармонизации для максимально возможной самоактуализации в качестве социально и индивидуально значимого субъекта, в формировании у занимающихся осознанного отношения к своим силам и уверенности в них; готовности к выполнению физических нагрузок и потребности в систематических занятиях физическими упражнениями.

АФК направлена на решение таких задач:

- сформировать психологические и психические реакции пациента на заболевание;
- обучить пациента умению использовать комплекс спортивных упражнений;
- научить самостоятельному применению средств для реабилитации;
- восстановить временно утраченные функции;
- поддержать стабильное состояние психики;
- совершенствовать те функции, которые разрушены на длительный срок;
- ориентировать на применение естественных средств, ускоряющих выздоровление организма.

АФК необходимо начинать заниматься с момента рождения ребенка или обнаружения патологии, первостепенное внимание уделяется задачам коррекции основного дефекта, сопутствующих заболеваний и вторичных отклонений, выработке компенсаторных механизмов осуществления жизнедеятельности и профилактической работе. Здесь огромное значение приобретают межпредметные связи, когда осуществляется освоение двигательных действий и понятий. Происходит умственное, нравственное, эстетическое, трудовое воспитание. Важен этот компонент АФК и в случае приобретенной патологии или инвалидности, когда человеку приходится заново обучаться важным умениям и навыкам (ходьбе на протезах, пространственной ориентации в случае потери зрения и т.д.).

В настоящее время в развитии АФК отмечается возрастание роли государства. Это проявляется, прежде всего, в государственной поддержке спорта среди людей с ограниченными возможностями, финансировании системы подготовки спортсменов – инвалидов. На данном этапе как можно большего числа инвалидов в занятия физической культурой и спортом стало приоритетным в нашей стране. Занятия АФК создают психические установки, необходимые для успешного воссоединения инвалидов с обществом и участия в полезном труде. Применение средств ФК и С является эффективным, а в ряде случаев единственным методом физической реабилитации и социальной адаптации

Список литературы:

1. Артамонова Л.Л. Лечебная и адаптивно – Оздоровительная физическая культура / Л.Л. Артамонова, О.П.Панфилов, В.В.Борисова. - М.: Владос – Пресс.2010. – 627 с.
2. Евсеев С.П. Адаптивная физическая культура: Учебное пособие / С.П.Евсеев. - М.: Советский спорт. 2005- 240 с.
3. Фильчаков С.А., Чернышова И.В., Шлемова М.В., Егорычева Е.В. Адаптивная физическая культура в жизни инвалидов // Международный журнал экспериментального образования. - 2014. -№ 7-2. - 87 с.
4. Андрияшина Т.В. Адаптивная физическая культура в комплексной реабилитации и социальной интеграции лиц с ограниченными возможностями здоровья: Учебное пособие. Екатеринбург: Изд – во РГППУ, 2019. 158 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Туницкая Марина Николаевна, Райнгардт Елена Анатольевна

Радынская Ольга Николаевна

«Қарағанды медицина университеті» КеАҚ

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БЕЙІМДЕЛГЕН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ

Бұл мақалада авторлар «Бейімделген дене шынықтыру», «Бейімделген спорт» сияқты ұғымдарды және мүгедектер жандарды әлеуметтік және физикалық оңалту үшін осы іс-шаралармен айналысудың маңыздылығын ашады.

Тірек сөздер: бейімделген дене шынықтыру (БДШ), бейімделген спорт, емдік дене шынықтыру (ЕДШ), мүгедектік, оңалту, әлеуметтену, бейімделу.

Tunitskaya Marina, Reinhardt Elena, Radynskaya Olga

«Medical University of Karaganda» NCJSC

Karaganda, Republic of Kazakhstan

ADAPTIVE PHYSICAL EDUCATION

In this article, the authors reveal such concepts as «Adaptive physical culture», «Adaptive sports» and the importance of engaging in these types of activities for the social and physical rehabilitation of people with disabilities.

Key words: adaptive physical culture (APE), adaptive sports, remedial physical culture (exercise therapy), disability, rehabilitation, socialization

List of references:

1. L.L. Artamonova -Лечебная и адаптивно – Оздоровительная физическая культура / L.L. Artamonova, O. P. Panfilov, V. V. Borisova. - М.: Владос – Пресс.2010. – 627р.
2. S.P. Evseev - Адаптивная физическая культура : Tutorial / S.P. Evseev. - М.: Советский спорт. 2005. - 240 p.
3. S.A. Filchakov, I.V. Chernyshova, M.V.Shlemova, E.V. Egorychева Адаптивная физическая культура в жизни инвалидов // Международный журнал экспериментального образования. - 2014. -№ 7-2. - 87 p.
4. T.V.Andryukhina Адаптивная физическая культура в комплексной реабилитации и социальной интеграции лиц с ограниченными возможностями здоровья: Tutorial. Yekaterinburg: publishing house. - РГППУ, 2019. 158 p.

УДК 159.99

МРНТИ 15.01.07

Никифорова Ольга Владимировна

agir2754@mail.ru

Таликова Галия Тюляковна

talikova_galya@mail.ru

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Қарағанда, Республика Қазақстан

ЦЕННОСТИ В ПРОЦЕССЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЧЕЛОВЕКА С СОВРЕМЕННЫМ МИРОМ

(философско-психологический аспект проблемы)

Данная статья посвящена теоретическому анализу понятия ценности с разных научных точек зрения, что открывает возможность многоаспектного видения проблемы в философско-психологическом аспекте.

Ключевые слова: ценность, смысловые образования, модель должного, образ мира, личная самоотжественность, актуальные мотивы, персонализация, источник смыслообразования.

В современном обществе возникает потребность личностного осознания не только того, ради каких целей совершаются социально-экономические процессы, но и какое значение, какую ценность они представляют для бытия конкретной личности, для возможности ее самореализации.

Категория ценности раскрывает один из существенных моментов универсальной связи в макросистеме «Человек-мир». Поэтому семантическая интерпретация дефиниции ценности находит свое отражение в философии, этике, эстетике, социологии, психологии и других науках – безусловно, понятие «ценность» является междисциплинарным. Но вместе с тем на сегодняшний день проблема ценностей остается одной из малоразработанных областей и, как отмечает Д.А.Леонтьев, в научной литературе «фактически все кардинальные вопросы общей теории ценностей являются дискуссионными» [1, 15].

Нельзя не отметить, что глубокие традиции в постановке и исследовании проблемы ценности существуют в философии.

Способ перехода от философской категории ценности к построению предмета психологии задается характером философского анализа ценностей. И это объяснимо: философские и психологические аспекты видения проблем, явлений связаны между собой не только генетически, но и содержательно, поскольку психология зародилась и первое время развивалась в недрах философии как ее составная часть.

Создавая свой «образ мира», «вычерпывая» из объективной реальности, человек согласовывает свою деятельность и свое видение «картины мира» с той совокупностью ценностных представлений, которые выполняют роль ориентации его в действительности, соответствующим образом координируя его жизнедеятельность.

Эту же роль способны выполнять и ценностные характеристики предметов, производимых человеком или вовлекаемых в сферу его жизнедеятельности. Определяя их объектами своих интересов, индивид соответствующим образом направляет свою деятельность.

Поэтому нам представляется необходимым подчеркнуть, что само явление ценности выступает «феноменами двух родов»: складывающимися в сознании человека представлениями о ценности и ценностными характеристиками противостоящих человеку предметов. «На самом деле, замечает О.Г.Дробницкий, - это два полюса одного и того же соотношения: отношения между человеком и предметом».

Можно констатировать, что категория ценности отражает единство субъекта и объекта, которые составляют абсолютную предпосылку ценностного отношения и ценности как его момента. Предмет же, взаимодействие с которым в практической деятельности только прогнозируется конкретной личностью как потенциальное, проявляет себя как та возможность, что еще не «выплеснулась» из предмета, но прогностически заявлена. Это несомая предметом нереализованная возможность и выступает как его ценность.

Таким образом, именно «возможность» как понятие, соотнесенное с категорией предвосхищения, прогнозирования («возможность – новая реальность») видится нами определяющим в философско-психологической системе взглядов на проблему ценности.

В общепсихологической науке отсутствует единый взгляд на понятие ценность. Но тем и значимо для нас существование этих разных точек зрения, поскольку, мы полагаем, открывается возможность многоаспектного видения исследуемой проблемы.

Так, Б.В.Зейгарник и Б.С.Братусь главным в понимании сути личности и системы ее ценностей видят совокупность смысловых связей субъекта [2].

Ценность, «выступает как осознанный и принятый человеком общий смысл его жизни» [2, 119]. С точки зрения авторов, именно ценности как общие смысловые образования являются «основными конституирующими единицами личности и определяют главные и относительно постоянные отношения человека к миру, другим людям и самому себе». Определяя ценности как «ядро личности», Б.В. Зейгарник и Б.С.Братусь подчеркивают, позиция человека в мире «задается системой общих смысловых образований в форме их осознания – личностных ценностей» [2, 122].

Поэтому именно ценности человека в виде осознанных и принятых им общих смыслов жизни определяют не прагматическую, а нравственную, смысловую сторону любой деятельности – то есть то, насколько правомерны сложившиеся в данной деятельности отношения между мотивами и целями, целями и средствами их достижения. Регуляция любого вида деятельности с позиции нравственной оценки детерминирована у личности степенью осознанности ею общих смысловых

образований – именно они переводят деятельность в нравственно-ценностный план. И поэтому Б.В. Зейгарник и Б.С.Братусь считают, что «подлинная ценность должна быть всегда обеспечена «золотым запасом» соответствующего смысла, в противном случае она девальвируется до уровня простой декларации» [2, 119].

Г.Л.Будинайте Т.Н.Корнилова считают, что «личностными ценностями становятся те смыслы, по отношению к которым субъект самоопределяется» [3, 99]. Предполагается, что ценности опосредуют переход на более высокий уровень личностных структур тех смысловых образований, которые могли и до этого выступать в качестве значимых психических регуляторов деятельности и общения субъекта, но приобретают ценностный статус только при обращении его личностных усилий на свою смысловую сферу, на собственное «Я».

При трансформации смысловых образований в ценности мыслится возникновение у субъекта специальной активности одновременно познавательного и личностного характера, «так как в ней трудно развести отдельно когнитивные и личностные усилия по освоению человеком своего внутреннего мира» [3, 100].

Рассматривая ценность как разновидность убеждения, М.Рокич определяет ее как устойчивое убеждение в том, что определенный способ поведения или конечная цель существования предпочтительнее с личной или социальной точек зрения, чем противоположной или обратный способ поведения. Это дает ему основание различать два класса ценностей: терминальные (ценности-цели) и инструментальные (ценности-средства). Кроме того, в представлении М.Рокича индивидуальные ценности выполняют функцию согласования между собой потребностей личности и потребностей общества – они являются «равнодействующей внутренних психологических и внешних социологических сил, действующих на индивида».

В.Франкл вводит представление о ценностях как «смысловых универсалиях, кристаллизовавшихся в результате общения типичных ситуаций, с которыми обществу или человеку пришлось сталкиваться в ситории» [4, 12]. Концептуальным источником ценности, по В.Франклу, является смысл, который должен находиться впереди бытия, и его основная функция – «смысл смысла – задавать темп бытию». В нахождении смыслов человеку помогает совесть, которую В.Франкл определяет, как «орган смысла». Ее можно определить, - отмечает он, как способность обнаружить тот единственный и уникальный смысл, который кроется в любой ситуации [4, 38]. Совесть помогает человеку найти даже такой смысл, который противоречит сложившимся ценностям, когда, эти ценности уже не отвечают быстро изменяющейся ситуации. Именно так, по В.Франклу, зарождаются новые ценности: «Уникальный смысл сегодня – это универсальная ценность завтра» [4, 56]. Нахождение смысла, по В.Франклу, - это промежуточная цель конечная же – осуществление смысла. И поэтому он утверждает: осуществляя смысл своей жизни, тем самым человек осуществляет сам себя.

Вот почему мысль В.Франкла о том, что «мы живем в век распространяющегося все шире чувства смыслоутраты» [4, 39] чрезвычайно актуально сейчас – тем более, если эту мысль спроецировать как процесс обучения и воспитания. «В такой век воспитание должно быть направлено на то, чтобы не только передавать значения», но и «становиться воспитанием ответственности». А быть ответственным, по В.Франклу, - «значит быть селективным, быть избирательным», то есть «научиться различать, что существенно, а что нет, что имеет смысл, а что нет, за что отвечать, за что нет» [4, 39].

Д.А.Леонтьев в исследовании структурной организации смысловой сферы личности выявляет шесть ее составляющих, среди которых (наряду с личностным смыслом, смысловой установкой, мотивом, смысловым конструктом и смысловой диспозицией) называет и личностные ценности. Эти «разновидности смысловых структур» выступают, по мнению автора, как функционально различные элементы смысловой сферы личности и отнесены к трем уровням ее организации. К высшему из них относятся личностные ценности, «являющиеся неизменным и устойчивым в масштабе жизни субъекта источником смыслообразования, автономным по отношению к их конкретной ситуации взаимодействия субъекта с миром» [1, 20]. Именно они выступают наиболее существенной содержательной характеристикой смысловой сферы личности, ее «ядром», «основой», обеспечивают целостность и преемственность индивидуального развития, «личную самоидентичность».

Этот особый статус личностных ценностей обусловлен прежде всего тем, что они выступают связующим звеном между жизнедеятельностью конкретной личностью и жизнедеятельностью социальных общностей, частью которых она является. И механизм становления личностных ценностей можно охарактеризовать как интериоризацию личностью общественных ценностей. Нам кажется, что понятие «персонализация» более адекватно передает процесс перехода ценностей

наиндивидуальных в индивидуальные. Ясно, однако, что всякая обще значимая ценность становится действительно значимой только в индивидуальном контексте.

Личностные ценности, по Д.А.Леонтьеву, формируясь, как и потребности в индивидуальном опыте субъекта, тем не менее, отражают не столько динамику самого индивидуального опыта, сколько «инвариантные аспекты социального и общечеловеческого опыта, присеваемого индивидом» [1, 19].

Таким образом, мотивы конкретной деятельности отражают как ее абсолютную необходимость и значимость (под углом зрения ценностей), так и актуальную необходимость (под углом зрения потребностей).

Д.А.Леонтьев делает вывод о том, что «личностные ценности – это более или менее осознаваемая «модель должного» (желательного), отражающая опыт жизнедеятельности социальной общности, присвоенная и интериоризированная субъектом в процессе его участия в общественной практике, указывающая направление желательного преобразования действительности субъектом и выступающая имманентным источником жизненных смыслов, которые объекты и явления действительности приобретают в контексте должного» [1, 22].

Мы полагаем необходимым подчеркнуть: авторы, к чьим представлениям о ценности мы обращались, выявляют закономерности и определяют своеобразие природы ценностей. Но, кроме традиционного отражения и интериоризации практически никто не ставит задачу выявления механизма образования ценности.

Решение этой задачи О.М.Красноярцева предлагает искать в анализе тех психических явлений, которые обуславливают избирательность деятельности. Она исходит из предположения о том, что в процессе деятельности формируются два различных вида смыслов, имеющих отличную друг от друга детерминацию [5].

За смыслами первого вида стоит такая образующая как актуальный мотив – именно он определяет детерминацию смыслов этого типа.

Первый вид смыслов представляет собой те смыслы, «в которых устанавливается значимость предмета по отношению к уже актуальным потребностям и мотивом, вызвавшим деятельность» [5, 15].

Смыслы второго рода возникают на основе «открываемой в предмете возможности организовать новую деятельность, отвечающую более высокому по рангу потребностям в иерархии всей системы потребностей личности» [5, 16]. Этим и дифференцируются «смыслы» и «ценности» - за ними стоят разные источники активности.

Если мысли порождаются актуальными потребностями и актуальными мотивами, то ценности актуализируют потребность, выступая и как мотив их реализации в деятельность.

Качества предметов, способные удовлетворять актуальные потребности (смыслы) и качества, дающие возможность перехода к творческой деятельности (ценности), взаимосвязаны. Это обусловлено тем, что смыслы и ценности – это два различных качества одного и того же предмета. В то же время взаимосвязь и единство смыслов и ценностей сопряжены с их диалектической противоположностью – борьбой внутри смысловых образований двух родов: именно это противоборство являет собой борьбу «нового» и «старого», устойчивого и подвижного, произвольного и произвольного. Эта борьба двух противоположных движений внутри одного единого и определяет диалектику развития деятельности «поверх барьеров», «за пределами заданного», «за рамками ситуации» - деятельности творческой.

Смыслы («зачем мне предмет нужен») и ценности («что я могу с этим предметом сделать») организуют деятельность с тенденцией к устойчивости в определенном направлении – либо деятельность адаптивного порядка, либо сверхадаптивную, сверхнормативную («безразмерную» как и сами возможности), ориентированную на развитие, как и всякий переход возможностей в действительность.

Каждый предмет, аккумулируя в себе массу различных возможностей для действующей личности, открывается либо в своем функциональном смысле, как способности удовлетворить актуальную потребность; либо как возможность реализовать посредством него потенциальную потребность.

В контексте нашего размышления для нас важно задаться вопросом: что же в процессе взаимодействия человека с современным миром детерминирует его ориентацию на открытие в предмете только смысла (полезности) или ценности (возможности)? Можно полагать, что это зависит от базальных ценностей, определяющих для конкретного человека выбор того способа развития действительности, в которой он живет и действует и которую сам формирует, открывая для себя новые смыслы и ценности, новые связи и новые возможности.

Список литературы:

1. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции. // Вопросы философии. – 1996. - № 3.
2. Зейгарник Б.В., Братусь Б.С. К проблеме смысловых образований личности. // Очерки психологии аномального развития личности. – МГУ, 1980.
3. Будинайте Г.Л., Корнилова Т.В. Личностные ценности и личностные предпочтения субъекта. // Вопросы психологии. – 1993. - № 5.
4. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: 1990.
5. Краснорядцева О.М. Регуляция мыслительной деятельности на стадии генициации. Автореферат кан.психолог.наук. – М.: 1986.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Никифорова Ольга Владимировна

Таликова Галия Тюляковна

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

АДАМНЫҢ ҚАЗІРГІ ӘЛЕММЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚТАР (мәселенің философиялық және психологиялық аспектілері)

Бұл мақала әртүрлі ғылыми тұрғыдан құндылық ұғымын теориялық талдауға арналған, бұл мәселені философиялық және психологиялық тұрғыдан көп өлшемді көру мүмкіндігін ашады.

Тірек сөздер: құндылық, мағыналық білім, тиісті модель, әлем бейнесі, жеке өзіндік сәйкестілік, өзекті мотивтер, даралау, мағынаны қалыптастыру көзі.

Nikiforova Olga, Talikova Galiya

Akademi «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan

VALUES IN THE PROCESS OF HUMAN INTERACTION WITH THE MODERN WORLD (PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECT OF THE PROBLEM)

This article is devoted to the theoretical analysis of the concept of value from different scientific points of view, which opens up the possibility of a multidimensional vision of the problem in the philosophical and psychological aspect.

Keywords: value, semantic formations, «model of due», image of the world, “personal identity», actual motives, personalization, source of meaning formation.

List of references:

1. Leontiev D.A. Value as an interdisciplinary concept: the experience of multidimensional reconstruction. // Questions of philosophy. – 1996. - № 3.
2. Zeigarnik B.V., Bratus B.S. On the problem of semantic formations of personality. // Essays on the psychology of abnormal personality development. - Moscow State University, 1980.
3. Budinaite G.L., Kornilova T.V. Personal values and personal preferences of the subject. // Questions of psychology. – 1993. - № 5.
4. Frankl V. Man in search of meaning. - M.: 1990.
5. Krasnoryadtseva O.M. Regulation of mental activity at the stage of initiation. Abstract of the kan. psychological sciences. - M.: 1986.

УДК 378

МРНТИ 14.35.07

Храпченков Владимир Георгиевич

vgh53@yandex.ru

Посухова Екатерина Александровна

ekaterina.posuhova@yandex.ru

Новосибирский государственный педагогический университет

Новосибирск, Российская Федерация

ИННОВАЦИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА (АНГЛИЙСКИЙ) И ОЦЕНКЕ РЕУЛЬТАТОВ ЕГО ОСВОЕНИЯ

Статья посвящена изучению эффективности и практической ценности новых методов обучения английскому языку. Авторами рассматриваются различные современные технологии, которые активно используются в процессе обучения иностранному языку, а также оценке результатов его освоения.

Ключевые слова: инновации в преподавании иностранного языка, методика, оценка результатов обучения, образование, подходы к преподаванию.

Образование XXI века призвано решать задачу развития личности с активным отношением к действительности, способной адекватно реагировать на быстро меняющиеся условия жизни, обладающей критическим мышлением, готовой воспринимать окружающий мир во всех его гранях, стремящейся через самореализацию к преобразованию действительности.

Современные учащиеся ВУЗов должны владеть иностранным языком не только для решения коммуникативных задач в ситуациях личного общения и в условиях академической мобильности, когда многие обучающиеся принимают участие в различных международных образовательных программах, но и в процессе их последующей профессиональной деятельности.

В переходный период, который сейчас переживает российское образование, когда ориентиры определены, а сама система образования еще не перестроилась, преподавателю крайне важно определить методы обучения иностранным языкам, поскольку в современном быстро меняющемся мире с каждым годом создаются новые более эффективные и многозадачные инструменты и технологии. Люди подчинили прогресс, направив его в сторону развития передачи и обработки информации. Каждый может найти то, что необходимо, не теряясь в огромном количестве данных, использовать информацию в своих целях и главное - обмениваться ей между собой.

В связи с этим, специалистам многих профессий приходится осваивать современные методы их работы, ежегодно повышая свою квалификацию. Как никогда ранее, этот вопрос стал очень актуальным в сфере образования. Педагогам пришлось в скоростном режиме изучать правила использования цифровых технологий.

Помимо этого, с каждым годом в руках преподавателя увеличивается количество ресурсов, которые подстраиваются под новое поколение учащихся и к ситуации в мире. Также произошло и в 2020 году, произошёл «переворот» в методике преподавания.

Сейчас уже никого не удивляют онлайн-курсы, система дистанционно-заочного обучения, онлайн-тестирование, видео-лекции.

Каждый преподаватель должен уметь грамотно и с интересом доносить знания, которыми он обладает. Поэтому в системе образования важно не только рассказать, но и сделать это запоминающимся, чтобы обучающиеся сохраняли интерес к образованию, стремились самостоятельно познавать и узнавать что-то новое для себя, ежедневно совершенствуясь.

Современные подростки и студенты ВУЗов используют свои персональные гаджеты ежедневно и почти ежеминутно. Их нервная система адаптировалась к быстрому поиску информации, которую они могут использовать в тот же момент. Своеобразная система: нашёл-применил. Для такого типа проблемы была разработана система опережающего обучения, позволяющая студентам работать и осваивать знания по тому принципу, к которому они привыкли: быстро и с пользой. Например, изучая английский язык, студентам нет необходимости носить с собой огромный словарь, чтобы посмотреть перевод новых слов, достаточно зайти в приложение, набрать слово и через две секунды можно проверить употребление этого слова в сочетаниях, послушать произношение и записать в электронный словарь для дальнейшего запоминания.

Какова же эффективность и практическая ценность новых методов обучения? Наиболее распространённой формой организации дистанционного образования являются: видео-лекции, видеоконференции и форумы. Большая часть вузов нашей страны в 2020 году смогла найти способы записи или проведения лекций в таком формате. Лекции были представлены в онлайн форме, когда они велись в режиме прямой трансляции, а также в режиме офлайн - когда запись производилась заранее [2].

Запись лекций могли производить, используя исключительно веб-камеру и микрофон. Но также были популярны записи на профессиональное оборудование для более яркой и чёткой картинки видео и хорошего качества звука. Данные факторы очень важны при проведении лекций в подобном формате, так как студенты не имеют возможности переспросить или подойти ближе к доске.

При изучении английского языка чрезвычайно важно слышать произношение, интонацию преподавателя, а также объяснение грамматического материала, который предложен в простом для усвоения формате.

Одной интересной формой проведения видео-лекции считается скринкаст, что представляет собой запись экрана докладчика. Очень удобно излагать материал в подобной технике, так как на презентации или в любом другом формате можно наглядно его представить, при этом не обязательно

видеть докладчика, достаточно будет использовать звуковую дорожку (аудиозапись). Такой способ записи экономит и физические и денежные ресурсы.

Интересным инструментом в руках некоторых преподавателей оказался графический планшет, который можно было использовать как обычную меловую доску, выводя информацию на экран просто рисуя на нём. Данный гаджет являлся отличным дополнением для видеоконференций и лекций [3].

Важной особенностью является также то, что существует выбор методики проведения занятий и лекций. Они могут проходить в едином времени, а могут быть разделены таким образом, что студенты и их педагог в реальном времени не пересекаются. Такой способ возможен только при обучении на дистанции.

Следовательно, при проведении подобных занятий единственным условием их успешной реализации является возможность пользования удалённым доступом (например, на онлайн-платформах студентов можно «поместить» в отдельные комнаты для составления ситуативных диалогов на английском языке, при этом, не прерывая занятие).

Базовым методом контроля знаний у студентов, находящихся на дистанционном обучении, оказалось - онлайн-тестирование. Можно ли считать такой способ оценки знаний объективным?

Ответ неоднозначный. Общепринятым считается, что объективно оценивать знания у учащихся в условиях удалённого обучения невозможно. Думаю, что многие согласятся с подобным высказыванием, так как обучающиеся не будут выполнять задания, используя исключительно собственную память и интеллект, поэтому используются классические онлайн-тесты с множественными или единственным правильными вариантами ответов и ограничением по времени. Такие ответы не нужно проверять (их проверяет сама система), а также давать лишнее время на выполнение контрольных заданий [1].

В системе образования уникальной является технология перспективно-опережающего обучения, автором которой является С.Н. Лысенкова.

Основная идея данной методики - снизить нагрузку некоторых традиций и инноваций в преподавании иностранных языков разделов образовательной программы на учащихся, постепенно вводя их в учебный процесс по опережающему типу. То есть тема следующего занятия изучается заранее небольшими порциями - тезисами уже на настоящем. Ученики и студенты обмениваются мнениями, таким образом, обучая друг друга в группе. У них развивается логическое мышление путём рассуждений и доказательств. Обучающиеся учатся мыслить самостоятельно, в результате самостоятельно преобразуя информацию в выводы, которые с лёгкостью запоминаются ими. Данная технология основана на внимании, понимании причинно-следственных связей.

Итак, можно сделать вывод, о том, что требования, предъявляемые современным обществом к результатам образования, существенно меняют подходы к образованию и его цели. Целью современных инновационных методик преподавания иностранного языка по сути становится развитие личности. В условиях, когда образовательные учреждения должны решать задачу развития личности с активным отношением действительности, их важнейшей задачей становится поиск и использование таких современных методик обучения, которые бы обеспечивали процессы самообразования, самопознания личности.

Список литературы:

1. Дорофеев А.С., Сосинская С.С. Модели обучающего курса в разработке систем дистанционного обучения. Из серии: Прикладная информатика. Научные статьи / А.С.Дорофеев, С.С.Сосинская. – М.: Издательство Синергия, 2007. – 13 с.
2. Крук Б.И., Журавлева О.Б. Использование видео в дистанционном обучении: для преподавателей и учителей / Б.И.Крук, О.Б.Журавлева. – 2-е изд. – М.: Издательство Издательские решения, 2017. – 150 с.
3. Лысенкова С.Н. Методом опережающего обучения: книга для учителя: из опыта работы / С. Н. Лысенкова. – М.: Издательство Просвещение, 1988. – 192 с.
4. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В. Теория и практика дистанционного обучения: учеб. пособие для студ. высш. пед. учебн. заведений / Е.С.Полат, М.Ю.Бухаркина, М.В.Моисеева, под ред. Е.С.Полат. – М.: Издательский центр Академия, 2004. – 416 с.
5. Полат Е.С., Петров А.Е., Моисеева М.В. Педагогические технологии дистанционного обучения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.С.Полат, М.В.Моисеева, А.Е.Петров; под редакцией Е.С.Полат. – М.: Издательство Академия, 2008. – 392 с.
6. Шарипов Ф.В., Ушаков В.Д. Педагогические технологии дистанционного обучения: учебное пособие / Ф.В.Шарипов В.Д.Ушаков; под редакцией Е.В.Комарова. – М.: Издательство Университетская книга, 2016. – 304 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Храпченков Владимир Георгиевич
Посухова Екатерина Александровна
Новосибирск мемлекеттік педагогикалық университеті
Новосибирск, Ресей Федерациясы
ШЕТ ТІЛІН (АҒЫЛШЫН) ОҚЫТУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР ЖӘНЕ ОНЫ ИГЕРУДІҢ
НӘТИЖЕЛЕРІН БАҒАЛАУ

Мақала ағылшын тілін оқытудың жаңа әдістерінің тиімділігі мен практикалық құндылығын зерттеуге арналған. Авторлар шет тілін оқыту процесінде белсенді қолданылатын әртүрлі заманауи технологияларды, сондай-ақ оның даму нәтижелерін бағалауды қарастырады.

Тірек сөздер: шет тілін оқытудағы инновациялар, әдістеме, оқыту нәтижелерін бағалау, білім беру, оқыту тәсілдері.

Khrapchenkov Vladimir, Posuhova Ekaterina
Novosibirsk State Pedagogical University
Novosibirsk, Russian Federation
INNOVATIONS AT TEACHING FOREIGN LANGUAGE (ENGLISH) AND EVALUATING
THE RESULTS OF ITS MASTERING

The article is focused on the problem of the development of education in modern society in the context of the development of society itself, its progress and changes in cultural, technical, economic, civil and other conditions. The author describes how education affects the economic and financial well-being of citizens and the country as a whole. The author writes about the functions of modern education, its role in the improvement of society and well-being of citizens. The author tries to trace the influence of scientific and technological progress of information-communication technologies on the educational system in the context of the historical development of society. The author describes the negative impact of direct borrowing of elements of western education systems into national system of education.

Key words: innovations in teaching a foreign language, methodology, evaluation of learning outcomes, education, approaches to teaching.

List of references:

1. Dorofeev A.S., Sosinskaya S.S. Models of the training course in the development of distance learning systems. From the series: Applied Computer Science. Scientific articles / A.S.Dorofeev, S.S.Sosinskaya. - M.: Synergy Publishing House, 2007. - 13 p.
2. Kruk B.I., Zhuravleva O.B. The use of video in distance learning: for teachers / B.I.Kruk, O.B.Zhuravleva. - 2nd ed. - Moscow: Publishing House Publishing solutions, 2017. - 150 p.
3. Lysenkova S.N. By the method of advanced learning: a book for a teacher: from work experience / S.N.Lysenkova. - M.: Publishing House Prosveshcheniye, 1988. - 192 p.
4. Polat E.S., Bukharkina M.Yu., Moiseeva M.V. Theory and practice of distance learning: textbook manual for students of higher pedagogical institutions / E.S.Polat, M.Yu.Bukharkina, M.V.Moiseeva; edited by E.S.Polat. - M.: Publishing Center Academy, 2004. - 416 p.
5. Polat E.S., Petrov A.E., Moiseeva M.V. Pedagogical technologies of distance learning: textbook manual for students of higher pedagogical institutions / E.S.Polat, M.V.Moiseeva, A.E.Petrov; edited by E.S.Polat. - M.: Publishing House Academy, 2008. - 392 p.
6. Sharipov F.V., Ushakov V.D. Pedagogical technologies of distance learning: a textbook / F.V.Sharipov V.D. Ushakov; edited by E. V. Komarov. - M.: Publishing University Book, 2016. - 304 p.

УДК 376
МРНТИ 14.29.01

Чманова Татьяна Андреевна
tatyana_chmanova@mail.ru
Оразаева Анара Алдабергеновна
Orazaeva_anara76@mail.ru
Нугуманова Гульмира Амангельдиевна
nuggum72@gmail.com
КГУ «Дом ребенка «Шапағат»
Караганда, Республика Казахстан

КОРРЕКЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ЗАНЯТИЯ ПО РАЗВИТИЮ МОТОРИКИ С ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В статье рассматривается построение коррекционной среды для дошкольников с задержкой психического развития, рассмотрены аспекты моторного развития, особенности подхода к коррекционно-

педагогической деятельности. Развитие мелкой моторики полезно не только само по себе, в настоящее время много говорят о зависимости между точными движениями пальцев рук и формировании речи ребенка. Работа над развитие движений руки детей является одновременно и работой по формированию у них различных перцептивных действий и их систем, некоторых сенсорных способностей. Одной из предпосылок успешного развития мелкой моторики является достаточно высокий уровень развития и координации мелких мышц кисти. Коррекционное обучение, как показали исследования, - это не просто добавка к общеобразовательной работе с детьми. Оно выступает как условие преодоление или сглаживания некоторых трудностей, возникающих вследствие биологического нарушения, но, что особенно ценно, оно лежит в основе формирования личности дошкольника, имеющего отклонения.

Ключевые слова: коррекционная работа, задержка психического развития, отклонение в развитии, моторика рук, педагогическая деятельность, дошкольное образование, развитие речи, интеллектуальное развитие, система занятий, обучение, педагог, дефектология, сенсорные способности.

Дети с задержкой психического развития (ЗПР) представляют собой многочисленную категорию детей с ограниченными возможностями здоровья. Комплексное изучение детей с ЗПР как специфической аномалии детского развития развернулось в советской дефектологии в 60-е гг. Острейшая необходимость разработки теоретического аспекта проблем особенностей психического развития детей с ЗПР в сравнении с другими аномалиями развития, а также в сравнении с полноценно развивающимися детьми была обусловлена главным образом нуждами педагогической практики.

Коррекционно-воспитательная работа система специальных педагогических мероприятий, направленных на преодоление или ослабление недостатков развития детей. Коррекционно-воспитательная работа направлена не только на исправление отдельных нарушений, но и формирования личности ребенка, охватывает все категории особенных детей и осуществляется совместной деятельности педагогов и врачей. Чем раньше начата коррекция нарушений, тем успешнее и полнее преодолевается дефект. Коррекционно-воспитательная работа осуществляется полно и разносторонне уже в специальных детских учреждениях, составляя специфическое содержание их программ.

В концепции специального обучения и воспитания детей с нарушениями развития, в исследованиях ведущих дефектологов страны коррекционно-педагогическая работа определяется как система специального обучения и воспитания аномальных детей.

Все исследователи подчеркивают, что изучение специфики той или иной деятельности детей с ЗПР позволяют преодолеть их отставание в социальном развитии через организацию коррекционной деятельности в условиях специфически организованной педагогической (коррекционной) среды.

В психологических исследованиях по проблеме задержки психического развития в дошкольном возрасте содержатся сведения, позволяющие раскрыть особенности познавательной деятельности дошкольников с задержкой психомоторного развития и охарактеризовать некоторые другие аспекты их развития.

По мнению У.В. Ульяновской (1994) внимание этих детей характеризуется неустойчивостью, отмечаются периодические его колебания. Неравномерная работоспособность. Трудно собрать, сконцентрировать внимание детей и удержать на протяжении той или иной деятельности. Очевидна недостаточная целенаправленность деятельности, дети действуют импульсивно, часто отвлекаются. Могут наблюдаться и проявления инертности. В этом случае ребёнок с трудом переключается с одного задания на другое.

ЗПР – это сложное полиморфное нарушение, при котором страдают разные компоненты эмоционально-волевой, социально-личностной, познавательной, коммуникативно-речевой, моторной сфер. Все перечисленные особенности обуславливают низкий уровень овладения детьми с ЗПР коммуникативной, предметной, игровой, продуктивной познавательной, речевой. А в дальнейшем – учебной деятельностью.

Сложившийся в практике ориентир на восполнение пробелов в знаниях детей с ЗПР не исчерпывает целей и задач работы с ними. Содержанием обучения воспитатели, педагоги определяют на основе данных диагностики и анализа материалов.

Принцип реализации деятельностного подхода к воспитанию и обучению детей с ЗПР предусматривает следующий аспект: успехов в коррекционной работе можно достичь только при условии опоры на ведущую деятельность возраста. Для дошкольников это, в первую очередь предметно-операционная деятельность и затем – сюжетно-ролевая игра. Поэтому учить и воспитывать детей с ЗПР следует, играя с ними. Особое место в системы коррекции занимают сюжетно-ролевые игры и развивающие дидактические игры.

Научные исследования и практика показывают, что в условиях аномального развития наблюдается специфика в формировании и смене ведущих видов деятельности. Ни один из них не достигает уровня развития, соответствующего возрастным возможностям, и фактически не выполняет функции ведущей деятельности. Отсюда возникает необходимость целенаправленного педагогического воздействия, обеспечения условий для формирования предметной и игровой деятельности. Изучив исследования Е.С. Слепович, стало ясно, что центром коррекционной работы должен стать процесс формирования сюжетно-ролевой игры как ведущего вида деятельности, в котором происходят главнейшие изменения в психике ребенка, развиваются психические процессы, подготавливающие переход ребенка к новой, высшей ступени его развития.

«Игровая деятельность детей с ЗПР, нуждаясь в системе коррекционного воздействия, является универсальной формой коррекции, обеспечивая широкие возможности формирования различных форм психической деятельности – отмечает Е.С. Слепович. – Целью системы коррекционного воздействия является формирование компонентов, необходимых для осуществления любого вида деятельности, а также специфических для игровой деятельности. Коррекционная работа приобретает особую значимость в связи с возможностью предупреждения личностных отклонений, производных от изученных базовых структурных компонентов ЗПР. В противном случае имеется опасность их накопления, суммирования и преобразования (в худшую сторону) картины взаимодействия ребенка в окружающем мире».

Разработанная Е.С. Слепович система включает занятия, сгруппированные по направлениям:

- Формирование игры как деятельности.
- Формирование игры как совместной деятельности.
- Формирование содержания игры.

Процесс обучения игре строится не как последовательного расположенное во времени формирование означенных структур, он направлен на создание сложного психологического комплекса, без которого невозможно развитие и воздействие на психологическую структуру ребенка с ЗПР.

С позиции системно-генетической концепции личности содержательная и методическая разработка путей коррекционного воспитания и обучения аномальных детей и стремление сделать каждую фазу развития еще более насыщенной и адекватной возрастным возможностям ребенка и есть наиболее правильная педагогическая стратегия.

У детей с ЗПР наблюдаются отклонения в развитии двигательной сферы, нарушение произвольной регуляции движений, недостаточная четкость и координированность произвольных движений, трудности переключения и автоматизации. Наиболее страдает у детей данной категории моторика кистей и пальцев рук. Отклонения в развитии моторной сферы у детей с ЗПР создают определенные трудности, особенно неблагоприятно влияют на овладение навыками рисования, ручного труда, письма.

Исследованиями ученых была подтверждена связь интеллектуального развития и пальцевой моторики. Уровень развития речи детей также находится в прямой зависимости от степени сформированности тонких движений рук.

В научной литературе существует точка зрения, что «...управляемое развитие движений пальцев рук ребенка оказывают положительное влияние на развитие его речи, особенно в сенситивные периоды созревания речевых областей мозга, т.е. до 3-х лет. Движения стимулировать созревания центральной нервной системы, в частности, созревание двигательного анализатора. В свою очередь, прогресс в развитии двигательного анализатора, являющегося аппаратом межанализаторного синтеза, оказывается на общем прогрессе функций мозга ребенка».

Необходимо помнить, что «... у детей с ЗПР к началу работы с ними многое для развития речи уже упущено. Стимуляция их мозга, в частности, через движения руки, позитивным образом сказывается не только на подготовке руки к письму, но и на развитие речи, а следовательно, и на общем их психическом развитии».

Для развития движений руки детей используются как традиционные для массовых садов формы работы на занятиях продуктивными видами деятельности (упражнения по обведению контуров геометрических фигур, зарисовке их в заданном пространстве, штриховке контурных рисунков, изображающих различные предметы и др.), так и специальную систему занятий, рекомендованную и разработанную У.В. Ульенковой, по развитию мелкой моторики.

Эта система занятий включает в себя два направления работы:

Первое – развитие движений пальцев ребенка в процессе овладения рисовальными действиями.

Второе – подготовка руки ребенка непосредственно к письму через систему специальных упражнений.

Основная педагогическая задача этого этапа это подготовка руки ребенка к точным, энергичным движениям. Она решается:

- Через систему коротких специальных занятий и упражнений.
- Через проведение физкультминуток перед занятием на развитие быстроты действий руки, отдельных пальцев.
- Через упражнения на развитие точности движений.
- Через упражнения на выкладывание фигур по образцу и словесной инструкции педагога.

Все занятия и упражнения направлены не только на развитие руки ребенка, но и на формирование у него внимательности, наблюдательности, уточнение знаний об окружающем.

Работа над развитием движений руки детей является одновременно и работой по формированию у них различных перцептивных действий и систем, некоторых сенсорных способностей.

Из-за отставания в развитии всех видов функций речи дети испытывают огромные затруднения в вербальном программировании предстоящих действий. Чтобы восполнить этот пробел в развитии детей, необходимо стараться, чтобы любые сведения, получаемые ими об окружающем, любые производимые действия и операции они могли выразить в слове, о любом предстоящем действии могли рассказать.

Работа по развитию мелкой моторики рук является составной частью занятий всех педагогов – воспитателей, дефектологов, логопедов.

Коррекционное обучение это не просто добавка к общеразвивающей работе с детьми. Оно выступает как условие преодоления или сглаживания некоторых трудностей, возникающих вследствие биологического нарушения, но, что особенно ценно, оно лежит в основе формирования личности дошкольника, имеющего то или иное отклонение в развитии.

Реализацию интегрированного подхода к образованию детей-инвалидов и детей с отклонениями в развитии следует рассматривать в плане перспектив и возможностей дальнейшего развития системы специального образования.

В XXI в. диктует новые требования к процессу обучения и воспитания личности ребенка. Общество хочет видеть современного человека не только успешным и образованным, но и глубоко нравственным.

Список литературы:

1. Гилевич И.М., Забара Е.А., Ипполитова М.В. Дети с отклонениями в развитии: Методич. пособие // - М.: Аквариум, 1997. 128 с.
2. Носкова Л.П., Гаврилушкина О.П., Головнич Л.А., Соколова Н.Д. Коррекционное обучение как основа личностного развития аномальных дошкольников. // - М.: Педагогика, 1989. – 176 с.
3. Выготский, Л.С. История развития высших психических функций / Выготский Л.С. / Собр. Соч. Т. 3. - М., 1983. – 320с.
4. Борякова, Н.Ю. Ранняя диагностика и коррекция задержки психического развития. Учебно-методич. пособие / Борякова Н.Ю. – М.: «Гном – Пресс», 2001. – 386 с.
5. Выготский, Л.С. Лекции по психологии / Выготский Л.С. - СПб., 1999. – 350с.
6. Егорова Т.В. Особенности памяти и мышления младших школьников, отстающих в развитии / Егорова Т.В. - М.: Педагогика, 2003. –173с.
7. Дети с задержкой психического развития. / Под ред. Власовой Г.А., Лубовского В.И., Цыпиной Н.А. - М.: 1984.
8. Кольцова М.М. Двигательная активность и развитие функций мозга. - М.: 1973.
9. Маркова Л.С. Построение коррекционной среды для дошкольников с задержкой психического развития: Методическое пособие. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 160 с. (Дошкольное воспитание и развитие)
10. Коробейников, И.А. Психологическая дифференциация некоторых форм психического недоразвития у детей старшего дошкольного возраста: Автореф. дисс...канд.психол.наук / Коробейников И.А. – М.: 1980. – 25 с.

**Чманова Татьяна Андреевна
Оразаева Анара Алдабергеновна
Нугуманова Гульмира Амангельдиевна
КММ «Шапағат» Балалар үйі»
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ
БАЛАЛАРМЕН МОТОРИКАСЫН ДАМУЫ БОЙЫНША
КОРРЕКЦИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ САБАҚТАР**

Мақалада психикалық дамуы тежелген мектеп жасына дейінгі балалар үшін коррекциялық ортаның құрылысы қарастырылады, моториканың дамуының аспектілері, түзету-педагогикалық іс-әрекеттерге көзқарас ерекшеліктері қарастырылады. Ұсақ моториканы дамыту өз алдына пайдалы ғана емес, қазіргі уақытта саусақтардың дәл қимылдары мен баланың сөйлеуін қалыптастыру арасындағы байланыс туралы көп айтылады. Балалардың қол қимылдарын дамыту жұмысы бір мезгілде әртүрлі қабылдау әрекеттері мен олардың жүйесін, кейбір сенсорлық қабілеттерін қалыптастыру жұмысы болып табылады. Ұсақ моториканы табысты дамытудың алғы шарттарының бірі қолдың ұсақ бұлшықеттерінің дамуы мен үйлестіруінің жеткілікті жоғары деңгейі болып табылады. Түзету, зерттеулер көрсеткендей, балалармен жалпы тәрбие жұмысына қосымша ғана емес. Ол биологиялық бұзылыстың нәтижесінде туындайтын кейбір қиындықтарды жеңу немесе жеңілдету шарты ретінде әрекет етеді, бірақ, әсіресе маңыздысы, ауытқулары бар мектеп жасына дейінгі баланың жеке басының қалыптасуының негізінде жатыр.

Тірек сөздер: түзету жұмыстары, ақыл-ой кемістігі, даму ауытқуы, қол моторикасы, педагогикалық іс-әрекет, мектепке дейінгі тәрбие, сөйлеуді дамыту, интеллектуалдық даму, сабақтар жүйесі, оқыту, мұғалім, дефектология, сенсорлық қабілеттер.

**Chmanova Tatyana, Orazaeva Anara, Nugumanova Gulmira
KSI «Shapagat» children home»
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

The article discusses the construction of a correctional environment for preschoolers with mental retardation, considers aspects of motor development, features of the approach to correctional and pedagogical activities. The development of fine motor skills is not only useful in itself, at present there is a lot of talk about the relationship between the precise movements of the fingers and the formation of a child's speech. Work on the development of children's hand movements is at the same time work on the formation of various perceptual actions and their systems, some sensory abilities. One of the prerequisites for the successful development of fine motor skills is a sufficiently high level of development and coordination of the small muscles of the hand. Remedial education, as studies have shown, is not just an addition to general educational work with children. It acts as a condition for overcoming or smoothing out some of the difficulties that arise as a result of a biological disorder, but, what is especially valuable, it underlies the formation of the personality of a preschooler who has deviations.

Keywords: correctional work, mental retardation, developmental deviation, hand motility, pedagogical activity, preschool education, speech development, intellectual development, system of classes, training, teacher, defectology, sensory abilities.

List of sources used:

1. Gilevich I.M., Zabara E.A., Ippolitova M.V. Children with developmental disabilities: Methodical. allowance // - М.: Aquarium, 1997. 128 p.
2. Noskova L.P., Gavrilushkina O.P., Golovchits L.A., Sokolova N.D. Correctional education as the basis for the personal development of abnormal preschoolers // - М.: Pedagogy, 1989. - 176 p.
3. Vygotsky L.S. History of the development of higher mental functions / Vygotsky L.S. / Sobr. Op. T. 3. - М.: 1983. – 320 s.
4. Boryakova N.Yu. Early diagnosis and correction of mental retardation. Educational and methodical allowance / Boryakova N.Yu. - М.: «Gnome – Press», 2001. - 386 p.
5. Vygotsky L.S. Lectures on psychology / Vygotsky L.S. - St. Petersburg, 1999. – 350 s.
6. Egorova T.V. Features of memory and thinking of younger schoolchildren lagging behind in development / Egorova T.V. - М.: Pedagogy, 2003. - 173p.
7. Children with mental retardation / Ed. G.A. Vlasova, V.I. Lubovsky, N.A. Tsypina. - М.: 1984.
8. Koltsova M.M. Motor activity and development of brain functions. - М.: 1973.
9. Markova L.S. Building a correctional environment for preschoolers with mental retardation: a methodological guide. – М.: Airis-press, 2005. – 160 p. (Preschool education and development)
10. Korobeinikov I.A. Psychological differentiation of some forms of mental underdevelopment in children of older preschool age: Abstract of the thesis. diss ... cand.psychol.sciences / Korobeinikov I.A. - М.: 1980. – 25 s.

Шалтаева Роза Жиёмбаевна
roza-r-9@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
Шалтаева Меруерт Жиёмбаевна
mira-m-5@mail.ru
КГУ «Казахская школа-гимназия имени К.Бозтаева»
Аягуз, Восточно-Казахстанская область
Республика Казахстан

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РЕАБИЛИТАЦИИ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

В статье говорится о реабилитационных центрах, которые должны быть ориентированы на оказание специализированной помощи разным категориям детей и подросткам, а также обеспечения их всесторонней комплексной диагностики личности, предоставление возможности оптимального развития, коррекционно-педагогической и социально-психологической поддержки, а также оказания помощи родителям и педагогам.

В условиях таких центров создаются условия для коррекционной работы с детьми с ограниченными возможностями.

Ключевые слова: диагностические, учебно-воспитательные, коррекционно-оздоровительные направления, реабилитационные центры, коррекционное воспитание, социальная реабилитация, медицинская реабилитация.

Дети с нарушениями развития представляют собой разнородную группу по причинам, формам, степенями выраженности нарушения и нуждаются в индивидуализированной, комплексной специализированной коррекционной помощи, максимальной реабилитации и ранней социальной интеграции, которая возможна при условиях: раннем выявлении проблемных детей, изучения распространенности тех или иных форм дизонтогенеза, интереса и потребностей родителей, образовательных учреждений и социума в отношении таких детей, обеспечения комплексной диагностики, коррекции и компенсации целостного развития детей по индивидуальным программам, социальном адаптации детей уже в дошкольный период жизни, обеспечении преемственности и подготовки их к школьному обучению, оказания комплексной медико-социальной, социально-правовой, коррекционно-педагогической помощи и психологической поддержки детям с проблемами в развитии.

Организационной формой оказания такой помощи являются центры психолого-педагогической диагностики и реабилитации детей и подростков.

В структурной организации таких центров выделяются несколько направлений: диагностическое, учебно-воспитательное, коррекционно-оздоровительное.

Реабилитационные центры должны быть ориентированы на оказание специализированной помощи разным категориям детей и подростков, обеспечения всесторонней комплексной диагностики личности, предоставление возможности оптимального развития, коррекционно-педагогической и социально-психологической поддержки, а также оказания помощи родителям и педагогам. Такие центры позволяют также обеспечить координацию усилий специалистов различных профилей: врачей-психиатров, педиатров, невропатологов, педагогов-дефектологов (сурдопедагогов, тифлопедагогов, логопедов, олигофренопедагогов и др.), психологов, юристов.

Коррекционное воспитание. Коррекционное воспитание - создание условий для приспособления к жизни в социуме, преодоление или ослабление недостатков или дефектов развития отдельных категорий людей в специально созданных для этого организациях.

Задачи и содержание коррекционного воспитания зависят от характера и степени тяжести аномалии в развитии ребенка. В наиболее тяжелых случаях речь может идти лишь об элементарном приспособлении ребенка к жизни в ближайшем социуме (например, обучение гигиеническим умениям, умениям самостоятельно принимать пищу и т.п., детей, страдающих глубокой умственной отсталостью и некоторыми другими видами аномалий развития). В менее тяжелых случаях, не связанных с органическими поражениями систем и органов, речь идет о максимально возможном для

конкретной аномалии и конкретного ребенка коррекции дефектных функций и параллельной адаптации ребенка к жизни в доступных пределах. Особое значение имеет развитие и использование компенсаторных возможностей ребенка. Так, глухих детей учат произношению, словесной речи, чтению. Слепого ребенка учат ориентироваться в пространстве, восприятию окружающего мира при помощи осязания и слуха. Очень важным аспектом коррекционного воспитания становится работа с семьей и ближайшим окружением, ибо от них зависит, получают ли они подкрепление усилиями, прилагаемые воспитателями, или, наоборот, они будут блокироваться.

Социальная реабилитация. Социальная реабилитация - комплекс мер медицинского, социального, образовательного и профессионального характера, направленных на восстановление человека в правах, социальном статусе, здоровье, дееспособности. Процесс социальной реабилитации направлен не только на восстановление способности человека к жизнедеятельности в социальной среде, но и самой социальной среды, условий жизнедеятельности, нарушенных или ограниченных по каким-либо причинам. Осуществление социальной реабилитации характеризуется комплексностью, последовательностью. В зависимости от профиля нарушения развития определяются важнейшие направления реабилитационной деятельности: диагностическое, медико-социальное, профессионально-трудовое, социально-психологическое, социально-педагогическое. Основными видами реабилитации инвалидов являются: медицинская, социально-средовая, профессионально-трудовая, психолого-педагогическая.

Выпадение детей с ограниченными возможностями из культурно и социально обусловленного пространства вследствие нарушения адекватных взаимосвязей со средой обуславливается несоответствием социопсихологического и психофизиологического статуса ребенка требованиям социальной ситуации. И без надежного социального диагноза вряд ли возможно говорить о построении каких-либо индивидуальных коррекционно-развивающих программ.

Медицинская реабилитация. Медицинская реабилитация включает в себя комплекс мер, направленных на восстановление или компенсацию нарушенных или утраченных функций организма, приведших к инвалидности. К таким мерам относятся санаторно-курортное лечение, профилактика осложнений, реконструктивная хирургия, протезирование и ортезирование, физиотерапия, лечебная физкультура, грязелечение, психотерапия и др. Государство гарантирует инвалидам обеспечение всех видов медицинской помощи, включая лекарственное обеспечение. Все это должно осуществляться бесплатно или на льготных условиях в соответствии с законодательством РК.

Эффективность лечебно-оздоровительной работы во многом зависит от дифференцированного подхода к каждому ребенку, с учетом ведущего нарушения в его развитии, вторичных и осложняющих расстройств нервно-психической деятельности, сохранных функций и генетической программы. Комплекс лечебно-оздоровительной работы включает организацию общего и индивидуального для каждого ребенка режима, режим питания и диетотерапию, медикаментозное лечение, лечебную гимнастику, массаж, физио-, свето-, фито-, лазеро-, магнитотерапию, ортопедические мероприятия, психотерапию и т.д.

Психотерапия. В комплексной реабилитационной программе следует активно привлекать родителей к работе со своим ребенком. Родители при соответствующем руководстве могут преодолевать стрессовые состояния. В качестве основного метода лечения может применяться психотерапия. Психотерапия - это комплексное лечебно-педагогическое воздействие на психику с целью устранения болезненных проявлений и их предупреждений, развитие активного отношения к себе, к своему дефекту и окружающей среде. Психотерапия с детьми с отклонениями в развитии тесно связана с лечебно-оздоровительными коррекционными мероприятиями обучения, воспитания. Психотерапия - это сочетание лечебной педагогики и воспитания личности. Коррекция и терапия - тесно связанные технологии, социальные процедуры. Слово «терапия» означает уход, заботу, лечение; следовательно, решение социальных проблем всегда связано с воздействием на человека, его поведение, деятельность, психику. В научной литературе принято различать понятие «психотерапия» в узком медицинском смысле слова как метод лечения, и в широком, подразумевающем организацию труда и быта.

Психотерапия сегодня применяется в работе кабинетов семейных отношений и социально-психологической помощи, в работе различных социальных служб. Психотерапия может осуществляться при непосредственном контакте с клиентом или опосредованно: с помощью звукозаписи, печатного слова, произведений искусств, музыки, радио, телефона, телевидения и др. средств.

Социально-педагогическая деятельность по поддержке лиц с ограниченными возможностями.
Социально-педагогическая деятельность по поддержке лиц с ограниченными возможностями - это непрерывный педагогический процесс социального воспитания с учетом специфики развития личности человека с особыми потребностями на разных возрастных этапах и при участии всех социальных институтов.

Л.С.Выготский предупреждал, что отклонения в развитии приводят к «выпадению» из социального и культурного пространства, к нарушению связи с социумом, культурой как с источником развития. Поэтому организация социально-педагогической деятельности по поддержке лиц с ограниченными возможностями - это построение образовательного пространства. Она осуществляется усилиями различных специалистов, но ведущая и интегрирующая роль в этом процессе принадлежит социальному педагогу. Свою деятельность социальный педагог осуществляет во взаимодействии с представителями всех социальных институтов: педагогами, психологами, врачами, социальными работниками, сотрудниками правоохранительных органов, трудовыми коллективами, родителями и другими заинтересованными лицами. Содержание работы социального педагога включает следующие направления:- формирование здоровых, гуманных отношений в социуме; содействие саморазвитию личности; оказание помощи в социальной адаптации и реабилитации учащихся и выпускников; направление усилий на оздоровление и нормализацию отношений в семье; решение личных и социальных проблем учащегося; выявление и разрешение конфликтных ситуаций в межличностных отношениях; организация правового просвещения педагогов, учащихся, разъяснение их прав и обязанностей; представление интересов учащихся от имени специального (коррекционного) учреждения в органах внутренних дел или в суде; патронаж детей, нуждающихся социально-педагогической помощи.

Таким образом, важнейшим аспектом инновационной стратегии в организации специализированной помощи детям с ограниченными возможностями является образование принципиально новых форм учреждений, работающих на междисциплинарной основе. Это комплексные психолого-медико-педагогические консультации, реабилитационные и психолого-медико-социальные службы. В этих интернатах помимо медицинских программ реабилитации вводятся программы развития познавательных возможностей детей и подростков, привития трудовых и социально-бытовых навыков и умений.

Список литературы:

1. Аксенова Л.И. Социальная педагогика в специальном образовании // <http://uchebnikfree.com/pedagogicheskayapsihologiya-uchebniki/tema-sovremennaya-sistema-sotsialno-19303.html>.
2. Малофеев Н.Н. Специальное образование в меняющемся мире. Европа: Учеб, пособие для студентов пед. вузов. - М.: Просвещение, 2009. - 319 с.
3. Борякова Н.Ю. Педагогические системы обучения и воспитания детей с отклонениями в развитии. - М.: Астрель, 2008 -113с.
4. Выготский Л.С. Основы дефектологии. Издательство: Союз, 2012. – 256 с.
5. Обучение и воспитание детей в условиях центра коррекционно-развивающего обучения и реабилитации: Пособие для педагогов и родителей / С.Е. Гайдукевич, В. Гайслер, Ф. Готан и др. 2-е изд. - Мн.: УО «БГПУ им. М. Танка», 2008. - 144 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Шалтаева Роза Жиенбайқызы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Шалтаева Меруерт Жиенбайқызы
«Қ.Бозтаев атындағы қазақ мектеп-гимназиясы» КММ
Аягөз, Шығыс Қазақстан облысы, Қазақстан Республикасы
МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ОҢАЛТУДЫҢ
ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада балалар мен жасөспірімдердің әртүрлі санаттарына мамандандырылған көмек көрсетуге, сондай-ақ олардың жеке басын жан-жақты кешенді диагностикалауға, оңтайлы дамуға, түзету-педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық қолдау көрсетуге, сондай-ақ ата-аналар мен мұғалімдерге көмек көрсетуге бағытталған оңалту орталықтары туралы айтылады. Мұндай орталықтар жағдайында мүмкіндігі шектеулі балалармен түзету жұмыстары үшін жағдайлар жасалады.

Тірек сөздер: диагностикалық, тәрбиелік, түзету-сауықтыру бағыттары, оңалту орталықтары, түзету білім беру, әлеуметтік оңалту, медициналық оңалту.

Shaltaeva Roza
«Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Shaltayeva Meruert
MSO «of the Kazakh school-gymnasium named after K. Boztayev»
Ayagoz, East Kazakhstan region, Republic of Kazakhstan
METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF REHABILITATION
OF CHILDREN WITH DISABILITIES

The article describes rehabilitation centers aimed at providing specialized care to various categories of children and adolescents, as well as comprehensive diagnosis of their personality, optimal development, correctional and pedagogical and socio-psychological support, as well as assistance to parents and teachers. . In the case of such centers, conditions are created for correctional work with children with disabilities.

Keywords: diagnostic, educational, correctional areas, rehabilitation centers, correctional education, social rehabilitation, medical rehabilitation.

List of references:

1. Aksenova L.I. Social Pedagogy in Special Education // <http://uchebnikfree.com/pedagogicheskayapsihologiya-uchebniki/tema-sovremennaya-sistema-sotsialno-19303.html>.
2. Malofeev N.N. Special education in a changing world. Europe: Textbook, a guide for students ped. universities. - M.: Enlightenment, 2009. - 319 p.
3. Boryakova N.Yu. Pedagogical systems of education and upbringing of children with developmental disabilities. - M.: Astrel, 2008. -113s.
4. Vygotsky L.S. Fundamentals of defectology. Publisher: Soyuz, 2012. – 256 s.
5. Education and upbringing of children in the conditions of a center for correctional and developmental education and rehabilitation: A guide for teachers and parents / S.E. Gaidukevich, W. Geisler, F. Gotan et al. 2nd ed. - Mn.: EE «BSPU im. M. Tank», 2008. - 144 p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абилкасімова Гульзам, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей жаратылыстану академиясының (РЖА) профессоры, Халықаралық Ақпараттандыру Академиясының Академигі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Алкенова Гулжанат Қонысбаевна, бастауыш сынып мұғалімі, «С.Сейфуллин атындағы ЖББМ» КММ, Жаңаарқа ауданы, Қарағанды облысы, Қазақстан Республикасы;

Арунова Жанна Ануаровна, магистр, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Асакаева Дана Саламатовна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, педагогика, психология және бастауышта оқыту әдістемесі кафедрасының меңгерушісі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Базар Бейбіткүл, үшінші курс студенті, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Бақарамова Сымбат Амангелдіқызы, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Баймұқанова Маржангүл Тоқтарқызы, әлеуметтік жұмыс және әлеуметтік педагогика кафедрасының доценті, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жангожина Гульстан Майдановна, 7М01101 «Педагогика және психология» мамандығының 2 курс магистранты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жанысбаева Роза Мазраповна, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жумабекова Айнұр Маратқызы, мейіргерлік білім беру мектебінің оқытушысы, Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Исламдинова Сымбат Осkenовна, мектепалды даярлық сыныбының мұғалімі, №6 жалпы білім беретін мектеп, Қаражал, Қарағанды облысы, Қазақстан Республикасы;

Кәрім Медет Мейрамбекұлы, магистрант, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан Республикасы;

Куспекова Инкара Куандықовна, мейіргерлік білім беру мектебінің оқытушысы, Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Медешова Айгул Турдыхановна, фармация мектебінің қауымдастырылған профессоры, Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Медешова Гульбану Турдыхановна, «Болашақ» жоғары колледжінің оқытушысы, Шымкент, Қазақстан Республикасы;

Никифорова Ольга Владимировна, психология ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Нугуманова Гульмира Амангельдиевна, тәрбиеші, КММ «Шапағат» балалар үйі», Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Нуртазина Майра Бахытовна, «№ 4 көп балалы және аз қамтылған отбасы балаларына арналған мектеп-интернат» КММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Оразаева Анара Алдабергеновна, тәрбиеші, КММ «Шапағат» балалар үйі», Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Посухова Екатерина Александровна, ағылшын тілі кафедрасының екінші курс аспирантурасы, Новосибирск мемлекеттік педагогикалық университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы;

Таликова Галия Тюляковна, педагогика және психология магистрі, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Темір Жаннұр Темірқызы, әлеуметтік жұмыс және әлеуметтік педагогика кафедрасының магистранты, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Туткушева Дуржан Сериковна, 7М01101 «Педагогика және психология» мамандығының 2 курс магистранты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Храпченков Владимир Георгиевич, педагогика ғылымдарының докторы, балалық шақ институтының педагогика және бастауыш білім беру әдістемесі кафедрасының профессоры, Новосибирск мемлекеттік педагогикалық университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы;

Чманова Татьяна Андреевна, тәрбиеші, КММ «Шапағат» балалар үйі», Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шидловская Яна Юрьевна, мейіргерлік білім беру мектебінің оқытушысы, Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шалтаева Меруерт Жиенбайқызы, дефектолог, «Қ.Бозтаев атындағы қазақ мектеп-гимназиясы» КММ, Аягөз, Шығыс Қазақстан облысы, Қазақстан Республикасы;

Шалтаева Роза Жиенбайқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу кафедрасының доценті, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Абилкасимова Гульзам, кандидат педагогических наук, доцент, профессор Российской Академии Естествознания (РАЕ), Академик Международной Академии Информатизации, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Алкенова Гулжанат Конысбаевна, учитель начальных классов, КГУ «СОШ имени С. Сейфуллиной», Жанааркинский район, Карагандинская область, Республика Казахстан;

Арунова Жанна Ануаровна, магистр, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Асакаева Дана Саламатовна, кандидат педагогических наук, доцент, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Базар Бейбиткуль, студентка третьего курса, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Бакарамова Сымбат Амангельдиевна, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Баймуканова Маржангуль Токтаровна, доцент кафедры социальной работы и социальной педагогики, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Жангожина Гульстан Майдановна, магистрант 2 курса специальности «Педагогика и психология», ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Жанысбаева Роза Мазраповна, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Жумабекова Айнұр Маратқызы, преподаватель Школы сестринского образования, Медицинский университет Караганды, Караганда, Республика Казахстан;

Исламдинова Сымбат Оскеновна, учитель дошкольной подготовки, общеобразовательная школа №6, Каражал, Карагандинская область,

Карим Медет Мейрамбекович, магистрант, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан; Республика Казахстан;

Куспекова Инкара Куандыковна, преподаватель Школы сестринского образования, Медицинский университет Караганды, Караганда, Республика Казахстан;

Медешова Айгул Турдыхановна, ассоциированный профессор школы фармации, Медицинский университет Караганды, Караганда, Республика Казахстан;

Медешова Гульбану Турдыхановна, преподаватель, Высший колледж «Болашақ», Шымкент, Республика Казахстан;

Никифорова Ольга Владимировна, кандидат психологических наук, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Нугуманова Гульмира Амангельдиевна, КГУ «Дом ребенка «Шапағат», Караганда, Республика Казахстан;

Нуртазина Майра Бахытовна, КГУ «Школа - интернат для детей из многодетных и малообеспеченных семей №4», Караганда, Республика Казахстан;

Оразаева Анара Алдабергеновна, воспитатель, КГУ «Дом ребенка «Шапағат», Караганда, Республика Казахстан;

Посухова Екатерина Александровна, аспирантка второго курса кафедры английского языка, Новосибирский государственный педагогический университет, Новосибирск, Российская Федерация;

Таликова Галия Тюляковна, магистр педагогики и психологии, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Темір Жаннұр Темірқызы, магистр кафедры социальной работы и социальной педагогики, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Туткушева Дуржан Сериковна, магистрант 2 курса специальности 7М01101 «Педагогика и психология», ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Храпченко Владимир Георгиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики и методики начального образования Института детства, Новосибирский государственный педагогический университет, Новосибирск, Российская Федерация;

Чманова Татьяна Андреевна, воспитатель, КГУ «Дом ребенка «Шапағат», Караганда, Республика Казахстан;

Шидловская Яна Юрьевна, преподаватель Школы сестринского образования, Медицинский университет Караганды, Караганда, Республика Казахстан;

Шалтаева Меруерт Жиенбаевна, дефектолог, КГУ «Казахская школа - гимназия имени К.Бозтаева, Аягуз, Восточно-Казахстанская область, Республика Казахстан;

Шалтаева Роза Жиенбаевна, кандидат педагогических наук, доцент кафедры дошкольного обучения и воспитания, ЧУ «Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abilkasimova Gulzam, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Russian Academy of Natural Sciences (RAE), Academician of the International Academy of Informatization, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Alkenova Gulzhanat, primary school teacher, KSI «S.Seifullin Secondary school», Zhanaarka district, Karaganda region, Republic of Qazaqstan;

Arunova Zhanna, senior lecturer, master's degree «Bolashaq» Academy, Karagandy, Republic of Qazaqstan;

Asakaeva Dana, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Bazar Beibitkul, third year student of the Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Bakarasova Symbat, Senior lecturer, CHU «Bolashaq» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Baymukanova Marzhangul, Associate Professor of the Department of Social Work and Social Pedagogy, Karaganda University named after Academician E.A.Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Zhangozhina Gulstan, 2nd year master's student of the specialty «Pedagogy and psychology», CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Zhanysbaeva Roza, Senior lecturer, CHU «Bolashaq» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Zhumabekova Ainur, Teacher of the School of Nursing Education, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Islamdinova Symbat, pre-school teacher, Secondary school No 6, Karazhal, Karaganda region, Republic of Kazakhstan;

Karim Medet, Master's student, Karaganda University named after Academician E.A.Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kuspekova Inkara, Teacher of the School of Nursing Education, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Medeshova Aigul, Associate Professor of the School of Pharmacy, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Medeshova Gulbanu, Teacher, «Bolashak» Higher College, Shymkent, Republic of Kazakhstan;

Nikiforova Olga, Candidate of Psychological Sciences, CHU «Bolashaq» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Nugumanova Gulmira, KSU «Children's Home «Shapagat», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Nurtazina Mayra, KSU «Boarding school for children from large and low-income families No. 4», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Orazaeva Anara, educator, KSU «Shapagat» Children's Home», Karaganda, Republic of Kazakhstan;
Posuhova Ekaterina, Second-year postgraduate student of the Department of English, Novosibirsk State Pedagogical University, Novosibirsk, Russian Federation;

Talikova Galiya, Master of Pedagogy and Psychology, senior lecturer, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Temir Zhannur, Master of the Department of Social Work and Social Pedagogy, Karaganda University named after Academician E.A.Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Tutkusheva Durzhan, 2nd year master's student of specialty 7M01101 «Pedagogy and Psychology», CHU «Bolashaq» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Khrapchenkov Vladimir, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Pedagogy and Methods of Primary Education of the Institute of Childhood, Novosibirsk State Pedagogical University, Novosibirsk, Russian Federation;

Chumanova Tatiana, educator, KSU «Shapagat» Children's Home», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shidlovskaya Yana, Teacher of the School of Nursing Education, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shaltaeva Meruert, defectologist, KSU «Kazakh Gymnasium named after K.Boztaev», Ayaguz, East Kazakhstan region, Republic of Kazakhstan;

Shaltaeva Roze, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Preschool Education and Upbringing, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ӨОК 33.336
ҒТАХР 06.73.55

Апеева Айдана Зарубековна
aidanaapeyeva@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БАНКТИҢ НЕСИЕЛІК ПОРТФЕЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ САПАСЫН БАҒАЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада банктің несиелік портфелінің мәні мен құрылымы, банктің несиелік портфелін басқару жолдары айтылған. Отандық тәжірибеде несиелік портфельді несиелік сипаттаманың мәмілесі бойынша жасалынған өзара шарт жиынтығымен анықтайды. Оған ссуда, факторингтік операциялар, лизинг, берілген банктік кепілдеме және кепілгерлік бойынша міндеттерді орындау жатады. Мақала жалпы банктік несиені мен несиелік портфельді қарастырады. Несиелік портфель – бұл белгілі критерийлер бойынша жіктелінген және берілген несиелердің сапасы мен құрылымының сипаттамасы. Сонымен қатар несиелік портфель – бұл несиені ұсыну бойынша банк қызметінің нәтижесі, яғни белгілі уақыт кезеңіндегі банктің берген барлық несиелер жиынтығы.

Тірек сөздер: банк, несиені, пайыз, қаржы, капитал, қарыз, экономика, мөлшерлеме, кепіл, коммерциялық несиені.

Отандық және шетелдік тәжірибедегі критерийлердің бірі – несиелік тәуекел деңгейі болып табылады. Осы критерий бойынша несиелік портфель сапасы анықталады. Банк менеджерлері несиелік портфельдің сапасын бағалау және талдау негізінде өздерінің несиелік операцияларын басқарады.

Банктік несиені – бұл экономикадағы кеңінен тараған несиелік қатынастардың формасы болып табылады. Банктік несиені бойынша несиелік қатынастардың құралына несиелік шарт немесе несиелік келісім жатады. Банктік несиені несиені беруші: банк және арнайы қаржы мекемелері болса, ал қарыз алушылар ретінде кәсіпкерлікпен немесе бизнеспен шұғылданатын қаржы ресурстарына деген сұранысы бар кез келген заңды ұйым болып табылады. Мұндағы қарыз берушінің басты мақсаты – бұл пайыз түрінде табыс алу.

Банктік несиені – бұл банктің, арнайы несиені қаржылық мекемелерінің қарыз алушыларға ақшалай қарыз түрінде беретін несиесі. Банктік несиені коммерциялық несиелердің шектеулерін жояды. Бос ақшалай капиталдар кез келген өндіріс саласына беріледі және банктік несиені кез келген бағытта қозғала алады.

Банктік несиені сферасы коммерциялық несиені сферасына қарағанда несиені қолдану өрісі кең. Коммерциялық несиені тек тауар айналысына қызмет етеді, ал банктік несиені қоғамның барлық топтарының ақшалай табыстарынан және жинақтарынан капиталға айналдыра отырып, капиталдың қорлануына қызмет етеді.

Банктік несиені әмбебап болып келеді, өйткені банк арқылы қайта бөлінген қарыз капиталы экономиканың барлық секторларында қолданыс табады. Бұл ерекшелік оның жедел даму себебі қызметін атқарады. Қарыз мәмілесінің дербес сипаты бар, онда ақшалай капитал өнеркәсіптік капиталдан бөлектенген [1].

Банктік несиені өзінің маңызды ерекшеліктерін сақтай отырып, сандық және сапалық өзгерістерге ұшырайды. Олардың біреуі қарыз мәмілесінің қатысушыларымен байланысты. Бір жағынан, қарыз капиталын беруді банктің басқа әр түрлі мекемелер (қаржылық компаниялар, өзара несиені банкті) жүзеге асырады. Екінші жағынан, қарыз алушылардың құрамы өзгереді. Қарыз алушылар – несиелік-қаржылық мекемелер, тұрғындар, үкімет, жергілікті үкімет органдары болып табылады.

Банктік несиенің шамасына ақшалай-чектік эмиссиямен толтырылған нақтылы ресурстардың көлемі ғана емес, оған өнеркәсіптік компаниялар, жеке тұлғалар және мемлекеттік мекемелер тарапынан қарыз қаражаттарына деген сұраныс та әсер етеді.

Банктік несиелер әртүрлі белгілеріне байланысты жіктелінуі мүмкін:

I. Несие беру мерзімі бойынша:

- қысқа мерзімді;
- орта мерзімді;
- ұзақ мерзімді.

Қысқа мерзімді несиелер – қарыз алушының уақытша қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін бір жылға дейін берілетін несиелер. Қазіргі жағдайда мақсатты қысқа мерзімді несиелер кең тараған болып табылады. Қысқа мерзімді несиелер нақты келісім шарттарға қызмет көрсетеді. Мақсатына қарай қысқа мерзімді несиелерді өндірістік мақсаттарға, сауда-делдалдық операцияларға, уақытша қажеттіліктерге бөлуге болады.

Өндірістік мақсаттағы несиелер шикізаттарды сатып алуды қаржыландыру үшін берілетін несиелер.

Сауда-делдалдық операцияларға несиелер қысқа мерзімді сипатта болады және клиенттің дебиторлық қарызының пайда болуымен байланысты. Қарыз алушыны несиелеу өндірістік мақсаттарды несиелеумен көрінеді. Қарыз алушы ретінде көтерме сауда және бөлшек сауда кәсіпорындары болып табылады.

Уақытша қажеттіліктерге несиелер клиенттің қажеттілігін ақшалай қаражаттарда қысқа мерзімді қанағаттандыру үшін, яғни еңбекақы және бюджетке төлемдерді төлеуді ұсынады.

Орта мерзімді несиелер – бір жылдан бес жылға дейінгі өтеу мерзімімен сипатталады. Орта мерзімді несиелер жабдықтау, көліктерді сатып алу, жаңа кәсіпорындарды, бағдарламаларды, жобаларды бастапқы қаржыландыру үшін қолданылады.

Ұзақ мерзімді несиелер елдің экономикасында маңызды рөл атқарады. Ұзақ мерзімді несиелер экономиканың нақты секторына қаражаттарды салумен байланысты және өндірістің техникалық деңгейін көтерудің негізгі көзі болып табылады.

Ұзақ мерзімді несиелер – бес жылдан жоғары мерзімге берілетін несиелер болып табылады. Ұзақ мерзімді несиелер жылжымайтын мүлікке несиелік жұмсаумен байланысты. Бұл несиелік операциялар саласы негізінен өндірісті, қоғамды, жеке құрылысты қаржыландыру үшін және кәсіпорынның негізгі капиталын құру үшін қажет. Бұл несиенің ерекшелігіне: ұзақ мерзімді өтеу, қарыз алушының қорланым қаражатының ең төменгі деңгейі, мүліктік кепілдікке берілген несиелердің жоғарғы деңгейін қамтамасыз ету қажеттілігі, мүліктің құнынан, яғни кепілдік құнынан (60-70%) несиелік мөлшерінің тәуелділігі, қысқа мерзімді несиелермен салыстырғанда несиелік мөлшерінің төмен болуы, банктің ресурсын ұзақ мерзімге оқшауландыру, банк пен қарыз алушының несиелік қатынастарының дамуына болжау жасау қиындығы жатады [2].

Несиелердің мерзімі несиелік тәуекелге және банктің өтімділігіне әсер етеді. Егер несиенің мерзімі неғұрлым ұзақ болса, онда қысқа мерзімді несиелермен салыстырғанда соғұрлым өтімді болады. Несие мерзімінің ұзартылуы тәуекелдің өсуіне әкеледі. Сондықтан да банктің маңызды міндеті – несиелерді беру мерзімі бойынша оңтайлы жиынтық құру болып табылады.

Қазіргі кезде ұзақ мерзімді несиелер банктік тәжірибеде дамып отырған жоқ. Оның негізгі себептері:

- несиелеу үшін сәйкес ресурстың жоқтығы;
- несиелік тәуекелдің жоғарылығы;
- несиелеу қағидаларының сақталмағандығы;
- несиені өтеу көздерінің дұрыс таңдалмауы;
- несиелеу механизмінің жетілмеуі.

1) Қарыз алушылардың түрлері бойынша:

- кәсіпорындар мен ұйымдарға несиелер;
- жеке және заңды тұлғаларға несиелер;
- банкаралық несиелер.

2) Экономика салалары бойынша:

- өнеркәсіп салаларына;
- ауыл шаруашылығына;
- құрылыс;
- көлік;

- байланыс.

Өнеркәсіп саласына берілетін несиелер – бұл кәсіпорындар мен ұйымдарға өндірісті дамыту үшін, материалдарды сатып алу үшін ұсынылады.

Ауыл шаруашылығына берілетін несиелер – бұл фермерлерге, шаруа қожалықтарына жерді өндеу бойынша, егін жинау мақсатында берілетін несие.

3) Тағайындалу және пайдалану сипатына қарай:

- негізгі қорларға жұмсалатын;
- айналым қаражатына жұмсалатын.

4) Қамтамасыз ету дәрежесіне қарай:

Қамтамасыз етілген:

- кепілхатпен;
- кепілдемемен;
- кепілдікпен.

Сақтандырылған.

Қамтамасыз етілмеген:

- сенім несиесі.

5) Қайтарылу дәрежесіне қарай:

Стандартты несие – қайтарылу уақыты жетпеген, бірақ қайтуында ешқандай күмән жоқ несиелер.

Күмәнді несиелер – қайтарылу уақыты кешіктірілген, мерзімі ұзартылған және банк үшін тәуекел туғызатын несиелер. Соңғы қабылданған активтердің жіктеу ережесіне сәйкес күмәнді несиелер ішінара бөлінеді: 1-санатты күмәнді, 2-санатты күмәнді, 3-санатты күмәнді, 4-санатты күмәнді, 4-санатты күмәнді, 5-санатты күмәнді.

Үмітсіз несиелер – қайтару уақыты кешіктірілген, мерзімі өткен несиелер шотына жазылған несиелер.

6. Валютамен берілуіне қарай:

- ұлттық валютамен;
- шетел валютасымен.

7. Берілу шартына қарай:

Тұтыну несиесі – бұл жеке тұлғаларға тұтыну тауарларын сатып алу үшін және тұрмыстық қызметтерді өтеуге берілетін несиені беріледі.

Тұтыну несиесінің басты тағайындалуы халыққа тауарлар сатуды ынталандыруға бағытталады. Тұтыну несиесі бөлшек саудамен тығыз байланысты: бір жағынан тауар айналымының ұлғаюына сай несиенің көлемі өседі, сонымен қатар, тауарды несиеге алу сұранысы туындайды; екінші жағынан, халықты несиелеудің өсуі, сұраныстың төлем қабілеттігін ұлғайтады. Мұндай тәуелділік, әсіресе бүгінгі тауарлар нарығын толтыру жағдайында пайда болуда.

Несиенің бұл түрі әр түрлі елдерде әр түрлі дәрежеде қалыптасуда. Италия мен Жапонияда халықтың қарызының жалпы сомасы, сол елдің ішкі жиынтық өнімінің 10%-ын, Германия мен Францияда 30%-ын, Ұлыбритания мен АҚШ-та 60%-ын құрайды. Бұл елдің тәжірибелерінде тұтыну несиесін ең қымбат тауарларды: автомобиль, электр тұрмыстық құралдары, жиһаздарды және т.с.с. сатып алу барысында жиі пайдалынады. Бұл елдердің тұтыну несиесінің жартысынан көп бөлігі автомобильдерді сату үлесіне тиеді [3].

Экономикалық мазмұны жағынан тұтыну несиесі банктік несиенің бір бөлігі ретінде, оның басты бағыты тек жеке тұлғалармен тікелей байланысты болып келеді. Сондықтан да, несиенің бұл формасының экономикасы дамыған елдерде кеңінен пайдалануының екі түрлі себебі бар: біріншісі, субъективті, яғни бұл несие халыққа ең жоғарғы деңгейде материалдық игіліктерге қол жеткізуге қолайлы жағдай жасаса; екіншісі, объективті, яғни кез келген қоғамның дамуының басты бір экономикалық мәселесі – бұл дайын өнімді өткізу десек, ендеше тұтыну несиесін қолдану аталған мәселені шешуге мүмкіндік береді. Тұтыну несиесі көптеген елдердің экономикасында маңызды рөл атқарады, сондықтан да, оны мемлекеттік ұйымдар тарапынан белсенді түрде реттеп отыру қажет. Мұндай реттеуді екі түрге бөледі: берілу және пайдалану деңгейінде реттеу. Берілу деңгейінде мемлекет тұтынушыларыды ынталандыруға тиіс [4].

Сондай-ақ тұтыну несиесі жеке тұлғаларға тұрғын үй сатып алуға және құрылысына ұзақ мерзімді банктік сауда формасында да берілуі мүмкін. Бүгінгі таңда тұтыну несиесінің біздің елімізде жете қолданылмай келудің себебі, отандық өнеркәсіп пен ауылшаруашылық өндірісінің қиындықтар кешуі нәтижесінде нарықтағы халық сұранысы мен төлем қабілеттігінің өсуі және

олардың тауарлы-материалдық бағалылықтарымен өтеудің кері кетуі арасындағы теңсіздікке байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мақыш С.Б. Коммерциялық банктер операциялары. – Қарағанды: «ИздатМаркет», 2016.
2. Мақыш С.Б. Ақша айналысы және несие. – Қарағанды: «Қазақ Университеті», 2000.
3. Сейтқасымов Г.С. «Ақша, несие, банктер». – Қарағанды, 2001.
4. Шаяхметова К.О. Банктік тәуекелдер. – Қарағанды: «Қазақ Университеті», 2016.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Апеева Айдана Зарубековна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Қарағанда, Республика Қазақстан
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КРЕДИТНОГО
ПОРТФЕЛЯ БАНКОВ И ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА

В статье описаны сущность и структура кредитного портфеля банка, способы управления кредитным портфелем банка. В отечественной практике ссудный портфель определяется совокупностью взаимных договоров, заключаемых по сделкам с характеристиками кредита. Сюда входят кредит, факторинг, лизинг, банковская гарантия и поручительство. В статье рассмотрен общий банковский кредит и кредитный портфель. Кредитный портфель представляет собой описание качества и структуры кредитов, классифицированных и выданных по определенным критериям. Кроме того, кредитный портфель является результатом кредитной деятельности банка, т. е. суммой всех кредитов, выданных банком за определенный период времени.

Ключевые слова: банк, кредит, проценты, финансы, капитал, долг, экономика, процентная ставка, залог, коммерческий кредит.

Apeyeva Aidana
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan
THEORETICAL FOUNDATIONS FOR FORMING THE LOAN PORTFOLIO
OF BANKS AND QUALITY ASSESSMENT

The article describes the essence and structure of the bank's loan portfolio, ways of managing the bank's loan portfolio. In domestic practice, the loan portfolio is determined by a set of mutual agreements concluded on transactions with credit characteristics. This includes credit, factoring, leasing, bank guarantee and guarantee. The article considers the total bank loan and loan portfolio. The loan portfolio is a description of the quality and structure of loans classified and issued according to certain criteria. In addition, the loan portfolio is the result of the bank's lending activities, i.e. the sum of all loans issued by the bank for a certain period of time.

Keywords: bank, loan, interest, finance, capital, debt, economy, interest rate, collateral, commercial loan.

List of references

1. Makysh S.B. Operations of commercial banks. - Karaganda: «IzdatMarket», 2016.
2. Makysh S.B. Money circulation and credit. - Karaganda: «Kazakh University», 2000.
3. Seitkasymov G.S. Money, credit, banks. - Karaganda, 2001.
4. Shayakhmetova K.O. Banking risks. - Karaganda: «Kazakh University», 2016.

УДК 330.322(075.8)
МРНТИ 06.75.37

Ахметова Ботагоз Телмановна
botagozakhmetova@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Қарағанда, Республика Қазақстан

СОДЕРЖАНИЕ И ЭТАПЫ РАЗРАБОТКИ
ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

В статье рассматриваются вопросы капиталовложений, принятия управленческих решений инвестиционного характера, а также содержание и этапы разработки инвестиционных проектов, принципы оценки эффективности инвестиционных проектов.

Ключевые слова: инвестиции, рынок, финансовые инструменты, стоимость инвестиционного проекта.

Вопрос о капиталовложениях является одним из наиболее сложных для любой организации, поскольку инвестиционные затраты могут принести доход только в будущем. Оценивая экономическую привлекательность капиталовложений, предприятие сталкивается с необходимостью прогнозирования отдаленных по времени событий, причем фактор неопределенности должен быть сведен к минимуму. Для того чтобы принять решение о целесообразности воплощения в жизнь инвестиционного проекта, предприятие должно провести детальный расчет его окупаемости [1].

В основе процесса принятия управленческих решений инвестиционного характера лежат оценка и сравнение объема предполагаемых инвестиций и будущих денежных поступлений, т.е. требуется некоторым образом сравнить величину инвестиций с прогнозируемыми доходами. Поскольку сравниваемые показатели относятся к различным моментам времени, ключевой здесь является проблема их сопоставимости. В каждом случае эта проблема решается индивидуально, причем должен учитываться ряд основных факторов, среди которых: темп инфляции; разнообразные риски, которыми сопровождается инвестиционный проект; величина периода, на который составляется прогноз, и т.д.

Разработка инвестиционного проекта включает в себя ряд этапов, каждый из которых в той или иной степени обязателен для выработки обоснованного решения.

Этап сбора информации и прогнозирования объемов реализации. На этом этапе разработчик инвестиционного проекта должен собрать как можно больше сведений о том, какой спрос предъявляют потребители на планируемый к выпуску продукт. При этом должны быть выявлены и проанализированы спрос и цены на аналогичные товары (работы, услуги), на товары-заменители, а также наличие фирм-конкурентов и их политика. Важно рассмотреть краткосрочную и долгосрочную перспективу рынка данного товара. Анализ возможной емкости рынка сбыта продукции, т.е. прогнозирование объема реализации является очень существенным, поскольку его недооценка может привести к потере определенной доли рынка сбыта, а его переоценка — к неэффективному использованию введенных по проекту производственных мощностей, или к неэффективности сделанных капиталовложений.

Преимуществом на этом этапе пользуются крупные фирмы и корпорации, планирующие значительные инвестиции. Они могут позволить себе проведение дорогостоящих маркетинговых исследований, результатом которых является объективный и достаточно надежный ответ на вопрос о возможных объемах реализации. Небольшие фирмы вынуждены полагаться исключительно на опыт и интуицию своих менеджеров.

Этап прогнозирования объемов производства и прибыли. На этом этапе разработчик проекта исходя из возможного объема реализации определяет размер и технологический уровень предприятия. При этом следует иметь в виду масштаб доступных источников финансирования. Затем анализируются цены и условия оплаты оборудования; сравниваются альтернативные варианты (выкуп оборудования или лизинг); анализируется рынок аренды (покупки) требуемых помещений; количество, квалификация и оплата привлекаемого персонала и т.д.

Информация о прогнозируемых ценах реализации и объемах производства позволяет рассчитать плановую прибыль. Необходимым инструментом на данном этапе является анализ безубыточности.

Итак, результатом работ на данном этапе является прогноз объемов продаж, их себестоимости и прибыли. Если размер планируемой прибыли меньше некоторого порогового значения, установленного фирмой, то проект может быть отвергнут уже на этой стадии разработки. Если же размер прибыли будет признан приемлемым, то целесообразно проведение дальнейшего анализа.

Этап оценки видов и уровней рисков. На этом этапе подвергаются критическому анализу все ранее полученные сведения в части достижимых объемов реализации и производства, отпускных цен на продукцию, уровня издержек и т.д. и сделанные на их основе выводы. Рассматриваются различные варианты ухудшения конъюнктуры.

Это достигается посредством анализа чувствительности в рамках анализа безубыточности.

Для получения полной и объективной картины также анализируются различные возможные варианты изменения конъюнктуры в сторону улучшения. Существуют методики (их содержание раскрывается ниже), позволяющие судить на основе анализа чувствительности о том, насколько рискованным является инвестирование средств в данный проект.

В результате разработчик получает ответ на вопрос, является ли уровень риска, сопряженный с данным проектом, приемлемым. Если нет — проект отвергается, если да — подвергается дальнейшему анализу.

Этап определения требуемого объема и графика инвестиций. Рассмотрев и проанализировав с точки зрения минимизации все издержки, сопутствующие проекту, разработчик получает информацию о размере вложений во внеоборотные активы. Анализ схемы финансовых потоков (построение сметы расходования и поступления денежных средств) позволяет определить размер необходимого оборотного капитала. Располагая детально разработанной информацией о затратах, можно определить объем и график требуемых инвестиций [2].

Этап оценки доступности требуемых источников финансирования. Рассчитав объем и график инвестиций, разработчик решает, какие источники финансирования (из числа доступных) будут задействованы. В случае, если собственных средств организации оказывается недостаточно и инвестиции предполагается осуществить за счет привлеченных кредитов, необходим анализ рынка ссудных капиталов.

Этап оценки приемлемого значения стоимости капитала. Основной целью данного этапа является сравнение разрабатываемого инвестиционного проекта с другими, альтернативными возможностями размещения капитала. Это достигается посредством методики, называемой «анализом инвестиций», или «анализом капиталовложений».

Результатом исследований, проведенных на этом этапе, является окончательный обоснованный ответ на вопрос о том, выгоден ли разрабатываемый проект и должен ли он быть воплощен в жизнь.

Описанная последовательность действий при разработке инвестиционного проекта, безусловно, не является обязательной. Исследования на всех этапах могут выполняться не последовательно, а параллельно. Это даже предпочтительнее, так как без оценки доступности источников финансирования, например, невозможно обосновать предполагаемый размер инвестиций и т.д.

Принятие решений инвестиционного характера осложняется рядом факторов: вид инвестиции; стоимость инвестиционного проекта; множественность доступных проектов; ограниченность финансовых ресурсов, доступных для инвестирования; риск, связанный с принятием того или иного решения, и т.д. Кроме того, в нашей стране сложность принятия инвестиционных решений усугубляется неопределенностью ситуации и наличием инфляции.

Принятие решений инвестиционного характера, как и любой другой вид управленческой деятельности, основывается на использовании различных формализованных и неформализованных методов и критериев. Степень их сочетания определяется разными обстоятельствами, в том числе и тем из них, насколько менеджер знаком с имеющимся аппаратом, применяемым в том или ином конкретном случае. В отечественной и зарубежной практике известен ряд формализованных методов принятия решений в области инвестиционной политики. Какого-либо универсального метода, пригодного для всех случаев жизни, не существует. Вероятно, управление все же в большей степени является искусством, чем наукой. Тем не менее, имея некоторые оценки, полученные формализованными методами, пусть даже в известной степени условные, легче принимать окончательные решения.

Различают следующие варианты схем управления проектом:

- Основная система. Руководитель (менеджер) проекта — представитель заказчика, финансовой ответственности за принимаемые решения не несет. Им может быть любое юридическое или физическое лицо участник проекта, имеющее лицензию на профессиональное управление. В этом случае менеджер проекта обеспечивает координацию и управление ходом разработки и реализации проекта, в контрактных отношениях с другими участниками проекта (кроме заказчика) не состоит.

Преимущество системы — объективность проект-менеджера, недостаток — ответственность за результаты проекта целиком возлагается на заказчика.

- Система «расширенного управления». Руководитель (менеджер) проекта — принимает ответственность за проект в пределах фиксированной (сметной) цены. Менеджер обеспечивает управление и координацию процессов проекта по соглашениям между ним, заказчиком и участниками проекта. Как и в «основной» системе, им может быть любое юридическое или физическое лицо — участник проекта, имеющее лицензию на профессиональное управление и способное отвечать по своим обязательствам перед заказчиком. Проект-менеджер управляет проектом, координирует поставки и работы по инжинирингу. В этом случае ответственность возлагается на менеджера проекта в пределах контрактных условий.

- Система «под ключ». Руководитель (менеджер) проекта — проектно-строительная фирма, с которой заказчик заключает контракт «под ключ» с объявленной стоимостью проекта.

Испытанное средство упорядочения перестройки кризисной экономической ситуации - в том числе столь масштабной, как в настоящее время, — программно-целевой метод управления, в

соответствии с которым создается ряд межгосударственных, федеральных, региональных, отраслевых и объектных целевых программ. Каждая из них представляет собой комплекс взаимоувязанных (по ресурсам, срокам и исполнителям) проектов. Их реализация происходит на базе концепции управления проектами. [3]

Основу концепции составляет взгляд на проект как на изменение исходного состояния любой системы (например, предприятия), связанное с затратой времени и средств.

Такой подход позволяет свести все изменения в экономике, управлении к системе инвестиционных проектов, а управление ими — к управлению инвестициями.

В современных условиях совокупность методов и средств управления проектами представляет собой высокоэффективную методологию управления инвестициями, позволяющую:

- осуществить анализ инвестиционного рынка и сформировать инвестиционный портфель компании с его оценкой по критериям доходности, риска и ликвидности;

- оценить эффективность инвестиций с учетом факторов риска и неопределенности в рамках т.н. обоснования инвестиций и бизнес-плана;

- Разработать стратегию формирования инвестиционных ресурсов компании с оценкой общей потребности в инвестиционных ресурсах, целесообразности использования привлеченных и заемных средств;

- произвести отбор и оценку инвестиционной привлекательности конкретных проектов;

- оценить инвестиционные качества отдельных финансовых инструментов и отобрать наиболее эффективные из них;

- осуществить планирование и оперативное управление реализацией конкретных инвестиционных проектов и программ;

- организовать процедуру закупок и поставок, а также управление качеством проекта;

- обеспечить эффективное осуществление инвестиционного процесса, включая управление изменениями и подготовку решений о своевременном закрытии неэффективных проектов (продаже отдельных финансовых инструментов) и реинвестировании капитала;

- организовать завершение проекта;

- в полной мере учесть психологические аспекты управления инвестициями, нередко оказывающие решающее воздействие на показатели проекта в целом.

В основу оценок эффективности инвестиционных проектов положены следующие основные принципы:

- рассмотрение проекта на протяжении всего его жизненного цикла (расчетного периода);

- моделирование денежных потоков, включающих все связанные с осуществлением проекта притоки и оттоки денежных средств за расчетный период;

- сопоставимость условий сравнения различных проектов (вариантов проекта);

- принцип положительности и максимума эффекта. Для того чтобы ИП с точки зрения инвестора был признан эффективным, необходимо, чтобы эффект от реализации проекта был положительным; при сравнении альтернативных ИП предпочтение должно отдаваться проекту с наибольшим значением эффекта;

- учет фактора времени. При оценке эффективности проекта должны учитываться различные аспекты фактора времени, в том числе динамичность параметров проекта и его экономического окружения; разрывы во времени (лаги) между производством продукции или поступлением ресурсов и их оплатой; неравноценность одновременных затрат и/или результатов;

- учет только предстоящих затрат и поступлений. При расчетах показателей эффективности должны учитываться только предстоящие в ходе осуществления проекта затраты и поступления, включая затраты, связанные с привлечением ранее созданных производственных фондов, а также предстоящие потери, непосредственно вызванные осуществлением проекта (например, от прекращения действующего производства в связи с организацией на его месте нового). Ранее созданные ресурсы, используемые в проекте, оцениваются не затратами на их создание, а альтернативной стоимостью (opportunity cost), отражающей максимальное значение упущенной выгоды, связанной с их наилучшим возможным альтернативным использованием.

Ограниченность инвестиционных ресурсов вызывает необходимость их эффективного использования. При этом могут быть две постановки задачи рационального использования инвестиций:

- если объём инвестиций для осуществления проекта задан, то следует стремиться получить максимально возможный эффект от их использования;

- если задан результат, который надо получить за счет вложения капитала, необходимо искать пути минимизации расхода инвестиций.

Экономическая эффективность инвестиционного проекта - категория, отражающая соответствие инвестиционного проекта целям и интересам его участников.

Осуществление эффективных инвестиционных проектов увеличивает внутренний валовой продукт, который затем делится между участниками проекта - акционерами, работниками предприятий, банками, бюджетами разных уровней и др.

Список литературы:

1. Просветов Г.И. Управление проектами. Задачи и решения. – М.: Альфа-Пресс, 2019. - 254 с.
2. Кох Р. Стратегия. Как создавать и использовать эффективную стратегию. - СПб: Питер, 2005
3. Ахменкеев А.С. Управление инвестиционными проектами на современном этапе Казахской экономики. Сборник трудов «Международного экономического форума 2015 г. <http://be5.biz/ekonomika1/r2015/1458.htm>

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Ахметова Ботагоз Телмановна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫҢ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Мақалада инвестициялар, инвестициялық сипаттағы басқарушылық шешімдер қабылдау мәселелері, сондай-ақ инвестициялық жобаларды әзірлеудің мазмұны мен кезеңдері, инвестициялық жобалардың тиімділігін бағалау принциптері қарастырылады.

Тірек сөздер: инвестициялар, нарық, қаржы құралдары, инвестициялық жобаның құны.

Akhmetova Botagoz
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan

CONTENT AND STAGES OF DEVELOPMENT OF INVESTMENT PROJECTS

The article examines the issues of Investment, Management Decision-Making of an investment nature, as well as the content and stages of development of investment projects, principles for evaluating the effectiveness of investment projects.

Key words: investment, market, financial instruments, cost of an investment project.

List of references:

1. Prosvetov G.I. Project management. Tasks and solutions. - M.: Alfa-Press, 2019. - 254 p.
2. Koch R. Strategy. How to create and use an effective strategy. - St. Petersburg: Peter, 2005
3. Akhmenkeev A.S. Investment project management at the present stage of the Kazakh economy. Proceedings of the «International Economic Forum 2015» <http://be5.biz/ekonomika1/r2015/1458.htm>

ӨОК 336.22
ҒТАХР 06.73.15

Байтасова Әмина Берікқызы
a.baitass@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚОСЫЛҒАН ҚҰНҒА САЛЫҚ САЛУЫ — ЖАНАМА САЛЫҚТЫҢ МАҢЫЗДЫ ФОРМАСЫ

Мақалада қосылған құн салығы — белгілі қосылған құнның мемлекеттік бюджетке аударылатын бөлігі, бюджетті қалыптастырудың маңызды көзі болып табылады. Белгілі бір кәсіпорын, бір жағынан, сатылған өнімдерден қосылған құн салығын алушы болса, екінші жағынан, жабдықтаушылардан өндіріс құралдарын сатып алушы ретінде қосылған құн салығын төлеуші болып табылады. Қосылған құн салығын төлеушілер Салық кодексінде белгіленеді. Мемлекеттік бюджетке төленетін қосылған құн салығының көлемі өндірушінің сатқан тауары үшін есептелген салық пен жабдықтаушыларға шикізат пен материалдар, отын мен энергия т.б. өнімдер төленген ҚҚС-ның айырмасы негізінде есептеледі, яғни салық төлеушілер ҚҚС-ын тауарларды өндіруге (жұмыстарды орындауға, қызмет көрсетуге) жұмсалған материалдық шығынды ескере отырып, есептейді.

Тірек сөздер: қосылған құн салығы, акциз, жанама салықтар, импорт, экспорт, айлық есептік көрсеткіш, кірістер мен шығыстар.

Мемлекеттердің қосылған құн салығына көшуі макроэкономикалық тұрғыдағы ортақ нарық форма кезінде іске асырылады. Көшу үдерісінің өзі мыналарды қажет етеді:

- салық жүйесінің есебінің тиімділігі;
- жанама салық жүйесінің түбегейлі талдауы;
- шетел мемлекеттерінен жұмыс істеу өтімі бар кәсіби мамандарды дайындау;
- жаңа жүйеге көшу мерзімін анықтау;
- әр сату операцияларына счет-фактура толтыру міндеттілігі;
- ақпараттар мен құжаттарды өңдеуді автоматтандыру;
- қосылған құн салығын есептеуді банк функциясына тіркеу;
- кеден есебін компьютеризациялау.

Қосылған құн салығының төмендегідей артықшылықтары бар:

- біріншіден, ол жаңа құн жасалынған орын бойынша салық төлеушілердің үлкен тобынан алынады;
- екіншіден, төлеушілер үшін де есептеудің салыстырмалы қарапайымдылығымен ерекшеленеді;
- үшіншіден, бағалардың өзгеруіне, төлеушінің қаржылық ахуалына, инфляция деңгейіне қарамастан, мемлекет бюджетінің кірістерін қалыптастырудың сенімді және тұрақты базасын қамтамасыз етеді.

Барлық жанама салықтар тәрізді қосылған құн салығы ерекше фискалдық рөлін орындайды, оны қолдынысқа енгізу барысында мемлекеттік бюджетке сенімді және тиімді кіріс көздерін қалыптастыру көзделді. Ол бюджет құралдарының инфляциялық құнсыздануының алдын алудың тиімді құралы болып табылады, себебі салықтық түсімдерді бағаның жоғарылауымен байланыстырады.

Қорытындылай келе, қосылған құн салығы — жанама салық түрі, қосылған құнның мемлекеттік бюджетке аударылатын бөлігі, бюджеттің маңызды көздерінің бірі.

Кәсіпорын, бір жағынан, сатылған өнімдерден қосымша құн салығын алушы болса, екінші жағынан, жабдықтаушылардан өндіріс құралдарын сатып алушы ретінде қосылған құн салығын төлеуші болып табылады. Қосылған құн салығын төлеушілер салық кодексінде белгіленеді. Мемлекеттік бюджетке төленетін қосылған құн салығының көлемі өндірушінің сатқан тауары үшін есептелген салық пен жабдықтаушыларға шикізат, материалдар, отын мен энергия, тағы басқа өнімдер үшін төленген қосылған құн салығының айырмасы негізінде есептеледі, яғни салық төлеушілер қосылған құн салығын тауарларды өндіруге (жұмыстарды орындауға, қызмет көрсетуге), жұмсалған материалдық шығынды шегере отырып, есептейді.

Қосылған құн салығының дамуының себептері мынада: мемлекеттің тұтынуға салынатын салықтан табысты ұлғайтуды көздеуі; тауарлар мен қызметтерді өндіретін өндірушілердің шығындарына емес, шекті тұтынушылардың шығындарына салық салудың қажеттілігі; елде қызмет ететін ҚҚС жүйесінің бар болуының қажетті шарты БЭҚ-қа кіру. Қосылған құн салығы мемлекеттік бюджеттің үлесті бөлігін құрайды деп есептейміз.

Қосылған құн салығы дегеніміз — тауарды (жұмыстарды, қызмет көрсетулерді) өндіру және олардың айналысы процесінде қосылған, оларды өткізу бойынша салық салынатын айналым құнының бір бөлігін бюджетке аудару, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағындағы тауарлар импорты кезіндегі аударым.

Қосылған құнға салынатын салықты салу бірінші кезекте салық органдарының құзырына берілген, тек импортталған тауарларға салынатын Қосылған құнға салынатын салықтың жинақтарымен кеден саласының мамандары айналысады.

Қосылған құнға салынатын салық - бұл кірісті алушыға тікелей салынатын, тауардың (жұмыстың және қызметтің) бағасына қосылып, оны көтеретін жанама салықтардың бірі.

Экономиканың тұрақсыздық жағдайында қосылған құнға салынатын салықты салу тек тұтынушыларға ғана кері әсер етіп қоймай, өнім өндірушілерге да зардабын тигізеді [1].

Қосылған құнға салынатын салықты енгізген барлық мемлекеттерде (оның ішінде Қазақстан да бар) осы салықты салудың екі нысаны қолданылады.

- тауарды (жұмыс пен қызметті) ақшаға айнадыруға;
- тауарды импорттауға.

Сонымен қатар, екі жағдайда да Қосылған құнға салынатын салықты алудың өзіндік әдіс-тәсілдерінің ерекшеліктері бар [1, 619-620 б.].

Ол нақтылық пен тұнықтыққа, оларды қолданудағы есептердің қарапайымдылығына негізделген. Бұл туралы алдағы мәтіндерде айтылатын болады.

2022 жылы Қазақстан Республикасында қосылған құнға салынатын салық ставкасы 12% -ды құрап отыр.

Салық кодексінде «тіркеу табалдырығын» енгізудің аса зор маңызы бар. Ол бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлеушілердің қатарынан тауар айналымының жылдық мөлшері 20 мың айлық есептік көрсеткішке жетпейтін кәсіпкерлер шығарылып тасталады. Ал егер жылдық айналым отыз мың АЕК – ке жеткен айдың соңына дейін ҚҚС төлеуші ретінде тіркеуге тұруға міндетті. Мұндай шара салықтық басқару тетіктерін одан әрмен жетілдіріп, оларды мықтылап, салықтық фактура-шоттары қозғалысының тазалығын қамтамасыз етеді.

Қосылған құнға салынатын салықты салу бірінші кезекте салық органдарының құзырына берілген, тек импортталған тауарларға салынатын Қосылған құнға салынатын салықтың жинақтарымен кеден саласының мамандары айналысады.

Қосылған құнға салынатын салық - бұл кірісті алушыға тікелей салынатын, тауардың (жұмыстың және қызметтің) бағасына қосылып, оны көтеретін жанама салықтардың бірі.

Қазақстан Республикасының салық заңдарына енгізілген №37 «Қосылған құнға салынатын салықты төлеу мен есептеудің тәртібі туралы» нұсқау бойынша, салық салынатын айналымының мөлшерін анықтау тәртібі нақтыланып, оның әртүрлі салалардағы ерекшеліктері де (тасымал, құрылыс, туризм, шикізатты өңдеу жұмыстары, кепілдік мүлік қатынастарын жүзеге асыру) нақтыланып көрсетілген. Қосылған құнға салынатын салықты есепке алудың тәртібі мен «экспорт тауарларына нөлдік мөлшелемелерді қолдануды реттеу» де, импорттық тауарларға салынатын Қосылған құнға салынатын салықтың ерекшеліктері нақтыланып көрсетілген.

Қосылған құнға салынатын салықты нольдік ставка термині ноль процентке тең ставка бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлетуді білдіреді, яғни жалпы айтқанда, бірқалыпты түрде салық салудан толығымен босатылуы.

Бірақ, қосылған құнға салынатын салықтан толық босатылғандағы ерекшелік «нольдік ставка» бойынша салық алынған кезде салық төлеуші нольдік ставка бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлемей, бірақ қосылған құнға салынатын салықты төлеуші болып қала отырып, нольдік ставка бойынша салық салынатын тауарларды өндіру және сату, қызметтерді көрсету кезінде тұтынылған және пайдаланылған тауарлар (жұмыстар, қызметтер) бойынша Қосылған құнға салынатын салықты сомасы орнын толтыру құқығын алады.

Қазақстан Республикасының салық кодексіне сәйкес нольдік ставка бойынша экспорт тауарларын сату бойынша салық салынады.

Салық төлеуші экспортқа тауарларын сатып, нақты экспорттық тауарларды белгілейтін салық органына құжаттарды тапсырғаннан кейін жүргізілетін Қосылған құнға салынатын салықтың орнын толтыруға құқын алады [2].

Қосылған құнға салынатын салықты есептеу кезінде келесі жағдайларда тауарлардың (жұмыстар, қызметтер көрсету) құнына енгізіледі [2, 48-49 б.].

Кесте 2

Қосылған құнға салынатын салықты есептеу кезінде тауарлардың (жұмыстар, қызметтер көрсету) құнына енгізілетін жағдайлар

Жағдай	ҚҚС-ты жатқызу
Тауарлар (жұмыстар, қызмет көрсетулер) ҚҚС төлеуші кәсіпкерлік қызметіне қатыссыз шараларда жүргізу үшін ұсынылған	ҚҚС тауарлар (жұмыстар, қызмет көрсетулер) құнына енгізіледі және салық төлеушінің салымына қатыспайды
қонақ үй ретінде пайдаланылатын ғимараттарды қоспағанда, тұрғын үй қорындағы ғимараттарды (ғимараттардың бір бөлігін) пайдалану	ҚҚС ғимараттың құнына енгізіледі және салық төлеушінің жиынтық жылдық табыс алуы үшін ғимаратты пайдалануы кезінде салықтық амортизация арқылы жатқызылады.
Негізгі құралдар ретінде жеңіл автомобильдерді сатып алу	ҚҚС жеңіл автомобильдер құнына енгізіледі және салық төлеушінің жылдық жиынтық табысты алуы үшін осы автомобильдерді пайдалануы кезінде салық амортизациясы арқылы есепке жатқызылады

жалдау шартына сәйкес жөндеу шығыстарын жалға беруші өтеген және жөндеуді жүзеге асырған жалға алушының салық салынатын айналымы болып табылатын жағдайларды қоспағанда, тұрғын үй қорындағы жалға алынған ғимараттарды жөндеуге тауарларды және қызмет көрсетулерді пайдалану	ҚҚС тауарлар мен қызмет көрсетулердің құнына енгізіледі, және салық төлеушінің жылдық жиынтық табыс алуымен жөндеуге кеткен шығындар байланысты болған кезде Кодекстің 113 бабының 4-бөлімінде қарастырылған тәртіпте жөндеу шығындары құрамында салымға жатқызылады
өтеусіз қалған мүлікті (тауарларды, жұмыстарды, қызметтерді) осындай мүлік Қазақстаннан тыс жерлерден әкелінген және осы мүлікті алушы импорт кезінде Қосылған Құн Салығын төлеген жағдайларды қоспағанда, алу	ҚҚС мүлік (тауарлар, жұмыстар, қызмет көрсетулер) құнына енгізіледі, және салық төлеушінің жылдық жиынтық табыс алуы үшін оларды пайдаланған кезде, белгіленген тәртіппен салымға жатқызылады.

Қосылған құнға салынатын салықты тауарлар (жұмыстар, қызметтер) алынған салық кезеңінде (айда немесе кварталда) есепке алуға жатқызылады.

Резидент емеске қосылған құнға салынатын салықты төлеу жағдайында төленген салық бюджетке салық нақты төленген салық кезеңінде есепке алуға жатқызылады.

Өндірісті лицензиялау және жанар-жағар май импортын шектеу бойынша нормативтік құқықтық реттеуге өзгертулер енгізудегі болып жатқан тәжірибе оңтайлы нәтижелерге әкелуі мүмкін, бірақ басқа шектеу шараларының кері жақтары бар-олар қоршаған ортаның ластануына әкелетін мұнай өнімдерінің сапасына бақылау жүргізудің болмауымен сипатталатын жасырын айналымның өсіуіне әкеледі және мүмкіндіктер туғызады.

Бірақ, аталған мәселелерге қарамастан, Салық кодексінде көтерме және бөлшек сауда критерийлерінің, бюджет алдындағы міндеттемелердің анықталуы, сонымен қатар міндеттемелердің пайда болуының басталуы- акцизді төлеуші екендігін растайтын тіркелген карточканы алу салық төлеушінің мемлекетпен заңды қарым-қатынасқа ұмтылысының негізін көрсететіндігін атап кету керек [4].

Осыдан орай шаруалық етуші субъектілердің қатарына тексеру жүргізу, яғни жанар-жағар май материалдарының жасырын айналымын болдырмау бойынша жүргізілген шаралардың қатарында, асы салада жүйелік әкімшілендірудің тиімділігін болашақта жетілдіру және артырудың қажеттілігін көрсетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Худяков А.И., Бродский Г.М. Теория налогообложения: Учебное пособие. – Алматы: ТОО «Издательство «НОРМА-К», - 2012. 162-163 б.
2. Илиясов Қ.Қ., Құлпыбаев С. Қаржы: Оқулық - А.: 2005. 552 б.
3. Таупихова Ш. Ввоз и таможенное декларирование в целях подготовки отчетности //Бюллетень бухгалтера, - №2, - февраль, 2022г, 15-19 б.
4. Кошекова С.М. Аудит в целях подготовки годовой отчетности// Бюллетень бухгалтера,- №1,- январь 2022г, 8-12 б.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Байтасова Амина Бериковна

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Қарағанда, Республика Казахстан

НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ ДОБАВЛЕННОЙ СТОИМОСТИ ЯВЛЯЕТСЯ ВАЖНОЙ ФОРМОЙ КОСВЕННОГО НАЛОГА

В статье отмечается, что налог на добавленную стоимость-часть определенной добавленной стоимости, перечисляемая в государственный бюджет, является важным источником формирования бюджета. Определенное предприятие, с одной стороны, является получателем налога на добавленную стоимость от реализованной продукции, с другой стороны, является плательщиком налога на добавленную стоимость в качестве покупателя средств производства от поставщиков. Плательщики налога на добавленную стоимость устанавливаются Налоговым кодексом. Объем налога на добавленную стоимость, уплачиваемого в государственный бюджет, рассчитывается исходя из разницы между налогом, исчисленным за реализованный производителем товар, и НДС, уплаченным поставщикам за сырье и материалы, топливо и энергию и т.д., т. е.

НДС исчисляется налогоплательщиками с учетом материальных затрат на производство товаров (выполнение работ, оказание услуг).

Ключевые слова: налог на добавленную стоимость, акциз, косвенные налоги, импорт, экспорт, месячный расчетный показатель, доходы и расходы.

Baitassova Amina
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan

VALUE ADDED TAXATION IS AN IMPORTANT FORM OF INDIRECT TAX

The article notes that the value added tax-a part of a certain added value transferred to the state budget, is an important source of budget formation. A certain enterprise, on the one hand, is a recipient of value-added tax from products sold, on the other hand, is a payer of value-added tax as a buyer of means of production from suppliers. Value added tax payers are established by the Tax Code. The amount of value added tax paid to the state budget is calculated based on the difference between the tax calculated for the goods sold by the manufacturer and VAT paid to suppliers for raw materials, fuel and energy, etc., i.e. VAT is calculated by taxpayers taking into account material costs for the production of goods (performance of works, provision of services).

Keywords: value added tax, excise tax, indirect taxes, import, export, monthly calculation index, income and expenses.

List of references:

1. Khudyakov A. I., Brodsky G. M. Theory of taxation: Textbook. – Almaty: NORMA-K Publishing house LLP, - 2012. 162-163 p.
2. Lesov , Bev S. Arzy: Owly - A.: 2005. 552 p.
3. Таупикхова Ш . Import and customs declaration for the purpose of reporting //Bulletin of the accountant,- No. 2, - February, 2022, 15-19 b.
4. Kasheikova S.M. Audit in order to prepare annual reports// Bulletin of the accountant,- No. 1, - January 2022, 8-12 b.

УДК 334.021:35
МРНТИ 06.56.31

Набиева Асель Турашевна
assel_nabiyeva@mail.ru
АО «Финансовая академия»
Нур-Султан, Республика Казахстан

АНАЛИЗ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В КАЗАХСТАНЕ

В статье представлен анализ динамики ключевых показателей субъектов малого и среднего бизнеса. Определены приоритеты стратегического развития страны, предусматривающие рост инвестиций в основной капитал в не сырьевых секторах, диверсификацию экономики, повышение её сложности, увеличение объёмов не сырьевого экспорта, позволяющие увеличить качественно занятость и повысить доходы населения. Также рассмотрены Государственные программы по поддержке и развитию малого и среднего бизнеса в Казахстане, в которых значительная доля бюджетных ресурсов направлена на финансовые меры, в недостаточной степени финансируются не финансовые меры, способствующие повышению компетенции и усилению факторов конкурентоспособности малого и среднего бизнеса.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, субъекты, экономика, инвестиции, развитие, поддержка.

Динамика ключевых показателей, характеризующих малый и средний бизнес (МСБ) в Казахстане, в период с 2015 по 2019 годы демонстрирует положительные результаты (рис. 1) [1]:

- выпуск продукции МСБ увеличился более чем в 2 раза и достиг 32,4 трлн тенге в номинальном выражении;
- вклад МСБ в валовый внутренний продукт (далее – ВВП) Республики Казахстан вырос на 12 трлн тенге и достиг 22 трлн тенге в номинальном выражении;
- доля МСБ в ВВП выросла на 6,8 п.п. и достигла 31,7%;
- общее количество субъектов МСБ выросло на 7% и достигло 1,33 млн субъектов;
- общая численность занятых в МСБ выросла на 8% и достигла 3,4 млн человек.

В целом результаты анализа приводят к выводу о том, что несмотря на положительную динамику общих количественных показателей, качественных изменений в МСБ не наблюдается. Как следствие, количественный рост МСБ имеет ограниченное положительное влияние на диверсификацию экономики, реализацию экспортного потенциала и обеспечение устойчивости долгосрочного экономического роста страны. Отсутствие качественных изменений обусловлено несколькими факторами:

1. Потенциал влияния МСБ на диверсификацию экономики и устойчивость экономического роста ограничен только средним бизнесом.

Несмотря на более высокие темпы роста объема выпуска продукции и услуг, значительно более высокую производительность и занятость на одном предприятии, а также более высокий экспортный потенциал, доля средних компаний в ВВП очень низка по причине своей малочисленности.

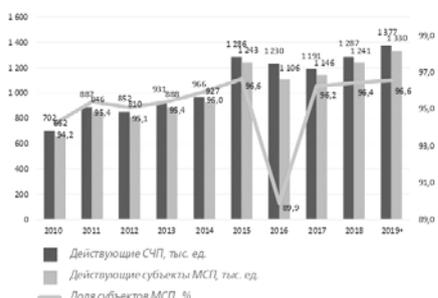
2. Ограниченное влияние МСБ на создание качественных рабочих мест.

Основную долю в структуре занятости обеспечивают малые предприятия и ИП. Малые предприятия и ИП концентрируются в секторах, прямо зависящих от общего состояния экономики и потребительского спроса. В силу этих причин они подвержены высоким рискам прекращения деятельности при экономическом спаде и не обладают достаточной устойчивостью.

Динамика развития зарегистрированных субъектов МСБ

Динамика количества действующих субъектов МСБ

Вклад МСБ

Структура субъектов МСБ в разрезе организационно-правовых форм, тыс. ед.

Доля занятых в МСБ в общей численности занятого населения страны

Динамика выданных кредитов БВУ, за период

Рис. 1 Динамика ключевых показателей, характеризующих МСБ в Казахстане

3. Основной потенциал для развития МСБ сконцентрирован в крупных городах. Сельские населенные пункты, малые и моногорода имеют крайне ограниченный потенциал для развития МСБ.

4. Наибольшим потенциалом для развития экспортноориентированных предприятий МСБ обладает обрабатывающая промышленность - практически все сектора обрабатывающей

промышленности являются торгуемыми. В этой отрасли очень высокая представленность предприятий МСБ. На одну крупную компанию приходится 36 предприятий МСБ.

5. Инвестиции в основной капитал у средних предприятий более продуктивны с точки зрения отдачи на вложенный капитал.

Если малые предприятия основную часть инвестиций (75% в 2019 году) направляют на строительство и капитальный ремонт зданий и сооружений, то в структуре инвестиций средних предприятий наибольшую долю занимают инвестиции в машины и оборудование (48%).

6. Ненаблюдаемая экономика в значительной мере формируется малыми предприятиями и ИП.

Несмотря на постепенное сокращение с 2015 года, ненаблюдаемая (теневая) экономика занимала в 2019 году достаточно существенную долю в ВВП на уровне 23,7%.

Казахстан продолжает начатые в 2016 году институциональные реформы. Эффективность государственных и общественных институтов – базовое условие для развития предпринимательства.

Для оценки эффективности текущей институциональной среды для предпринимательства использован Индекс экономических свобод (далее – ИЭС).

Государство смогло обеспечить благоприятные институциональные условия только в легко достижимых сферах. Так, в части государственных расходов, размера налоговой нагрузки, дефицита бюджета, государственного долга и трудовых свобод формальные институты Казахстана неограничительны по отношению к бизнесу ввиду наличия Национального фонда и либерализованного трудового законодательства.

Наиболее сильное влияние на такие решения оказывает значительное количество льготных налоговых режимов, налоговое администрирование и административное производство, создающие неравные условия для малых и средних компаний.

Зачастую государство наносит ущерб собственной политике развития предпринимательства, проявляя непоследовательность. Она может проявляться как в ограничении конкуренции на рынках со стороны компаний, принадлежащих государству, так и через правоприменительную практику, когда представители государственных органов сознательно или ненамеренно принимают решения, ограничивающие доступ на конкурентные рынки для широкого круга предпринимателей [2].

Основными документами, определяющими систему государственных мер развития МСБ, являются Предпринимательский кодекс Республики Казахстан и Государственная программа поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса – 2025».

Государственной поддержкой частного предпринимательства является «комплекс государственных мер по стимулированию развития частного предпринимательства, созданию благоприятных правовых, экономических условий для реализации предпринимательской инициативы в Республике Казахстан».

Основными видами государственной поддержки являются финансовая, имущественная, инфраструктурная, институциональная и информационная.

Несмотря на частые изменения и дополнения, базовые направления реализации ДКБ 2020 сохранялись неизменными, претерпевая лишь точечные изменения: поддержка новых бизнес-инициатив; оздоровление предпринимательского сектора; снижение валютных рисков предпринимателей; усиление предпринимательского потенциала.

Действующая сейчас ДКБ 2025 определяет три направления государственной поддержки предпринимательства, отчасти повторяющих ДКБ 2020, круг субъектов предпринимательства для каждого направления и перечень инструментов поддержки: поддержка субъектов малого, в том числе микро, предпринимательства: отраслевая поддержка предпринимателей/ субъектов индустриально-инновационной деятельности; предоставление нефинансовых мер поддержки предпринимательства.

Инструменты поддержки, доступные в рамках ДКБ 2025, подразделяются на три группы: финансовые, нефинансовые и инфраструктурные. Основная часть бюджета ДКБ 2025 (более 86%) приходится на финансовые инструменты.

К сфере развития предпринимательства относится одно из четырех направлений госпрограммы – «Развитие массового предпринимательства».

В рамках этого направления безработным лицам и отдельным категориям занятого населения доступны меры финансовой и нефинансовой поддержки. К нефинансовым мерам относятся обучение основам предпринимательства в рамках проекта «Бизнес Бастау», к финансовым – расширение микрокредитования и кредитования, гарантирование кредитов и микрокредитов, субсидирование операционных затрат микрофинансовых организаций на выдачу микрокредитов в сельских населенных пунктах и малых городах, предоставление государственных грантов на реализацию новых бизнес-идей.

С 2015 по 2020 годы государственными мерами поддержки было охвачено 808,7 тысяч предпринимателей, в том числе субсидированием процентной ставки – 16,3 тысячи, гарантированием – 14,5 тысячи, грантами – 2,3 тысячи, подведением инфраструктуры – 131, обучением – 129,2 тысячи, консультациями и сервисными услугами – 646,6 тысячи предпринимателей [4].

На реализацию ДКБ 2020 в 2015-2019 годы было выделено 270,1 млрд. тенге. Наибольшую долю в бюджетных расходах занимают расходы на финансовые инструменты (субсидирование процентной ставки, гарантирование кредитов, предоставление государственных грантов и микрокредиты) – 71%. При этом инструментами субсидирования и гарантирования за рассматриваемый период смогли воспользоваться лишь 19,6 тысяч субъектов предпринимательства или в среднем 3,9 тысяч субъектов ежегодно, что составляет 0,3% от среднегодового количества действующих субъектов МСП за этот же период. Доля бюджетных расходов на развитие производственной инфраструктуры составила 22%, на нефинансовые инструменты – 6%.

По динамике средней численности занятых в одном субъекте МСП наилучшие показатели демонстрируют средние предприятия. Опережающий рост количества действующих малых предприятий (+47%) привел к снижению среднего количества занятых на 1 предприятии – с 6,75 до 5,45 человек. У ИП и средних предприятий наблюдалось снижение количества действующих субъектов, однако среднее число занятых выросло: незначительно у ИП (на 2%) и существенно у средних предприятий (на 20%).

Малые предприятия и ИП не способны решить задачу создания новых качественных рабочих мест. Несмотря на высокую значимость с точки зрения обеспечения занятости в целом, среднемесячная зарплата в малых предприятиях почти на 20% ниже средней зарплаты по Казахстану.

Производительность труда в средних и малых предприятиях на порядок превышает производительность ИП. В среднем производительность (по объему выпуска) в МП и СП составляет 16,3 млн тенге/год на работника, а в ИП – 1,4 млн тенге в год на человека.

С точки зрения вклада в ВВП и среднего объема выпуска продукции экономический эффект средних предприятий значительно превышает показатели малых предприятий. При этом прирост и вклада в ВВП, и среднего объема выпуска продукции у средних предприятий в разы выше прироста у малых предприятий.

По итогам исследования 2019 года наибольшими проблемами предпринимателей являлись доступность объектов для приобретения в собственность и доступность сырьевых и финансовых ресурсов, наличие неофициальных платежей, неформальных услуг и непроизводительных затрат, стоимость аренды объектов инфраструктуры, ограниченные возможности модернизации предприятий, наличие дебиторской и кредиторской задолженности, включая займы, низкий уровень осведомленности и участия в государственной программе ДКБ 2020, а также ограниченные возможности инвестиций в новое строительство и обновление материально-технической базы.

Исследование условий ведения бизнеса проводится среди всех категорий предпринимателей, поэтому перечисленные выше проблемы являются средней оценкой со стороны бизнесов разных размеров. Однако, очевидно, что чем меньше субъекты предпринимательства, тем более серьезными для них являются приведенные проблемы. Масштабы влияния этих проблем на их деятельность и возможных последствий могут существенно различаться в силу различий в компетенциях предпринимателей разных категорий и имеющихся у них возможностях для приобретения недостающих компетенций (как посредством обучения, так и путем найма необходимых специалистов). Таким образом, обучение и повышение управленческих и профессиональных компетенций микро-, малых и средних предпринимателей в рамках нефинансовых мер развития предпринимательства приобретает существенную значимость в обеспечении благоприятных условий для расширения предпринимательской активности.

Приоритеты стратегического развития страны предусматривают рост инвестиций в основной капитал в несырьевых секторах, диверсификацию экономики, повышение ее сложности, увеличение объемов несырьевого экспорта, что в результате должно приводить к увеличению качественной занятости и повышению доходов населения [3]. Однако реализация текущей политики в отношении МСБ фактически не поддерживает эти цели:

1. Текущие политики не учитывают, что отношение к предпринимательству зависит от культивируемых в обществе ценностей, мотивации людей и качества человеческого капитала.

Формируемые текущей политикой сигналы для предпринимательского сообщества не повышают уровень добровольного предпринимательства.

2. Текущее состояние институциональной среды сдерживает предпринимательскую активность.

Используемые государством практики не поощряют, а зачастую наказывают за предпринимательскую активность, принятие риска и добропорядочность.

3. Бизнес-климат по-прежнему остается сложным и непредсказуемым.

Существующие противоречия между декларируемыми целями на уровне политик и реальными действиями по их реализации посылают противоречивые сигналы для предпринимательства. Это сопровождается ростом регуляторной нагрузки, слабой заинтересованностью государственных органов в реальном снижении административных барьеров.

4. Текущий дизайн и структура государственной поддержки снижает эффективность государственной политики.

Когда значительная доля бюджетных ресурсов направляется на финансовые меры, в недостаточной мере финансируются нефинансовые меры, способствующие повышению компетенций и усилению факторов конкурентоспособности МСП, не связанных со стоимостью заемного капитала.

Список литературы:

1. Отчёт о состоянии развития МСП в Казахстане и его регионах. Фонд развития предпринимательства DAMU. Выпуск 12, 2019

2. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.01.2021г.)

3. Государственная программа поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса-2025» (утверждена постановлением Правительства РК от 24 декабря 2019 года №968)

4. <https://www.primeminister.kz>

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Нәбиева Әсел Тұрашқызы

«Қаржы академиясы» АҚ

Нұрсұлтан, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ МЕМЛЕКЕТТІК

ҚОЛДАУ ЖҮЙЕСІН ТАЛДАУ

Мақалада шағын және орта бизнес субъектілерінің негізгі көрсеткіштерінің динамикасына талдау жасалған. Шикізаттық емес секторлардағы негізгі капиталға инвестициялардың өсуін, экономиканы әртараптандыруды, оның күрделілігін арттыруды, сапалы жұмыспен қамтуды ұлғайтуға және халықтың табысын арттыруға мүмкіндік беретін шикізаттық емес экспорт көлемін ұлғайтуды көздейтін елдің стратегиялық даму басымдықтары айқындалды. Сондай-ақ, Қазақстанда шағын және орта бизнесті қолдау мен дамыту жөніндегі Мемлекеттік бағдарламалар қаралды, оларда бюджеттік ресурстардың елеулі үлесі қаржылық шараларға бағытталған, Шағын және орта бизнестің құзыретін арттыруға және бәсекеге қабілеттілік факторларын күшейтуге ықпал ететін қаржылық емес шаралар жеткілікті дәрежеде қаржыландырылмайды.

Тірек сөздер: шағын және орта бизнес, субъектілер, экономика, инвестициялар, даму, қолдау.

Nabiyeva Assel

JSC «Financial Academy»

Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

ANALYSIS OF THE SYSTEM OF STATE SUPPORT FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED

BUSINESSES IN KAZAKHSTAN

The article presents an analysis of the dynamics of key indicators of small and medium-sized businesses. The priorities of the country's strategic development have been identified, which provide for the growth of investments in fixed assets in non-commodity sectors, diversification of the economy, increasing its complexity, increasing the volume of non-commodity exports, allowing to increase employment and increase incomes of the population. The state programs for the support and development of small and medium-sized businesses in Kazakhstan were also considered, in which a significant share of budget resources is directed to financial measures, non-financial measures that contribute to increasing the competence and strengthening the factors of competitiveness of small and medium-sized businesses are insufficiently financed.

Keywords: small and medium-sized businesses, entities, economy, investment, development, support.

List of references

1. Report on the state of SME development in Kazakhstan and its regions. DAMU Entrepreneurship Development Fund. Issue 12, 2019

2. The Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan (with amendments and additions as of 01/16/2021)

3. The State Program for Business Support and Development "Business Roadmap-2025" (approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 24, 2019 No. 968)

4. <https://www.primeminister.kz>

Набиева Асель Турашевна
assel_nabiyeva@mail.ru
АО «Финансовая академия»
Нур-Султан, Республика Казахстан

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В КАЗАХСТАНЕ

В статье рассмотрены базовые принципы политики по поддержке и развитию малого и среднего бизнеса, реформы по совершенствованию институциональных условий, а также государственная политика развития малого и среднего бизнеса в рамках общенациональных приоритетов. Показано, что успешность по развитию малого и среднего бизнеса определяется появлением устойчивых и конкурентоспособных независимых средних бизнесов, способных трансформироваться в крупные международные компании. Экономике необходимо диверсифицированная и интегрированная в глобальную экономику база для обслуживания локальных потребителей, укрепления местных сравнительных преимуществ и создание качественных рабочих мест.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, экономика, политика, приоритеты, государство, диверсификация, интеграция.

Страны-экспортеры сырьевых ресурсов рассматривают МСБ как инструмент для диверсификации экономики. Ключевой вопрос – как создать необходимые стимулы для конкуренции со стороны несырьевых секторов с сырьевыми индустриями за капиталы и предпринимателей. Для этого политика в отношении МСБ в этих странах направлена на создание условий для развития независимых МСБ в несырьевых секторах и роста их потенциала, в том числе для вырастания конкурентоспособных средних фирм в крупные компании. Этот тип МСБ является важным элементом обеспечения устойчивых возможностей для своих граждан. Экономике необходима диверсифицированная и интегрированная в глобальную экономику база для обслуживания локальных потребителей, укрепления местных сравнительных преимуществ и создания качественных рабочих мест.

На более глубоком уровне возможности развития МСБ тесно связаны с фундаментальным пониманием частного сектора. Во многих развивающихся странах и странах с транзитной экономикой существует «стеклянный потолок» для роста МСБ и их попыток трансформации в крупный бизнес. В большинстве из них добыча природных ресурсов, приватизация крупных государственных промышленных и инфраструктурных компаний, и дочерние предприятия транснациональных корпораций сформировали основной пул крупных компаний. В условиях слабых институтов крупные компании ограничивают конкуренцию в наиболее доходных секторах и препятствуют появлению новых крупных компаний.

Базовые принципы проектирования политики по поддержке и развитию МСБ носят схожий характер в большинстве стран. Политика в отношении МСБ строится на балансе между развитием институциональных условий, горизонтальными и вертикальными политиками, направленными на снижение провалов рынка и формирующими бизнес климат в стране.

Реформы для развития институциональных условий направлены на создание справедливых правил и норм для всех хозяйствующих субъектов через обеспечение политической, законодательной и макроэкономической стабильности, свободы предпринимательства и честной конкуренции, защиты частной собственности, развитие человеческого капитала и так далее.

Горизонтальные политики реализуются через систему регулирования и должны обеспечивать равные возможности доступа к факторам производства, человеческому капиталу, рынкам, финансам и создавать фискальные и монетарные стимулы для инвестиционной и производственной активности.

Вертикальные политики направлены на создание индивидуальных стимулов и инструментов для отдельных компаний и/или отраслей. Национальные правительства, многосторонние и двусторонние институты развития и НПО поддерживают развитие МСБ с помощью различных мер вмешательства, включая специальные кредитные линии и кредитные гарантии, услуг по развитию бизнеса на уровне фирм и технической помощи, а также индивидуальных налоговых льгот, например налоговых каникул, для компаний на ранних стадиях.

Мировая практика не содержит универсального набора инструментов и механизмов для поддержки и развития МСБ. Дизайн системы государственной поддержки определяется уровнем и качеством экономического богатства на душу населения, территориальными

особенностями, уровнем неформальной экономики. Особую сложность при проектировании политики в отношении МСБ вызывают значительные различия в сегментировании МСБ, определяемые неоднородностью размеров, финансовых результатов, специализации, пространственной дисперсии и производительности.

Для стран с небольшим внутренним размером рынка и экономики, интернационализация МСБ является критически значимой. Однако МСБ имеют органические барьеры для международного роста: от необходимых компетенций до финансовых аспектов. Наиболее близки к способности по интернационализации конкурентоспособные средние компании, и, возможно, они должны быть в фокусе политики. Однако при этом политика должна оставаться инклюзивной, поощряющей достижения и качественное управление и предотвращающая проявление негативных внешних рыночных экстерналий.

Государственная политика должна быть сфокусирована на создании условий для роста предприятий с высоким потенциалом, а не просто на увеличение числа фирм в экономике. Политический вопрос заключается в том, как получить максимальную отдачу от ограниченных государственных ресурсов для развития конкурентоспособных МСБ, оставаясь при этом инклюзивным. Как показали многие исследования, правительства часто терпят неудачу, если пытаются выбрать победителей (фирмы, которые, по мнению правительства, добьются успеха), а также повышают риск рейдерства. Поэтому необходимы разумные политики, которые обеспечивают равный доступ и возможности, но при этом раскроют потенциал конкурентоспособных МСБ.

На практике большинство государственных политик выделяют три основных класса инструментов для развития МСБ. Первый, нефинансовые инструменты, направленные на развитие компетенций отдельных субъектов и предпринимательских экосистем. Второй, финансовые и фискальные инструменты для отдельных конкурентоспособных МСБ, направленные на рост и расширение деятельности. Третий класс, специализированные территории для предпринимателей, направленные на обеспечение доступа к индустриальной, инновационной или креативной инфраструктуре.

Сравнительный анализ формальных институциональных условий, важных для развития бизнеса позволяет выделить решения, возможные для адаптации в Казахстане.

Опыт стран, наиболее успешных в предоставлении экономических свобод по снижению административных барьеров, искажению ценообразования и развитию конкуренции показывает, как в условиях трансформации институтов можно стимулировать предпринимательскую активность.

В крупных и/или неоднородных по территории странах как правило существует разделение полномочий и ответственности между центральным правительством и региональными властями.

В ответственность центрального правительства входит обеспечение институциональных условий и регуляторная часть политики для развития МСБ. Как правило, государства поощряют конкуренцию между регионами за предпринимателей, с одной стороны, и проводят дополнительные интервенции из центра в отдельные регионы для решения задач национального уровня, с другой.

Развитие специализированных территорий в виде индустриальных зон и парков, бизнес-инкубаторов и акселераторов, креативных парков и зон и другой специализированной инфраструктуры относится к компетенции местных властей, которые лучше понимают региональные особенности, конкурентные преимущества и потребности регионального предпринимательства.

На уровне регионов могут создаваться собственные институты развития, фокусирующиеся на повышении инвестиционной привлекательности региона в целом и развитии МСБ в частности.

В Европейском Союзе региональные институты развития являются ключевым звеном в развитии региональных предпринимательских экосистем. Региональные институты развития могут быть представлены государственными и неправительственными организациями и частными компаниями. Стоит отметить, что региональные институты развития в Европейском Союзе (далее – ЕС) имеют большую автономность от центральных государственных органов, гибкость в принятии решений и обеспечивают межрегиональную (внутри страны) конкуренцию за создание условий для бизнеса по принципу «одного окна». При развитии региональных предпринимательских систем упор делается на межрегиональную кооперацию и коллаборации для развития единого европейского рынка на принципах «Single Market».

Рамки и направления для трансформации государственной политики развития МСБ сформулированы в документах верхнего уровня Системы государственного планирования: Стратегия развития Казахстана до 2050 года, Общенациональные приоритеты Республики Казахстан до 2025 года, Национальный план развития Республики Казахстан до 2025 года, а также в разрабатываемом в настоящий момент Плане территориального развития Республики Казахстан до 2025 года.

Стратегия развития Казахстана до 2050 года - основной стратегический документ, формулирующий видение и долгосрочные приоритеты развития страны, определяет отечественное предпринимательство движущей силой нового экономического курса. Стратегической целью в развитии предпринимательства является удвоение доли малого и среднего бизнеса в экономике к 2030 году. Для достижения этой цели необходимо создание условий и возможностей для людей по самореализации в качестве предпринимателя, для равного диалога между государством и бизнесом, и изменение роли государства и перераспределение ответственности между государством и бизнесом [1].

Общенациональные приоритеты до 2025 года затрагивают почти все приоритеты и целевые показатели в рамках направления «Сильная экономика». Среди наиболее релевантных можно отметить следующие:

- доведение объемов валовой добавленной стоимости несырьевого сектора экономики до более 89 трлн тенге, а обрабатывающей промышленности – до более 15 трлн тенге, и достижение не ниже 70 места по показателю «Инновационный потенциал» в ГИК ВЭФ – в рамках Общенационального приоритета «Построение диверсифицированной и инновационной экономики»;

- доведение объемов несырьевого экспорта товаров и услуг до более 41 млрд долларов США и валового притока прямых иностранных инвестиций до 30 млрд долларов США – в рамках Общенационального приоритета «Активное развитие экономической и торговой дипломатии»;

- сокращение разрыва развития по Валовому региональному продукту на душу населения между регионами до 2,7 – в рамках Общенационального приоритета «Сбалансированное территориальное развитие».

Национальный план развития РК до 2025 года детализирует подходы по реализации Общенациональных приоритетов до 2025 года и ожидаемые результаты.

Движение Казахстана в число тридцати наиболее развитых стран мира требует активной трансформации всех сфер государства и общества, включая и бизнес. Новая модель развития страны будет основываться на семи основных принципах:

- справедливое распределение благ и обязанностей;
- ведущая роль частного предпринимательства;
- честная конкуренция, открытие рынков для нового поколения предпринимателей;
- рост производительности, повышение сложности и технологичности экономики;
- развитие человеческого капитала, инвестиции в образование нового типа;
- «озеленение» экономики, охрана окружающей среды;
- принятие государством обоснованных решений и ответственность за них перед обществом.

Государственная политика развития МСБ должна способствовать реализации целей и задач Национального плана развития и быть направлена на проведение принципиальных изменений, предусмотренных в нем от:

- патерналистских ожиданий населения к личной ответственности;
- приоритета количественного роста к созданию условий для качественного и устойчивого роста;

- регулирования государством экономической деятельности к стимулированию частной инициативы и минимально необходимому регулированию.

Национальный план развития определяет цели и приоритеты политики развития МСБ в рамках трех общенациональных приоритетов.

Общенациональный приоритет «Построение диверсифицированной и инновационной экономики» заключается в формировании «новой повестки» развития предпринимательства, направленной на стимулирование и развитие экономической активности предпринимателей, эффективную защиту частной собственности и конкуренции. Основным результатом должно стать формирование конкурентоспособных отечественных предприятий.

Общенациональный приоритет «Активное развитие экономической и торговой дипломатии» заключается в гармоничном сопряжении внутренних и внешних задач, повышении реальной конкурентоспособности Казахстана и укреплении его статуса как ответственного участника мирового экономического сообщества[3].

Общенациональный приоритет «Сбалансированное территориальное развитие» заключается в раскрытии потенциала регионов и укреплении конкурентоспособности их социально-экономических систем.

Каждый приоритет определяет комплекс стратегических задач и перечень принципиальных изменений, которые должны быть обеспечены в результате их реализации.

План территориального развития Республики Казахстан описывает видение, принципы и подходы по рациональной территориальной организации страны, прогнозы демографической ситуации с учетом миграционных процессов, а также основные параметры развития каждого региона.

В своем Послании народу Казахстана от 01 сентября 2021 года Глава государства еще раз подтвердил актуальность задачи по созданию «диверсифицированной, технологичной экономики». При этом экономическое развитие должно быть направлено на повышение благосостояния людей, включая «справедливое разделение выгод от роста национального дохода». В условиях завершения нефтяного суперцикла и формирования новой конъюнктуры мирового рынка, одним из принципов нового экономического курса Казахстана является «ведущая роль частного предпринимательства», которая будет обеспечена путем:

- существенного пересмотра базовых принципов регуляторной политики и внедрения регулирования «с чистого листа»;

- недопустимости незаконного вмешательства государственных структур в предпринимательскую деятельность и воспрепятствования работе бизнеса;

- выделения важности развития среднего бизнеса, его ориентированности не только на внутренний, но и на внешний рынок.

Целью реализации государственной политики по развитию МСБ обозначено увеличение к 2025 году его доли в ВВП страны до 35% и числа занятых до 4 млн человек [2].

Анализ документов верхнего уровня Системы государственного планирования РК и последнего Послания Президента народу Казахстана показывает постоянный стратегический фокус государственной политики на развитии малого и среднего предпринимательства. Такое развитие должно поддерживаться рядом горизонтальных и вертикальных мер поддержки:

- создание общих благоприятных условий для развития предпринимательства в целом, включая денежно-кредитную политику, налоговую политику, развитие конкуренции и ограничение монополий, сокращение участия государства в экономике, снижение административной нагрузки и смягчение регуляторных норм ведения бизнеса и др.;

- точечная поддержка малого и среднего бизнеса, особенно в пост-пандемийный период, в целях обеспечения выживания и сохранения занятости в тех субъектах предпринимательства, которые задействованы в наиболее пострадавших секторах экономики;

- поддержка и стимулирование роста среднего бизнеса, как обладающего наибольшим потенциалом для развития экономики страны, в том числе через рост объемов экспорта в несырьевых секторах.

Список литературы:

1. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.01.2021 г.)

2. Послание Главы государства Касым – Жомарта Токаева народу Казахстана «Единства народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» от 1 сентября 2021 года

3. <https://www.primeminister.kz>

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

**Нәбиева Әсел Тұрашқызы
«Қаржы академиясы» АҚ**

Нұрсұлтан, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАНДА ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ ДАМУ ТУРАЛЫ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Мақалада шағын және орта бизнесті қолдау мен дамыту саясатының базалық қағидаттары, институционалды жағдайларды жетілдіру жөніндегі реформалар, сондай-ақ жалпыұлттық басымдықтар шеңберінде шағын және орта бизнесті дамытудың мемлекеттік саясаты қаралды. Шағын және орта бизнесті дамыту бойынша табыстылық ірі халықаралық компанияларға трансформациялануға қабілетті тұрақты және бәсекеге қабілетті тәуелсіз орта бизнестің пайда болуымен анықталатыны көрсетілді. Экономикаға жергілікті тұтынушыларға қызмет көрсету, жергілікті салыстырмалы артықшылықтарды нығайту және сапалы жұмыс орындарын құру үшін әртараптандырылған және жаһандық экономикаға интеграцияланған база қажет.

Тірек сөздер: шағын және орта бизнес, экономика, саясат, басымдықтар, мемлекет, әртараптандыру, интеграция.

Nabiyeva Assel
JSC «Financial Academy»
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED
BUSINESSES IN KAZAKHSTAN

The article discusses the basic principles of the policy for the support and development of small and medium-sized businesses, reforms to improve institutional conditions, as well as the state policy for the development of small and medium-sized businesses within the framework of national priorities. It is shown that the success of the development of small and medium-sized businesses is determined by the emergence of stable and competitive independent medium-sized businesses that can transform into large international companies. The economy needs a diversified and integrated base in the global economy to serve local consumers, strengthen local comparative advantages and create high-quality jobs.

Keywords: small and medium business, economy, politics, priorities, state, diversification, integration.

List of references:

1. The Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan (with amendments and additions as of 01/16/2021)
2. The message of the Head of State Kassym - Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan «Unity of the people and systemic reforms - a solid foundation for the prosperity of the country» dated September 1, 2021
3. <https://www.primeminister.kz>

УДК 330.101.2
МРНТИ 06.35.51

Тарасов Сергей Петрович
tarasov_sp@mail.ru
КГКП «Карагандинский высший политехнический колледж»
Караганда, Республика Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДИАГНОСТИКИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются основные теоретические подходы к трактовке категории «диагностика» в отношении хозяйствующих субъектов. Особое место в статье автор уделяет анализу существующих мнений отечественных и зарубежных специалистов в области финансового анализа. Автор приводит характеристику и анализ существующих подходов, связанных с проведением финансового анализа. Основной акцент статьи сделан на комплексный характер экономической диагностики, который заключается в отслеживании динамики исследуемых процессов, прямых и обратных связей между ними. По мнению автора, каждый элемент диагностики финансового положения важен, поскольку хорошо подготовленный прогноз финансовых результатов помогает определить будущий характер действий предприятия на рынке, принимать правильные аналитические решения, оценивать альтернативные операционные результаты более объективно. Основной смысл статьи сводится к тому, что экономическая диагностика нацелена на выявление состояния финансово-хозяйственной деятельности предприятия и оценку экономических последствий, связанных с реализацией координационных заключений в условиях неопределенности и риска.

Ключевые слова: диагностика, экономическая диагностика, финансовый анализ, финансовая отчетность.

«Диагностика» - исследование состояния изучаемого предмета по определенным признакам. Теоретически возможным дополнением термина может быть изучение объекта управления с позиции экономической науки, что удовлетворяет обычной трактовке экономического анализа. «Экономическая диагностика, - считает А.С.Вартанов, - нацелена на выяснение положения субъекта в состоянии ассиметричной информации для определения трудностей функционирования и перспективных путей их решения».

Экономическая диагностика по мнению И.М.Сыроежкина, служит для обоснования решений по регулированию производства, предоставляет совокупность сведений для планирования и прогнозирования. Кроме того, полученная информация используются для определения направлений углубленного перспективного и текущего анализа.

Исходя из этого, Э.В.Авакян, приходит к выводу, что экономическая диагностика - это «комплексная методика принятия обоснованных своевременных управленческих решений посредством изучения различных сфер деятельности предприятия» [1].

Эта позиция отражена в трудах Е.В.Бережной и О.В.Бережной, О.Г.Дмитриевой,

В.А.Богомолова, П.Ф.Аскерова, И.А.Цветкова, Х.Г.Кибирова, В.В.Кукушкиной, И.К.Ларионова, Т.А.Смеловой, Е.Б.Гончаровой, В.А.Логирновой, О.А.Толпегиной.

В.А.Богомолов делает акцент на то, что «комплексный характер экономической диагностики заключается в отслеживании динамики исследуемых процессов, прямых и обратных связей между ними» [2, с.19].

А.А.Тибилова смотрит на вопрос шире и настаивает, что только «имитационное моделирование процесса диагностики предусматривает применение широкого спектра приемов и методов экономического анализа» [3].

Определяющее значение вопросы диагностики финансового состояния приобрели в трудах зарубежных ученых М.Бартоли, Л.Матис, Ж.-П.Тибо, К.Жессюа, Р.Л.Каца, Б.Коласса, Д.Крозе, А.Ш.Мартинета, Б.Матори, Р.Папина, Б.Сапорта, А.Дж.Стейнера, Р.-А.Тьетарда. Они сводят все процессы к понятию «функциональной диагностики», которая, как отмечает Р.И.Шниппер «нацелена не только на познание экономических противоречий, но и на разработку мер по их решению. Комплексный характер ее заключается в прослеживании динамики исследуемых процессов во взаимосвязи, исследовании прямых и обратных связей между процессами» [4, с.39].

«Экономическая диагностика, - считает А.С.Вартанов, - позволяет решить следующий комплекс аналитических задач:

- появление определенных признаков неприятностей, свидетельствующих о различной природе трудностей, чрезвычайных ситуациях, отказах системы, которые необходимо преодолеть, чтобы вернуть систему к нормальной работе;

- необходимость признания «болезней» (их тип, глубина существования и характера результатов) и их расположение с системным подходом, целевые приоритеты в их устранении;

- трудности нахождения рычага усилий по конкретным признакам неприятностей, с тем чтобы эффективно осуществлять последующее совершенствование предприятия;

- стремление преодолеть возникающий или потенциальный барьер на пути развития, т. е. намерение внести изменения и выявить основные причины» [5, с.20].

Таким образом, в целом экономическая диагностика нацелена на «выявление состояния финансово-хозяйственной деятельности предприятия и оценку экономических последствий, связанных с реализацией координационных заключений в условиях неопределенности и риска».

Элемент диагностики финансового положения важен, поскольку хорошо подготовленный прогноз финансовых результатов помогает определить будущий характер действий предприятия на рынке, принимать правильные аналитические решения, оценивать альтернативные операционные результаты более объективно.

В понимании В.И.Дворецкого категория «диагностика» трактуется как «детализированное выявление признаков несоответствия фактического и запланированного состояния объекта; как качественная интерпретация положения дел и установление причин несоответствия; как анализ состояния объекта хозяйствования».

В данном контексте под словом «диагностика» понимается определение сущности и особенностей таких несоответствий на основе всестороннего исследования экономической деятельности предприятия. О.Г.Дмитриева считает, что «экономическая диагностика близка к экономическому анализу, однако это не одно и то же. Они различаются по целям, задачам и используемому инструментарию». Речь в данном случае идет о целевой направленности на выявление отклонений от нормы, обнаружении «патологии» и ее «распознавании». Подобной точки зрения придерживаются Н.Е.Зимин, В.Н.Солопова, О.В.Кониная.

Объектом «распознавания», как правило, являются финансы предприятия - «денежные ресурсы производства и потребления, а также денежные отношения, возникающие в процессе распределения стоимости созданного экономического продукта с целью формирования денежных доходов и накоплений у хозяйствующих субъектов и использование их на воспроизводство, вознаграждение работников и удовлетворение других потребностей» [6, с.93].

На наш взгляд, более широкое информационное поле анализа - финансовые ресурсы, финансовые объекты и управление ими.

По мнению С.В.Барулина «финансовые ресурсы – состав денежных средств, которые могут быть использованы и, как правило, используются для осуществления финансовой деятельности и выполнения финансовых операций».

Т.В.Полтева и Н.В.Мингалев финансовыми объектами считают «активы и обязательства, а управление ими означает систему организации эффективного их функционирования».

Каждый вид деятельности, которую осуществляет предприятие, требует наличия финансовых ресурсов. Это справедливо в управлении оперативным процессом по повышению финансовой устойчивости, обеспечению финансовой безопасности и непрерывности бизнеса, который является ресурсоемкими. Стоимость этих мероприятий расширяется по мере возникновения новых угроз, технология их становится очень сложной. Появляется необходимость в полной информации о финансовых обязательствах по развитию активов, их реализации и долгосрочной поддержке в операциях. Кроме того, обеспечение надлежащего финансирования деятельности по повышению финансовой устойчивости требует информации о финансовых ресурсах, также является обязательной для управления деятельностью.

Учитывая сказанное, деятельность предприятия должна быть ориентирована на организацию финансовых ресурсов (объектов) для обеспечения повышения рентабельности, платежеспособности и инвестиционной привлекательности.

Диагностика финансового состояния предприятия осуществляется с применением системы показателей, отображающих присутствие, локализацию, применение, динамику финансовых ресурсов предприятия в денежном выражении. Финансовое состояние предприятия складывается и диагностируется под влиянием множества факторов.

Эти факторы группируются по свойствам, предложенным И.В.Сергеевым и В.Д.Грибовым. Применительно к курсу действия они составляют позитивные и негативные. Первые – благоприятно действуют на работу предприятия, а вторые – наоборот.

Относительно места происхождения – внутренние и внешние. Внутренние обусловлены функциями предприятия, то есть само предприятие их «порождает».

Внутренние могут выступать как объективные и субъективные. Одни складываются независимо от субъекта управления. Другие, составляющие большинство, в полном объеме зависят от субъекта управления, поэтому находятся в сфере внимания экономического анализа.

Успех предприятия во многом обусловлен влиянием внешних факторов, которые нельзя трансформировать, к ним необходимо адаптироваться.

Они оказывают влияние на предприятие и, равно как, ощущают на себе его реакцию.

Среди ключевых факторов, влияющих действующие в Казахстане предприятия, О.Калдыбаев и А.Темирбаев, выделяют следующие: природные ресурсы, трудовые ресурсы, геополитическое положение, ментальность, международные контакты, государственная административная система, отношения собственности, уровень монополизации экономики, уровень конкурентной среды, развитие инфраструктуры, показатель экономического развития страны, конвертируемость тенге, технические и технологические факторы [7].

Разного рода риски проявляются во внешней среде. Мониторинг этой среды дает возможность составить мнение о формирующихся тенденциях развития внешней среды предприятия. Этой позиции придерживается Ю.П.Яицкая. При анализе факторов, присущих Казахстану, как правило, обращают внимание на уровень инфляции, систему налогообложения, уровень экономически активного населения, платежеспособность предприятий-контрагентов, платежную систему и т.д.

Резюмировать сказанное выше можно словами М.В.Мельника и В.Г.Когденко: «В процессе осуществления анализа обязателен исчерпывающий масштаб сведений, потому, что ход определения динамики индикаторов, так же, как и алгоритмы оценки гипотезы постоянства деятельности и эффективности ведения дел требуют не только достаточно тщательного отслеживания состояния дел на предприятии, но и знания экономической обстановки в республике, секторе, регионе, на рынке» [8, с.37].

В результате воздействия внешних и внутренних факторов обеспечивается успешность предприятия в области финансов. Она выражается в показателях бухгалтерской отчетности, которая является солидарной для предприятий всех отраслей и форм собственности.

Впрочем, как таковые показатели форм финансовой отчетности не дают исчерпывающего представления о состоянии дел. Имеют важное значение их координация и динамика. Поэтому, считает А.Д.Шермет, методология бухгалтерской отчетности содержит все виды экономического анализа.

Горизонтальный анализ или анализ тенденций – это процедура фундаментального анализа, в которой сравниваются коэффициенты или позиции в финансовых отчетах предприятия за определенный период времени.

Вертикальный анализ - это способ анализа отчетности, в котором каждая запись для основных категорий счетов, или активов, обязательств и акций представлена в виде доли от агрегированного показателя. Вертикальный анализ используется как процентный показатель.

Проф. Б.А.Райзберг пишет: «Вертикальный анализ полезен для сравнения возможности отдельной группы средств или их источников для деятельности предприятия. Он необходим для выявления изменений в структуре средств предприятия и их источников за период в несколько лет».

Трендовый анализ является показателем технического анализа, делающего попытки предсказать будущие изменения показателей на базе предыдущих данных. Его концепция в том, что то, что происходило в прошлом, дает пользователям представление о том, что произойдет в будущем.

Анализ тенденций развития отражается в индексах. «Трендовый анализ, - подчеркивает Б.А.Райзберг, - исключительно продуктивен и важен, так как способствует обнаружить глубокие структурные изменения в деятельности предприятия».

Анализ относительных показателей (коэффициентов) представляет собой систематическое сравнение отношений с использованием информации финансовой отчетности с целью выявления логических изменений в деятельности предприятия и описание его финансового положения.

Каждое соотношение при расчете не дает никакой информации о предприятии. Только набор коэффициентов и их изменения с течением времени, а также сравнение со средними показателями в отрасли предоставляют ценную информацию о финансовом состоянии предприятия. Цель анализа коэффициентов состоит в том, чтобы вычислить наиболее важные отношения и определить динамику их изменений за анализируемый период.

Сравнительный финансовый анализ - это процесс анализа данных, представленных в финансовом отчете, по сравнению с аналогичными данными из других отчетов.

Факторный анализ показывает влияние отдельных факторов на действия предприятия. Индивидуальные показатели эффективности предприятия взаимосвязаны и влияют друг на друга. Экономические показатели чаще всего выражаются как математические корреляция определенных факторов. Основным факторам следует уделять больше внимания при анализе. Поэтому анализ факторов - это анализ влияния определенных факторов (причин) на итоговый показатель.

Балансовый анализ позволяет сравнивать взаимосвязанные индикаторы для определения и измерения их влияния друг на друга.

Графический анализ - хороший инструмент для визуальной иллюстрации различных процессов и тенденций, а также для обработки результатов анализа.

Стандартный анализ позволяет сравнивать фактические результаты работы предприятия с предполагаемыми или ожидаемыми результатами, которые рассчитываются в согласованности с бюджетом.

Предикативный анализ - прогноз по характеру. Он используется в отражении доходов и финансового состояния предприятия.

Итоги анализа способствуют выявлению уязвимых мест, требующих повышенного внимания и разработки мероприятий по их устранению.

Список литературы:

1. Авакян, Э.В. Диагностика экономической устойчивости промышленных предприятий: проблемный аспект [Электронный ресурс] / Э.В.Авакян // Научно-информационный журнал: Вопросы экономики и права, - 2013. - № 6. - Режим доступа: <http://law-journal.ru/articles/index/201306>
2. Экономическая безопасность [Текст]: Учебное пособие / Под ред. В.А. Богомолова. - М.: ЮНИТИ, 2015. - 295 с.
3. Тибилова, А.А. Методические подходы к анализу и диагностике финансово-экономического состояния предприятий АПК [Электронный ресурс] / А.А.Тибилова // Научный журнал: Terra Economicus, Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Южный федеральный университет», Ростов-на-Дону, - 2012. - № 3. - Режим доступа: <http://te.sfedu.ru/arkhiv-nomerov/2012/106>
4. Финансовый учет и отчетность [Текст]: Учебник / Под ред. А.М. Петрова. - М.: Вузовский учебник: ИНФРА-М, 2015. - 464 с.
5. Ветрова, Н.М., Гайсарова, А.А. О теоретических основах экономической диагностики [Электронный ресурс] / Н.М.Ветрова, А.А.Гайсарова // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Экономика и управление, - 2015. – Том 1 (67) № 3. - Режим доступа: <http://sn-ecomon.cfuv.ru/wp-content/uploads/2017/04/003vetrova.pdf>
6. Финансы организаций (предприятий) [Текст]: Учебник / К.В. Екимова, Т.В. Шубина; Российский экономический университет имени Г.В.Плеханова - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013 - 375 с.

7. Калдыбаев О. Экономика предприятия (фирмы): учебное пособие / О. Калдыбаев, А. Темирбаев. – Алматы: Санат, 2012. – 208 с.
8. Мельник, М. В. Экономический анализ в аудите [Текст]: учеб. пособие для студентов вузов. / М.В.Мельник, В. Г. Когденко. - М.: ЮНИТИДАНА, 2012. - 543 с.
9. Шеремет, А.Д., Сайфулин, Р.С., Негашев, Е.В. Методика финансового анализа [Текст]. – М.: ИНФРА-М, 2012. – 208 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Тарасов Сергей Петрович
«Қарағанды жоғары политехникалық колледжі» КМҚК
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ ДИАГНОСТИКАСЫНЫҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада шаруашылық жүргізуші субъектілерге қатысты "диагностика" санатын түсіндірудің негізгі теориялық тәсілдері қарастырылады. Автор мақалада қаржылық талдау саласындағы отандық және шетелдік сарапшылардың пікірлерін талдауға ерекше көңіл бөледі. Автор қаржылық талдаумен байланысты қолданыстағы тәсілдерді сипаттайды және талдайды. Мақалада экономикалық диагностиканың жан-жақты сипатына назар аударылады, ол зерттелетін процестердің динамикасын, олардың арасындағы тікелей және кері байланысты бақылаудан тұрады. Автордың пікірінше, қаржылық жағдайды диагностикалаудың әр элементі маңызды, өйткені қаржылық нәтижелердің жақсы дайындалған болжамы компанияның нарықтағы іс-әрекетінің болашақ сипатын анықтауға, дұрыс аналитикалық шешімдер қабылдауға және балама операциялық нәтижелерді объективті бағалауға көмектеседі. Мақаланың негізгі мәні экономикалық диагностика кәсіпорынның қаржы-шаруашылық қызметінің жай-күйін анықтауға және белгісіздік пен тәуекел жағдайында келісілген қорытындыларды іске асырумен байланысты экономикалық салдарларды бағалауға бағытталған.

Тірек сөздер: диагностика, экономикалық диагностика, қаржылық талдау, қаржылық есептілік

Tarasov Sergey
KGKP «Karaganda Higher Polytechnic College»
Karaganda, Republic of Kazakhstan

THEORETICAL FOUNDATIONS OF DIAGNOSTICS OF ECONOMIC ACTIVITY

The article discusses the main theoretical approaches to the interpretation of the category «diagnostics» in relation to economic entities. The author pays a special place in the article to the analysis of existing opinions of domestic and foreign experts in the field of financial analysis. The author provides a description and analysis of existing approaches related to financial analysis. The focus of the article is on the complex nature of economic diagnostics, which consists in tracking the dynamics of the processes under study, direct and inverse relationships between them. According to the author, each element of the diagnosis of the financial situation is important, since a well-prepared forecast of financial results helps to determine the future nature of the company's actions in the market, make the right analytical decisions, evaluate alternative operational results more objectively. The main point of the article is that economic diagnostics is aimed at identifying the state of the financial and economic activities of the enterprise and assessing the economic consequences associated with the implementation of coordination conclusions in conditions of uncertainty and risk.

Keywords: diagnostics, economic diagnostics, financial analysis, financial reporting

List of references:

1. Avakian, E.V. Diagnostics of economic stability of industrial enterprises: a problematic aspect [Electronic resource] / E.V.Avakian // Scientific and information journal: Issues of Economics and Law, - 2013. - No. 6. - Access mode: <http://law-journal.ru/articles/index/201306>
2. Economic security [Text]: Textbook / Edited by V.A. Bogomolov. - M.: UNITY, 2015. - 295 p.
3. Tibilova, A.A. Methodological approaches to the analysis and diagnosis of the financial and economic condition of agricultural enterprises [Electronic resource] / A.A.Tibilova // Scientific journal: Terra Economicus, Federal State Autonomous Educational Institution of Higher Education «Southern Federal University», Rostov-on-Don, - 2012. - No. 3. - Access mode: <http://te.sfedu.ru/arkhiv-nomerov/2012/106>
4. Financial accounting and reporting [Text]: Textbook / Edited by A.M. Petrov. - M.: University textbook: INFRA-M, 2015. - 464 p.
5. Vetrova, N.M., Gaisarova, A.A. On the theoretical foundations of economic diagnostics [Electronic resource] / N.M.Vetrova, A.A.Gaisarova // Scientific Notes of the V. I. Vernadsky Crimean Federal University. Economics and Management, - 2015. - Volume 1 (67) No. 3. - Access mode: <http://sn-ecomana.cfuv.ru/wp-content/uploads/2017/04/003vetrova.pdf>
6. Finances of organizations (enterprises) [Text]: Textbook / K.V. Ekimova, T.V. Shubina; Plekhanov Russian University of Economics - M.: SIC INFRA-M, 2013 - 375 p.

7. Kaldybaev O. Economics of an enterprise (firm): textbook / O.Kaldybaev, A.Temirbaev. - Almaty: Sanat, 2012. - 208 p.

8. Melnik, M.V. Economic analysis in audit [Text]: textbook. manual for university students. / M.V. Melnik, V.G.Kogdenko. - Moscow: UNITY DANA, 2012. - 543 p.

9. Sheremet, A.D., Saifulin, R.S., Negashev, E.V. Methodology of financial analysis [Text]. - M.: INFRA-M, 2012. - 208 p.

ӨОК 336.142

ҒТАХР 06.73.15

Усувалиева Зайра Қазыгуловна

Zara1104@mail.ru

Қауғабаева Гульжан Асылтаевна

**«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

БЮДЖЕТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ТҮСІНІГІ

Мақалада бюджетаралық қатынастардың түсінігі, бюджетаралық қатынастарды реттеу әдістері туралы жазылған. Қазақстан Республикасының бюджет жүйесі мемлекеттік бюджет жүйесіне кіретін барлық бюджеттердің ынтымақтылық, толықтылық, шынайшылық, жайдарлық, басымдылық, дербестілік, тиімділік мен нәтижелік және т.б. қағидағарына негізделеді. Бюджеттік кодексте бюджетаралық қатынастарды реттеу формаларының түрлері ретінде келесілер көрсетілген: а) республикалық бюджет пен облыс, республикалық маңызы бар қала мен астана бюджеттері арасында – ресми трансферттер мен бюджеттік несиелер; ә) облыстық бюджет пен аудан, облыстық маңызы бар қала бюджеттері арасында – ресми трансферттер, бюджеттік несиелер мен кірістер бөлу нормативтер.

Тірек сөздер: бюджет, бюджетаралық қатынастар, трансферттер, субсидия, субвенция.

Кез келген дамыған қоғамның экономикалық құрылымының қалыптасуымен дамуында үкіметпен таңдалған экономикалық саясат шегінде іске асырылатын мемлекеттік реттеу анықтаушы, жетекші рөл атқарады. Мемлекетке экономикалық және әлеуметтік реттеуді іске асыруға мүмкіндік беретін механизмдердің бірі, қаржылық механизм - мемлекеттік бюджеттің маңызды бөлігі болып табылатын, қоғамның қаржылық жүйесі. Қаржылық жүйе арқылы мемлекет орталықтанған және орталықтанбаған ақша қорының қалыптасуына әсер ете отырып, мемлекетке тиесілі қызметтерді орындау мүмкіндіктерін қамтамасыз етеді. Әлеуметтік-экономикалық процестерді мемлекеттік реттеу жүйесінің негізін табыстарды қайта құру болып табылады.

Мемлекеттік ресурстарды мобилизациялау және шығындаудың негізгі құралы бола отырып, мемлекеттік бюджет саяси үкіметке экономикаға әсер етуге, оның құрылымдық қайта құрылысын қаржыландыруға, экономиканың ерекше секторының дамуын ынталандыруға нақты мүмкіндік береді.

Экономиканың дамуы көбінесе мемлекеттің қаржы жүйесінің жағдайына байланысты. Мемлекеттің дамуындағы қаржылық, несиелік, бюджеттік қарым-қатынастың рөлі, орны және мәні өте маңызды екені белгілі, себебі жалпы ішкі өнімнің өсу қарқыны, жұмыссыздық пен инфляцияның деңгейі, валюталық бағам және басқа да макроэкономикалық көрсеткіштердің оңтайлық деңгейіне жету осы қарым-қатынастардың ахуалына тәуелді.

Қазақстан Республикасында экономикалық реформаларды жүзеге асыру үшін қазіргі кезеңге дейін нарықтық экономика аумағындағы жинақталған жалпы қаржы қарым-қатынасының, оның ішінде бюджетті қарым-қатынасының даму тәжірибелерін біліп, дұрыс пайдалану қажет.

Бюджет – ол жалпы қаржы категорияға қарағанда бөлек, ерекше тұрған экономикалық категория. Оның қаржыдан ерекшелігі тек қана абстракцияның басқа деңгейі мен қаржылық байланыстың әр түрлі дәрежеде болуына байланысты. Сондықтан, көптеген қаржылық байланыстардың ішінде бір-бірінен ерекше тұратын бөлек арнайы салаларды бөліп шығаруға болады. Сондай бір ерекше байланыс қоғамдық құндылық өнім бөлу аумағында мемлекетпен заңды және жеке тұлғалар арасындағы қаржылық қарым-қатынас болып табылады. Бұндай қаржылық қарым-қатынастың жалпы белгісі, біріншіден, олар мемлекеттің қатысуымен болатын құндылық бөлу процесінде орын алуы, екіншіден, жалпы мемлекеттік функцияларды атқаруға арналған

орталықтандырылған ақша қаражаттар қорын қалыптастыру мен пайдалануына байланысты. Осындай барлық қаржылық қарым-қатынас мемлекеттік бюджет деген түсініктің экономикалық мазмұнын құрады.

Қазақстан Республикасының Бюджеттік кодексінің 4-бабында бюджетке келесідей түсінік берілген: «Бюджет – ол мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыруын қаржылық қамтамасыз етуге арналған оның орталықтандырылған ақша қоры».

Қазақстан Республикасының бюджет жүйесі мемлекеттік бюджет жүйесіне кіретін барлық бюджеттердің ынтымақтылық, толықтылық, шынайшылық, жайдарлық, басымдылық, дербестілік, тиімділік мен нәтижелік және т.б. қағидаттарына негізделеді.

Бюджеттік процестегі жоғары тұрған және төмен тұрған бюджеттер деңгейлері арасындағы қатынастарды бюджетаралық қатынастар деп есептейді. Қазақстан Республикасының Бюджеттік кодексіне сәйкес бюджетаралық қатынастар келесі қағидаларға негізделеді:

1) облыстар, республикалық маңызы бар қалалар, астана бюджеттерінің республикалық бюджетпен, аудан бюджеттерінің облыс бюджетімен арақатынастарындағы теңбе-теңдік;

2) түсімдерді шектеудің келесі критерийлерін сақтай отырып оларды тиімді бөліп тарату:

а) сыртқы факторлардың әсерінен тәуелді емес және тиянақты сипаттағы салықтық пен салықтық емес түсімдерді төмен тұрған бюджеттер бойы бекіту;

ә) мемлекеттік мекемелер көрсететін қызметтер үшін төлем түрдегі салықтық және салықтық емес түсімдер осы қызметтерді қаржыландырған бюджеттің кірістеріне есепке алынады;

б) қайта бөлу сипаты мен бір қалыпты емес жайғастыру салықтық базасы бар салықтар бюджет жүйесінің неғұрлым жоғары деңгейлері бойынша бекіту;

в) салықтар мен басқа да міндетті түрдегі төлемдерді ең жоғары дәрежеде жиналуын қамтамасыз ету бюджет деңгейі бойынша бекіту;

г) айқын аумақтық байлауы бар салықтық база бойынша жиналатын салықтарды жергілікті бюджеттер артынан бекіту.

3) Қазақстан Республикасы әкімшілік-аумақтық бірліктерінің минималды бюджеттік қамтамасыз ету деңгейлерін теңестіру;

4) жергілікті атқарушы органдарының мөлшерлес деңгейдегі мемлекеттік қызмет көрсетуін қамтамасыз ету;

5) мемлекеттік қызметтерді неғұрлым тиімді және нәтижелі өндіру мен көрсетуді қамтамасыз ету мүмкіншілігі бар билік деңгейі бойынша бюджеттік қызметтерді бекіту арқылы оларды атқарудың максималды тиімділігі мен нәтижелігі;

б) бюджеттік қызметтер сапасын жоғарлату мен олардың қажеттілігінің есебін жақсарту мақсатпен сол қызметтерді атқаруын бюджет жүйесінің неғұрлым төмен деңгейіне жүктеу арқылы бюджеттік қызметтерді көрсету деңгейін оларды алушыларға максималды жақындату;

7) әрбір бюджет деңгейінің алынған ресми трансферттер мен несиелерді тиімді және мақсатты пайдалануына жауапкершілігі.

Негізінде бюджетаралық қатынастар жүйесі – ол басқару субъектілерінің әрекеттесуін реттейтін бас механизмдерінің бірі, яғни республикалық пен облыстық, облыстық пен аудандық билік деңгейлері арасындағы өзара әрекеті. Бұл жүйе өз алды қағидалар, әдіс-тәсілдер мен қаржылық құралдар жиынтығымен көрсетіледі. Олар әр түрлі бюджеттерінің кірістері мен шығындарын қалыптастыруда пайдаланады және солар арқылы мемлекет бюджеттік өзара байланыстар мен бюджеттік ағындарды тағайындайды және бір ортаға топталған ресурстарды таратады.

Бюджетаралық қатынастар жүйесі заңмен айқын тағайындалған мемлекеттік басқару деңгейлері арасындағы өкілеттік пен функцияларды және бюджеттердің әр деңгейі бойынша шығындарды жіктеу, халыққа қызмет көрсетудің бірыңғай стандарттарын қамтамасыз ету, түсімдерді бюджет деңгейлері арасында бірыңғай тәртіпте бөлу және бюджетаралық қатынастарды анықтайтын әдістердің бірлікті және ашық болуына негізделеді. Сонымен қатар бұл жүйе келесі негізгі мақсаттарды шешуін қамтамасыз етуге тиісті:

- мемлекет көрсететін қызметтер минимумын елдің барлық аумағындағы барлық азаматтарға кепілдемелі қамтамасыз ету;

- бюджеттердің барлық деңгейінің өзін-өзі қаржы қажеттілігін қамтамасыз ету;

- бюджет деңгейлері арасындағы қаржылық ағындарды ретке келтіру;

- аумақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуының бірқалыпты деңгейін қамтамасыз ету.

Бюджеттік кодексте бюджетаралық қатынастарды реттеу формаларының түрлері ретінде келесілер көрсетілген:

а) республикалық бюджет пен облыс, республикалық маңызы бар қала мен астана бюджеттері арасында – ресми трансферттер мен бюджеттік несиелер;

ә) облыстық бюджет пен аудан, облыстық маңызы бар қала бюджеттері арасында – ресми трансферттер, бюджеттік несиелер мен кірістер бөлу нормативтер.

Бюджеттік реттеу бюджет ресурстарының нақты ағындарын есепке алумен бірге іске асырылады. Бюджеттік ағындар бюджеттік ресурстарды пайдалану бағыттарына байланысты жоғары көтерілуші ағын мен төмен түсуші ағындарға бөлінеді. Жоғары көтерілуші ағын арқылы республикалық бюджет кірістері қалыптасады, ал төмен түсуші ағын жоғары тұрған бюджеттен төменгі бюджеттерге қаржылық ресурстардың қосымша түсімдерін қамтамасыз етеді. Сондықтан, әр ағынның қалыптасу қажеттілігіне байланысты оларды реттейтін нақты механизмдері анықталады.

Бюджет қаражаттарының жоғары көтерілуші ағынын реттеу механизмдері мемлекеттің салық саясатында анықталады және салықтық заңнамаларда бекітіледі. Бюджетаралық қатынастарды реттеу формаларын анықтағанда бюджеттердің әрбір деңгейлері бойынша салықтық потенциал, аймақтар бойынша бюджеттік мұқтаждықтарын объективтік бағалау нәтижелері, бюджеттік нормативтер және халықты мемлекеттік қызметтермен қамтамасыз етудің бірыңғай стандарттары есепке алынады. Ал бюджетаралық қатынастарды реттеудің нақты формалары орта мерзімді фискалды саясатқа сәйкес тағайындалады.

Төмен түсуші ағын қозғалысын реттеу әр түрлі бюджеттік субвенциялау әдістерін (субвенция, дотация, бюджеттік несие, ресми трансферттер) пайдалану арқылы іске асырылады.

Дотация – ақшалай қосымша көмек – ол жоғары тұрған бюджеттен төменгі тұрған бюджеттер тапшылығын теңгеру үшін мығым тағайындалынған сомамен беріледі.

Субвенция – арнайы ақшалай көмек, ол жоғары тұрған бюджеттен төменгі бюджеттерге қатаң мақсатпен тағайындалған шараларды қаражаттандыруға берілетін ақша құралдары.

Несиелік бюджет ресурстары – ол жоғары тұрған бюджеттен төменгі бюджеттерге несие түрде пайызбен немесе пайызсыз міндетті қайырылатын ақша құралдары. Бюджеттік несиелер заңнамалар мен бекітілген ережелерге сәйкес тек қана инвестициялық жобаларды іске асыруға беріледі.

Ресми трансферттер – ол гранттардан басқа ақысыз және қайтарылмайтын бюджет түсімдері немесе бюджет шығындары.

Кірістерден алынатын пайыздық бөлектеулер нормативтері бірыңғай әдістеме пайдалану арқылы тағайындалады. Оларды есептеу әдістерін жергілікті мемлекеттік билік органдары жасайды, себебі кірістер бөлу нормативтері тек қана бюджет жүйесінің облыс және аудан деңгейлері арасында қолданылады.

Бюджеттерге қаржылық жәрдем көрсетудің бірыңғай әдістерін қолдану арқылы елдің әр түрлі аймақ тұрғындары мемлекеттік қызмет тұтынуының стандарттық бірыңғай деңгейін қамтамасыз ету көлбеулі бюджеттік теңестірудің маңызы болады. Сондықтан көлбеулі бюджеттік теңестіру механизмі аумақтар бойынша мемлекеттік қызмет тұтынудың деңгейі мен әрбір билік деңгейі үшін сол қызметтердің құнын теңестіруі тиіс. Мұндай механизмнің әрекеті әр түрлі әдістер пайдалануына негізделеді.

Ең көп таралған әдіс – ол ресми трансферттер механизмін пайдалану. Олар жалпы сипаттағы трансферттер, мақсатты ағымдағы трансферттер және дамуға арналған мақсатты трансферттерге бөлінеді. Мақсатты трансферттер мен несиелік ресурстар жергілікті атқарушы органдармен тек қана олардың мақсатты белгілеулеріне сәйкес пайдаланады. Қаржылық жыл бойы пайдаланбаған немесе мақсатты емес белгілеулерге пайдаланған мақсатты трансферттер мен несиелік ресурстар сомалары міндетті түрде жоғары тұрған бюджетке қайтарылады.

Жалпы сипаттағы ресми трансферттер маңында бюджеттік субвенциялар мен бюджеттік алып тастау болады. Бюджеттік субвенциялар ретінде республикалық немесе облыстық бюджеттерде бекітілген сома көлемінде жоғары тұрған бюджеттен төменгі бюджетке берілетін қаржы құралдары табылады. Олардың көлемдері жыл сайын абсолюттік сомамен тиісті жергілікті бюджеттің түсімдері мен шығындары арасындағы айырмашылық ретінде анықталады. Жалпы сипаттағы ресми трансферттер жергілікті бюджеттерді бюджет қаражаттарымен қамтамасыз ету мен стандарттық деңгейде мемлекеттік қызмет көрсетуге тең фискалды мүмкіншілік беруді көлбеулі теңестіруге бағытталады.

Жалпы сипаттағы ресми трансферттер көлемін есептеу әдісі, бюджеттік субвенциялар және бюджеттік алып тастаудың төлем тәртібі мен мерзімі үш жылға Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітеді. Жалпы сипаттағы ресми трансферттер көлемін есептеуде мемлекет бақылап реттей алмайтын аймақтар арасындағы объективтік ерекшеліктер есептеледі.

Мақсатты ағымдағы трансферттер маңында жоғары тұрған бюджеттен төменгі бюджетке берілетін бюджеттік алып тастау немесе субвенциялардан басқа бөлек бір ағымдағы бюджеттік бағдарламаларды іске асыруға арналған бекітілген сома көлеміндегі ресми трансферттер қарастырылады. Оларды тек қана мемлекеттік, салалық және аймақтық бағдарламалар мен Үкімет немесе жергілікті атқарушы органдардың қорынан қаржыланатын шараларды орындауға беруге болады.

Дамуға арналған мақсатты трансферттер болып жоғары тұрған бюджеттен төменгі бюджеттерге республикалық немесе облыстық инвестициялық жобалар мен бағдарламаларды іске асыруға берілетін бекітілген сомалар көлеміндегі ресми трансферттер табылады.

Кейбір бюджеттің өз кірістері мен басқа да бюджеттік реттеу құралдары жетпегенде оларға ағымдағы шығындарын өтеу үшін ақысыз және қайтарымсыз негізде дотация ретінде бюджет қаражаттары беріледі. Ал, егерде бюджетке немесе заңды тұлғаға ашықтан-ашық мақсатты шығындарын өтеуге ақысыз және қайтарымсыз негізде бюджет қаражаттары берілсе, онда олар субвенция болып есептеледі.

Бюджетаралық қатынастар Бюджет кодексінде белгіленген қағидаттардан және түсімдер мен шығыстардың бюджет деңгейлері арасында бөлінуінен бастау алады, әрі өзара қатынастардың, ең алдымен, облыс-аудан деңгейіндегі анықтығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етуге, әрбір басқару деңгейінің дербестігін күшейтуге, сондай-ақ тиімді бюджет саясатын жүргізуге бағытталған. Бюджет кодексіне сәйкес бюджетаралық қатынастар ресми трансферттер мен бюджеттік несиелер арқылы реттеледі, ал облыстық және аудандық бюджеттер арасында бұдан басқа, кірістерді бөлу нормативтерімен реттеледі [16].

Трансферттер жалпы сипаттағы ресми трансферттер, ағымдағы нысаналы трансферттер, дамуға арналған нысаналы трансферттер болып бөлінеді.

Аумақтардың экономикалық дамуының тым күшті саралануы салдарынан кіріс базасының өңірлер арасында біркелкі бөлінбеуіне байланысты халықтың мемлекеттік сектордың қызметтер көрсетуіне тең қол жеткізуіне жету үшін өңірлердің бюджеттік қамтамасыз етілу деңгейін теңестіру саясаты жүргізіледі.

Бүгінде Қазақстанның белгілі дәрежеде дағдарыстан айыққан кезде индустриалды дамуы үшін оған стратегиялық құрылым құру қажеттілігі туып отыр. Ол үшін белгілі деңгейде бюджеттік жүйенің қызметін реттей отырып, экономикалық конъюктураны дәл анықтау керектігі сөзсіз. Қазір қызмет жасап жатқан бюджеттік жүйеге оның әрі қарай толыққанды дамуы үшін келесі негізгі ұсыныстарды ұсынамын:

- бюджетті елдің дамуына қажетті нақты құралға айналдыру;
- бюджеттік үрдістің көрнектілігін қамтамасыз ету;
- сыбайлас жемқорлықпен күресу;
- республикалық бюджеттің атқарылуын бақылайтын Есеп комитетінің қызметкерлерінің санын көбейту.

Жалпы, бұл ұсыныстарды іске асыру үшін Қазақстан халқы бірге болуы тиіс және ат салысуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Илиясов Қ.Қ., Құлпыбаев С. Қаржы: оқулық. – Алматы: 2005 жыл
2. Бюджет кодексі. – Алматы: Юрист. 2022 жыл
3. Өтебаев Б.С. Мемлекеттік бюджет. – Алматы: Экономика. 2006 жыл
4. Бекболсынова А.С. Салық жүйесінің негіздері. – Астана: Фолиант. 2017 жыл
5. Найманбаев С.М. Бюджеттік құқық. Жалпы және ерекше бөлімдері. – Алматы: Жеті жарғы. 2016 жыл

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Усувалиева Зайра Казыгуловна
Каугабаева Гульжан Асылтаевна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганды, Республика Казахстан
ПОНЯТИЕ МЕЖБЮДЖЕТНЫХ ОТНОШЕНИЙ**

В статье описывается понятие межбюджетных отношений, методы регулирования межбюджетных отношений. Бюджетная система Республики Казахстан строится на принципах солидарности, полноты, честности, жизнерадостности, приоритетности, самостоятельности, эффективности и результативности всех бюджетов, входящих в государственную бюджетную систему. В Бюджетном кодексе определены следующие

виды форм регулирования межбюджетных отношений: а) между республиканским бюджетом и бюджетами областей, городов республиканского значения и столицы - официальные трансферты и бюджетные займы; б) между областным бюджетом и бюджетами районов, городов областного значения - официальные трансферты, бюджетные кредиты и нормативы распределения доходов.

Ключевые слова: бюджет, межбюджетные отношения, трансферты, субсидии, субвенции.

Ussuvaliyeva Zaira, Kaugabaeva Gulzhan
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE CONCEPT OF INTERBUDGETARY RELATIONS

The article describes the concept of interbudgetary relations, methods of regulation of interbudgetary relations. The budget system of the Republic of Kazakhstan is based on the principles of solidarity, completeness, honesty, cheerfulness, priority, independence, efficiency and effectiveness of all budgets included in the state budget system. The Budget Code defines the following types of forms of regulation of interbudgetary relations: a) between the republican budget and the budgets of regions, cities of republican significance and the capital - official transfers and budget loans; b) between the regional budget and the budgets of districts, cities of regional significance - official transfers, budget loans and income distribution standards.

Key words: budget, interbudgetary relations, transfers, subsidies, subventions.

List of references:

1. Ilyasov K.K. Kulpybayev S. finance: textbook. «No,» she said. Two thousand five
2. Budget code. «No,» she said. Lawyer. Two thousand twenty two
3. Utebayev B.S. State Budget. «No,» she said. Economy. Two thousand six
4. Bekbolsynova A.S. fundamentals of the tax system. Astana. The Folio. Two thousand seventeen
5. Naimanbayev S.M. budget law. General and special sections. «No,» she said. Seven charters. Two thousand sixteen

АВТОР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Апеева Айдана Зарубековна, экономика ғылымдарының магистрі, қаржы кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Ахметова Ботагоз Телмановна, экономика ғылымдарының магистрі, қаржы кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Байтасова Әмина Берікқызы, экономика ғылымдарының магистрі, қаржы кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Набиева Асель Турашевна, магистрант, «Қаржы академиясы» АҚ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы;

Тарасов Сергей Петрович, экономика магистрі, «Қарағанды жоғары политехникалық колледжі» КМҚК, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Усувалиева Зайра Казыгуловна, экономика ғылымдарының магистрі, қаржы кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Апеева Айдана Зарубековна, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры финансы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Ахметова Ботагоз Телмановна, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры финансы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Байтасова Әмина Берікқызы, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры финансы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Набиева Асель Турашевна, магистрант, АО «Финансовая академия», Нур-Султан, Республика Казахстан;

Тарасов Сергей Петрович, магистр экономики, КГКП «Карагандинский высший политехнический колледж», Караганда, Республика Казахстан;

Усувалиева Зайра Казыгуловна, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры финансы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Apeyeva Aidana, Master of Economics, Senior Lecturer of the Department of Finance, CHU «Bolashaq» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Akhmetova Botagoz, Master of Economics, Senior Lecturer of the Department of Finance, CHU «Bolashaq» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Baitassova Amina, Master of Economics, Senior Lecturer of the Department of Finance, CHU «Bolashaq» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Nabiyeva Assel, Master's student, JSC «Financial Academy», Nursultan, Republic of Kazakhstan;

Tarasov Sergey, Master of Economics, KGKP «Karaganda Higher Polytechnic College», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Usuvalieva Zaira, master of Economic Sciences, senior lecturer of the Department of Finance, CHU «Bolashaq Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ӘОЖ 81(091)
ҒТАХР 10.02.19

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы
a.rustem1971@gmail.com
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Мәнетай Бәделхан
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚОСЫМШАЛАР МАҒЫНАСЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Мақалада қосымшалардың шығу тарихына, этимологиясына қатысты қазіргі түркі тіл білімінде орын алып отырған екі түрлі пікір сөз болады. Қосымшалардың мағыналық эволюциясы белгілі бір қосымшаның алғашқы нақты мағынасынан жалпылама грамматикалық мағынаның дамуы мен күшеюіне, қосымшаның қолданылу шеңберінің кеңеюіне, ол қолданылатын семантикалық топтардың көбеюіне алып келеді. Мұндай қосымшалардың қолданылу аясы кеңеюі, әрі бәріне ортақ мағынаның бір топтан екінші топқа өткенде сапалық жағынан өзгеруі оның мүлдем басқа сөз топтарында қолданылуына мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: қосымшалар, түркі тілдері, кезең, этимология, эволюция, түбір, көмекшілер, тарихи – салыстырмалы, ғылым, әдіс, айналым, сөйлеу тілі, дыбыстары, сингармония.

Түркі тілдеріндегі сөз тудырушы, сөз түрлендіруші жұрнақтардың қалыптасу тарихын зерттеумен белгілі түркітанушы көптеген ғалымдар: В.Томсен, В.Банг, Ж.Дени, В.Радлов, К.Залеман, Г.И. Рамстедт, В. Котвич, т.б. айналысқан. Ал Э.В.Севортян жиырма шақты етістік-есім қосымшаларын санап өтеді. Жоғарыда аталған авторлардың зерттеулерін қорыта келгенде, аффикстердің эволюциясынан бірін екіншісі, одан үшіншісі туындаған жалғастықтағы үш кезеңді көреміз. Олар: бірінші дербес сөздер кезеңі; екінші етістік пен есімге ортақ аффикстер кезеңі; үшінші а) етістіктер аффиксінің, ә) есімдер аффиксінің, б) етістік-есім аффикстерінің кезеңдері. Бұдан мынадай қорытынды жасауға болады: грамматикалық синкретизм, атап айтқанда аффикстердің грамматикалық жіктерінің дудамалдығы дегеніміз - түркі түбірлерінің кейінгі замандардағы трансформациясының, толық грамматикаланып жетпеген алғашқы сөздердің, дұбара қызмет атқарғандығының салдары болып табылады [1, 90].

Демек, қосымшалар синкретизмі мен түбірлер синкретизмінің қалыптасу, даму сипатынан көптеген ортақ заңдылықтарды аңғарамыз. Яғни, тілдің кейінгі даму сатысында олардың көпмағыналы, көпқызметті, көпвалентті тұлғаларды қалыптастыруы да дәл жоғарыдағыдай жайттардан хабар береді.

Түркітануда «синкретизм» тарихи құбылыс болып табылса, «омонимия» қазіргі заман құбылысы ретінде танылады. Омонимия құбылысы өзінің бастауын ежелгі синкретті түбірлерден алады. Синкретизм өз ішінен екі топқа бөлінеді: 1) синкретті түбірлер, 2) синкретті - омонимдес негіздер. Бірінші топ – қазіргі уақытта дербес құбылыс ретінде өмір сүруін тоқтатқан түбір синкретизмі, яғни қазіргі түркі тілдерінде тек туынды сөз құрамында ғана кездесетін «өлі түбірлер», «өлі морфемалар». Екінші топ – тарихи туынды түбірлер болып табылатын синкретті - омонимдес негіздер, яғни Э.В.Севортянша айтсақ «синкретизмнің аффикстік типі», А.Н.Кононовша айтқанда «грамматикалық синкретизмдер», Ә.Қайдарша: «етістік - есім негіздердің абсолютті омонимиялық жұптары». Ал Ә.Ибатов бұл топқа үшінші етіп Ә.Қайдардың ізімен «жасырын синкретизм» тобын қосуға болады дейді. Өйткені, тіл деректері бойынша уақыт өткен сайын дербес синкретті түбірлер өлі түбірлерге айналып, олардың омонимдес қатарлары сирейді, бірте - бірте бұл құбылыс мүлдем жойылады [2, 11]. Мұндай синкретті түбірлерге қатысты жайт туынды түбір негіздердің грамматикалық синкретизміне де тән. Қимыл есімі мен етістіктің етіс тұлғаларын туғызатын қосымшалардың бірізділігіне алғаш рет В.В. Радлов көңіл аударды. Ал оның идеясын Дж.Клоссон

дамытты. Ол туынды есім мен етістік негіздер арасындағы сырттай ұқсастық түркі тіліне тән құрылымындағы есім мен етістіктің бір - бірінен жете ажырамаған кезеңінің, яғни алғашқы эволюциялық сатылардың көрінісі деп қарастырды. Сондай-ақ осы тәрізді орал - алтай тілдеріндегі бір тұрпатты омонимдес аффикстерді Т.Лехтисало өткен дәуірден қалған реликт, яғни есім мен етістік іштей жіктеліп бөлінбеген кездің сарқыншағы деген болатын. Демек алғашқы түбірлер секілді қосымшалардың да эволюциялық дамуды басынан өткергенін дәлелдейтін көптеген тіл деректері бар. Тілдің ондай ішкі динамикасы ілгергі замандарға қарағанда бәсеңдегенімен, әлі күнге дейін жалғасып келеді. Яғни, қосымшалар санының да түбірлер секілді алғашында шектеулі болуы олардың көп парадигмалы грамматикалық қатарларға жіктелуіне мүмкіндік бермесе керек. Өйткені қосымшалардың орны түбірмен байланысты анықталып отырған. Кейбір қосымшалар екі сөз табына да (есім, етістік) грамматикалық категория туғызушы ретінде қызмет етсе, кейбіреуі бір ғана сөз табына қатысты болған. Бұлардың іздерін қазіргі алтай тобына жататын түркі моңғол, тұңғыс - маньчжур тілдерінен көптеп ұшыратуға болады. Біздің зерттеуімізде, сондай-ақ, қосымшалардың шығу тарихына, этимологиясына қатысты қазіргі түркі тіл білімінде орын алып отырған екі түрлі пікір сөз болады. Оның біріншісі - өз кезінде аллелютинация заңдарының ықпалымен лексикалық мағынасы, соған сәйкес екінің жоғалтқан жеке сөздер қосымшаларға айналған, сондай-ақ сөз тіркесінің соңғы сыңарлары дербес, толыққанды мағынасынан айырылып, грамматикалық көрсеткіш қызметіне ауысқан дейтін тұжырым болса, екінші көзқарас бойынша, бір құрамды (моносиллаб) немесе бір фонемді бірнеше қосымшалардың бірігіп барып кірігуі, жымдасуы (фузия құбылысы) нәтижесінде күрделі тұлғалар пайда болған - мыс.

Ал, енді көпмағыналылық тудырушы пәрменді факторларының пайда болуына гомогенді омонимдердің өзіндік ықпалы болатындығын тілдегі гомогенді омонимдес түбірлер табиғатынан да көреміз. Гомогенді омонимдердің пайда болуы бір сөздің семантикалық тұрғыда жіктеліп, мағынасы жағынан екі түрлі бірлікке айналуына алып келетін болса, қазіргі тіліміздегі көп мағыналы, көп қызметті қосымшалардың пайда болуында да осындай гомогенді (дубара) түбірлер мен қосымшалардың қызметі ерекше екенін көреміз. Егер «бір сөздің екі не одан да көп омонимге айналуының тілдік мотивациясын, олардың астарында жатқан ұқсату, салыстыру, бейнелеу секілді толып жатқан ой – толғамдармен» байланыстырсақ, қосымшалардың мағыналық жағынан екшелеп, саралануынан да осындай факторлар айқын сезіледі [3, 4]. Таным көкжиегінің кеңейуімен бірге қосымшалар да ұқсату, абстракция, жинақтау-жалпылау, ұғым - түсініктердің бейнеленуі барысында жасалады. Өйткені дыбыстың сыртқы пішіндерін қабылдау мүмкіндігі содан ары ішкі семантикалық өрістерге ұласуы табиғи процесс. Дыбыстар деңгейіндегі сәйкесімдер мен дыбыс алмасулары, яғни метатеза, протеза, эпитеза, эпентеза құбылыстары секілді морфонологиялық процестер белгілі бір қосымшалардың грамматикалық мағыналарын саралап, фонетикалық пішіні жаңа басқа бір қосымшаны дүниеге алып келеді. Бұның өзі біздің қазіргі тілімізде қолданылып жүрген *жақ, рай және шақ т.б.* категорияларды білдіретін қосымшаларымыздың дені генетикалық жағынан бір семадан тараған деп жорамал жасауға мүмкіндік береді.

Кезінде младограмматиктер әкелген тарихи - салыстырмалы әдістің тіл білімінде ірге тебуі, тілдік құбылыстардың шығу төркіні мен интеграцияланған ежелгі тұлғалардың құрамдас сыңарларын анықтауда, қайта құруда ғалымдарға жаңа мүмкіндік берді. Ал енді осы грамматикалық тарихи тұлғаларды «жалпы түркі» дәуіріне жатқызамыз ба, әлде «баба түркілік» кезеңіне жатқызамыз ба, жалпы түркілік дәуір мен баба түркі дәуірінің бірімен - бірінің ара қатынасы қандай» деген мәселеге келгенде, Э.В Севортян: «...түркі тілдерінің тарихына неғұрлым тереңдеген сайын жалпы түркілік элементтер баба түркі дәуіріндегі тұлғаларға солғұрлым жуықтай түседі де, ал түркі тілдері іштей жіктелген сәйкесім түрлері сирексі түседі» дейді [4, 11].

Мұның өзі алғашқы фонетикалық пішіндерін қалпына келтіру мүмкіндігі жоқ көптеген жалпы түркілік аффикстерді бабатүркілік тұлғалар қатарына жатқызуымызға бізге негіз болды. Әрине, бұл жерде біз алдымен жалпы түркілік қордың тұрақты базасы «төлбасы» қосымшалардың қалыптаса бастау кезеңінде өзінің кемелдену деңгейінен тым төмен жатқандығын да ұмытпауымыз керек. Міне, осы жолмен зерделегенде ғана тұлға ретіндегі негіздердің қаншасы бабатүркілік дәуірге жататынын шамалай аламыз. Біздің тіліміздің бабатүркі заманындағы қалпынан бірнеше буындар мен кезеңдер іштей бөлініп шыққан деген болжам бар. Ол дәуірлердің өзі түбірдің қалыптасу кезеңін, алғашқы қосымшалардың пайда болу мөлшерін және оларды бөліп шығарған түпкі түбірлердің тұлғасын т.б. қамтиды. Тарихи - салыстырмалы әдістің ғылым айналымына енуі, фонетиканың жаңа заңдарының ашылуы, сөйлеу тілі дыбыстарының сингармониясы жайындағы дәйекті ұстанымдардың кең қолданыс табуы т.б. түркі жүйелі тілдерді тануда классик деңгейлі көзқарастарды өмірге әкелді. Бұл

тұжырымдар бойынша дауысты не дауыссыз дыбысқа қатысты жергілікті аймақтық тілдерді тұтынушы топтардың фонологиялық корреспонденцияларының туу төркіні үздіксіз жалғастықтағы немесе араға дистанциялық үзіктерді салып жалғасатын тілдік ұжымға етене ортақ ежелгі дауысты дауыссыз дыбыстар болмақ. Баба тілден келіп жеткен бұндай феноменнің тұлғалық сипаты эволюцияланған жалпы түркілік лексиканың негізімен немесе түбір морфемамен төркіндес не ұқсас болып келуі әбден мүмкін. Бұндай көзқарасты қазірде түркітанушы лингвистер де, монғол және алтай тілі мамандары да қуаттайды. Дипломдық жұмыста қосымшалардың көпмағыналылығы мен көпқызметтілігіне филологиялық талдау жасалып, мағынасына қарай моно және көп (поли) мағыналы қосымшалардың қызметі де соған сәйкес моно немесе полифункциялы болатындығы анықталады. Мысалы, түркі тілдерінде реңдік мән тудырушы қосымшалар зат есімдерге ғана емес, есім, үстеу, есімдіктерге, тіпті етістіктерде де болады. Қосымшалардың мұндай қасиетін немесе құбылысын білімінде грамматикалық форманттардың көпваленттілігі атайды. Аталған құбылысты түркі зерттеушілері түрліше түсіндіруге тырысады. Т.Лехтисало бұл процесті есім және етістіктердің сөз таптары ретінде бөлінбеген дәуірінде дербес есім мен етістіктер жасаушы ерекше қосымшалардың тілде қалыптасып жетпеген кезеңіндегі жайтпен байланыстырады. Қазақ тілінде де етістіктің -ла / -ле қосымшалары бірнеше мағыналы сөздер жасай алады. Олар іс-әрекеттің қайталауын, дүркінділігін, созыңқылығын, амал процесін сипаттаушы т.б. мақсаттарда жұмсалады. Орал тілдерінде де дүркінділік мәнді етістіктер осы тәріздес мағыналарда қолданылады, әрі кішірейту мәнді қосымшалар мен етістіктің дүркінділік мән білдіруші қосымшалары арасында мағыналық байланыс айқын аңғарылып тұрады. Оның себебі іс - әрекеттің дүркінділігінен, қайталанып келуінен негізгі процесстің жекелеген ұсақ актiлерге іштей ыдырауы да байқалады деп есептеледі. А.М.Щербак түркі тілдерінде сөзжасаушы және сөз түрлендіруші Қосымшалар аралығында жүретін морфологиялық көрсеткіштердің өмір сүретінін де атайды [5, 49]. Ол кішірейту, еркелету мәнді қосымшалардың сөз тудырушы тұлғалар қызметінде жұмсалатынына нақты деректер келтіреді. Салыстыр: қаз. *көкірек/ш, іш/ек, қызыл/ша*. Қосымшалардың эволюциясына байланысты айта кететін тағы бір жайт: бір қосымшаның дыбыстық өзгерістерге ұшырауы нәтижесінде жаңа мағыналы жаңа қосымшалардың пайда болу мүмкіндігі. Мысалы, *-қа / -ке* етістік қосымшасы жаңа *-а* қосымшасының пайда болуына негіз болған. Өйткені қосымшалардағы басқы *ә, қ, к, ғ* дыбыстарының түсіп қалуы – түркі тілдеріне етене тән құбылыстардың бірі. Салыстыр: тіркемек тіремек, тарқамақ - тармақ, орта түркі . сычан – сычқан, ойанмақ – ойғанмақ және т.б. «Қашақ» сөзінің құрамындағы *-ақ* қосымшасы да дәл осындай жолмен пайда болған: қаш - қақ – қашақ, құмдақ – құмақ т.б. Сондай-ақ, «қаш//қын» мен «қаш//қан» сөздерінің құрамындағы қосымшалардың семантикалық, әрі тұлғалық жақындығы қазіргі қазақ тіліндегі *-қын* (зат есім тудырушы жұрнақ) мен *-қан* (есімше) жұрнақтарының төркіндестігін дәлелдейді. Мұндай әрі фонетикалық, әрі мағыналық жіктелу процестері өз кезінде қосымшалардың эволюциялық дамуында ерекше орын алған. Салыстыр: ойыншыл - ойыншық, *көне түркі*. білге – қаз, білгіш – білгір, сөзшең – сөзшіл, өлеңші – өлеңшіл, тастақ – тасты т.б.

Өзінің тарихи даму жолында түркі қосымшалары үлкен өзгерістерге ұшыраған. Морфологиялық тұрғыдағы жіктелу процестері морфема шекараларының ауысуына, бірнеше морфеманың кірігіп, тұтасып кетуі негізінде, немесе бір морфеманың бірнеше морфемаға ыдырауына сәйкес тұлғалардың дыбыстық құрамы да өзгерген. Нәтижесінде қазіргі түркі тілдерінде жалаң қосымшалар өзінің орны мен дыбысталу сапасына қарай әр алуан варианттар мен түрліше вариацияларда пішіндерін өзгертіп, күрделі қосымшалар құрамында да жұмсалатын болған. Ол қосымшалардың ежелгі дәуірден-ақ арнайы бағытта кәсібиленіп, соған, бейімделу ағымы байқалады. Грамматикалық тұлғалардың кәсібилену ағымы, дыбыс алмасудың түрлі фонетикалық процесті, сондай-ақ жалаң және күрделі қосымшалардың варианттары мен вариацияларының біркелкі дамымауы, тіпті жекелеген ортақ қосымшалардың бірінің тұлғалық байланыстарының әлсіреп, бірте - бірте өшіп, генетикалық төркінінен мүлдем жағдайларда мағыналық, алшақтап кетуі болып отырған.

Қорыта келгенде, түркі тілдеріндегі қосымшалардың генезисі мен келешек дамуы мәселесін қысқаша былай сипаттауға болады:

1) алғашқы қосымшалардың дені бір фонемді болған және көп жағдайда жалғыз дауыссыз дыбыстан құралған, мағынасы жағынан жіктелмеген, дауысты дыбыстан болған қосымшалар кейін элизия құбылыстарының ықпалымен тұлғасы әр түрлі, бірақ мағынасы синонимдес қосымшаларға ажыраған;

2) дауысты дыбыстар бірнеше дауыссыз дыбыстан құралған қосымшаларды түбірмен байланыстырушы дәнекер қызметін атқару мен қатар, кей реттерде мағына ажыратушы қызмет те атқарған;

3) дауысты дыбыстан болған қосымша түбір мен негіздің дыбысталу сапасына қарай бір қосымшаның варианттары ретінде қолданылған әрі ол әр тілдің дыбыстық құрамын, ерекшелігіне қарай түрліше сипатта орныққан;

4) қазіргі тілдегі көп консонантты қосымшалар генезисі жағынан бірнеше жалаң қосымшаның бірігуі мен кірігуінен жасалған күрделі тұлғалар;

5) алғаш қалыптасу кезеңінде жалаң қосымшалар мағыналық жағынан синкретті болып, кейін тұлғалық жағынан, мағыналық жіктеліске ұшыраған;

6) қазіргі қосымшалардың тек аз ғана тобы генетикалық тұрғыдан дербес сөздерге барып тіреледі. Өйткені, қосымшалардың дені негізінен флексия жолымен пайда болған.

Аталған өтпелі процестердің негізінде қосымшалардың мағыналық эволюциясы, олардың қолданылу шеңберінің кеңеюі, сөз тұлғаларының қандай да бір қосымшамен лексикалануы, кейде ауыспалы мағынаның пайда болуы процестері жатыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қажыбеков Е. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. - Алматы: Наука, 1986.
2. Ибатов А. Морфемная структура казахского слова. Дисс. докт. филол. наук. – Алматы: 1989.
3. Құрманалиева А.М. Қазақ тіліндегі гомогенді омонимдердің табиғаты. ҚДА. – Алматы: 1999.
4. Севортян Э.В. осодержании термина общетюркский. - Советская тюркология. - 1971. - №2.
5. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (ИМЯ). - Л.: Наука, 1977.

РЕЗИОМЕ / RESUME

Абдрахманов Рустем Хасенович
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
Манетай Бадельхан

Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза
Караганда, Республика Казахстан
ЭВОЛЮЦИЯ ЗНАЧЕНИЯ АФФИКСОВ

В статье речь пойдет о двух различных мнениях, которые имеют место в современном тюркском языкознании относительно истории происхождения аффиксов, их этимологии. Семантическая эволюция аффиксов приводит к развитию и усилению обобщенного грамматического значения от первого действительного значения конкретного приложения, расширению круга применения аффикса, увеличению семантических групп, в которых оно используется. Расширение сферы применения таких аффиксов, а также качественное изменение общего для всех значения при переходе от одной группы к другой позволяют использовать его в совершенно разных группах слов.

Ключевые слова: приложения, тюркские языки, период, этимология, эволюция, корень, помощники, историко-сравнительный, наука, метод, оборот, язык речи, звуки, сингармония.

Abdrakhmanov Rustem
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Manetai Badelkhan
Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz
Karaganda, Republic of Kazakhstan
EVOLUTION OF THE MEANING OF AFFIXES

The article will focus on two different opinions that take place in modern Turkic linguistics regarding the history of the origin of affixes, their etymology. The semantic evolution of suffixes leads to the development and strengthening of the generalized grammatical meaning from the first real meaning of a particular application, the expansion of the range of application of the affix, the increase in semantic groups in which it is used. The expansion of the scope of such affixes, as well as a qualitative change in the meaning common to all when moving from one group to another, allow it to be used in completely different groups of words.

Keywords: applications, Turkic languages, period, etymology, evolution, root, assistants, historical and comparative, science, method, turnover, language of speech, sounds, synharmony.

List of literature used:

1. Kazhybekov E. Glagolno-named correlation of homogeneous cornices in Turkic languages. - Almaty: Nauka Publ., 1986.
2. Ibatov A. morpheme structure of Kazakh speech. Diss.doct. philol. nook. – Almaty: 1989.

3. Kurmanalieva A.M. the nature of homogeneous homonyms in the Kazakh language. KDA. – Almaty: 1999.
4. Sevortyan E.V. on the content of the term commonturksky. - Soviet Turkology. - 1971. - №2.
5. Shcherbak a.m. essays on comparative morphology of Turkic languages (names). - L.: Nauka, 1977.

ӘОК 81'23
ҒТАХР 10.02.19,19.00.02

Абикеева Анар Жумагазиевна
abikeeva.anar@mail.ru
Сембиев Құрманғазы Закирович
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

КОНТРАСТИВТІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ БАСҚА ЛИНГВИСТИКАЛАРМЕН АРАҚАТЫНАСЫ

Мақалада ғалымдардың контрастивтік лингвистика деген талпыныстарының өсуімен тығыз байланысты. Атап айтқанда кез келген ғылым саласын бейнелейтін терминдердің тілдік табиғатын тану үшін кешенді, жүйелі түрдегі зерттеу жұмысын жүргізу қажеттілігі қазіргі таңдағы тіл ғылымының жаңа бағыттарымен тығыз байланысты. Жаңа заман талабы бойынша үш тілді меңгеру керек деген мәселе де ғылыми жұмыстың өзектілігінде көрініп тұр.

Тірек сөздер: контрастивті сипаттау, функционалдық тип, моноэтникалық орта, тілдердің қолданылу аясы.

Контрастивтік лингвистика - бұл қазіргі тіл білімінің маңызды бағыттарының бірі, үлкен біріккен мәселені, қоғамдық тіл міндетін, әлеуметтік келісу қасиеті, тілдің заңдылықтары мен құбылыстарын анықтайды. Әлеуметтік лингвистика тілдің келісу ерекшелігімен, тілдердің тіршілігін, әсіресе тіларалық қатынас атау үлгісімен, бір немесе басқа тілге деген көлем мен сипатын, қоғамдық міндетін анықтайды. Әсіресе көпшілік және ұзақ қарым-қатынаста болатын тілдерге, әлеуметтік міндетін айқындайтын, тілдердің жай-жапсарын талдайтыны маңызды. Лингвистикаға тікелей қатысы бар әлеуметтік лингвистика мәселесі, қоғамдық стартификация, әлеуметтік міндетті тіласты мен тілдері, билингвизм әлеуметтік лингвистиканың жай-жапсары және мәселенің соңғысы тіл үйрену жағдайы, тіл саясаты, тіл құрылысын айқындайды. Тіларалық қатынастың сипаты әлеуметтік лингвистика - туған және ұлттық, әсіресе ұлттық-орыс және орыс-ұлттық тілдерді базалық екі тілді айқындайды. Негізінен контрастивтік тіл сипатын көру мүмкіндігі әлеуметтік лингвистиканың қорытындысына негіздеріне жақындамауы мүмкін. Контративтік лингвистика мен әлеуметтік лингвистика кірігуі Қазақстанда қазақ тілі мен орыс тілінің міндетін терең айқындауын және екі тілдің тиімді ұйымдастыру жақтарын қарастыру болып табылады [2, 42].

Ә) Контрастивтік лингвистика және психоллингвистика

Психоллингвистика білім саласындағы қабылдау, қалыптасу және тіл әрекетін зерттейді. Психоллингвистикаға тән, тіл тарату әрекеті, сондықтан бұл мәселе контрастивтік лингвистикамен тығыз байланыста. Бұл әсіресе алғашқы қатарда өз тілін және екінші тілді меңгеру, екінші тілді қалыптастыру барысы, бірінші және екінші тілдегі тілөндіру ерекшеліктері, екінші тілді меңгерудегі бірінші тіл міндеті болып табылады. Осы мәселелерді шешуде контрастивтік лингвистика мен психоллингвистикада әртүрлі теориялар, әсіресе тасымалдау теориясы «білімсіздік», «қате теориясы» және басқалары көзделеді. Кейбір тіл мамандары тасымалдау теориясын айқындау қорытындысының психологиялық негізі деп есептейді. Тасымалдау түсінігі бихевиоризм психологиясымен байланысты, басында әйгілі болғанымен кейінде сынға ұшыраған және соңынан тума тіл құзырының тезисін дамытты. Бұндай тума дарындылық тіл меңгеруде адамның тану мен ұйымдастыру қабілетінің еңбегі деп табылады [2, 43].

Контрастивтік лингвистиканың таралған бірінғай қорытынды жақындау «қате теориясымен» байланысты, тілдерді салыстыру жұмысында кеткен қателерді анықтау. Контрастивтік лингвистикада үлкен қызығушылық тудыратын әртүрлі қателердің себебі болып табылады – әмбебап барысынан бастап, тілдер ерекшеліктеріне қарамастан, қатеден арылу стартегиясына дейін қарастырылады.

Контрастивтік лингвистика мен психолингвистика қарым-қатынасы аталған мәселелермен шектелмейді және психолингвистикалық пайдалану мен айқындайтын тіл талдау және оларды меңгеру болып табылады. Контрастивтік талдау зерттеушіні психолингвист деп таппайды. Оның мақсаты – екінші тілді үйренудегі әдісін ұйымдастыру. Контрастивтік талдау және психолингвистиканы зерттеу қорытындысы бір-бірін толықтырып отырады және олардың құралы мен әдістері әртүрлі болады [2, 44].

Б) Контрастивтік лингвистика және нейролингвистика.

Нейролингвистика миға қатысты тілді зерттейді, нейролингвистика сөйлеу қабілетінің бұзылуы, мидың зақымдалуы, сөйлеу тәртібінің монолингвке қалай болса билингвотарға бірдей арналған ақпар. Нейролингвистика мидың сөйлеу тұстарын, сөйлеу міндеттерінің жауапкершілігін, мидың екі бөлігіндегі қарым-қатынасын айқындайды. Осыған байланысты контрастивтік лингвистика саласында сол жақ мидың бөлігінде екінші тілді меңгеру барысында, сақталу немесе бұзылу әрекеті, екінші тілді меңгерудегі тіл міндетінің және қозғалысының маңызды мүмкіндігі мен мүмкінсіздігі болып табылады.

Нейролингвистиканың жай-жапсарын зерттеуде екінші тілді меңгеру, контрастивтік лингвистика жеке билингвизация қалыптасуында аса маңызды рол атқарады. Сонымен қатар нейролингвистика жетістіктерін екінші тілді үйрену барысында аса сақтықпен қолдану қажет, өйткені нейролингвистика аяқталған тақырып емес, қайта 100 жыл бойы әрқилы зерттеулерге сүйене отырып, кейінгі кездерде зерттеу нәтижесі ми мен тілдің ара-қатынасының бірқалыптылығы мен ауытқуларын негізді [2, 44].

В) Контрастивтік лингвистика және когнитивтік лингвистика

Когнитивтік лингвистикада тіл адам санасының бір айрылмас, әрқашан қабылдау, түсіну, ойлаумен қатар жүретін бір мүшесі сияқты. Көп ғылыми пәндер қазіргі уақытта когнитивтік лингвистика саласымен жұмыс істеп, оның қажетті мүмкіндіктерін пайдалануда. Соңғылардың ішінде контрастивтік лингвистиканы атауға болады, өйткені ол когнитология мәселесіне тікелей қатысты. Тіл білімінің жан-жақтылығы тілдің өлшемі мен мәселеге түсініктеме беруге, сонымен қатар тіл салыстыру мағынасының когнитивтік-инвариантивтік негізі бар.

Когнитивтік лингвистикада тіл білімін анықтау және көпшілік білімге қосылуда, бір тұтас болып кірігуі «бейбітшілік суреті» деп аталады, «әлемдік бейбітшілік суреті» деген атауға толық анықтама береді, әсіресе екі тілді меңгеру бағытында.

Когнитивтік лингвистика ұйымдастырушы негіз ретінде сөйлеу қызметін мойындап тілге бағыт беруі және ортақ білімді түсінушілікпен қарастыруы, тілді оқытудағы қалыптасу қағидасын контрастивтік лингвистикадағы орнын бағыттайды. «Шектесу нүктелерінің» тізбегі когнитивтік және контрастивтік лингвистикада өте нақты: көп ахуал мен тұжырымдама бірліктері контрастивтік лингвистикаға тіл білімін дұрыс түсіну тікелей әсері етеді [2,45].

Г) Контрастивтік лингвистика және аудару теориясы

Контрастивтік лингвистика мен аудару теориясының арақатынасының сұрағына А.Д.Швейцер бірнеше қайтып оралған. Осы негіздерде нақтылықтың жоқтығынан, кейде аудару теориясының тұжырымсыздығынан, салыстырмалы лингвистика мен контрастивтік лингвистика, өзінің тіл оқыту әрекетімен контрастивтік лингвистика аудару теориясына жақын екендігін А.Д. Швейцер Э.Косериумен келіседі. Э.Косериуге келіссек, контрастивтік сипат әртүрлі тіл құрылысының дамуында іске асады. Аудару теориясы мен тәжірибесі мәтіннің негізінде салыстырылады, бұндай салыстырма белгілі мағынамен тығыз байланысты. Грамматикалық қатарда нақты тілдің негізінде қалыптасқан оппозиция, сөздік құрамда да аударылмайды, олар сәйкестік құралы болып табылады. Тілдік және тілдік емес құрал аударуда толық мағына бермейді. Осыған байланысты Э.Косериу аудару теориясы контрастивтік лингвистикамен тығыз байланыста дейді [2, 47].

Контрастивтік лингвистика мен аудару теориясының ара-қатынасын А.Д.Швейцер екі қарама-қайшылық түрде сипаттайды: «Бірінші: осы негіздердің бірі жекелігін, екіншісі ара-қатынастарының тығыздалуын айқындайды. Осыларға сүйене отырып контрастивтік лингвистика, аудару теориясының тілдер байланысының жолдарын аударуға деген әсерін анықтайды. Сонымен қатар аудару контрастивтік лингвистикаға зор ықпалын тигізеді, өйткені ол жабдықтайтын негіз *tertium comparationis* болып табылады. Кеңінен таралған аудару теориясы контрастивтік талдаудың алдында жаңа болашақтар ашады». Бұған көз жеткізу оңай, міндеттік эквиваленттілік, мәтіндік эквиваленттілік т.б. қазіргі контрастивтік лингвистикада қолдануын анықтау нәтижесі арқылы [2, 46].

Д) Контрастивтік лингвистика және тілдер қатынасының теориясы. Тілдер қатынасының теориясы тілдер арасындағы екіжақты тілаларлық оқыту және түсінік берумен айналысады, біріншісі

тіларалық қатынастың барысын іске асыру, екіншісі осы қатынастың қорытындысы. Сондықтан тіларалық қатынас теориясының алдында күрделі элеуметтіклингвистика, психоллингвистика, нейролингвистикалық мәселелер және екі тілді қолдану барысы (интерференция, трансференция, конвергенция, нативизация т.б.).

Қазіргі кезде теориялық негіз, тіларалық қатынас теориясы тіл ахуалының және тіларалық қатынастың әлемдегі әр түрлі аудандарында өсуіне байланысты маңызды болып табылады. Айта кететін бір жай, тіларалық қарым-қатынас пен екітілділік түрлері біздің мемлекетте көп салалы, ал тілдердің типологиялық, генетикалық және міндеттік қасиеттері әр түрлі болуына байланысты бір теория мен бір моделге келу мүмкін емес. Екітілділік жағдай міндетті түрде үздіксіз өзгеріп тұрады. Екі тілге екітілділік міндетті жүктеу, тікелей әр тілді меңгеруі болып табылады. Екі тілді меңгерудегі бағалау негіздері қандай? Тіл меңгерудің қандай өзіндік әдістері мен тәсілдері бар? Әрине осы сұрақтар тең дәрежеде мамандарды тіларалық қатынас теориясы мен контрастивисты қызықтырады, ал олардың шешімдері контрастивтік лингвистикаға екінші тілді үйренудегі әдістемесі.

Аса күрделі сұрақтардың біріне екі тілді меңгерудегі мәдениет қарым-қатынасы жатады. Әрине сөйлеу мәдениеті халықтардың тұрмыс-мәдениетімен бірге өзгеріп отырады, сондықтан тіларалық қатынастың құрылымында билингваның екінші тілде сөйлеу мәдениетінде өз туған мәдениетінің әсерінен қателер болуы мүмкін. Осы аталған көптеген мәселелер бойынша тіларалық қатынас теориясының айналасында контрастивтік лингвистикамен тығыз байланыста. Тіларалық қатынас теориясын қолдануға жеткен жетістіктері және оның түсінік құралы екі тілдің толық жетілуі мен жұмыс істеуіне тіл әрекетестігі дұрыс көмек береді. Контрастивтік лингвистикаға екінші тілді оның шарты мен себебімен меңгерудегі сұрақтар кеңейіп, өз мүмкіндігін нығайта түседі [2, 48].

Д) Контрастивтік лингвистика және лингвопедагогика.

Контрастивтік лингвистиканы міндетіне екінші тілді оқытудағы педагогикалық, психологиялық және кейбір ұйымдастыру мәселелері, бір тілді әсіресе екі тілді білімде анықталады. Бұл өте күрделі мәселе, екі тілді оқытудағы түрлері мен жағдайлары соншалықты әрқилы болуына байланысты әрбір мемлекетте, әрбір мектептерде шешімдері мен тұжырымдарын бір арнаға келтіру мүмкін емес.

Бір немесе екі тілді оқытудағы мәселелерге тек қана теориялық жағынан емес, тәжірибе жағынан да нұсқау керек. Мысалы, халықтық білімде қазақ тілі мен орыс тілінің міндеттерін тарату – бастауыш мектептен жоғары оқу орнына дейін, осы тілдердің міндетін екітілділік білім ретінде әр салада, мекемелерде тарату, екінші тілді үйренуде тежеулік әсер беріп тұрады. Бұндай бүкіл республикаға тән жағдайда, тілдерді үйренудегі сәйкестікке контрастивтік жақындық керек. Контрастивтік лингвистиканың ерекшелігі, ұлттар тілін кеңінен ұлтаралық тіл қарым-қатынасын таратуға сүйене отырып, тек қана тілдер салыстырмасының есебінен емес, әртүрлі мақсатта орнату есебінен де құрылады, дәріс алушылардың екітілділік оқытуына сипат береді. Ұлттық тілдерді таратушылардың арасында тұрмыстық ұлттық-орыс екітілділік дамыған, ол өте жас кезде қалыптасып, орыс тілін оқытуды бір есептен жеңілдетіп, бір есептен күрделендіреді.

Екінші (орыс) тілін оқыту білімсіз, бірінші тілмен қатар, кішкене кешігіп қалыптасады. Екінші тілге дидактикалық оқыту кейбір мектепке дейінгі мекемелерде және жоғары оқу орындарында іске асып жатады. Сондықтан контрастивтік лингвистикаға маңыздысы екінші тілде оқытудың лингвистикалық есебі мен методикалық негізі, нақты жерде және жағдайда оқыту болып табылады. Екінші тілді оқытудағы дидактикалық бағыты кейбір мынадай ерекшеліктермен сипатталады, яғни екінші тіл қалыптасқан екітілділікте немесе монолингвизмде меңгереді. Қайсыбір жағдайда да, екінші тіл – сөйлеп-ойлау қызметінің факультативтік белгісі, көпшілік ортада қалыптасса да екінші құбылыс болып қала береді. Бірінші (туған) тілін меңгеру екінші тілді меңгерудегі алғашқы шарты. Ортақ қондырғыны ескере отырып тіл меңгеру шынайы қоғамда еркін араласуға, түсінісуге қалыптастырады. Сондықтан да контрастивтік лингвистика мен лингводидактикаға мәнді ерекшелік екінші тілді оқытудағы бұлжытпас коммуникативті бағыт болады.

Оқытудағы коммуникативті бағыт, нақты бір мақсаттарға қарамастан, дәріс алушыға еркін араласып коммуникант міндетін атқара алады. Тіл түрі сөйлеу мөлшеріне сәйкес келу керек. Сондықтанда тіл мәдениетінде жалпыжүйелік салыстырмалы түрде ғана емес контрастивтік салыстырманы ескеру керек. Тіл біліміндегі, педагогикалық тәжірибеде және тілді суреттеудегі теориялық жетістіктерді жақындату үшін шешімді коммуникативты оқыту бағыты – міне контрастивтік лингвистикаға нақты мақсат.

Лингвопедагогика педагогиканың маңызды сұрақтарын сезімталдықпен реттейді және тіл мәліметін уақытымен суреттеп оқыту мөлшерінің жағдайына байланысты. Ортақ лингводидактика совет кезіндегі тіл білімі, тілді суреттеуге жақындай отырып, сөйлеу мәдениетін алды. Ортақ

лингводидактикада үш тақырып шегінде жаңа жанрлар қалыптастырды: орфография мен орфоэпия, стилистикалық грамматика, стилистикалық лексикология мен лексикография. Мектептің тіл дидактикасы мектеп тарихында мынадай тілдерге бөлінді: туған тіл, шет тілдері және классикалық тілдер. Қазіргі кезде классикалық тілдер оқытылмайды, ал туған тіл мен шет тіліне ақпараттар қосылады. Кәсіптік тіл дидактикасы тілді арнайы қоғамда араласуға таратылып, адамдардың тілден тыс істеріне анықтама береді. «Контрастивтік лингвистиканың басқа лингвистикалармен арақатынасы» атты мақалаға келсек, әзірше қайсыбір еңбектердің ішінде болмаса, өз алдына біртұтас зерттеле қоймаған тақырыптардың бірі [3, 316-351].

Әдебиеттер тізімі:

1. Ярцев В.Н. Контрастивная грамматика. – Москва: Наука, 1981. – 289 с.
2. Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – Алматы: Демей, 1996. – 208 с.
3. Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. – Москва: Наука, 1990. – 252 с.
4. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – Москва: Наука, 1967. – 260 с.
5. Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: Наука, 1986. – 284 с.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Абикеева Анар Жумагазиевна
Сембиев Курмангазы Закирович
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганды, Республика Казахстан**

СООТНОШЕНИЕ КОНТРАСТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ С ДРУГИМИ ЛИНГВИСТИКАМИ

Статья тесно связана с ростом стремлений ученых к контрастной лингвистике. В частности, необходимость проведения комплексной, системной исследовательской работы по познанию языковой природы терминов, отражающих любую область науки, тесно связана с новыми направлениями современной науки о языке. Актуальность научной работы проявляется в том, что по требованию нового времени необходимо овладеть тремя языками.

Ключевые слова: контрастивное описание, функциональный тип, моноэтническая среда, область применения языков

**Abikeeva Anar, Sembiev Kurmangazy
Private institution «Bolashaq Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

CORRELATION OF CONTRAST LINGUISTICS WITH OTHER LINGUISTICS

The article is inextricably linked with the growing desire of scientists to contrast linguistics. In particular, the need to conduct a comprehensive, systematic study of the linguistic nature of terms that reflect any branch of science is inextricably linked with the new directions of Modern Language Science. According to the requirements of modern times, the need to master three languages is also reflected in the relevance of scientific work.

Keywords: contrast description, functional type, monoethnic environment, language scope

List of references:

1. Yartsev V.N. Contrastive grammar. - Moscow: Nauka, 1981. - 289 p.
2. Suleimenova E.D. Kazakh and Russian languages: fundamentals of contrastive linguistics. - Almaty: Demeu, 1996. - 208 p.
3. Rozhdestvensky Yu.V. Lectures on general linguistics. - Moscow: Nauka, 1990. - 252 p.
4. Reformatsky A.A. Introduction to Linguistics. - Moscow: Nauka, 1967. - 260 p.
5. Gadzhieva N.Z., Serebrennikov B.A. Comparative historical grammar of the Turkic languages. - Moscow: Nauka, 1986. - 284 p.

Аширбекова Анар Бокеновна
anara-bokenovna@mail.ru
Калыбекова Каламқас Сагиндыковна
Абдықадырова Толқын Хасеновна
Ә.Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

О.БӨКЕЙ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК-СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІК

Ғылыми мақалада жазушы Оралхан Бөкей әңгіме-повестерін зерттеп, сұрыптап, жүйелі түрде талдау арқылы замана шындығы мәселелерін, бейнелеудегі жазушының шеберлігінің поэтикалық қуатын көрсету. Жазушы прозашы ретінде ешкімге ұқсамайтын өзіндік биік тұлға екендігін, прозасындағы тақырыптық-идеялық ізденістер мен жанрлық, көркемдік, стильдік ерекшеліктерін айқындау.

Тірек сөздер: қаламгер, проза, оқырман, рухани өмір, адам мен табиғат, адамгершілік, көркем шығарма.

Оралхан Бөкей – өр Алтайдың аясында туып, өзінің сүйікті оқырмандарына жаңаша көркем сипатпен келген қажырлы қаламгер. О.Бөкейдің шығармашылығынан алуан мінезді адамдардың бейнесін, Алтайдың жаңбыр иісін, топырақ дәмін, адамгершілік, адами қасиет, тазалық, сұлулық, табиғат мәселелерін аңғару қиын емес. Жазушы шығармасынан бірде романтикалық құштарлықты, бірде публицистік жалын отты, енді бірде қан-сөлі сорғалаған реалистік шындықты сеземіз. Бұл, әрине, Оралханға тән ой-қиялының шырқау шыңы, сөз қуатының молдығы деп білеміз.

Осы тұрғыда Оралханның әңгіме-повестері жайлы ой қозғап, пікір білдірген, сыни мақалалар аз болмады. Атап айтсақ, сыншылар Т.Тоқбергеновтің «Қос қағыс», С.Қирабаевтың «О.Бөкеевтің повестері туралы» атты мақалаларында О.Бөкей шығармашылығы кеңінен сөз болған болатын-ды. Бұл мақалалардың баспа бетін көруі - О.Бөкей шығармаларының өз оқырмандарын дел-сал қалдырмағандығының, ұлттық рухани өмірімізге үлкен бір өзгеріс әкелгендігінің бірден-бір дәлелі. Жазушының ерекшелігі туралы сыншы Т.Тоқбергенов: «Жас жазушының сөз саптауы, ой тастауы бөлек. Өзгеге көп ұқсай бермейді. Өздігімен өзгеше болып келеді екен» [1, 12], - десе М.Серғалиев: «Оралханның алғашқы әңгімесіне тосырқай қараушылар болған. Бірақ уақыттың сынына түскеннен кейін Бөкеев стилінің қалыптасқанына көзіміз жетті» [2, 58], - дейді. Стиль дегеніміз – творчестволық даралық. Ендеше, жазушы стилі - өзінше бір өрнек. Аталған қос пікір Оралханның қазақ әдебиеті прозасына өзіндік өрнекпен, бейнелі бедермен келгендігін айшықтап тұрғандай.

Қаламгердің әуелгі кітабы «Қамшыгер» 1970 жылы жарық көрді. Содан он жыл өткен соң «Үркер», «Қайдасың, қасқа құлыным», «Мұзтау», «Ән салады шағылдар» кітаптары дүниеге келді. Сонымен бірге «Молодая гвардия» баспасынан «След молнии» жинағы орыс тілінде шықты.

Оралханның «Қамшыгер» мен «Үркерін» және 1972 жылы «Жұлдыз» журналында жарияланған «Кербұғысын» оқыған оқырман мұны ешқандай дау-дамайсыз мойындауы мүмкін.

Оралхан шығармасында ой мен сезімді қабат өріп, қатар тоғыстырып отырды. Әсіресе мөлдір, тұнық сезімнің сыры бар. Сол сезімнің пернесін дөп басып, оқырман назарын өзінің өрнекті ойымен баурай алған. Оралхан ерекшелігін айтпай кету мүмкін емес. Адам бойындағы мөлдір сезім, күңгірт түйсік, секемшіл сезім лүпілге толы жүрек сезімі Оралхан шығармашылығында тұнып тұр.

Жазушының ой тастауы мен сөз саптауы ерекше. Олай дейтініміз «Қамшыгер», «Үркер», «Кербұғы», «Жұлдыз жауған түндер-ай» әңгімелерінде соны байқатты.

Оралханның 1973 жылдың аяғы мен 1974 жылдың басында жарық көрген кітабы «Қайдасың, қасқа құлынымда» ой қуалаған сезімтал, сергек жастың қалам тартысын, дағдылы ерекшелігін көреміз.

Оралхан шығармаларынан белгілі бір сюжетке құрылған тұтастықты, оқиғаның сан-сапырылысқандығын іздеп керегі жоқ. Керісінше, кейіпкердің ішкі монологқа толы толғанысы арқылы біз суреткердің бағытын көреміз. Суреткердің диалогтан гөрі монологтың басым

болып, автордың ойы кейіпкердің ойымен тұтасып кететін шығармасы «Қайдасың, қасқа құлыным» деп атауға толық дәлел бар. Аталған повесте оқиға бала Оралдың атынан баяндалады. Сол Оралдың адам, табиғат, адам бойындағы адами қасиеттер, адамгершілік деген мәселелерге өзіндік көзқарасы мен дүниетанымы автор ұстанған позицияға пара-пар. Ендеше кейіпкердің ішкі монологпен берілген ойы шығармада кемел жатыр. Сонымен бірге Орал кейде бүкіл билікті қолына алған әкесі Бөкешке де кеңшілік жасап - ішкі монологына да ерік беріп қояды. Ішкі ой кезектесіп беріліп отырады. Жас бала Оралдың ойында көбіне туған жерге деген махаббаты, сүйіспеншілігі басым болып тұрса, ал әкесінің ойында өз өмірін, жастық шақтың қызықтарын еске ала отырып, баласы Оралға сол өткен кезенді әңгімелеу арқылы үлгі етіп, тәрбие берудің тұратынын аңғару қиын емес.

Бұл алма кезек беріліп отырған ішкі монолог автордың мақсатына сай жүзеге асырылып, санадағы іс-әрекет үнемі бақылауда болады. Демек, кейіпкер тасасында автор тұлғасы байқалып отырады. Шығармада екі түрлі сана, екі түрлі әлемді қабылдау жүйесі, екі кезең ұрпағы танылғанмен, олар автордың бақылауында.

«Қайдасың, қасқа құлынымнан» кейін жарық көрген «Елең-алаң» повесіндегі Зарлық Оралдың заңды жалғасы іспетті. Жас та болса зерек, өз ортасына, айналасындағы адамдарға ойлана көз жіберетін Зарлық - адал, әділ, тазалықтан арылмаған жас бала. Жас та болса ол жан-жағына сын көзбен қараудан жалықпайды. Өмірдің тауқыметін жастайынан көрген Зарлық жамандық пен жақсылық, адалдық пен арамдық деген мәселелерді ерте айырды. Шығармада әділетсіздіктің де айнасын көруімізге болады. Мысалы, өз ортасынан озық ойлы жас Зарлықтың мектептен шығып қалуы да мұғалім Бөстекбаевтың білімсіздігін бетіне басқандағының нәтижесі еді. Зарлық Бөстекбаевтың әділетсіздігіне төзе алмайды. Жастайынан қолынан кітап түспейтін кітаби өмірге сенген Зарлық өмірдегі күреске әлсіздік танытты. Ол рухани дағдарысқа ұшырады. Ол сонда да жақсылық пен жамандық жайлы ойлаудан жалықпады. Ақыры ой, қайғы оны айықпас дертке ұшыратты.

Айта кету керек, Оралхан кейіпкерлерінің дені қызық тағдырлы, жалғыздікті, кісікиік, қиялшыл болып келетінін байқаймыз. Соның бір дәлелі – Зарлық. Оның атының өзі анықтап тұрғандай, аз ғана ғұмырының өзі зарға-мұңға толы жас Зарлық. Зарлықтың бойындағы тек өзіне ғана тән ерекшеліктерін де көру қиын емес. Мысалы, бала боп көп ойнамайтынын, әлімжеттік жасаған жандарға қаны қас, оңаша өсуі Зарлықтың бір оңаша қылығы десек болады. Әділетсіздіктің әміріне төтеп беріп, оңаша күн кешті. Жалғыздықтың жапан түзін кешті. Жалғыздықтағы жалғыз серігі – ой. Ол осы әділетсіздік туралы ойласа есіне Бөстекбаев түседі. Тазалық, адалдық деген үлкен мәселелер Зарлықтың есінен кетпейді. Сондықтан ол өзі өмір сүріп отырған қоғамнан түңіліп, әділдіктің, адамдықтың сара жолын іздеуге қалаға келеді. Бірақ Зарлықпен бірге біздің жүрегімізде айықпас дерт, мұң, қайғылы саз қалды. Міне, автордың айтайын деп отырғаны да осы, яғни тағдырдың, өкініштің өзегінді өртеп мұңға айналуы.

Осыдан кейін 1975 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Мұзтау» повесіндегі Ақтан Зарлықтың ішкі рухани жалғасы секілді. Тау бөктеріндегі Аршалы ауылы бұрын мыңдаған түтіні бар үлкен ауыл еді. Алайда, қайсібір жылы «ұсақ ауылдарды біріктіріп, орталық құрамыз» деген сыбыс естілісімен бүкіл ауыл тайлы-таяғымен екі-ақ күнде көшіп кетеді де, осы Ақтан ғана «Аршалыға» қорықшы болып қалып қояды.

Сөйтіп, бір ауылда мылқау шешесі екеуі ғана қалды. Ақтанның кісікиік тірлігі міне содан бері басталды. Қасында не жары, не сырлас досы жоқ, небір шүйіркелесетін шешесінің тілі жоқ. Жападан жалғыз қалған Ақтан кісікиік болмай кім болсын? Ол ойланбай, ол толғанбай, тау мен таспен тілдеспегенде кім тілдессін? Өз бетімен өзіндік ісін тындырып жүре берсе, малдан қандай айырмашылығы бар? Міне, рухани дертке ұшырады деген осы емей немене? Ендеше, Ақтан тау мен тасқа ақтарылмай, кім ақтарылады? Ақтанның жарылқаушысы да, жанашыры да - Табиғат-Ана. Күн-табиғат күлсе, күліп, жаңбыр жауса көңілі де жылап, есіне қайдағылар түсіп, қабырғасы қайысары да - қоспасыз шындық. Бұл біз көріп отырған Ақтанның Табиғатпен бірге, тұтасып кететіндігінің куәсі.

Қаламгердің қай шығармасын алып қарасақ та ішкі монолог, ағылған ой, сезім құбылыстарына, табиғаттың адамдарға әсеріне толы. Ақтанның күнделікті тіршілігін табиғат-ананың құбылыстарымен нанымды суреттей алғандығынан автор шеберлігінің бір қырын байқау қиын емес. Мысалы, «Тұман буып тұр... Ақтан елік ішікке бүркеніп қайта қисайды. Тағы да ойға батты» деген эпизодтардан Ақтанның үнемі ұшы-қыры жоқ қиял, ой үстінде

жүретіндігін, бір нәрсені, рухани үмітті талап ететіндей бір қажеттілігін көреміз. Дүниеде ең қиын нәрсе сөйлесіп, шер тарқатар адамның жоқтығы. Осыны Ақтан өз басынан кешіреді. Міне, Ақтанның күндегі тіршілігі – осы ой қуу, әкесі туралы ойлау, осының барлығы Ақтанның ішкі монологына, жалғыздығына әкеліп соғады.

Әдетте ертегіге, адалдыққа сенетін адамдар сезімтал, ойшыл, қиялшыл келетініне ешкім дауласпас. Ақыры Ақтан өзінің адамдық қасиетін жоғары ұстап, тәкаппар түрде күресе білді.

1978 жылы «Жалын» баспасынан жарық көрген «Ән салады шағылдар» атты жинағына үш повесть жинақталған. Олар «Қар қызы», «Мынау аппақ дүние», «Құм мінезі». Үшеуі үш түрлі дүние болғанымен, олардың идеясы ортақ. Онда да Оралхан шығармаларына жақын мәселе - тазалық, адам, адамгершілік деген нәрселер. Осы аталған үш повесте тек Оралхан ған жырлай алатын лирикалық толғау, романтикалық сарын, поэзиялық әуен барын көреміз.

Мысалы, «Қар қызы» повесінде адамның ақтық ажал алдындағы сәтте кімнің кім екендігін танытар, психологиялық түс, шешуші сәт әңгіме болады. Оқиғада «ДТ-53» тракторымен қыстың қақаған боранында ығып адасқан Нұржан, Нұр, Жан секілді жігіттердің бастан кешірген қиындықтары сөз болады.

Автор үш жігіттің өмір үшін жанталасын, өлімге, аппақ қар «ажал-арыстан» болып келген дүниеге қарсы қойып суреттейді. Айдалада үш адам. Өлім деген осы. Бірақ оларды жанталастырып тұрған бір-ақ нәрсе, Ол – Үміт. Ол Айыртаудың ар жағынан да... тағы да сыңғырлата салған қыздың әніндей жұмбақты әуен, әлде ұлыған қасқырдың үні естіледі. Үн – үміт, үн – тіршіліктің белгісі. Қақаған суықтағы адасқан адамның санасындағы тіршілік жанталасты, ой азабын түсінуге де, сезінуге де болады. Бірақ ондағы жан күйзелісті дәл сол үш жігіттей сезіну үшін сол жерде сол азапты бірге кешу керек. Автордың көркемдік танымы абстрактті категория ретінде «Қар қызы» образы - «күш жігер, рухани пір» беруші символ. «Қар қызында» қияли дүние елесі болғанымен, шығарманың реалистік сипаты басым. Кешегі қоғамдағы күрделі құбылыстарды жан жүрегімен сезініп, терең танып, қатпарлы тынысын сезінуге сергек жандардың бірі қаламгер О.Бөкеевтің терең философиялық, психологиялық толғанысымен жазылған шығармаларының бірі – «Жетім бота». Осы повестегі бас кейіпкер Тастанның қиялы ерекше. Оны үлкен ойға қалдырған, өміріне өзгеріс енгізген, адам күші мен табиғат тылсымын қанды шайқасқа жібермей қоршап, қорғап жүрген - жетім бота жетелеген жұмбақ қыз.

Шығарма соңында сол жетім бота жетелеген Ақбота Тастанның көз алдында теңіз бетінде алтын жолмен мәңгілікке сапар шегіп кете барады. Ол - технократияның құбылысы. Сонымен бірге ұлттық дәстүрдің де жойылып бара жатқанын көрсеткісі келген.

Сыншы Е.Әмірхан: «Жазушы шығармашылығындағы «Қар қызы», «Жетім бота» т.б. моральдық-эстетикалық символдар – адам жанынан «цивилизацияны» сығып тастаған сұлулық» [3, 2], - деп бағалады.

Осындай ертегіге белгісіз жұмбақ оқиғаларға сендіру үшін шеберлік талап етілері даусыз. «Атаукере» повесінде суреткер терең философиялық тұжырымдарын оқырман көңіліне жеткізу үшін адамдар өмірін қатар суреттеп бейнелейді. Автор повесті «Атаукере» немесе «Қауіпті будан» деп атаған. Жазушы адамдар мен аралар өмірінің ұқсастығына назар аудартады.

Повестегі Еріктің жан дүниесін жаулап алған ерекше бір көрініс – Қатын суының арғы бетінен көрінер қызыл жаулықты жұмбақ қыз. Шығарма қызылға ынтығып қызыққан Еріктің трагедиясымен аяқталады. Оралхан өз шығармаларында халқымыздың бастан өткен қасіретті құбылыстарды есебін тауып астарлай жеткізе білді. Осындағы, яғни «Атаукере» повесіндегі қызыл жаулықты қыз – байлықтың, баршылықтың символы ретінде алынып, сол байлықтан Ерік трагедияға ұшырайды. Яғни Ерік сонаға айналу арқылы байлыққа көміліп, мәңгілік сапарға аттанады. Осы жерде Еріктің сонаға айналып кетуі - романтикалық құбылыс та, ал ештеңеге қанағат етпей, байлыққа бөленіп өлуі - ол реалистік сарындағы автор шеберлігі. Яғни, романтика мен реализмнің қатар келуін нанымды түрде жеткізе білген. Автордың айтайын деп отырғаны - Ерік образы арқылы қанағат деген ұғымды көтеріп отыр. Сонымен бірге Америкадан әкелінген аралардың буданы да философиялық жүк көтеріп тұр. Яғни, қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің уланып бара жатқанын, еліктеушіліктің етек алып бара жатқанын сөз етеді.

Оралханның кейіпкерлері табиғаттың таза идеалын, үйлесім мен рухани еркіндікті табиғаттың өзінен іздейді. Жазушы шығармашылығындағы сюжет, оқиғаның даму динамикасы тек сыртқы жамылғы сияқты, ал негізгі мәселе - идеалға деген құштарлық, идеал аңсау. Автор

туындыларында жұмбақ қыз бейнесі жиі кездеседі. Оған дәлел, «Жасын» әңгімесіндегі Қиялханның түсіне үнемі енетін жарық дүниедегі ең таза, ең адал, ең сұлу «періште» - қызыл көйлекті қыздың бейнесі. «Қар қызындағы» Нұржанның түсінде «жарқ етіп жоғалған арман адамы», «Атаукере» повесіндегі қол жетпес, алыс армандай болған салт атты, ақ жаулықты қыздың бейнесі, «Жетім ботадағы» теңіз үстіндегі алтын жолмен аяңдаған Ақбота.

О.Бөкеевтің кейіпкерлері – жан дүниелері бай, рухани биік, бостандық сүйгіш, арманшыл, қиялшыл адамдар. Оларды бір-бірімен жалғастыратын ортақ қасиет – қиын-қыстау жағдай туса да, жаны мен арының ақтығын сақтап, адамдық қасиетін жоғалтпауы, рухтың берік болуы. Оларды толғандыратын ортақ ойлар – адам болмысының құпиялылығы мен жұмбақтығы, рухтың мәңгілік мәселелері, рухани құндылықтар.

Оралхан шығармалары романтикалық прозаның үздік үлгісін көрсетеді.

Оралхан Бөкеевтің көркемдік әлемінің ерекшелігін айқындайтын сипаттың бірі – адам мен табиғат қарым-қатынасы мәселесін бейнелеудегі шеберлік тәсілдері.

Табиғат суреті – пейзаж көркем шығармада маңызды роль атқарады. Көркем әдебиет мысалдарына қарасақ, табиғатты суреттеуде ежелден келе жатқан, орнықты болған бір үлгілерді байқаймыз. Мәселен, бір үлгіде табиғат суреті оқиғаның қандай жерде болғанын көрсету мақсатында ғана беріледі. Екінші бір үлгіде табиғат көріністері қаһарманның көңіл-күйіне үндестіріліп суреттелген. Мысалы, қаһарман көңілді, қуанышты жағдайда болғанында табиғат та әсем бейнеде көрсетіледі. Үшінші бір үлгіде қаһарманды алдынан – қуанышты ма, қатерлі ме қандай оқиға жолықтыратынын аңғарту үшін беріледі.

Оралхан Бөкеев табиғат әлемін кең көлемде бейнелейді. Оқиғаларды дамыту, шығарманың мәнін ашу, айтылатын ойды өткірлеу, қаһармандардың тағдырын таразылау, эмоциялық әсер-қуатын арттыру мақсатында табиғат көріністерін жанды етіп суреттеуге, сөйтіп табиғаттың эстетикалық образын жасауға ұмтылып отырады.

Жазушының қай шығармасын алсақ та, табиғат көрінісі шығармада көтерілген мәселеге, тартыстың сипатына, кейіпкердің адамшылық қалыптарына қатысты бейнеленеді. Пейзаж шығарманың идеясын ашуға, образдардың сипатын толықтыруға қызмет етеді. Бұл суреттерден жазушының ой толғанысының тереңдігін көреміз. Осы сияқты сапалар – Оралхан Бөкеевтің адам мен табиғат мәселелерін бейнелеудегі ірі көркемдік табысы. Табиғат адамның характерін қалыптастыруға күшті әсер етеді. Оралхан табиғаттың тылсым күдіретін осылай түсіндіреді.

«Жазғы демалысын Алтай тауының бауырында өткізген жас жігіт Орал («Қайдасың қасқа құлыным») осы өлкенің сұлу келбетіне көзі тоймай сүйсіне қарайды. Аспанмен астасқан заңғар тау, басына ақ бұлт оралған биік шыңдар, таудың иығына өрмелеген қарағайлар, етектегі қалың ну, жайқалған құрақ пен гүлдер, сылдырап аққан мөлдір бұлақтар, самал жел жас жігітті өте тебіренетеді, қиялын биіктетеді, арманын ұлғайтады. Оралға табиғаттың қасиеттері тазалықтың, пәктіктің ең биік өлшемі болып көрінеді. Енді ол осы өлшемді ғана таразы етеді» [4, 6].

Міне, оның Әуликөлдің тымық күнгі майда толқынына қарап тұрып тебіренген сәтіндегі ішкі ойы: «Енді менің санам туған жерімнің атар таңындай таза, жарықтық Әуликөл де майда ғана еркелей толқиды. Әуликөлдің бетіне ұсақ толқыншалар төсеген жұп-жұмсақ қылықты желемік болса, мүмкін менің де қоқыр-соқыр жинала бастаған сезімдегі ласты айдап әкетіп жатқандай» [5, 26]. Оралхан Бөкей шығармаларындағы табиғат пен адам арасындағы қайшылықтар адамзатты қасіретке, рухани құлдырауға апаратыны поэтикалық тілмен көрсетілген.

Қорыта келе айтарымыз, қаламгер не нәрсенің болсын барынша табиғи болғанын қалайтынын қай шығармасы болмасын көруге болады. Табиғатқа жасаған қиянат адамзаттың ертеңгі өз болашағына жасаған қиянат екендігін алдын – ала ескерту жасайды. Табиғат жазушы үшін рухани жаңарудың, рухани тазартудың түрі, тазалықтың таразысы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Токбергенов Т. Қос қағыс. - Алматы: Жазушы, 1981. 12-б.
2. Серғалиев М. Кең өріс. – Алматы: Жазушы, 1983. 58-б.
3. Әмірхан Е. Мәңгілік межелеу // Егемен Қазақстан, 1992. 18.06. 2-б.
4. Бөкей. О Таңдамалы. - Алматы: Жазушы, 1994. 6, 26, 104, 324, 75, 4-б.
5. Т. Мәмесейітов. Зерделік айнасы. - Алматы. 1988. 75-б.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Аширбекова Анар Бокеновна
Калыбекова Каламкас Сагиндыковна
Абдыкадырова Толкын Хасеновна
Карагандинский технический университет имени А.Сагинова
Караганда, Республика Казахстан**

ХУДОЖЕСТВЕННО-СТИЛЕВОЕ СВОЕОБРАЗИЕ В ПРОЗЕ О.БОКЕЯ

В научной статье продемонстрировать поэтическую силу писательского мастерства в изображении проблем современной действительности через изучение, отбор и систематический анализ рассказов писателя Оралхана Бокея. Определить, что писатель, как прозаик, личность уникальная, тематические и идейные исследования в прозе и жанре, художественно-стилистических особенностях.

Ключевые слова. Писатель, проза, читатель, духовная жизнь, человек и природа, мораль, художественная литература.

**Ashirbekova Anar, Kalybekova Kalamkas
Abdykadyrova Tolkun
Karaganda Technical University named after A.Saginov
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

ARTISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF O. BOKEY'S PROSE

In a scientific article, to demonstrate the poetic power of writing skills in depicting the problems of modern reality through the study, selection and systematic analysis of the stories of the writer Oralkhan Bokey. Determine that the writer, as a prose writer, is a unique personality, thematic and ideological research in prose and genre, artistic and stylistic features.

Keywords. Writer, prose, reader, spiritual life, man and nature, morality, fiction.

List of references:

1. Tokbergenov T. Double Battle. - Almaty: writer, 1981. 12-P.
2. Sergaliev M. broad field. - Almaty. Writer, 1983. 58-p.
3. Amirkhan E. Eternal delimitation // sovereign Kazakhstan, 1992.18.06. P.2.
4. Bokey.Oh, Dear. Almaty: writer, 1994. 6,26,104,324,75,4-p.
5. T.Mameseitov. The mirror of intelligence. – Almaty: 1988, p.75.

ӘОК 81'366
ҒТАХР 10.02.19

**Джанталиева Акжаркын Жорабековна
Aikoniya_20.94@mail.ru
Сембиев Курмангазы Закирович
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

ИНТЕРНЕТТЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУ СИПАТЫ

Мақалада Қазіргі қазақ газетіндегі мәтін тақырыптары бұрынғыдай сөз, сөз тіркесі түрінде емес, өбінесе, аяқталға жай сөйлем, құқрмалас сөйлем түрлерінде, одан бөлек парцелляция, эллипсис, инверсия иүрінде кездеседі, сонымен қатар метафоралардан, фразеологизмдерден жасалған, сан есімнің қолданылуымен жасалған тақырыптар, бірнеше деңгейлі тақырыптар да бар

Тірек сөздер: мақала, газет, монография, айдар, идеялық бағыт, зерттеу нысаны, тип,бейтарап, лексика, ақпараттық технология, термин.

Жаңа ақпараттық технологиялардың пайда болуы және қарқынды дамуы революциялық өзгерістерге және ақпаратты құру мен сақтаудың жаңа тәсілдеріне, сонымен бірге мүлде жаңа коммуникативтік орта интернет ортаның пайда болуына алып келді. «Бүкіләлемдік торды» ойлап тапқан Тим Бернерс Ли Интернеттің техникалық өнертабыс емес, қайта әлеуметтік өнертабыс болып табылатындығын айтты [1, 34]. Интернетті осы тұрғыдан қарастыру 1990 жылдардан басталады. Егер Интернет бұрын адамзаттың өмірін түбегейлі өзгерткен зор техникалық өнертабыс болып қабылданса, қазіргі уақытта Интернеттің мүмкіндіктері әлеуметтік тұрғыдан

қарастырылып жүр. Бұл орайда Интернеттегі тілдің рөлі негізгі орынға шығады. Ұланғайыр технологиялық жетістіктеріне, сырт бейнесінің заманауи дизайнына қарамастан, Интернеттің барлық бірегей функцияларында оның лингвистикалық сипаты байқалатыны анық. Белгілі британдық лингвист Д.Кристал: «Егер Интернеттің пайда болуын төңкеріс деп атауға болатын болса, онда мұның лингвистикалық төңкеріс екені даусыз», - дейді [1, 77].

Біздің ойымызша, бұл пікірмен келіспеуге болмайды. Өйткені Интернет Netspeak-Нетспик деген атауға ие болған мүлде жаңа, бірегей қарым қатынас тілін алып келді. «Нетспик» термині әлемдік желіде басым түскен ағылшын тілінде пайда болған және English сөзіне аналог «Netlish», «Weblish» сөздерінің альтернативасы болып табылады. Коммуникацияның осы жаңа түріне берілген басқа да анықтамалар бар. Олар: кибернетикалық тіл, электрондық тіл, электрондық дискурс, интерактивті тіл, компьютер тілі. Қадай болғанды да Netspeak термині кез келген ақпаратты жеткізу деген мағынаны, соның ішінде жазбаша коммуникацияны да білдіретін ағылшын тіліндегі «speak»- «сөйлеу» сөзінің көп мағыналылығын өзіне сыйдыра алатындай ықшамды болып табылады.

«Нетспикті» жаһандық, электрондық және интерактивтік табиғаты бар бірегей қарым қатынас құралы Интернетке тән және барлық дерлік әлем тілдеріне өз ықпалын тигізген тілдің ерекше түрі деуге болады.

«Мінбер» журналистерді қолдау орталығы жанындағы жаңа медианы зерттеу тобының жетекшісі А.Еркімбаев «Қазақ әдебиеті» газетіне берген сұхбатында: «Интернеттің тілі- ағылшын тілі екені аян. Соңғы санақ бойынша қазақтардың тек аз ғана пайызы ағылшын тілін меңгерген. Сол себептен жаңа медиаға қатысты ақпараттар бізге орыс тілі арқылы кешігіп келеді... Ғаламтордағы қазақ тіліндегі сапалы өнімді тек қазақша білетіндер әзірлей алады. Әрі оны тұтынатын да сол қазақтардың өздері болмақ. Интернетте қазақ тілінде сауатты жазылған әрбір мақала, орындалған күй, ән немес видеоның барлығы интернеттің қазақша бөлігінің дамуына үлес қосады», - дейді [2, 3].

Ал massaget.kz сайтының мәліметтері бойынша:

- Әр20 минут сайын facebook-те бір миллион сілтеме таралады;
- Әр сағат сайын facebook-те 4,5миллион адам қандай да бір іс шараға шақыру алады;
- Әр минут сайын facebook-те 100 мың адам дос болып қабылданады;
- Барлық қолданушылардың 50 пайызы аптасына 1-5 сағат уақытын әлеуметтік желілерде сөйлесумен өткізеді;
- Әр секунд сайын 8 адам қандай да бір әлеуметтік желіге тіркеледі;
- Google-дегі іздеу саны күніне 1миллиардтан асады;
- Адам саны жағынан facebook Қытай, Үндістан елдерінен кейінгі әлемдегі үшінші «мемлекет»;
- Орта есеппен алғанда әрбір қолданушы өз аккаунтына күніне 2 рет кіреді;
- Жыл сайын әлемде шамамен 100 адам әлеуметтік желіде қалдырған хаты үшін өмірден озады;
- Әлеуметтік желі әлемдегі әрбір үшінші жұптың айырылысуының басты себепшісі;
- АҚШ елінде қиылған некелердің 10 пайыздан астамы әлеуметтік желілердің арқасы;
- Балалардың 80 пайызында әлеуметтік желілерде өздерінің жеке аккаунты бар;
- Жаңалықтар адамдарға басқа каналдар арқылы әсіресе әлеуметтік желілер арқылы келетін болғандықтан әлемдік 25 газеттің 24- інде тираж саны азайған;
- Танымал әлеуметтік желілердің көбісі қолданушының өшірген суреттерін сақтайтыны анықталды;
- Facebook бар болғаны бір жыл ішінде 200 миллион қолданушы жинаған, ал телеөндіріске 60 миллион көрермен жинауға 13 жыл уақыт кетті;
- Бүгінде 5компанияның төртеуі жұмысшыларды іздеу кезінде әлеуметтік желілердің көмегіне жүгінеді.

Қазақстанда 5,6 миллион адам әлеуметтік желілерді күнделікті пайдаланады екен. Ең танымал әлеуметтік желілердің қатарында күніне млн. 125 мың рет қаралатын «Мой мир» (3 миллионнан астам қазақстандықтар тіркелген), 558 мың рет қаралатын «Одноклассники», 252 мың рет қаралатын «В контакте», 410 мың рет қаралатын «Facebook»-ті жатқызуға болады. Өкінішке қарай, қазақстандық ешбір сайт, портал мұндай кең аудиторияны бүгінге дейін қамти алған жоқ. Күніне 350 мың қазақстандық ұялы телефонмен «mail.ru agent»- ті тұтынады.

Сол сияқты Profit.kz сайтының зерттеуі бойынша қазақстандық танымал әлеуметтік желілердің жағдайы төмендегідей:

№	Сайттар	Әлемдегі орны	Қазақстандағы орны	Қазақстандық қолданушылар үлесі %
1	ct/kz	5290	17	85,7
2	kiwi.kz	6744	16	89,2
3	nur.kz	10026	31	84,4
4	yvizion.kz	18603	37	89,2
5	inet.kz	43656	82	100
6	mwk.or.kz	56288	441	30,9
7	idler.idhost.kz	71352	245	92,8

Интернеттегі қазақтілді материалдардың саны мен сапасының артуына үлес қосып жүрген «Википедия» онлайн энциклопедиясын айтуға болады. Қазір Википедияда 281 тілде 18 миллионнан астам мақала бар. Оның 3 жарым миллионы тілдерінде. 2011 жылдан бастап Википедияға қазақ тіліндегі мақалалар қосыла бастады. Бүгін қазақ тілінде жазылған мақалалардың саны 160 мыңға жеткен.

Демек, интернет тілдің өмір сүру ортасы болып табылады. Онда кез келген тіл не дамиды, не керісінше кері кетеді. Оған сол тілде сөйлейтін адамдар жауапты.

Мысалы, нетспиктің ең айқын сипаттарының бірі – тек Интернетке тән лексикон. Бүгін бұл үдеріс басқа тілдерге қарағанда, әсіресе, ағылшын тілінде жақсы дамып келеді. Бірақ мұнда компьютер ғылымдарымен, информатикамен, бағдарламалаумен, электроникамен байланысты терминология ғана емес, Интернеттің шеңберінен тыс басқа да техникалық салаларда қолданылатын сөздер де жатады. Бүгін Интернетке қатысты ғана қолданылатын спецификалық сөздер мен фразалар пайда болған. Желіде пайда болған көптеген терминдер бағдарламалық камтамасыз етумен байланысты және желіні пайдаланғысы келген әрбір индивид оны меңгеріп алуы тиіс. Мысалы, ағылшын тілінде экрандағы командалармен жұмыс істеу үшін қолданылатын мынадай терминдер бар: file, edit, view, insert, format, tools, window, help, search, stop, contact, top, back, forward, send, save, open, close, select, options және т.б. [5, 85]. Осы сияқты сөздердің көбі ағылшын тілінде бұрыннан бар, таныс сөздер. Бірақ олар Интернет контексінде жаңа мағынаға, жаңа реңкке ие болған. Қазақстанда интернетте, де компьютерде де орыс тілі қолданылатындықтан, қазақтілді интернет тұтынушылар санының аздығынан, қазақ тілінде мұндай тенденция әлі байқала қойған жоқ. Дегенмен, интернеттің пайда болуымен тікелей байланысты ғаламтор, әлеуметтік желі, электронды пошта, смайлик, паракша, веб- парак, блог, блогер деген сияқты жаңа сөздердің сөздік құрамға енгенін айтуға болады.

Нетспиктің тағы бір маңызды сипаты оның ерекше орфографиясы болып табылады. Дәстүрлі жазу формаларымен салыстырғанда нетспиктің өзіне тән арнайы кәсіптері және стильдері бар. Нетспик тілінде пунктуациялық белгілер өте сирек қолданылады, орфографиялық ережелер де сақтала қоймайды. Мысалы, бас әріптің «статусы» едәуір төмендеген, тек кіші әріптерді ғана пайдалануға бейім тұрған тенденциясы байқалады. Электронды хаттардан, чатта хабар алмасу тілінен пунктуациясыз және бас әріптерсіз жазылған тұтас сөйлемдерді кездестіруге болады.

Нетспик тілінде бас әріптердің қолданылуы көбінесе ақпараттың ерекшелігін көрсету болып табылады. Егер хабарлама толығымен бас әріптермен жазылған болса, онда бұл хабарламада айтылған ақпараттың аса маңызды екендігін, автордың оған назар аудартқысы келетіндігін білдіреді. Сонымен қатар ақпараттың маңыздылығын қосымша тағы жұлдызшаларды (*) қолдану және бос орындар қалдыру арқылы да көрсетеді.

Қазір көптеген әлеуметтік желілерде адамдар бір- бірімен ашық пікір алмасып, ой бөлісе алады. Әлеуметтік желілерге тіркеліп, белгілі бір сұрақтар бойынша күнделікті өз ой - пікірлерін жариялап отыратын адамдарды интернет тілінің терминімен «болгерлер» деп атайды. Әлеуметтік желілерде адам жасына ешқандай шектеу қойылмайды, алайда қолданушылардың орта жасы 7-ден 48-ге дейін деген ақпарат бар.

Біздің ойымызша, әлеуметтік желілердегі осындай жазбалар арқылы интернеттегі сауаттылықты әрі қоғамның қаншалықты сауатты екендігін де біршама анықтауға болады.

Осындай мақсатпен massaget.kz және BAG.kz қазақстандық сайттардан бірнеше жазбаларды алып, оларға лингвистикалық талдау жасап көрдік.

massaget.kz – жаңа қазақ ойын сауық сайты. Қолданушыларының басым бөлігі жастар.

Ал BAG.kz сайты 2010 жылдың қараша айында құрылған. Сайттың өзі 16 айдардан тұрады. Еліміздегі 75 газет, 22 журнал сайттары және 85 электрондық БАҚ топтастырылған. Қолданушылар 12 радио мен 14 телеарнаны онлайн жүйеде пайдалана алады. Abai.kz anatili.kz.

Енді massaget.kz сайтынан бірнеше мысал келтірейік. Бір айта кетеріміз, интернеттегі сауаттылықты әрі қоғамның қаншалықты сауатты екендігін де анықтау мақсатында жазбаларды сайттардан еш өзгеріссіз алып отырмыз.

Қызыл түс - орфографиялық қателер.

Жасыл түс - пунктуациялық қателер

Күлгін түс - қазақ әріптерінің орнына қолданылған орыс әріптері.

Көк түс - бір сөйлем аяқталып, екінші сөйлем басталар алдында (нүктеден кейін) қалдырылмаған бос орындар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бердіғалиева Р. Библиотечное поле Казахстана: события и факты. - Астана: Фолиант, 2008. – 336 с.
2. Барлыбаева С.Х. Роль информации и коммуникации в развитии общества // ҚазҰУ хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. - 2009. -№1-2. -112-117 б.
3. Свириденко С.С. Современные информационные технологии. - Москва: Радио и связь, 1989. – 304 с.
4. Швецова-Водня Г.Н. Общая теория документа и книги: учеб.пособие. -М.: Рыбари; К.: Знания,
5. Барлыбаева Р. Перспективы.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Джанталиева Акжаркын Жорабековна
Сембиев Курмангазы Закирович
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан**

ХАРАКТЕР ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В ИНТЕРНЕТЕ

В статье рассматриваются темы текста в современных казахских газетах не в виде слов, словосочетаний, а в виде поцелуев, простых предложений к окончанию, правописаний, а также в виде парцелляции, многоточия, инверсии, а также темы, созданные из метафор, фразеологизмов, с использованием числительных, заголовков нескольких уровней

Ключевые слова: статья, газета, монография, рубрика, идейное направление, объект исследования, тип, нейтральный, лексика, информационные технологии, термин.

**Dzhantaliyeva Akzharkyn, Sembiev Kurmangazy
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

NATURE OF THE USE OF THE KAZAKH LANGUAGE ON THE INTERNET

In the article, the topics of the text in the modern Kazakh newspaper are not as words, phrases, but rather as simple sentences to the end, as well as in the form of parcels, ellipses, inversions, as well as topics made of metaphors, phraseology, with the use of numerals, multiple-level topics

Keywords: article, newspaper, monograph, heading, ideological direction, research object, type, neutral, vocabulary, information technology, term.

List of references:

1. Berdigaliev R. Bibliotech pole of Kazakhstan: events and facts. - Astana: Folio, 2008. - 336s.
2. Barlybayeva S.H. The Role of information and communication in the development of Society// Bulletin of kaznu. Series of international relations and international law. -2009. - No. 1-2. - 112-117B.
3. Sviridenko S. S. modern information technologies. Moscow: radio and SVYAZ publ., 1989. -304c.
4. Shvetsova-Vodnaya G.N. General Theory of documents and books: ucheb. «No,» I said.- M.: Rybari; K.: Knowledge,
5. Barlybayeva R. Perspective.

Ержуманова Гулим Кайыповна
Erzhumanova@mail.ru
Сембиев Құрманғазы Закирович
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҮНЕМДЕУ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Мақалада нөлдік форманың тілдің грамматикалық құрылысынан кең орын алатыны, үлкен қызмет атқаратыны анықталады. Соған қармастан осы күнге дейін нөлдік форма грамматикалық оқулықтарда аталмайды, аталса да, көрсеткіші жоқ, жалғауы жоқ деген түрде ғана сөз болып келген. Ғылымның дамыған заманында әр тілдік бірліктің танылып, тілден алатын орын көрсетіліп, атқаратын қызметтері мен мағынасы айқындалуы қажет екені ешбір күмән туғызбайды. Ал бұл мәселелер зерттеу тақырыбының өзектілігін айқындайды.

Тірек сөздер: нөлдік форма, синтаксис, рай категориясы, грамматикалық категория, құрмалас сөйлем, бағыныңқы компоненті, басыңқы компоненті, айқындауыш мүше.

Тілдегі үнем заңы әлемдік лингвистикада ғалымдар назарын ертеден аудартып келеді. Себебі үнем заңы кез келген тілді бар және тілмен бірге дамып, жетіліп отырады. Мәселен, түркологиядағы үнем заңы туралы зерттеулерде ықшамдау құбылысының жазба ескерткіштер тілінде де ұшырасып отырғаны жайлы деректер келтіріліп жүр. Бұл арқылы тілдегі үнемдеу құбылысы жайлы түрколог ғалымдардың да арнайы айналысқанына көз жеткізуге болады.

Үнем заңдылығы жайлы пікірлер, жалпы, түркі тілдерінің де қай-қайсысына болмасын тән. Бұл мәселемен татар тіл білімінде Ф.С.Сафиуллина, азербайжан тіл білімінде А.А.Алиев, қарақалпақ тіл білімінде Б.Қалиев, түрік тіл білімінде Ю.В.Щека, гагауз тіл білімінде Л.Г.Покровская, жалғаулардың қолданыстағы ықшамдалуы туралы қазақ тіл білімінде К.Ә.Қондыбаевалардың айналысқаны мәлім.

Септік жалғауларының жасырын қолданысының ықшамдалу заңдылығымен байланыстылығы бұған дейін көптеген ғалымдардың еңбектерінде сөз болған. Олар: Н.З.Гаджиева, Н.Оралбаева, С.Исаев, А.Хасенов, Р.Сыздықова, К.Қондыбаева, т.б.

Жалпы, қазақ тіл біліміндегі, оның ішінде грамматикадағы нөлдік морфема және нөлдік форма ұғымдарына Н.Оралбаева мен С.Исаевтар көп көңіл бөлген болатын.

Жалпы, тілдегі үнемдеу немесе ықшамдау құбылысы – отандық тілші-ғалымдар арасында азды-көпті зерттелген тақырып. Бастауын қазақ филологиясының негізін қалаған А.Байтұрсыновтан [1] алады. Онан беріде бұл салаға қатысты арнайы жүргізілген зерттеулер қатарына Н.Оралбаева [2], Ж.Жақыпов [3], З.Әділова [4], К.Қондыбаева [5], Г.Айғабылова [6], С.Кенжемұратова [7], Р.Қияқова [8], А.Бозбаева [9], А.Омарова [10], А.Елеуова [11], Г.Ақылбаева [12], Ж.Баймұрынов [13] және т.б. зерттеуші-ғалымдардың еңбектерін жатқызуға болады. Десек те, бұл зерттеу жұмыстары қазақ тілбілімінің белгілі бір саласына, көбіне грамматикасына, қатысты болып келеді. Ал фонетика, лексика, морфологиядағы үнемдеу құбылысы туралы жалпылама аталып өтілетіні болмаса, арнайы түрде жекелей зерттеу нысанына алынбай келеді. Шындығында, бұл салалардың әрқайсысына жекелей зерттеу жүргізуге болады.

Ұлттық әдеби тіліміздің тарихи кезеңдері туралы сөз еткенде, тіл қолдануда әр кезеңнің өзіне ғана тән нормасы болғанын байқаймыз. Сондықтан сөйлеу тіліндегі кез келген қолданыс өзі өмір сүріп тұрған кезең үшін нормаға жатады. Ал норма деген заман талабына орай өзгеріп, дамып отырады. Дұрысында, тіл біреу де, сөйлеу бірнешеу. Ендеше заман талабына сай бейімделіп отыратын тіл емес, адамдардың сөйлеу дағдысы, сөз саптау машығы деген қорытынды шығаруға болады. Бұл туралы Р.Дәрменқұлова: «Тілдік норма өзгермейтін, ауыспайтын, жылжымайтын сала емес. Нормадан ауытқулар көп болады, - дей келе, – ...тілде болатын ауытқулар мен өзгерістердің орын алуы заңдылық деп түсінеміз», – деп тұжырымдайды [1, 13]. Яғни халық дүниетанымы мен санасының өсіп-өркендеуі үнемдеу үдерісіне жол ашады.

Сонымен, ғылым мен техниканың дамуы қашан да тілдік коммуникацияда маңызды деп саналатын жаңа заңдылықтардың қалыптасуын талап етеді дедік. Бұл орайда тіл білімі ғылымының жалғыз синтаксис саласында ғана емес, сондай-ақ фонетика, морфология салаларында да аталған үнемдеу үдерісінің бар екендігін көптеген зерттеушілер пікірі растайды [1, 7].

Бұл заңдылықтың негізі – ойды мейлінше қысқа жеткізу. Ойды жеткізуге тиісті тілдік элементтердің санын, дыбыстық морфемдік құрамын да қысқартуға ұмтылу. Үнемдеу заңдылығы тілдің барлық саласын қамтиды десек, мысалы фонетика саласындағы үнемділік дыбыстардың сөз басында, сөз ортасында, сөз соңында түсірілуімен өлшенсе, лексикалық үнемділік фонетикамен ішінара бірлікте, тұтастықта анықталады. Сөйтіп, жеке-дара сөздердің түсірілуіндегі тілдік зерттеуге тіреледі. Морфология саласындағы үнемділік дыбыстардың, буындардың эллипсистенуі арқылы көрінеді. Ал тіл білімінің бір саласы синтаксисте сөз тіркесінің сыңары, сөйлем мүшелері, кейде тіпті бүтіндей бір сөйлемдердің де эллипсистенуі арқылы көрініс табады.

Профессор Н.Оралбайқызы ықшамдалу заңдылығы жайлы былай дейді: «Грамматикалық құрылыстың жетілуінде тек қана күрделену заңдылығы орын алса, онда тілдің қиын, ауыр тілге айналуы да мүмкін. Міне мұндай жағдайға жібермейтін тілде екінші заңдылық бар. Ол - ықшамдалу, үнемдеу заңдылығы. Бұл заңдылықтың негізі ойды барынша қысқа жеткізу. Ойды жеткізуге тиісті тілдік элементтердің санын да, дыбыстық, морфемдік құрамын да қысқартуға ұмтылу – осы заңдылықтың негізгі принципі». Сонымен бірге грамматикалық қосымшалардың тілдегі ықшамдалуы туралы ғалым былай тұжырым жасайды: «Ықшамдалу заңдылығы тілдің грамматикалық құрылысының морфология саласында бұдан басқа да жерлерге кең қолданылады. Ол әсіресе қосымшаларда көп кездеседі» [2, 29-30].

Ғалым Р.Сыздықова: «Тілдегі әрбір құбылыстың дәл бүгінгі таңда норма екендігін немесе еместігін жеке адамдардың танымынан шығармай, сол құбылыстың табиғаты мен тарихи барысын талдап, оны өзге параллельдермен байланыстыра(салыстыра) отырып айту керек. Мысалы, барғасын, келгесін деген есімше тұлғалары қазіргі әдеби норма бола ала ма, жоқ па дегенді айту үшін, осы сияқты тұлғалардың ықшамдалу түсу процесі өзге тұстарда да байқала ма екен, жалпы, осы процестің болашағы қандай дегендерді зерттеу қажет болады.

Мысалы, осы ғасырдың бас кезіне дейін үшін, турасында шылаулары ілік септіктегі сөзді талап еткен; менің үшін, баланың турасында, ал қазіргі қолданыс мен үшін, бала туралы болып ықшамдалғанын көреміз. Сол сияқты менен шылауының мен, -тұғын жұрнағы -тын болып өзгерген варианттарын қазіргі норма деп тапсақ, барғасын, келгесін түрінде әрі қарай ықшамдалуды неге қабылдасқа. Бірақ бұл процеске ұшыраған элементтердің қай стиль үшін норма, қайсысы үшін варианттың сыңары екенін айыру керек. Біздіңше, қатты ескеретін нәрсе тілдік норманы тануда функционалдық стилдерге ажыратып қарау принципін ұстау» деп ықшамдалу мәселесінің әдеби нормаға айналуындағы функционалдық-стильдік ерекшеліктерін ескерту қажеттігін ескертеді [2, 31].

Б.Сағындықұлы үнемдеу заңы жайлы біраз мәселенің басын ашады. Ғалым: «үнемдеу заңы қашанда тілдік элементтердің айтуға жеңіл болуын, сөйлеу органдарына күш түсірілмеуін көздейтіндігіне байланысты», – дей келе, үнемдеу құбылысы тілдің барлық жүйесін, фонетиканы да, лексиканы да, морфологияны да, синтаксисті де қамтиды. Алайда бұл заңдылық тіл білімінде әртүрлі терминдермен аталып жүр. Мысалы, фонетикада «элизия», «апокопа», «гаплогология» деп аталса, лексикада «метонимия», морфологияда «сіңісу», «кіріккен сөздер», синтаксисте «эллипсис», «толымсыз сөйлемдер» деп аталады. Әрі қарай сөздердің құрамындағы дыбыстардың түсіріліп айтылуына мынадай қорытынды жасайды: «Тарихи тұрғыдан алғанда, түспейтін дыбыс жоқ: дауыстылар да, дауыссыздар да фонологиялық жүк атқармаған кезде әлсіреп, сөз құрамынан шығып қалады», – дейді [2, 68-76].

Енді осы тәртіп бойынша қазақ ұлттық әдеби тілінің фонетика, лексикология және грамматика салаларына қатысты үнем заңы және олардың зерттелу барысына тоқталып өтпекпіз.

Фонетикадағы үнемдеу құбылысы элизия, редукция, апокопа, синкопа, гаплогология т.б. құбылыстарға қатысты қарастырылып жүр.

Қазақ фонетикасы – тіл білімінің әлі де зерттеу мен толықтыруларды қажет ететін саласы. Мұндай пікір айтуға тілімізде бірнеше дыбыстардың бір ғана таңбамен берілуі және жіңішкелік, айырым белгілерінің қолданысқа ие болып отыруы т.с.с. негіз болды. Ал мұндағы дыбыстық үнемдеулер – өз алдына жеке мәселе, арнайы зерттеу жұмысын жүргізіп, ізденуге тұрарлық мәселе. Әдетте тілші-ғалымдар үнемдеу құбылысы туралы сөз еткенде, негізінен, оның грамматикадағы сипатын айтумен шектеліп жатады. Әйтсе де, қазақ тіл білімінің фонетика саласындағы үнемдеу құбылысы жайлы азды-көпті пікірлер де баршылық. Мәселе – фонетикадағы үнемдеу құбылысы жайлы арнайы зерттеу еңбегінің күні бүгінге дейін қолға алынбауында. Осыдан қазақ тілі фонетикасындағы үнемдеу құбылыстары тақырыбының өзектілігі келіп шығады.

«Қазақ тілінің грамматикасында» тіліміздегі ықшамдалу амалы мен ұлғаю амалының қатар жүретіндігі айтылады [2, 147].

«Элизия (лат. *elisio* – жаншу, итеріп шығару) – 1. Келесі сөздің басында тұрған дауысты дыбыспен қатар келуіне байланысты бастапқы сөздің соңында тұрған дауысты дыбыстың түсіп қалып, айтылмауы. Аферезиске қарама-қарсы процесс» [3, 431].

«Редукция (лат. *reductio* – қайыру, кері қайтару) – айқын естілмей көмескіленуі немесе созылықтылығының қысқаруы нәтижесінде дыбыстың артикуляциялық және акустикалық сипатының өзгеруі. Негізінен дауыстылар редукцияға ұшырайды, бірақ буындар мен сөздердің де редукцияға түсуі кездеседі. Редукцияның сапалық және сан мөлшер түрлері болады. Сапалық редукция – артикуляцияның өзгеруіне байланысты созылықтылығының қысқаруы, ал сандық редукция екпінсіз жағдайдағы дыбыстар созылықтылығының азаюы» [3, 307].

М.Дүйсенбаева сөздердің жазылуы мен айтылуы бірдей болмайтынын, айтылу барысында көптеген дыбыстың түсіп қалатынын айтып, оны элизия, редукция т.б. құбылыстармен байланысты қарастырған. Кейбір мысалдарын келтірейік: «...біріккен сөздерде: Қара ағаш – Қарағаш, Сары өзек – Сарөзек, аты әйгілі – атәйгілі, екі ұлтты – еқұлтты, екі елі – екелі, бағы ашылу – бағашылу, дәнді егіс – дәндегіс, жаза алмайды – жазалмайды; кірме сөздерде: республика аралық – республикаралық, ракета аралық – ракетаралық; қос сөздерде: ірілі-уақты – ірілуақты, екі үш – екіүш, дауысты дыбысқа аяқталған сөздерге -ақ, -ау, -ай шылаулары тіркескенде: ойласа-ақ – ойласақ; еді, екен көмекші етістіктері тіркескенде: келсе еді – келсед, айтса екен – айтсакен дегенде сөздің соңғы дауысты дыбысы түсіп қалады» [3, 40-42]. Сонымен қатар зерттеуші жер-су аттарында да дауысты дыбыстардың элизиялануы жиі кездесетінін айтады. Мысалы, Алма арасан – Алмарасан, Сары ағаш – Сарағаш, Қара оба – Қароба, Жеті арал – Жетарал т.б.

Мұндай қолданыстар бір кездері жазу нормамызда да болған. Бұған дәлел ретінде алғашқы қазақ газеттерінің тіліне жасалған зерттеуден мысал келтіруге болады: «Қатар айтылған күрделі сөздердің алғашқысының соңы, кейінгісінің басы дыбысы дауысты болға жағдайда, алдыңғы дыбыстың түсіп қалуы да газетте кездеседі, бірақ қазіргідей жазуда ол еленбей кетпей, айтылуынша жазылып отырған. Мысалы, әкетучеді (әкетуші еді), бередекен (береді екен), кеталмаймын (кете алмаймын) т.б.» [3, 57].

Қосымшалардың ықшамдалуы дегенде, біз жалғауларды басшылыққа аламыз. Жалғаулардың ықшамдалған үлгілерінің көрінісі қазіргі қазақ тілінде біркелкі емес. Яғни тілдік үнемдеу құбылысына көбірек ұшырап, қазіргі әдеби тілімізде жиі ұшырасатыны – септік жалғаулары.

Қазақ тіліндегі септіктің жеті түрінің атау септігінен басқа септік жалғауларының өздеріне тән грамматикалық көрсеткіштері бар. Яғни әр септіктің білдіретін мағыналарыны сәйкес грамматикалық көрсеткіштері (жалғаулары) болады.

Синтаксистегі үнемдеу құбылысы сөйлем конструкциясына байланысты.

Контекстен үзілмеген сөйлем, қанша жерден толымсыз болып келгенімен, сол контекст ішінде адресатқа толық қабылданады. Осы жерде аз сөйлеушіліктен шығатын толымсыз құрылымның мазмұн жағынан қалай да толық игерілетіні Н.Сауранбаевтың мына бір пікірінен аңғарылады: «Адамның сөйлеудегі мақсаты бірдемені білу я белгілі нәрсені білдіру. Аз сөйлесек те, сөйлеудің негізі – осы білу, білдіру» [5, 80]. Демек, айтылмақ ойдың тыңдаушыға толық жету немесе жетпеуі сөйлем құруға қатысатын сөздердің көп, аздығына емес, сөйлем мүшелерін жасаушы сөздердің дәл таңдалып алынуында деп түсінуіміз қажет.

Бұл туралы Ж.Жақыпов былай деген: «...толымды сөйлем ойды түсінікті етіп жеткізуге әрқашан икемді бола бермейді. Мәселен, қарым-қатынас үстінде әр сөйлемді толымды етуге тырысу көпсөзділікке, түсініксіздікке әкеп соғар еді. Сондықтан орамды тілде толымды сөйлемнен гөрі толымсыз сөйлем икемді болғандықтан, олар жиі қолданылады» [3, 63].

Осыған қарағанда, тілдегі үнем құбылысы синтаксистік тұрғыда кеңінен зерттелді деп айтуға толық негіз бар. Ал тақырыбымызға байланысты нөлдік морфема жайы морфологияға қатысты зерттеулерде кездеседі. Жалпы, үнем заңы ұлттық әдеби тіліміздің қай саласына да қатысты екенін жоғарыдағы зерттеулерге жасаған шолудан байқалады, сонымен қатар бұл арқылы тілдік үнем принципінің лингвистикада қаншалықты өзекті тақырып екенін шамалауға болады. Сол сияқты, морфологияның нысаны ретінде қаралып жүрген нөлдік форманың да лингвистикалық табиғаты айтарлықтай маңызға ие. Бұл жөнінде жұмысымыздың арнайы бөлімінде кеңірек тоқталмақпыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 446 б.
2. Оралбаева Н. Сөзді қосымшасыз қолданудың сыры // Сөз өнері. – Алматы: Ғылым, 1978. – 242 б.
3. Жақыпов Ж. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды: ҚарМУ, 1998. – 159 б.

4. Адилова З.Ш. Экономия речи и способы ее реализации: дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1989. – 149 с.
5. Қондыбаева К.Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі жалғаулардың қолданыста ықшамдалуы: филол. ... канд. дисс. автореф. – Алматы, 1999. – 123 б.
6. Айғабылова Г. Қазақ тіліндегі ықшамдалған сөздер мен сөзформалар: филол. ғыл. кан-ты ... диссерт. – Алматы: 1995. – 128 б.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Еруманова Гулим Кайыповна
Сембиев Курмангазы Закирович
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан**

ИССЛЕДОВАНИЕ ФЕНОМЕНА ЭКОНОМИИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье выясняется, что нулевая форма занимает широкое место в грамматическом строении языка, выполняет большую функцию. Тем не менее, до сих пор нулевая форма не упоминается в учебниках грамматики, а лишь в том виде, в котором нет указателя, нет продолжения. Не вызывает сомнений, что в эпоху развития науки каждая языковая единица должна быть узнаваемой, отражать место, занимаемое языком, определять функции и смысл. А эти вопросы определяют актуальность темы исследования.

Ключевые слова: нулевая форма, синтаксис, категория рай, грамматическая категория, составное предложение, придаточный компонент, придаточный компонент, определительный член.

**Ermanova Gulim, Sembiev Kurmangazy
Private institution «Bolashaq Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

THE STUDY OF THE PHENOMENON OF ECONOMY IN THE KAZAKH LANGUAGE

The article reveals that the zero form occupies a wide place in the grammatical structure of the language, performs a great function. In addition to this, until now, the zero form is not mentioned in grammar textbooks, although it is mentioned, but only in the form that there is no pointer, no continuation. There is no doubt that in the advanced age of science, it is necessary to recognize each language unit, indicate its place in the language, determine its functions and meaning. And these issues determine the relevance of the research topic.

Keywords: zero form, syntax, Rai category, grammatical category, compound sentence, subordinate component, primary component, determinant member.

List of references

1. Baitursynov A. language training. - Almaty: native language, 1993. - 446 P.
2. Oralbaeva N. The Secret of using the word without attachments // art of words. Almaty: Nauka publ., 1978. - 242 P.
3. Zhakupov zh.properties of speech syntax. Karaganda: Karsu, 1998. - 159 P.
4. Adilova Z. Sh. economy and ways of its implementation:diss. ...Kand. philol. nook. - Alma-Ata, 1989. -149 P.
5. Kondybayeva K. A. compactness in the use of adverbs in the modern Kazakh language: philol. ... Kand. diss. abstract. Almaty, 1999. - 123 P.
6. Aigabylova G. simplified words and word forms in the Kazakh language: philol. science. «no,» I said ... the dissert. - Almaty: 1995. - 128 P.

ӘОК 82:7
ҒТАХР 808.1; 82.08

**Жұмағали Задан Тасқалиұлы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

ГУМАНИЗМЕН БІРГЕ ӨНГЕН ӨНЕР

Гуманизм ұғымы талай ғасырлар бойы даму, жетілу эволюциясын бастан кешірген кексе ұғым. Оған қатынасты сан сала ой-пікірді халықтардың ауыз әдебиетінен, өнер туындыларынан, салт-дәстүрінен айқын көреміз. Шығармаларды сөз етуде ғасырға жуық тарихымызға топырақ шашпай, қаламгерлердің кейбір әсірелеулерге, иіп-бүгуге бару себептерін саяси-әлеуметтік жағдайлармен сабақтастыра отырып салқын қандылықпен әңгімеленуі сөз етіледі.

Тірек сөздер: гуманизм, ұғым, ғасырлар, құбылыс, ұлтжанды, сыншыл реализм, тұлғалар.

Жұртшылыққа мәлім, гуманизм ұғымы латын тілінен аударғанда адамгершілік, адам баласына деген жылы ілтипат, қайырымдылық, қамқорлық деген мағынада. Қайта өрлеу дәуірінен бермен қарай ол ұғым еуропалық алдыңғы қатарлы ойшылдардың пікірлері арқасында тереңдей түсті, көбіне жаңа адам хақындағы идеалды білдіретін ғылыми әрі эстетикалық терминге айналды.

Гуманизм ұғымы талай ғасырлар бойы даму, жетілу эволюциясын бастан кешірген кексе ұғым. Оған қатынасты сан сала ой-пікірді халықтардың ауыз әдебиетінен, өнер туындыларынан, салт-дәстүрінен айқын көреміз. Қай заманда болмасын, қарапайым еңбек адамы күнделікті өмірде тек өзінің қам-қарекетімен оңашалана бермей, өзгенің күйініш-сүйінішіне де тиісінше көңіл бөлген. Қайғысына да, қуанышына да ортақ болған. Әр халық өзінің әр сипатты, әр жанрлы рухани қазыналарында үнемі ерлікті, әдемілікті, адамгершілікті дәріптеп, екіжүзділікті, зымияндылықты қатар сынап, әшкерелеген. Мәселен, қазақ халқы Қобыланды, Ер Тарғын, Төлеген, Қыз Жібек, Баян сұлу, Аяз би, Жиренше шешен сынды қадірменді ұл-қыздардың мәңгі өлмес асқақ образдарын жасап, оларды жастарға үлгі етіп ұсынса, Шығайбай, Қарабай, Қодар, Қараман, Бекежан тәрізді ісі мен сөзі көпшіліктің мүддесімен, яғни гуманизммен ешбір сәйкеспейтін күйкі, қарау, зорлықшыл, сараңдардың бейнесі арқылы ұрпақтарын жексұрындық, жамандық атаулыдан аулақ болуға үндеген. Қайта Өрлеу заманында Ф.Петрарка, Дж.Боккаццо, Ф.Рабле, Э.Роттердамский, Н.Коперник, Дж.Бруно, Т.Мор, Т.Кампанелла сияқты есімдері әлемге аян өнер, ғылым қайреткерлерінің арқасында гуманизм идеясы одан сайын тереңдеп, проблематикалық сипат алды. Келтірілген тізімдегі соңғы екеу көбінесе утопиялық коммунизмнің негізін қалаушылардың ең көрнектілері ретінде танымал. Олар «Утопия» (Т.Мор), «Күн қаласы» (Т.Кампанелла) атты төл еңбектерінде өздері өмір кешкен дәуірдің қырсырына зер сала отырып, әділетсіздіктің, әлеуметтік қайшылықтың себебін түсіндіруге тырысқан. Жалпы олардың ұғымынша, әрбір адамның қайғы-қасіретсіз, еркін, бақытты тұрмыс шегуі үшін ең алдымен еңбектің жұрттың бәріне ортақ сипат алуы шарт, сонымен бірге көптің түгел қатысуымен жасалған материалдық игілік, рухани қазына жеке біреулердің қолына жинақталмай, қоғамдық меншіктей танылып, өндірушілерге тегіс бөлінуі тиіс. Сөз жоқ, әрі батыл, әрі үздік байлам! Бірақ Мордың, Кампанелланың гуманизмі 16-17 ғасырлардың жағдайында жүзеге аспайтын, уақытынан көп бұрын айтылған, әзірше құр елес, бос қиял болатын.

XIX ғасырда капиталистік құрылыс одан сайын ілгеріледі, феодализмнің қалдықтарын күйрете отырып, қанатын жая, ентелей дамыды. Өндіріс иелері байлығын арттыру жолында еш нәрседен тайынған жоқ. Еңбекші халықтың хал-жайы күннен-күнге құлдырай берді. Осындай жағдайда қоғамдық ақыл-ой, әдеттегісінше, дәуірдің басты ерекшеліктерін айғақтайтын сапалық белгілерді түсіндіруге XIX ғасырда гуманистік идеал да жаңа әуенмен ажарлана, әрлене түсті. Мұны Сен-Симон, Ш.Фурье, Р.Оуэн сынды утопист-социалистердің еңбектерінен айқын көреміз. Олар капитализмнің әуел баста феодализмге қарағанда прогрессивтік құбылыс болғанымен кейін есейе, бұғанасы беки келе адамдарды аздыра бастағанын, яғни дарашылдық, озбырлық, менмендік сияқты гуманизмге жат қылықтарды өрістеткенін, біреуді біреу қанаудың дағдылы формасы енді өзгеріп, езіп-жаншудың бұрынғыдан да күшейе түскенін, сөйтіп бір кезде өзі көтерген туысқандық, теңдік, бостандық ұрандарының алғашқы мағынасынан алшақтап, жалаңаштануына тікелей өзінің себепкер екенін дәлелдеді.

Гуманизм адамның табиғатынан туындайды. Үлкен бір дуалы жиында Ш.Айтматовтың атап айтқандай: «Человек по сути дела рождается потенциальным гуманистом. Еще не зная самого термина «гуманизм», с малых лет он учится человеколюбию, - начиная с любви к матери, к своим близким, с любовью к женщине, к природе, к Земле и восходит затем к любви к Родине, к сознательному гуманизму, к общечеловеческим чувствам сострадания, солидарности и взаимопомощи. Человек у человека учится добру. Эти качества человека должны всегда оплодотворять произведения искусства» [1].

Біз де осы пікірді түгелдей қостаймыз. Ғажап қаларлық жайт, өз жерімізде, бұйырған несібімізге шүкіршілік етіп, өз алдымызға, ешкімге қақтықпай-соқтықпай өмір кешуден өзгені ойламасақ та қайсы біреулерге ұнамаппыз. Біреулер бас жоқ, көз жоқ жайылымдарымыз бен өзен-көлдерімізге өңешін созса, біреулер жер асты табиғи байлығымызға жиендік жасамақ болыпты. Сөйтіп Қазақ хандығы жеке ту көтеріп үлгірер-үлгірместен үлкенді-кішілі дау-дамайға жолықты. Сырттан сығалай аңдушылыққа ұшырады. Жат ниеттілердің тарапынан қауіп-қатер сезіле бастаған күннен бермен бұрынғы биязы, жанға жайлы елдік, еркіндік, бүтіндік әуені сергектік, қаһармандық ұрандарымен астасып, қатал сарынға ұласты. Кейбір қоныстас көршілердің басқыншылық пиғылы нақты шындыққа айналған алмағайып, аласапыран тұстарда ол сарын құбыланамалық, нұсқаушылық қызмет атқарды. Асан қайғы, Қарға бойлы Қазтуған бабаларымыз және олардың жолын қуған ақылмандар нақыл, өсиеттерін, жыр-толғауларын өзекті мақсатқа – «қара қазан, сары баланың»

камына – бағыштады. Өздері күні-түні қан майданда жүрді. Осы дәстүр, осы үлгілік рәсім өзінің жалғастығын ешқашан жоғалтқан емес. Басқасы басқа, бақ тайып, ақ патшаның боданында бұлқынған зар заманда да бет-бедерін сақтай білді. Ойымызды сәл-пәл лирикалық шегініс арқылы тарқатыңқырай сөйлесек, патша өкіметі өзінің қазақ сахарасындағы үстемдігін «Жаңа низаммен» түбегейлі орнықтырған соң жаныштау, тонау саясатын тежеусіз, көсілте өрістетті. Жан-жақты түгел қымтаған нәубет ызғары бірте-бірте тұрмыс-тіршіліктің, салт-дәстүрдің буын-бунағын қалағанынша аралап, ұлттық ерекшелігімізге қатер төндірді. Жұртшылықтың наразылығы күшейді. Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы тәрізді атпал ақындар қандастарын бұл зілзалаға үн-түнсіз, жалғыз қалдырған жоқ. Қарманып бақты. Үнемі қасынан табылды.

Ұлтжандылар қарасыны бұдан біраз бертін, Абай заманында, қалыңдай түсті. Елдің бас көтерген ұл-қыздары жағдайға орай өздерінің іс-әрекетінде найза мен қылышқа емес, сөз өнеріне сүйенді. Қоғамдық ойдағы Асан қайғы, Қарға бойлы Қазтуған, Доспанбет, Жиенбет жыраулардан тамыр тартып Махамбет Өтемісұлына, Нысанбай жырауға келіп біраз аялдаған күрес сарыны Абай арқылы әдебиетімізге қайта оралды. Бұрын ол негізінен сырттан торыған барымташы, басқыншыларға арналса, кейін биліктен айырып, жіліктің майын соруға біржола бекінген отаршыларға бағытталды.

Шамамен ХҮІІІ ғасырдың алғашқы жартысында қазақтың маңдай алды атқа мінерлері элиталық дәрежеге жақындап қалған-ды. Абылай хан, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке би, Бұқар жыраулардың соңынан ерген бір топ зыялылар «жалпыұлттық іргелі мәселелерді шешуге күш жұмсап, рухани көкжиегімізді, дүниетанымдық болмысымызды жаңа сапаға» [2] көтере бастаған болатын. Әйткенмен көп кешікпей Ресей империясының құзырына өту-өтпеу жөніндегі арсы-гүрсі талас-тартыстар сол тарихи оң процестің ірге бекітуіне бөгет жасады. Патша өкіметі хандар мен сұлтандарды аса ептілікпен бір-біріне қарсы айдап салып, араларына от жақты, өзара атыстыру-шабыстыру тәсілімен олардың қарамағындағы аймақтардың аралас-құралас байырғы тірлігін жарға жықты. Құлық-сұмдығы нысанаға дарып, діттеген мақсатына жақындай түскен отаршылар іле-шала Н.Назарбаевтың атап көрсеткеніндей, «кел мен жерді ойрандағандарын былай қойып, сананы да уландыра бастады. Тілін, дінін, салтын менсінбеуге, ата кәсібі мен тарихын ұмытуға, өзінен-өзі қорланып, өзгенің зорлығына бауыр басуға ынталандыратын эззіл саясат ерекше мүттәйімдікпен» [3] қолға алынды.

Қазақ үшін осындай аса күрделі кезеңде дүние есігін ашқан Абай күнделікті өмірдегі жайсыздық атаулының қайсысын да надандықтың салдары деп білді. Көрінісі мен астары сан тарау әлгі кесапатпен белсене күресе келе оны әдеби әмбебап категория дәрежесіне көтерді. Шығармаларында надандық деген сөздің мәндес атауларды былай қойғанда жетпістен астам рет қолдануын тегін демесек керек. Абайдың Шәкәрім қажы бастаған ізбасарлары заманның талап-тілегіне сай надандықтан туындайтын алауыздық, берекесіздік, керенаулық, дүмбілездікке қарсы қойылатын сыйластық, ынтымақтастық, имандылықтарды жаңа мән-мағнасымен байыта тереңдетті. Бұл тенденция өзінің жалғастығын жоғалтқан жоқ.

Әдебиеттану ғылымында Абай қалыптастырған бұл дәстүр сөз арасында ара-кідік айтылғанымен жеке проблема деңгейінде қарастырылған емес. Біздің талпынысымыз – сол саладағы ізденістің ең алғашқысы.

Абай өмір бойы ақыл-парасатын, күш-жігерін халық алдындағы өзінің перзенттік парызын өтеуге жұмсады. Оның не істеп, не тындырғаны туралы аз айтылған жоқ. Бұл жолы біз ол негіздеген тәлім-тәрбие мектебінен түлеп ұшқандардың кейбіреуінің есімін атаумен шектелеміз. Соның өзі-ақ бір сыпыра жайтты аңғартса керек. Олар: Шәкәрім қажы, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Ш.Бөкеев, Ғ.Қарашев, М.Сералин, С.Көбеев, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Б.Күлеев, С.Торайғыров... Осынау алыптардың жөн-жобасы көп ретте Абайға жедеғабыл жақын тұратыны – Ахмет Байтұрсынов. Қоғамдық үлкен қызметімен, әдеби, ғылыми еңбектерімен алты алашқа кеңінен танылған ол тек өз халқының ғана емес, өзге ұлттар мен ұлыстардың өткендегісі мен бүгінгісін жан-жақты саралай келіп, бұдан былай «бұрынғыдай қиқулап атқа мініп, зеңбірекке қарсы шауып, қанға бөккеннен мән шықпайтынына», сондай-ақ «ұлт тізгіні ұлттың өзіне тимей тұрып ұлттық даму жүзеге аспайтынына» [4] көңілі бекиді. Ал дербестік туын иемдену үшін алдымен баланы ана тілінде оқытып тәрбиелеудің маңызы ерекше екенін, ең бастысы жас жеткіншекке әрбір дыбыстың қағаз бетінде қалай таңбаланатынын үйретіп қана қоймай, заманның қыр-сырын бағдарлауына көмектесу қажет екенін ұғынады. А.Байтұрсыновтың ойынша, қазақтың алға кеткен жұрттармен тең дәрежелес тіршілік етуінің бірден-бір жолы – сапалы білім, жоғары мәдениет, жасампаз еңбек, өзара түсіністік, берік ынтымақтастық. Яғни, «басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек» [5] - деп үндеу тастайды ол баспа бетінде.

Жазымышқа не шара, Адамзат керуеніне шықпа жаным шықпамен ақырын ілесіп келе жатқан бұратана аймақтың бірі – қазақ сахарасы жиырмасыншы ғасырдың табалдырығынан аттар-аттамастан бірінен бірі өткен сұрапыл тағдырға тап болды. Патша өкіметінің июнь жарлығы мен Қазан төңкерісі күндері аяусыз тоналған сорлы алаш ес жиып үлгірместен, басқасы басқа, бар-жоғы он жылдың төңірегінде екі рет ашаршылыққа ұрынды. Шаруашылығы күйреді. Ит пен битке таланды. Мойнына дорба салып, қайыршылық күй кешті. Нәтижесінде жартысына жуығы қырылып, сайын дала қаңырап қалды. Оған қоса ол бас көтерген азаматтарынан және айырылып, сең соққан балықтай сенделді. Әдебиет пен мәдениет тартқан қасіретте есеп жоқ. Шығармашылық тоқырады. Бар рухани қазынаны көріпкел большевиктер өз қалауынша сараптады. Әдебиет қоғам танудағы, адам танудағы өзіне, тән қадір-қасиетін, өнерлік сыйпатын жоғалта жаздады.

М.Горький іргесін қалаған Кеңестік әдебиеттің қайраткерлері мен шет елдердің бір алуан қаламгерлерінің өздерінің творчестволық сапарында күні кешеге дейін талайымыз ең озық, ең гуманистік әдіс деп асқақтата аспанға көтерген социалистік реализмге арқа сүйегені мәлім. Белгілі жағдайға байланысты оның таптық, партиялық делінетін принциптерінің әдебиеттің, өнердің танымдық, эстетикалық ерекшеліктеріне жанаспайтынын, тек саясатқа, әкімшілікке құлдық ұрғызатын айла-амал екенін сезінсек те, тіс жарып жөнді ештеңе айта алмадық. Дүрмектен қалмауға тырыстық. Егер біреу-міреу жазатайым осы қалай дей қалса, бар бәлені үйіп-төгіп аяусыз қуғынға салдық. Оның есесіне социалистік реализм дүниенің, қоғамның даму заңдылықтарын ашып қана қоймай, Адамның мүддесіне, талап-тілегіне орай оны қалай қайтадан жасау керек екенін түбегейлі тұжырымдаған марксизм-ленинизм қағидаларынан туындайтын баптардан тұратынын жарыса «дәлелдеп» бақтық. Сыншыл реализм заманның, дәуірдің қатпар-қыртысын, таптық қайшылықты, жеке мен әлеуметтік құрылыстың арасындағы сәйкессіздікті кеңінен сыйпаттағанымен, адамды тіршілік етіп отырған ортасынан бөліп, дербес қарастыра алмағанын, яғни сомдаған кейіпкерлері қанша бұлқынғанымен сол қоғамға тәуелді болып қала бергенін кемшілікке сайып, социалистік реализмнің мәселені төтесінен қоятынын, оның геройларының соншама қабілеттілігін, қажет болса, төңірегін түгелдей өзгертуге дейін тайсалмай баратын «жойқын құдіретін» зор ерлік ретінде дәріптеумен болдық [6]. Мұны, қысқасы, оның Адамның өзінің табиғи мүмкіндігіне сай, барлық жағынан да жарқырай көрінуіне бөгет жасайтын кедергі-жайсыздықтардың қайсысымен де кирата, бұза-жара күрес жүргізуін белсене қолдайтын озық та үздік қасиеті деп марапаттадық.

Бірақ қалай десек те, халқымыздың алғашқы он-он бес жылдың өзінде жаппай сауаттануына байланысты, маңдай алды қайраткерлерінің жолсыз жазаға ұшырағанына қарамастан, әдебиет, өнер, мәдениет, ғылымның тоқыраушылықтан тез айығып, үлкен қарқынмен дамығаны, өткен-кеткеніміз бен бүгінгімізді еуропалық өлшем-үлгі деңгейінде өрнектейтін, төрт тақтасы түгел сан алуан рухани дүниелердің өмірге келгені тағы рас. Бұл – әкімшілік-тоталитарлық жүйенің қаншама қатал, қатыгез болғанымен өсу, ілгерілеу процесін түп-түгел тұмшалай алмағанының белгісі.

Қазір демократияның арқасында, оң-солымызды айқындап, бұрынғы кеткен қате-кемшіліктерді жөндеп-түзетуге тырмысып жатқандай жайдамыз. Кешеге дейін тек мадақталумен болған большевиктер партиясы мен олар жүргізген іс-қимылдарды белсене қолдаған: «Тар жол, тайғақ кешу», «Советстан», «Ботакөз», «Ақ Жайық», «Өскен өркен», «Миллионер» және тағы басқаларды сөреден аластап, жылы жауып тастаймыз ба? Итбай, Абылаев, Қоянжырықтарды таза қиялдың, әсіре солақай әкімшіліктің жемісіне балап, авторлардың оларды түбегейлі өңдеуін, жөндеуін талап етеміз бе? Дауыс шықса, алды-артына қарамай қанатын бірден қаға жөнелетін кейбір пысықайлар ашықтан-ашық: Жамбыл, С.Сейфуллин, С.Мұқановтар бүкіл өмір бойы социализм үшін ат салысты, коммунистік партияны, Ленинді, совет өкіметін жырлаудан ауыздары босаған жоқ, сондықтан оларды оқу бағдарламаларынан шығарып, кітаптарын қолданыстан алып тастау керек деген ұсыныстар айтуда. Ал былайғыларымыз үшін, Амантай, Асқар, Тоқаш, Хакім, Еламаннар – туған халқының бүгінгісі мен болашағы, бостандығы мен еркіндігі жолында басын бәйгеге тігуге дейін барған айдынды да ардақты гуманистер. Сан жылдар бойы үлкен-кішімен ең жақын ет бауырындай сырласып келген, қиын-қиын ситуациялардан жол тауып шығудың ақылға сай, көңілге қонымды жөн-жобасын ұсына білген қадірменді жандардың жиынтық бейнесі. Оларды дәл, сол қалпында адамзаттың тағдырына бөтен позициядан қарағандарға, еліміздің өмірінде орын алған сан қилы жөнсіздіктерге, апат, қасіреттерге қатысы бар деуге еш негіз жоқ. Ендеше ол шығармаларды сөз еткенде ғасырға жуық тарихымызға топырақ шашпай, қаламгерлердің кейбір әсірелеулерге, иіп-бүгуге бару себептерін саяси-әлеуметтік жағдайлармен сабақтастыра отырып салқын қандылықпен әңгімелеу қажет. Сонда ғана сөз өнерінің мақсат-міндетін айқынырақ сезініп, адам баласына тән жақсылық пен жарасымдылықтың – гуманизмнің – тереңіне бойлаңқырай түсеміз, дұрыстыққа, әділдікке жақындай түсеміз. «Міне осындай да заман болды» - деп өткен-кеткеннің қателігін жіпке

тізсек, оны бірден жөндеуге, түзетуге кірісудің орнына, бір алуан күш-жігерді қудалау, күстәналау әрекетіне жұмсақ, берекелі ештеңе таппаймыз. Бұл – тәжірибеде сан рет дәлелденген ақберен ақиқат.

Әдебиеттер тізімі:

1. Айтматов Ч. Человек у человека учится добру // Гуманизм и современная литература. –М.: Изд. АНСССР, 1963, с. 342.
2. Қойгелдиев М. Саяси элита және ұлт мәселесі // Егемен Қазақстан, 1999, 26-ақпан.
3. Назарбаев Н. Абай туралы сөз // Егемен Қазақстан, 1995, 10-тамыз.
4. Кекілбаев Ә. |стаз ұлағаты // Егемен Қазақстан, 1998, 15-тамыз.
5. Байтұрсынов А. Ақ жол. –Алматы., 1991, 243-бет.
6. Гуманизм и современная литература. –М.: изд. АНСССР, 1963, с. 336.
7. Петросян М.И. Гуманизм. –М.: «Мысль», 1964.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Жумағали Задан Таскалиевич
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

ИСКУССТВО, ВОСПИТАННОЕ ВМЕСТЕ С ГУМАНИЗМОМ

Понятие гуманизма на протяжении многих веков претерпевало эволюцию развития, совершенствования. Отрасли сан отношение к нему общественного мнения литературе народов, произведений искусства, обычаев ясно видно. В статье прозвучат произведения, посвященные почти столетней истории, с хладнокровием повествования писателей, соотнося причины их посещения с политико-социальными условиями.

Ключевые слова: гуманизм, понятие, века, явление, национализм, критический реализм, личности

Zhumagaliev Zadan

Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan

ART BROUGHT UP TOGETHER WITH HUMANISM

The concept of humanism has been undergoing the evolution of development and improvement for many centuries. The attitude of public opinion towards him to the literature of peoples, works of art, customs is clearly visible. The article will feature works devoted to almost a century of history, with the coolness of the writers' narratives, correlating the reasons for their visits with political and social conditions.

Keywords: humanism, concept, centuries, phenomenon, nationalism, critical realism, personalities

List of literature:

1. Aitmatov Ch.man at Man learns good // Humanism and modern literature. - М.: Изд. АНСССР, 1963, P. 342.
2. Koigeldiev M. political elite and the problem of the nation // sovereign Kazakhstan, 1999, February 26.
3. Nazarbayev N. a word about Abay // sovereign Kazakhstan, 1995, August 10.
4. Kekilbayev A. /staz ulagaty // Egemen Kazakhstan, 1998, 15-tamyz.
5. Baitursynov A. Ak zhol. -Almaty., 1991, 243-bet.
6. Humanism and modern literature. - М.:, ed. USSR Academy of Sciences, 1963, p. 336.
7. Petrosyan M.I. Humanism. -М.:, «Thought», 1964.

ӘОК 81'366
ҒТАХР 10.02.19

Исекеева Асел Маратовна
isekeeva76@mail.ru

Абдраева Аяулы Табылгановна
ayauly_abdraeva@mail.ru

«№97 гимназия» Коммуналдық мемлекеттік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

КҮРДЕЛІ ТУЫНДЫ САН ЕСІМДЕРДІҢ СӨЗЖАСАМЫ

Басқа тілдердегі сияқты қазақ тілінің де сөз байлығы әр түрлі себептерден пайда болған сөздермен толығып отыратындығы белгілі. Олай болса, қазақ тілінің сөзжасамы да белгілі жүйе болып қалыптасқан. Ал қазақ тілінің сөзжасам жүйесі тілімізде пайда болған жаңа сөздерді айқындауға көмектеседі. Қазақ тіліндегі сөздердің жасалу жолдары тілдегі сөзжасам жүйесіне бағынады. Қазақ тілінің лексикалық құрамына енетін

сөздердің бәрі туынды мағыналы сөздер-жасалу жолдарына қарай топ-топқа саралынып, сөзжасам тәсілдеріне жіктеледі.

Тірек сөздер: сөзжасам, сан есім, сөз табы, түбір, жұрнақ, синтетикалық, аналитикалық тәсілдер.

Сан атаулары - өте көне заманнан келе жатқан сөздер, оларды барлық көне жазба ескерткіштерден кездестіруге болады. Сан есім сөздердің сөзжасам жүйесі ерте қалыптасқан, өзіндік сөзжасамдық бірліктері бар, ерекшеліктері бар.

Сан есімнің сөзжасамды бірліктеріне сан атаулары және сөзжасамдық жұрнақтар жатады. Сан атаулары сөзжасамда негіз сөз қызметін атқарады. Сан есімнің жұрнақтары сөзжасамдық қосымшалар қызметін атқарады. Сан есім сөзжасамына басқа сөз таптарының сөздері қатыспайды, яғни басқа сөз табынан сан есім сөздер жасалмайды.

Сан есім сөзжасамында аналитикалық тәсіл негізгі орын алатындықтан, бұл сөз табы күрделі сан атауларына өте бай. Осы сөз табын негізінен күрделі сөздерден тұрады деуге боларлықтай, өйткені мұнда дара сан атаулары өте аз. Сондықтан аналитикалық тәсіл нәтижесінде жасалған күрделі сан атауларын арнайы сөз ету керек.

Тіліміздегі сан есім сөз табын құрайтын сөздердің жиырма шақтысы ғана дара сандар. Олар бірліктер мен сандық қатарлардың аты. Бірінші сандық қатар бірліктер болса, олар түгел дара сандардан тұрады, мұнда күрделі сан жоқ. Екінші сандық қатар - ондықтар, олар да тоғыз ондықтың атынан тұратын дара сандар. Мысалы: *он, жиырма, отыз, қырық, елу, алтыс, жетпіс, сексен, тоқсан*. Екінші қатар ылғи ондықтардың атынан тұрғанымен, бір ондықтан екінші ондыққа өте отырып, үшінші қатарға жету үшін, екінші мен үшінші қатар арасындағы сандарда екі сан араласады, олар: ондықтар мен бірліктер, яғни бұл күрделі сандар екі компоненттен тұрады. Мысалы: *отыз бес, қырық сегіз, жетпіс тоғыз, сексен сегіз, тоқсан тоғыз* т.б.

Үшінші сандық қатардан бастап, әр сандық қатардың өз ішіндегі сандар да, бір сандық қатар мен келесі сандық қатардың арасындағы сандар да күрделі сандардан тұрады және олардың компоненттік құрамы да барған сайын өсе береді. Тек үшінші сандық қатарға жататын жүздіктер аты ғана екі компоненттен тұрады: *екі жүз, үш жүз, төрт жүз, бес жүз, алты жүз, жеті жүз, сегіз жүз тоғыз жүз*. Бір жүздіктен екінші жүздікке, одан төртінші қатар мыңға дейінгі аралықтағы күрделі сандардың компоненттері үштен басталып, төртке дейін жетеді. Мысалы: *жүз алтыс бес, тоғыз жүз тоқсан тоғыз* т.б.

Сөйтіп, тіліміздегі сандық қатарлардың көбі күрделі сандардан тұратыны анықталды. Оның үстіне әр сандық қатарлардың арасындағы күрделі сандар да қосылады Осының бәрі тілімізде күрделі сан атаулары көп екенін көрсетеді. Оқулықтарда бұл сөз табының сөздік құрамы туралы ешбір нақтылы мағлұмат берілмейді, көбіне нақтылы көрсетіле алатыны жиырма-отыз шақты дара сандар ғана, ал миллионға дейінгі күрделі сандар 999980 екені анықталып отыр. Сан есім – сөзге бай сөз табының бірі, ол есімдік, шылау, үстеу, одағай сияқты сөз таптарынан әлдеқайда бай. Бірақ сандық ұғымды білдіретін сөздер негізінен күрделі атаулар болғандықтан, олардың дербес сөз ретінде танылмауы бұл сөз табының құрамын белгісіз қалдырып келеді. Осы олқылық жалғыз қазақ тіліне ғана қатысты деуге болмайды, мұндай жағдай көптеген тілдерге ортақ.

Екі я онан да көп сандардың бір-бірімен тіркесіп, құрамындағы сандардан басқа сандық ұғымды білдіретін түрі күрделі сан атаулары аталады. Мысалы: *алтыс бес, жүз тоқсан жеті, төрт жүз сексен сегіз, үш мың төрт жүз елу алты* т.б. Мысалда келтірілген төрт күрделі сан атауының біреуі - екі сөзден, екіншісі - үш сөзден, үшіншісі - төрт сөзден, төртіншісі - алты сөзден тұрады. Осы төрт күрделі атаудың құрамдары түрлі болғанымен, төртеуінің әрқайсысы да бір ғана күрделі сандық ұғымды білдіреді, яғни төртеуі – төрт түрлі санның аты. Күрделі сан атауының құрамы ең кемі екі сөзден тұрады, бұл - міндетті шарт, одан кем болуы мүмкін емес. Мысалы: *он бір, жетпіс екі, жүз бес, жүз отыз, мың бір* т.б.

Бірақ күрделі санның құрамы екіден әлдеқайда көп бола береді. Мысалға миллионға дейінгі күрделі сандардың ең көбі тоғыз сөзден тұрады: *тоғыз жүз сексен жеті мың алты жүз елу төрт, бір жүз он үш мың төрт жүз жиырма жеті* т.б. Мысалға келтірілген екі күрделі санның әрқайсысы тоғыз сөзден құралған. Миллионға дейінгі күрделі сандардың құрамы тоғыздан аспайды. Ал миллионнан асқанда ғана, одан жоғары болуы мүмкін. Ал миллионға дейінгі күрделі сандардың құрамы тоғыздан жоғары болуы мүмкін емес. Бұдан шығатын қорытынды - күрделі сан атауларының құрамы екі сөзден басталып, тоғыз сөзге дейін жетіп, миллионнан асып, триллионға дейін, одан да жоғары болуы мүмкін. Бірақ күрделі сандардың құрамы неғұрлым көбейген сайын күнделікті өмірде оның қолданылуы сирей береді. Күрделі сандардың мыңға дейінгі түрлері өмірде көп кездеседі, көбірек қолданылады, ал миллионға дейінгі күрделі сандар олардан әлдеқайда сирек қолданылады.

Күрделі сандардың құрамы қанша сөзден құралса да, олар тұтас бір сандық ұғымды білдіреді. Мысалға *он бір* деген мен *он екі* деген екі түрлі сандық ұғымды білдіреді. Бұлардың әрқайсысының мағынасы оның құрамындағы сандардың мағынасынан басқа-басқа. Он бір деген сан - *он* және *бір* деген сандардан мүлдем басқа сан және оның сандық ұғымы компоненттерінің сандық мәнінен үнемі жоғары болады. Сол сияқты *он екі* деген де жеке алған *он* және *екі* сандарының ешқайсысына тең емес және олардан сандық ұғымы жоғары. Олай болса бір сан мен екінші сан тіркескенде, үшінші бір олардан жоғары санның аты жасалады. Бұл күрделі сандардың жаңа мағына беруінің нағыз куәсы.

Тілдегі күрделі сандардың - әрқайсысының өзіндік мағынасы бар, әрқайсысы да белгілі санды білдіреді. Оларға синонимдік қасиет тән емес. Мысалы, тілдегі *қырық бес, елу бес, алтыс жеті, алтыс сегіз, жүз елу бес, екі мың алты жүз сексен тоғыз* сияқты күрделі сан атаулыны қанша тізе берсек те, олардың ешқайсысының білдіретін сандық ұғымы бірімен-бірі түйіспейді. Бұл арада күрделі сан атауларының мағына дербестігі тағы да дәлелденіп отыр, өйткені тілдегі әр күрделі сан атауының өзіндік мағынасы, өзіндік тұрақты құрамы бар, олар бірімен-бірі еш уақытта толық сәйкес келмейді. Күрделі сандардағы бұл құбылыс жалпы сөз атаулыға қойылатын ортақ шартқа сай келіп тұр. Тілдегі әр сөздің өзінше дыбыстық, морфемдік құрамы, мағынасы болуы, сол арқылы сөз бір-бірінен ажырауы белгілі жалпы заң. Бірақ тілдік түрлі процестер бұл заңдылық өзгеріс енгізгені, түсінікті, сондықтан да тілде қазір құрамы да, мағынасы да ұқсас, сәйкес сөздер кездесетіні белгілі жағдай. Ал күрделі сандарға ондай өзгеріс еңбеген, әр күрделі сан атаулары мағына жағынан да, құрамы жағынан да алғашқы қалпын сақтаған. Күрделі сан атауларының осы қасиеті оның сөз статусына қойылатын талапқа нақтылы сәйкестігін көрсетеді.

Күрделі сан атаулары бүгін ғана жасалған сөздер емес. Оның негізі тым әріде жатқаны жоғарыда айтылды. Әрине, күрделі сандардың бәрі бірден жасалды деген пікірден аулақпыз. Дегенмен күрделі сандардың жасалу тәсілі, модельдері ертеден келеді. Мысалға орхон жазбаларындағы күрделі сандарды келтіруге болады; ондықтар - *экон, учон, йетмиш, сегіз он; ондык*, пен бірлік аралас сандар *йеті йегірмі, секіз йегірмі, алты отуз, йеті отуз, екі отуз, уч отуз, біс йегірмі, алты йегірмі, бір отуз, жүздіктер: йеті йуз, беш йуз, мыңдықтар - йеті биң, екі -үч биң, алты биң, бес түмен (елу мың)* т.б. [1, 5-10].

Бұлардан ондық пен бірлік аралас сандарға өзгеріс енгені түмен сөзі біздің тілімізде сақталмағаны сияқты ерекшеліктер байқалады, бірақ күрделі сандардың жасалуындағы негізгі тәсілдер, модельдер, заңдылықтар сақталғаны анық. Бұған қарап күрделі сандардың тілде ұзақ уақыттарды қамтитыны байқалады. Бұл жағдайды да есептен шығаруға болмайды.

Күрделі сандардың дербес сөзге жататынын оларға сөйлемде қосылатын қосымшалар арқылы да дәлелдеуге болады. Тіліміздің жалпы заңдылығы бойынша сөйлемдегі сөздерді бірімен-бірін байланыстырушы қосымшалар сөз соңына жалғанады.

Күрделі сандар бір сөз болғандықтан, қосымшалар күрделі сандарды аяқтаған соңғы компонентіне жалғанады. Мысалы. Биыл олардың саны *екі жүз сексен екі мыңнан* асып отыр. Келтірілген мысалда шығыс септік жалғауы *екі жүз сексен екі мың* деген бес компоненттен тұратын күрделі санды аяқтап тұрған *мың* деген компонентке жалғанған. Бұл заңды, өйткені *мың* күрделі санның соңғы шегі, сөз *мың* компонентімен аяқталады, сондықтан қосымша оған жалғанған. Міне, бұл да күрделі сандардың дербес сөздік қасиетін көрсететін белгілердің бірі.

Күрделі сандар біртұтас сөз болғандықтан, олардың арасына еш уақытта ешбір морфема кіре алмайды, оларды бөліп айтуға болмайды. Күрделі сандар өз тұтастығын берік сақтайды. Компоненттерінің орын тәртібін қатал сақтап, тұрақты қолданылады. Бұл да - сөз құрамының тұрақтылығына байланысты жағдай, күрделі сандардың дербестігін дәлелдейді.

Күрделі сандар сөйлемге тілдегі дайын қалпында алынады. Бұл - тілдегі сөз атаулыға тән негізгі белгі. Сөйлем тілде бұрыннан жасалып қолданылып жүрген дайын лексикалық единицалардан құралады. Күрделі санның әрқайсысы да тілде көне замандардан келе жатқан, өткен замандарда жасалған, сондықтан олар сөйлемдегі жай сөз тіркестері сияқты әр сөйлем құрастырылған сайын жасалып отырмайды. Күрделі сандар тілдегі басқа сөздер сияқты дайын қалпында сөз тіркесінің бір компоненті ретінде ғана сөйлемге кіреді. Бұл да күрделі сандардың лексикалық дербестігіне дәлел.

Күрделі сөздердің дербес сөз ретінде танылмауына кедергі болып жүрген олардың құрамының күрделілігі, компоненттерінің бөлек жазылуы, бірікпеуі. Бұл белгі орыс тілі сияқты славян тілдерінде, индоевропа тілдерінде сөзді тануда қолданылады. Орыс тілінде сөздерді біріктіруші қосымша бар, ол тұрғанда, сөз бірігеді. Ал түркі тілдерінде ондай қосымша мүлдем жоқ. Осы құбылыс бұл тілдерде толып жатқан сөздердің сөз ретінде танылуына кедергі жасап, алғаш емле ережелерін анықтағанда кеткен кейбір олқылықтар нәтижесінде біріктіріп жазылатын талай сөздердің қазір бөлек жазылып жүргені де белгілі, көбі бірде бөлек, бірде бірге жазылып жүр. Бұдан шығатын қорытынды: сөздің

бірге я бөлек жазылуы сөзді тануда түркі тілдерінде негізгі, шешуші белгі ретінде қарауға келмейді [2, 104].

Әрине, күрделі сандардың компоненттері үнемі бөлек жазылып келеді, бұған емле ережесінің зияны тиді деген ұғым шықпайды. Ал бірге я бөлек жазылу түркі тілдерінде сөзді тануда шешуші қызмет атқара алмаса, онда ол күрделі сандардың сөз ретінде танылуына да кедергі болмауға тиіс.

Түркі тілдерінің өзіндік ерекшелігінің бірі - олардың күрделі сөзге байлығы. Мысалға күрделі сын есімдер, күрделі етістіктер оқулықтарда беріліп жүргені белгілі. Күрделі зат есімдер де кейде аталып жүр. Бұлардан басқа да сөз таптарында осындай тілдік элементтер бар. Осылардың бәрі түркі тілдерінің сөзжасам ерекшеліктеріне байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Оралбаева Н.О. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1988.
2. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: 1991.
3. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. –Алматы: Ғылым, 1984. –182 б.
4. Исаев С. Тарихи сөзжасам мәселелері (әдістемелік нұсқау). – Алматы: 1981. -79 б.
5. Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1989.
6. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы: Ана тілі, 2002. -192.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Исекеева Асель Маратовна

Абдраева Аяулы Табылгановна

Коммунальное государственное учреждение «Гимназия №97»

Караганда, Республика Казахстан

О СЛОВООБРАЗОВАНИИ СЛОЖНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ

Известно, что, как и в других языках, богатство слов казахского языка пополняется словами, возникшими по разным причинам. Так, словообразование казахского языка является известной системой. Словообразовательная система казахского языка помогает определить новые слова, появившиеся в нашем языке. Способы словообразования в казахском языке подчиняются словообразовательной системе языка. Все слова, входящие в лексический состав казахского языка, подразделяются на группы по производным значимым словам-способам словообразования.

Ключевые слова: словообразование, числительное, слово, корень, суффикс, синтетический, аналитический подходы.

Issekeeva Asel, Abdraeva Ayuly

Municipal state institution «Gymnasium No. 97»

Karaganda, Republic of Kazakhstan

ON THE WORD FORMATION OF COMPLEX DERIVATIVES OF NUMERALS

It is known that, as in other languages, the richness of words in the Kazakh language is replenished with words that have arisen for various reasons. Thus, the word formation of the Kazakh language is a well-known system. The word-formation system of the Kazakh language helps to identify new words that have appeared in our language. The ways of word formation in the Kazakh language are subject to the word-formation system of the language. All words included in the lexical composition of the Kazakh language are divided into groups according to derived significant words-methods of word formation.

Keywords: word formation, numeral, word, root, suffix, synthetic, analytical approaches.

List of references:

1. Oralbaeva N. O. word-forming system of numerals in the modern Kazakh language. - Almaty: Nauka Publ., 1988.
2. Iskakov A. modern Kazakh language. - Almaty, 1991.
3. Balakaev M. Kazakh literary language and its norms. Almaty: Nauka publ., 1984.-182 P.
4. Isaev S. problems of historical word formation (methodological guide). Almaty, 1981. -79 P.
5. Kaidarov A. T. actual problems of the Kazakh language. - Almaty: Ana Tili, 1989.
6. Oralbay N. word formation of the Kazakh language. - Almaty: native language, 2002.-192.

Сарбашева Сурна Борисовна
Горно-Алтайский государственный университет
Горно-Алтайск, Россия

ФОНЕТИЧЕСКОЕ ОСВОЕНИЕ ТОПОНИМОВ ГОРНОГО АЛТАЯ
(арка, бел, төш, бут)

В статье рассматривается соматическая лексика в составе географических наименований. Человек ориентировался в окружающем пространстве относительно себя и использует названия части тела для обозначения мест обитания. Лингвистический анализ данной группы лексики показывает, что один из компонентов сложных топонимов, в большинстве своем, состоит из анатомической лексики.

Ключевые слова: топонимика, соматическая лексика, анатомические термины, апеллятивы.

Интерес к топонимике Горного Алтая возрос в связи с развитием туризма в регионе. Рост международных связей с государствами Большого Алтая, научный интерес к современной жизни и исторической миграции этносов, месту их обитания, изучение рода хозяйственной деятельности древнего населения вовлекают в языковое пространство все большее число забытых географических названий, между тем, именно топонимия может пролить свет на историко-лингвистические, этногенетические связи народов. Языки, как и сами народы, населяющие регион, могут меняться, ассимилироваться, исчезать, но названия мест остаются неизменными, они вошли в состав лексики современных народов, отражены в литературе, словарях и многие уже не задумываются об их истинном значении и даже придумывают ложную этимологию. Изучение топонимов также позволяет выявить сведения по фонетике, лексике, диалектологии, словообразованию.

Известными топонимистами проделана огромная работа по сбору и классификации материала (М.Д. Розен, А.П. Дульзон, А.В. Суперанская, Б.Х. Мусукаев, М.Г. Усманова и др.), исследованиями по топонимике Горного Алтая занимались О.Т. Молчанова, К.Б. Самтакова.

Все части тела человека отражены в топонимах Горного Алтая, обозначают стороны относительно тела человека и его внутренних органов (перед, за, рядом, наверху, внизу, размер, внешнее сходство и т.д.). В разряд алтайских географических апеллятивов перешли следующие слова, обозначающие части тела и не потерявшие при этом своего первичного значения: арка, баш, бел, белек, боор, бут, жүрек, ич, кабак, кабырга, калжан, карын, киндик, көс, кулак, мандай, мойын, мөһн, оос, өзök, сын, таман, тиш, томук, төш, төбө, тумчук, чоку. Наиболее часто встречающиеся топонимы отражены в данной статье.

Слово *арка* в алтайском языке, как и в других тюркских языках, имеет значение 'спина, хребет, задняя сторона'. Апеллятив *арка* в алтайском языке входит в географические наименования, обозначая северную сторону горы, покрытую лесом, в топонимах Горного Алтая, как компонент, *арка* встречается достаточно часто:

Арка-Кайа (стяжение, с фонетическими изменениями Аркакая) р., г.; п.п. Башкауса. *Арка кайа* – букв. спина-скала; Арка-Тура г. между рр. Бия и Камга. алт. тура – становище, стойбище; дом, изба. Арка-тура – букв. стойбище, стоянка на северной лесистой стороне горы.

Яан-Арка (стяжение, с фонетическими изменениями Яанарка) г. н.п. Усть-Кан. Яан арка – букв. большая, покрытая лесом сторона горы или гора;

Калын-Арка г.; н. п. Яконур. Калын арка – густой лес на горе или ее склоне;

Кара-Арка (стяжение, с фонетическими изменениями – Карарка, Каралька) ур.; система р. Чепош. Кара арка – букв. густой хвойный лес на горе;

Карагайлу-Арка г. Карагайлу арка – букв. сторона горы с соснами;

Кош-Арка ур. н.п. Каспа; Кош арка – букв. дополнительная гора на задней стороне высокой горы;

Кызыл-Кат-Арка лог, н.п. Агайра (сокращенное, с фонетическими изменениями от Ак айры) . Кызыл-кат арка – букв. северная сторона горы с красной смородиной;

Ойбок-Арка (сокращенное, с фонетическими изменениями - Ойбарка, Ойбарха) р., лог, ур.; н. п. Малая Черга, н. п. Узнезя, н. п. Шишикман. Ойбок арка – букв. углубление на северной стороне горы или лес в углублении, впадине;

Чал-Арка (сокращенное, с фонетическими изменениями Чаларха) ур.; н. п. Кызыл-Козуль. алт. диал. Чал – 1) седой; 2) стяженный вариант с выпадением г от *чагал* ‘молодая лиственница’. Чал арка – букв. седая, покрытая лесом сторона горы; покрытая молодой лиственницей северная сторона горы;

Еще одно слово в топонимике, указывающее на спину, поясницу, визуальную повторяющую линию поясницы человека – *бел* ‘седловина’ для обозначения широкого и низкого перевала в горах, сглаженной невысокой возвышенности (ср. также алт. *бел агаиш* – потолочная балка). Кроме своего основного значения – горный перевал, *бел* может означать также удлиненное плосковерхие возвышенности и невысокие горные гряды без заметного гребня (Ала-Бел ‘пестрая седловина’, Кызыл-Бел ‘красная седловина’, Семис-Бел ‘(досл. жирная) широкая седловина’), тогда как другие термины, обозначающие горный перевал, в этом смысле не употребляются. Термин *бел* является более продуктивным в образовании собственных географических названий: ур. Бел или быть частью сложного образования, например, г. Бел-Карагай, ур. Аржан-Бел седловина горы с минеральной водой пер., н. п. Бел-Ажы и др.

Бел-ажу (сокращенное, с фонетическими изменениями Беляши, Белееш, Белеш) пер., н. п. Кош. р-на; система р. Аргут. Бел – спина, ажу – перевал ш – афф. уменьш.

Бел-ат-кыры ур.; система Телецкого оз. (сокращенное, с фонетическими изменениями Белаткыры) Бел – спина, алт. ат – лошадь; лошадиный, кыр – гора. Бел ат кыры – букв. гора как седловина лошади.

Бел-Бажы р., кл.; н. п. Чибит. Бел бажы – букв. вершина седловины;

Яан-Бел г.; н.п. Саратан букв. большая седловина;

Бел-Карагай г.; н. п. Майма. Бел ‘спина’, алт. карагай ‘сосна’. Бел карагай – букв. сосна на седловине;

Кайынду-Бел пер.; н. п. Тюгюрюк. Кайынду бел – букв. широкий и низкий перевал с берёзами [196];

Кара-Бел (сокращенное, с фонетическими изменениями Карабель, Корабль) р., г.; между рр. Колдор и Бия, система Телецкого оз. Кара бел – букв. чёрная седловина, то есть седловина, покрытая густым хвойным кедровым лесом;

Куру-Бел (сокращенное, с фонетическими изменениями Кербел) хр. Куру бел – букв. сухой, пустой, лишённый всего перевал горах или сглаженная невысокая возвышенность;

Мöштү-Бел (сокращенное, с фонетическими изменениями Мöштүбель, Мошту-бель) г.; между рр. Кыгы и Челушман. Мöштү бел – букв. широкий и низкий перевал в горах с кедрами;

Туу-Бел (сокращенное, с фонетическими изменениями Туебель) руч.; н. п. Эликманар. Туу бел – букв. горный перевал, горная седловина;

Чачылган-Бел хр.; н. п. Яйлу. Чачылган бел – разбросанный, рассыпавшийся перевал в горах, невысокая возвышенность.

Компонент *тöш* (буквально: грудь) как географический апеллатив, не нашел широкого распространения на Алтае, информанты часто затрудняются определить его географическое содержание, хотя компонент *тöш* входит в состав ряда названий южной и средней части территории, означает небольшую возвышенность со спуском.

Ак-Тöш н.п. Чибит. Ак тöш букв. белая грудь, в топонимике слово *ак* означает открытое пространство, где много света, в целом топоним означает открытый участок земли на небольшой возвышенности;

Язы-Тöш (сокращенное, с фонетическими изменениями Йазытыш, Яздош) р., г.; л. п. Боже, н. п. Тулой. Язы – открытое безлесое место в тайге, букв. открытая грудь, означает плавный подъем в гору, возвышенность;

Кам-Тöш г.; устье Чуи. Кам тöш Кам – ущелье, означает ущелье на на подъеме в гору;

Кара-Тöш (сокращенное, с фонетическими изменениями Карадеж, Кара-Дешь, Кара-Дош, Каратеш, Каратэш, Кородеж) р., ур.; п. п. Башкауса, п. п. Тус-Коль, н. п. Мариинское. *Кара тöш* – букв. чёрная грудь, возможно лесистый подъем в гору, возвышенность или чёрная низина;

Кöп-Тöш (сокращенное, с фонетическими изменениями Коптешь) р., пер.; п. п. Чарыша. Алт. көп ‘много, множество’; Кöп тöш – букв. множество возвышенностей;

Куру-Тöш (сокращенное, с фонетическими изменениями Куратош) р.; л. п. Ануй. Куру тöш – букв. сухая, лишенная растительности возвышенность;

Тöжи (сокращенное, с фонетическими изменениями Тёжи) г.; система Телецкого оз., система Чуи.

Төрт-Төш (сокращенное, с фонетическими изменениями Тюртеш) р.; л. п. Лебеди. Алт. төрт ‘четыре’. Төрт төш – 4 возвышенности, с низинами;

Төш (сокращенное, с фонетическими изменениями Тёш) сопка; бассейн Чаган-Бургузы.

Наряду с топонимом *төш* встречается апеллятив *эмчек* – груди:

Эки Эмчек г. н.п. Боочи. Эки эмчек – букв. две груди;

Үч Эмчек г.н.п. Кулада. Три груди;

Редко встречающийся топоним *Токой* на территории Горного Алтая (р. Тохай) означает: 1) локоть; 2) излучина; изгиб реки, ручья; залив;

Ак-Белек (сокращенное, с фонетическими изменениями Ак блек) р.; система Телецкого оз. Алт. белек – локоть. Ак белек – букв. белое, возможно чистое открытое место.

Географическое значение слова *бут*, выступающего в составе ряда топонимов. Анатомическое значение слова ‘нога, нижние конечности’. Географическое значение термина *бут* местные жители интерпретируют так: *суунын ол эмезе кырдын учы* ‘низовье реки, конец реки или подножье горы’. Таким образом, видим, что разница между словами *бут* и *адак/азак/айак/аяк* полностью совпадает семантически. На территории Алтая нами встречено несколько объектов, в названиях которых содержится как составная часть слово *бут*: р. Бийик-Бут ‘высокая нога’, г. Янтык-Бут ‘кривая нога’, лог Кайыр-Бут ‘крутая гора’, ур. Кыска-Бут ‘короткая нога’ и др. может, например, самостоятельным топонимом ур. Бут. Характер объектов, обозначаемых словом *бут* на нашей территории, подтверждает, что и на Алтае *бут* имеет, помимо основного, знакомого многим тюркским языкам значения нога еще и переносное:

Янтык-Бут (сокращенное, с фонетическими изменениями Яндык-пут) г.; система Б.Сумульты. Алт. янтык – кривой, искривленный, кособокий, однобокий, покосившийся; Янтык бут –букв. однобокий отрог горного хребта;

Кайындү-Бут (сокращенное, с фонетическими изменениями Кайындү бут) г.; н. п. Келей. Кайындү бут — букв. отрог хребта с берёзами [196];

Бийик-Бут (сокращенное, с фонетическими изменениями Бик Бут) р.; н. п. Мариинское. Алт. бийик —высокий; бут – нога. Бийик бут — букв. высокий отрог горного хребта.

Кайыр-Бут (сокращенное, с фонетическими изменениями Кайрыбут) лог; н. п. Кырлык. Кайыр – отвесная гора; возможно или алт. кайру – особый вид камня, используемый для заточки косы; Кайыр бут – букв. отвесный отрог горного хребта или отрог горного хребта из особого вида камня;

Кыска-Бут ур.; н. п. Мухор-Тархата. Кыска бут – букв. короткий отрог горного хребта;

Узун-Бут (сокращенное, с фонетическими изменениями Уснбут) хр., ур.; -н. п. Белый Ануй, н. п. Мухор-Тархата. Узун бут – букв. длинный отрог горного хребта.

Мыйрык-Бут (сокращенное, с фонетическими изменениями Мыйры-бут) лог; н. п. Агайра. Мыйрык бут – букв. изогнутый отрог горного хребта;

Сары-Бут хр.; н. п. Курунда. Сары бут – букв. жёлтый отрог горного хребта;

Таш-Бут г.; н. п. Усть-Кан. Алт. Таш – камень; каменный; Таш бут –букв. каменный отрог горного хребта;

Чичке-Бут р.; н. п. Мариинское. Чичке бут – букв. узкий отрог горного хребта;

Куш-Айак (сокращенное, с фонетическими изменениями Кузуюк, Кузияк) р., г., ур.; п. Ак-Кем, перевал от Кочурлы на Ак-Кем, н. п. Онгудай. Алт. куш – птица; птичий; алт. айак – нога; основание, фундамент; подножие. Куш айак – букв. птичья нога;

Јодо – голень, отражает внешний признак. В исследуемой территории компонент *јодо* встретился в трех случаях:

Јети-Јодо лог, н.п. Купчеген, н. п. Хабаровка. Алт. *јети јодо* – семь голеней;

Јодолу г. (Чудалы) г. Алт. *јодолу* — имеющий голень, с голенью;

Анализ элементов, составляющих сложные формы, а также соотношение имени и характера реалий приводит к выводу о важном значении формантов *ак, кара, жалбак, јаан, чичке* в назывании мест.

Такой перенос значений в географической номенклатуре не нов. Вспомним хотя бы алтайские арка, баш, белек, бут, кабак, кулак, оос, орой, салаа, сын, токой, төбө, төш, тумчук, чоку.

Человек первоначально ориентировался в окружающем мире при помощи частей своего тела, поэтому их обозначения сравнительно часто используются для наименования различных физических объектов. Сопоставления и соотнесения по сходству конфигураций частей человеческого тела и природных реалий вполне закономерны и логически оправданы. В разряд алтайских географических апеллятивов перешли следующие слова, обозначающие части тела и не потерявшие при этом своего

первичного значения: *арка, баи, бел, белек, боор, бут, жүрек, ич, кабак, кабырга, калжан, карын, киндик, кӱс, кулак, магдай, мойын, мӱн, оос, ӱзӱк, сын, таман, тиш, томук, тӱш, тӱбӱ, тумчук, чоку*. Статья отражает случаи совпадения принципов номинации во всех тюркско-монгольских языках.

Список литературы:

1. Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 1971. –345 с.
2. Молчанова О.Т. Энциклопедия названий мест Горного Алтая. – Щецин, 2018. – 598 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Сарбашева Сурна Борисовна
Таулы Алтай мемлекеттік университеті
Горно-Алтайск қаласы, Ресей Федерациясы
АЛТАЙ ТАУЛАРЫНЫҢ ТОПОНИМДЕРІН ФОНЕТИКАЛЫҚ ИГЕРУ
(арка, бел, төш, бут)

Мақалада географиялық атаулардың құрамындағы соматикалық лексика қарастырылады. Адам қоршаған кеңістікті өзіне қатысты бағдарлады және тіршілік ету ортасын белгілеу үшін дене бөлігінің аттарын қолданады. Лексиканың осы тобына лингвистикалық талдау көрсеткендей, күрделі топонимдердің құрамдас бөліктерінің бірі анатомиялық лексикадан тұрады.

Тірек сөздер: топонимика, соматикалық лексика, анатомиялық терминдер, апелляциялар.

Sarbasheva Surna
Gorno-Altai State University
Gorno-Altaysk, Russia
PHONETIC EXPLORE OF TOPONYMS OF THE ALTAI MOUNTAINS
(back, chest, leg)

The article deals with somatic vocabulary as part of geographical names. People often orientated in the world around them and uses the name of the body part to refer to the place of living. Linguistic analysis of this group of vocabulary shows that one of the components of complex toponyms mostly consists of anatomical vocabulary.

Keywords: toponymy, somatic vocabulary, anatomic terms, appellatives.

List of literature:

1. Molchanova O.T. Toponymic dictionary of the Altai Mountains. - Gorno-Altaysk, 1971 -345s.
2. Molchanova O.T. Encyclopedia of place names of the Altai Mountains. - Szczecin, 2018. - 598 p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы, педагогика ғылымдарының магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Абдықадырова Толкын Хасеновна, филология ғылымдарының магистрі, қазақ тілі мен мәдениеті кафедрасы, Ө.Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Абикеева Анар Жумагазиевна, қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Абдраева Аяулы Табылгановна, қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, «№97 гимназия» КММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Аширбекова Анар Бокеновна, филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тілі мен мәдениеті кафедрасының доценті, Ө.Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Джанталиева Акжаркын Жорабековна, қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Ержуманова Гулим Кайыповна, қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жұмағали Задан Тасқалиұлы, филология ғылымдарының докторы, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Исекеева Асел Маратовна, қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, «№97 гимназия» КММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Калыбекова Каламқас Сагиндыковна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, қазақ тілі мен мәдениеті кафедрасының меңгерушісі, Ө.Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Мәнетай Бәделхан, аға оқытушы, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сарбашева Сурна Борисовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск қаласы, Ресей Федерациясы;

Сембиев Кұрмангазы Закирович, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Абдрахманов Рүстем Хасенович, магистр педагогических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Абдықадырова Толкын Хасеновна, магистр филологических наук, кафедра казахского языка и культуры, Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Караганда, Республика Казахстан;

Абикеева Анар Жумагазиевна, магистрант 2 курса образовательной программы казахский язык и литература, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Абдраева Аяулы Табылгановна, учитель казахского языка и литературы, КГУ «Гимназия № 97», Караганда, Республика Казахстан;

Джанталиева Акжаркын Жорабековна, магистрант 2 курса образовательной программы казахский язык и литература, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Ержуманова Гулим Кайыповна, магистрант 2 курса образовательной программы казахский язык и литература, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Аширбекова Анар Бокеновна, кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и культуры, Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Караганда, Республика Казахстан;

Ержуманова Гулим Кайыповна, магистрант 2 курса образовательной программы казахский язык и литература, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Жумағали Задан Тасқалиевич, доктор филологических наук, профессор кафедры казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Исекеева Асель Маратовна, учитель казахского языка и литературы, КГУ «Гимназия № 97», Караганда, Республика Казахстан;

Калыбекова Каламкас Сагиндыковна, кандидат филологических наук, доцент, заведующая кафедрой казахского языка и культуры, Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Караганда, Республика Казахстан;

Манетай Бадельхан, старший преподаватель, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан;

Сарбашева Сурна Борисовна, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия;

Сембиев Курмангазы Закирович, кандидат филологических наук, профессор, заведующий кафедрой казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdrakhmanov Rustem, Master of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Abdikadyrova Tolkin, Master of Philology, Department of Kazakh Language and Culture, A.Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Abikeeva Anar, 2nd year master's student of the educational program Kazakh language and literature, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Abdraeva Ayauly, teacher of Kazakh language and literature, KSU «Gymnasium No. 97», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Ashirbekova Anar, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Kazakh Language and Culture Department, A. Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Dzhantaliyeva Akzharkyn, 2nd year master's student of the educational program Kazakh language and literature, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Yerzhumanova Gulim, 2nd year master's student of the educational program Kazakh language and literature, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Zhumagali Zadan, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Issekeeva Assel, teacher of Kazakh language and literature, KSU «Gymnasium No. 97», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kalybekova Kalamkas, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Kazakh Language and Culture, A.Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Manetai Badelkhan, Senior Lecturer, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sarbasheva Surna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia;

Sembiev Kurmangazy, Candidate of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Kazakh Language and Literature, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

УДК 908
МРНТИ 03.20

Статья подготовлена в рамках реализации проекта OR 11465470 «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Аупенова Алия Укужановна
aliya.aupenova@mail.ru

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

**ПРОБЛЕМАТИКА ВЫЯСНЕНИЯ МЕСТ ЗАХОРОНЕНИЙ ЗАКЛЮЧЕННЫХ,
ВОЕННОПЛЕННЫХ И ИНТЕРНИРОВАННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ, ВХОДИВШЕЙ В
СОСТАВ КАРЛАГА НКВД**

В данной статье затрагиваются вопросы сохранения памяти лиц, подвергшихся политическим репрессиям во время Великой Отечественной войны и вплоть до конца 50-х годов XX века. Рассматривается проблематика поиска мест захоронений, их фиксации, а также установление дат этих захоронений.

Ключевые слова: тоталитарная система, захоронения, заключенные, лагеря, увековечение памяти.

XX век искорежил не только облик раздольных степей Казахстана, но и саму историю страны, прошедшую «серпом и молотом» через судьбы людей, оказавшихся жертвами советской тоталитарной системы. Показателем трагизма в истории репрессий в Казахстане является место, находящееся в 45 км от г.Караганды на восток в Абайском районе, под названием Спасск.

В начале XX века Спасск был промышленным городским центром в степях Сары-Арки в Центральном Казахстане с медеплавильным заводом, принадлежавшим английскому акционерному обществу «Spassky copper mine» («Спасские медные рудники»). Дальнейший ход истории привел к тому, что из промышленного очага Центрального Казахстана город Спасск превратился в огромное кладбище для усопших репрессированных советских граждан, военнопленных и интернированных, а позже - в памятное место для людей из многих зарубежных государств, утративших здесь своих соотечественников. Уже в конце XX века и по настоящее время Спасск – это Международный мемориальный комплекс с предположительным числом от 5000 до 8000 захоронений политических заключенных, депортированных, военнопленных и интернированных, с расположенными рядом небольшим одноименным селом с населением в 73 человека и дислоцированной воинской частью Вооруженных сил Республики Казахстан № 36352.

В период существования тоталитарной советской системы сталинской эпохи Казахстан, как одна из союзных республик СССР, стала сырьевой зоной экономического развития страны в сельском хозяйстве и промышленности, что повлияло на деструктуризацию традиционных укладов жизни местного кочевого населения. Помимо этого, в Казахстане был образован Семипалатинский ядерный полигон площадью 18500 кв.км для испытаний атомной бомбы и проведения наземных и подземных ядерных взрывов, длившихся с 1945 по 1991 годы. В итоге Казахстан стал площадкой для социально-экономических, политических и военных экспериментов, названных в директивах того времени «социалистическим строительством» или «путем в светлое будущее коммунизма», выстроившееся в административно-плановую и командную систему партийного руководства.

В результате планового советского стратегического развития экономики для строительства социалистического общества в Казахстане наиболее болезненно прошло внедрение форсированной коллективизации с насаждением оседлого образа жизни, повлекшее за собой глобальный голод и вымирание 50% казахского народа и потерю бесценного генофонда. На высвобожденной от коренного населения земле Казахстана стали создаваться исправительно-трудовые лагеря, превратившие территорию страны в сеть лагерных пунктов и отделений ГУЛАГа, благодаря которым

реализовывалось развитие сельского хозяйства и индустрии, где использовался бесплатный, практически рабский, труд заключенных, депортированных, военнопленных и интернированных.

В 1941 году 5 июля был образован один из 14-ти в Казахстане и первый из четырех лагерей для содержания военнопленных и интернированных в Карагандинской области, ставший самым крупным - Спасозаводской лагерь №99 на базе Спасского отделения Карагандинского лагеря в составе одного лагерного отделения, который располагался, в свою очередь, на территории бывшего Спасского медеплавильного завода [1, с. 434]. В целом, в лагере содержалось от 66160 (по другим данным 66746) до 70 тысяч военнопленных и интернированных [1, с. 335]. За 1941-1950 годы в Спасске среди интернированных находились представители 33 народностей: 29 777 немцев, 22 225 японцев, 6 740 румын, 1 633 австрийца, 1 208 поляков, 1 088 итальянцев и др.

С момента образования в 1941 году до 1947 года Спасский лагерь разросся от одного лагерного отделения в 24 лагерные точки, Карлаг в год образования в 1931 году на территории площадью 1 780 650 га имел 14 отделений и 64 участка; в 1941 году - 22 отделения и 159 участков; в 1953 году - 26 отделений, 192 лагерные точки, 106 животноводческих ферм, 7 огородных и 10 пахотных участков [2]. Акмолинское отделение Карлага находилось в 350 км от Караганды, Балхашское - в 650 км. Приказом НКВД №00623 от 26 мая 1944 г., в целях установления единой организационной структуры лагерей для военнопленных и спецлагерей, лагерные пункты и лагерные участки, организованные приказами НКВД СССР в 1943 и 1944 году, были переименованы в лаготделения.

Количество заключенных Карлага в 1932 году составило 10400 человек, самое большое количество заключенных выпало на 1949 год – 65 673 человек. Для всех лагерей был характерен высокий процент смертности среди заключенных, в том числе от приобретенных хронических заболеваний, не оставлявших шанса выжить. Многие из них погибали в дороге по пути к месту назначения, их захоронения остались неизвестными.

Умерших заключенных, военнопленных и интернированных в лагерях хоронили на отведенных участках лагерного кладбища с присвоением номера, состоящим из литерной буквы и числового значения. Лагерные отделения находились на значительном расстоянии друг от друга. Каждое лаготделение имело свое, строго отведенное, место для захоронений.

Самое большое кладбище по занимаемой территории ввиду многочисленного многонационального лагерного контингента было в Спасске. Здесь, кроме умерших военнопленных и интернированных, хоронили и советских заключенных Спасского отделения Карлага до 1941 года, с 1948 года - умерших заключенных, считавшихся особо опасными государственными преступниками - с отделений и лагерных точек, расположенных на территории Спасска, Степного, Лугового и Песчаного лагерей, передававшихся из одного подчинения к другому в составе НКВД СССР. Известно, что на этом кладбище захоронено 5 152 военнопленных и интернированных различных национальностей из 7 765, умерших за время нахождения в Спасском лагере для военнопленных и интернированных [3, с.16].

Захоронения умерших заключенных, военнопленных и интернированных производились согласно директиве санитарных норм на основании приказа НКВД СССР № 00674 «О порядке регистрации смерти заключенных» от 11.06.1939 года. Захоронения представляли собой неглубокие одиночные могилы с номерным деревянным столбиком в секторах участка, разграниченного по национальному признаку для военнопленных и интернированных. Несоблюдение традиционных норм захоронений на 2 метра вглубь земли приводило к выносу тел на поверхность в период весеннего размыва и половодья, уничтожению могил и останков, особенно на отдаленных участках разбросанных лагерных отделений. Людей, приговоренных к расстрелу, после акта освидетельствования смерти, хоронили в общих безымянных могилах без каких-либо опознавательных знаков, что полностью затрудняет установление местонахождения этих захоронений.

Со временем кладбища практически всех лагерных отделений Спасского лагеря для военнопленных и интернированных № 99 были разрушены. Многие из них попали в зону промышленного или гражданского строительства, некоторые, располагавшиеся в районах шахтных выработок, были затоплены. Сложность состоит в нахождении небольших захоронений. Даже крупные захоронения не определены с наибольшей точностью, почти отсутствует обозначение могил, и нет очерченных границ ни у одного из ныне существующих мемориальных кладбищ – «Спасского Мемориала», «Мамочкиного кладбища» (пос. Долинка, Карагандинская область). Местные жители указывают границы кладбища намного шире, чем можно себе представить. Всего примерно насчитывается более 50 захоронений в 13-ти из 14-ти областей Казахстана.

К сожалению, констатируем тот факт, что сведения о местах захоронений разрознены, потому что происходила постоянная реорганизация лагерных учреждений и переброска их с одного подведомства к другому. Соответственно, за короткий промежуток времени смена нескольких лагерных управлений, переархивирование документов и дел затрудняет поиск необходимых материалов для полноценного исследования. Таким образом, документы, в том числе и карты, находятся в разных архивах страны и за рубежом, к которым не всегда есть доступ, так как они проходят под грифом «Совершенно секретно».

После обращения с официальным запросом в «Управление комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан по Карагандинской области» о месте точных захоронений конкретных лиц при поисках их захоронений, с подтверждением документального наличия родственных связей, выдается ответ с обозначением отделения лагеря и номером могилы, но фактически, невозможно определить это место. Так как существует ряд проблем:

- во-первых, отсутствие общих планов лагерных захоронений, которые можно было соотнести с современными картами;

- во-вторых, отсутствие ориентиров или так называемых опознавательных знаков местности, где располагалось отделение лагеря (населенные пункты, район шахты и др.).

Для установления захоронений и установления могильных именных надгробий стоит ряд проблем, неоднократно поднимаемых исследователями, занимающимися вопросами изучения истории репрессий:

- изначально стоит проблема восстановления топографических и картографических схем расположения захоронений и кладбищ, которые располагались вокруг лагерных точек;

- процесс восстановления и соотнесения карт очень трудоемок и длителен, требует финансовой поддержки;

- оставшиеся захоронения без соответствующего должного ухода разрушаются или находятся на грани уничтожения;

- проблема привлечения археологов связана с тем, что специалисты этого профиля местного региона занимаются только древностью, хотя практика показывает, что археологический анализ по срезу культурного слоя определяет наличие захоронений и важно выработать сотрудничество и создать команду профессионалов;

- финансирование проведения необходимых раскопок, закладка шурфов, генетических экспертиз;

- проблема идентификации и персонализации для мемориализации захоронений;

- создание банка данных захороненных на территории Карлага из числа депортированных, политзаключенных, ссыльных, военнопленных и интернированных.

Время, к сожалению, идет, резко-континентальный климат Центрального Казахстана, весенняя размывка почвы, сильные ветра, морозы до -40 зимой и жара +40 летом - все это не позволит столетиями сохранять в целостности места захоронения.

При обобщении проблематики выяснения мест захоронений заключенных, военнопленных и интернированных на территории, входившей в состав Карлага НКВД, выяснилось, что захоронения во многом не только забыты, утеряны, стерты с памяти, но и затеряны среди открытой степи. Расположение лагерных точек связано с угольными разрезами и шахтами, где со временем поверхность затоплялась подземными водами, которые уничтожили частично или полностью захоронения и кладбища, как например, в поселке Вольный Карагандинской области (близ поселка Долинка, где располагалось Управление Карлага); часть захоронений в поселке Бидаик (отделение Карлага) смыты весенним паводком; захоронения военнопленных японцев в районе Кирзавода близ Федоровского водохранилища оказались затоплены при строительстве канала Иртыш-Караганда.

Не менее печальная участь была у захоронений ссыльных и депортированных народов в Казахстан, чьи погребения в щебневых насыпях вдоль железных дорог усеивали эшелонные пути. Захоронения по пути следования оставались безымянными и неизвестными. Могилы умерших представителей депортированных народов при населенных пунктах приходят в настоящее время в запустение и забвение из-за миграционного оттока населения. Зачастую, места захоронений удается обнаружить, благодаря опросам местных жителей и восстановить их силами общественности и жителей Карагандинской области.

Таким образом, близ Караганды было установлено несколько захоронений: японских, литовских военнопленных, могила в селе Акбел Карагандинской области всемирно известного

немецкого художника, основателя немецкого модерна югендстиля, умершего от голода в депортации Генриха Фогелера, могила депортированного из-за немецкого происхождения матери московского живописца и директора Государственного музея изобразительных искусств им. А.С.Пушкина Владимира Эйфорта.

В 2015 году 28 августа на могиле Г.Э. Фогелера была установлена надгробная плита на средства Правительства ФРГ. В 2018 году 29 мая накануне Дня памяти жертв политических репрессий и голода в Республике Казахстан был установлен надгробный памятник художнику В.А. Эйфору на средства пожертвований жителей Караганды.

Ежегодно 31 мая в День памяти жертв политических репрессий и голода в Казахстане на Спасском мемориале проходит торжественный митинг и возложение цветов в знак памяти об усопших. В митинге участвуют официальные представители разных государств и происходит открытие нового памятного знака на Спасском кладбище. Современное поколение должно помнить, как важно потомкам знать захоронение своего предка, поклониться тому месту, которое стало последним пристанищем для человека, приговоренного тоталитарной системой.

Список литературы:

1. Караганда. Карагандинская область: Энциклопедия.- Гл. ред. Абдулин А. - Алма-Ата: Атамұра, 2008.— 528 с.
2. Елеуханова С.В. «Организационная структура военизированной охраны Карлага» // Вестник КарГУ. 2004.
3. Михеева Л.В. Спасск: история в документах. – Караганды: 2010. - 42 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Әупенова Әлия Үкіжанқызы

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ІХК ҚАРЛАГЫНЫҢ ҚҰРАМЫНА КІРЕТІН АУМАҚТА ҚАМАУДАҒЫЛАРДЫ, ӘСКЕРІ ТҮТҚЫНДАРДЫ ЖӘНЕ ТҮТҚЫНДАРДЫ ЖЕРЛЕУ ОРЫНДАРЫН АНЫҚТАУ ПРОБЛЕМАТИКАСЫ

Бұл мақалада Ұлы Отан соғысы кезінде және ХХ ғасырдың 50-жылдарының соңына дейін саяси қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың жадын сақтау мәселелері қарастырылады. Жерлеу орындарын іздеу, оларды бекіту, сондай-ақ осы жерлеу күндерін белгілеу мәселелері қарастырылады.

Тірек сөздер: тоталитарлық жүйе, жерлеу, тұтқындар, лагерьлер, мәңгі есте сақтау.

Aupenova Aliya

«Bolashaq» Academy, Karaganda, Kazakhstan

THE PROBLEM OF FINDING OUT THE BURIAL PLACES OF PRISONERS, PRISONERS OF WAR AND INTERNEES IN THE TERRITORY THAT WAS PART OF THE NKVD KARLAG

This article touches upon the issues of preserving the memory of persons who were subjected to political repression during the Great Patriotic War and up to the end of the 50s of the XX century. The problems of searching for burial sites, their fixation, as well as the establishment of the dates of these burials are considered.

Keywords: totalitarian system, burials, prisoners, camps, perpetuation of memory.

List of references:

1. Karaganda. Karagandinskaya oblast`: E`ncziklopediya. - Gl. red. Abdulin A. - Alma-Ata: Atamura, 2008. - 528 s.
2. Eleukhanova S.V. «Organizaczionnaya struktura voenizirovannoj okhrany` Karlaga» // Vestnik KarGU. 2004.
3. Miheeva L.V. Spassk: istoriya v dokumentah. – Karagandy: 2010. - 42 s.

Саттарова Фаридә Фаттахқызы
Farida_cf@mail.ru
«**Bolashaq**» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР-ӘЛЕУМЕТТІК МӘДЕНИ ҚАЖЕТТІЛІК

Бұл мақалада философиядағы рухани құндылықтар проблемасы қарастырылады. Құндылықтарды қалыптастыру қоғамның рухани жаңғыруындағы әлеуметтік қажеттілік ретінде анықталады. Қазақстандық қазіргі философия ғылымы мен философтардың мемлекеттік бағдарламалар мен ғылыми еңбектерінің негізінде проблеманың аксиологиялық-когнитивтік қырын ашудағы рөлі мен маңыздылығы көрсетіледі.

Тірек сөздер: құндылық, мәдениет, қоғам, қажеттілік, ұлттық код, рухани жаңғыру, адамгершілік, жауапкершілік, руханилық, намыс.

Дүниедегі әртүрлі құбылыстар мен деректердің жеке тұлғалық, қоғамдық және қазақ халқының философиялық көзқарасы мен ұлттық ой-санасының өркендеуінде рухани құндылықтар ілімінің өзіндік орны бар. Өз кезегінде ұлттың рухани бағдары, негізгі өмірлік позициялары, дүниетанымы да осы құндылықтарға байланысты қалыптасты. Дәстүрлі танымдағы құндылықтар әлемі – адамның рухани әрекеті, рухани байлығы, оның адамгершілік санасының сипатын білдірді. Бұл қоғам мен адамдарға жақсылық пен жамандықты, ақиқат пен адасуды, әсемдік пен сиқынсыздықты, әділеттілік пен әділетсіздікті, рұқсаттылық пен тиым салушылықты, мәнді мен мәнсіздікті ажыратуға негіз болды.

Бүгінгі қазақ қоғамындағы әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени өзгерістер мен жаңғырулар үдерісі бұл мәселенің маңыздылығын арттыра түсуде. Осы орайда, рухани құндылықтардың ұлттық негіздерін жаңа қоғамдық қатынастар талабына бейімдеу, оны рухани өмірдің өзегіне айналдыру тек философиялық, дүниетанымдық мәселе ғана емес, сонымен қатар саяси-әлеуметтік проблемаға айналып отыр. Түрлі жалған ұстанымдарды лаңкестік әрекеттермен ұштастырып, рухани құндылықтарды өз қажеттілігінде таныта білмеу қоғамда теріс көзқарас туындатуда.

Осы орайда Ә. Нысанбаевтың мына сөзін келтіре кету ойымызды нақтылай түседі: «Адам бойындағы рухани даму мүмкіндігін көрсететін тағы бір жайт – оның айқын өмірлік позициясының болуы. Егер ол тек қана баюға ұмтылатын, бірақ еліне өз отандастарына қол ұшын беруді, көмектесуді ойламайтын, имандылық пен адамгершіліктен аулақ тұрған болса, қанша кітап оқыса да, бәрібір, ондай адамның руханилығы туралы сөз болуы да мүмкін емес» [1].

Ұлттық құндылықтарды бағалай білуге әлемді, адамдарды, табиғатты сүю ғана үйрететіндігі естен шығармау керек. Бұл туралы С. Нұрмұратов: «Ақиқатты түсінуге, игеруге болмайды, оны тек таза жүрекпен қабылдау керек, адам сол әлемге ақ ниетпен ұмтылуы қажет» деп жазады [2].

Материалдық құндылықтар әлемінің әрбір заты мен құбылыстары өзара байланыс негізінде біздің санамыз бен ойлауымызда сөздік, тілдік көріністер арқылы бейнеленген. Ал, ойлау, сезім, эмоция, қайғыру, бағалау, пікір, көзқарас, қоршаған ортаны тану, өзін-өзі тану және әлемдегі орнын білу, әдемілік, жақсылық пен жамандық идеалы, эгоизм түсінігі, Отанға деген сүйіспеншілік, ата-анаға, бауырларына, туысқандарына мейірімділік сияқты қасиеттер рухани дүниені құрайды.

Мәдени құндылықтарды бағалау жүйесі ғасырлар бойы қалыптасқан және олардың (құндылықтардың) иерархиясы нақты тарихи кезеңде өз бейнесін айшықтай түседі. Қазіргі ХХІ ғасырға келіп қалған биіктіктен тарихтағы құндылықтар жүйелеріне (әртүрлі өркениеттегі) үстірт баға беру мардымды іс емес. Өйткені, тарих қойнауындағы әрбір іс-әрекеттің, әрбір қатынастың, әрбір ой-толғаулардың түпкі санамызда орналасқан, оның көріністері бейсаналық іс-қимылдар түрінде байқалып отырылды. Олар намыс арқылы берілді.

«Намыс» ұғымы философиялық категория ретінде ғылыми айналымға енгізген профессор Б. Касеновтың айтуынша: «Намыс дегеніміз – жалпы ұлтымыздың ар-ожданы, ақыл-ойы, мінез-құлық сезімі, қаһармандығы, азаматтығы, тағдыры, еркіндігі, қуаныш – реніші, әдет-ғұрпы, мейірбандығы, бауырмалдығы, зұлымдыққа өштігі, абырой үшін арпалысы, қасиеті, достық, татулық, қонақжайлылық сезімі, аруақты сыйлауы. Осынау қыруар күрделі де қайшылыққа толы мәндерді тұтас алып талқылағанда ғана намыс ұғымына дұрыс жолмен келе аламыз. «Намыс» сөзі қазақ тілінің

тулаған теңізіндегі меруерттей асыл ұғымы, ұлы сөз, қазақтың ішкі-сыртқы мінезінің ажар-көркі мен айнасы. Жеке азаматтың Ар-ұяты қаһармандық намыстық субстанциалдық мән. Жалпы алғанда, намыс үш түрге бөлінуге тиіс: жеке адамның намысы, ұлттар мен ұлыстардың намысы, дүние жүзіндегі халықтардың намысы. Тарихта бұл намыстар бір-бірімен тығыз байланысып түптескен, бірін-бірі байытқан, бірін-бірі күшейткен. Бұл – қоғамның объективті, әрі субъективті заңы. Намыстың даму жолдары экономика, саясат, құқықты қоғам, идеология, мәдениет заңдарымен де, сондай-ақ психологиямен, генетика заңдарымен де тамырластық байланыста [3].

«Намыс» ұғымын философиялық категория ретінде ғылыми айналымға енгізген профессор Б.К. Касенов болатын. Намыстың даму деңгейінің ең жоғары шегі – Ұлттың тәуелсіздігі мен бостандығы, Отанға деген сүйіспеншілік, ата-бабаға, ана тілі мен салт-дәстүрге құрмет, патриоттық сезім, қайырымдылық, интернационализм, бейбітшілік, өзге ұлттармен татулық.

Академик Ж.М. Әбділдин 1993 жылғы 2 ақпанда «Егеменді Қазақстан» газетінде жарияланған сұхбатында бүкіл республика жұртшылығын былай қойғанда, бүтіндей әлем назарын аударарлық деректі жария етті: қазақ ұлты өз тарихында 32 рет толық құрып кету қаупін бастан өткеріпті! Міне, сондай қатерлі де екі ұдай сәттерде ұлттың өршіл рухы, тасшайнар қайсар қайраты, жұмған жұдырықтай ынтымағы – намыс сезімі тәуелсіздік пен бостандықтың, азат ар-ожданың ақ тауы болып көтеріліп, кемеңгер көсемдердің төңірегіне топтасқан халықты тұйықтан алып шығып отырған.

«Қазақстан республикасында тарихи сананың қалыптасу тұғырнамасы» баспасөзде жарияланды. (Казakhstanская правда. – 1995 ж, 30 маусым).

Осы орайда ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының философы Б.М. Сатершиновтің «Тарихи сана – тәуелсіздіктің рухани тұғыры» атты монографиясы өмір талабынан туған рухани құндылық болып табылады. «Тарих сана – бұл бүгінгі ұрпақтың әлеуметтік жады. Әлеуметтік жады формасы жағынан әмбебап және мазмұны жағынан нақты болып келеді. Сондықтан да тарихи сана қашанда нақты – тарихи, әлеуметтік, ұлттық және индивидуалдық мазмұнмен толтырылады... Әлеуметтік – мәдени еспен сипатталатын тарих жады немесе тарихи сана неғұрлым терең болған сайын адам да, тұтастай алғанда қоғам да рухани бай болады. Бүгінгіні түсіну мен болашақты болжау үшін өткенді білу тарихи білімнің негізгі арқалайтын жүгі екендігі рас. Ал тарихи білім берудің мақсаты жан-жақты дамыған тұлғаның ойлау мәдениетінің қажетті компоненті ретіндегі тарихи сананың элементтерін адам бойында қалыптастырумен ұштасып жатады [4].

Әрбір қоғам өзі өмір сүріп отырған дәуірдің позициясын нығайтатын қайраткерлер тәрбиелеуге, сол қоғамға лайық адамдарды қалыптастыруға баса көңіл бөлген. Тарихта адам қашанда басты тұлға. Тарих дегеніміз-адам табиғатының үздіксіз өзгеруі. Демек, бұл мәселе бұған дейін күн тәртібінен қалай түспей келсе, бүгінгі таңда да қоғамдық өмірдің өміршең ісіне айналып отыр. Расында, адам ең негізгі өндіргіш күш ретінде жан-жақты өсіп, жетіле беруі тиіс. Күш-қуаты, қайрат-жігері жағынан болсын, ақыл-ойы, парасаты, жалпы рухани жағынан болсын кемелдене түсу адам табиғатына тән. Айналып келгенде, философиялық тұжырым жасасақ, адам деген құдіреттің артықшылығы мынада: өз қажеттілігі мен сұранымдарын қанағаттандыру мақсатында пікір алмасып, ой бөліседі, яғни бірімен-бірі тұрақты қоғамдық байланыста болады.

Философ І. Ерғалиевтың айтуынша әрбір мәдениеттің көптеген қабаттары бар. Оның бергі, көзге түсер сыртқы қабаты материалдық мәдениеттің мағынасын білдірсе, ішкі сыры көзге түспейтін, құпиялы болады. оның құпиясын ашу үшін мәдениетті өз тарихи орнына келтіріп /реконструкция жасап/, оның кодын ашу керек. Код дегеніміз мәдениеттің ішіне еніп, сырын түсіндіретін негізгі принципі, ерекше кілті. Коды жоғалмаған мәдениетті ғана тірі, жанды мәдениет деуімізге болады да, коды жойылған мәдениетті өлі, жансыз мәдениет деуіміз керек. «Адамның рухани жетілуінің шыңы болып табылатын сатысы - *мән- мағыналық саты*» (орыс тілінде: смысловой уровень) деп аталады. Бұл дәрежеге көтерілген адам руханилық деңгейге көтерілген, өмірдің мәні мен мағынасын жай ғана түсініп қоймай, сол мән-мағыналықты өз бойына тарату арқылы Жер бетіне, Өмірге орнатуға күш салған адам. Бұндай адамның негізгі ұстанымы - өзінің ар-ұжданы немесе иманы. Бұндай адам жауапкершілікті ешкіммен бөліспейді, ешкімге өз кінәсін итере салмайды - өзі ғана көтереді және өзі атқарады. Күнә болса, одан өзі арылу жолын іздеп, өзі арылады. Мұндай адам - Тұлға.

Руханилыққа апарар жолдың бірі, оның бастапқысы - философия тілінде - *танымдық-пайдалылық деңгейі*, орысша: познавательный - полезностный уровень деп аталатын сатысы. бұл жолдағы негізгі құрал - білім алу да, негізгі мақсат - сол білімді пайдаға асыру.

Руханилыққа жеткізер екінші сатыны философияда *құндылы- жасампаздық* (ценностно-созидательный) немесе андулық-құндылық (созерцательно-ценностный) деңгейі деп атайды. Бұл жолда адам өмірден түйген құндылықтар туралы түсінігіне сүйене отырып, өз ортасын өзгертуге

әрекет жасайды. Адамзат тарихында осы жолдың да екі бағыты бар. Батыстың қолдайтын бағыты - құндылықтарға сәйкес ортаны өзгерту болса, Шығыстың бетке ұстар құндылығы - адамды өзгертіп, жетілдіру.

Дәуірді анықтауда құндылықтардың өзгеруін бетке ұстағанда да, біз дәуірдің өзінде барлық құндылықтар мен ұғымдар өзгереді екен деп түсінбеуіміз керек. Өзгеріске бірінші болып ұшырайтын түсініктер - ол түпкі тамыры тереңде жатқан, ғасырлар бойы қалыптасқан, адамды адам етіп көрсетіп, адамдардың біртұтас жиынтығын халық ретінде танытатын **«тұрақты» рухани құндылықтар** емес, олардың бергі жағында, «үстіңгі бетінде» өмірге келіп қалыптасып, аз өмір сүріп ауысып, **«ауыспалы»** деп аталатын құндылықтар. Олардың өзгеруі, әрине, рухқа да, рухани құндылықтарға да жанама түрде өз әсерін тигізеді, бірақ оларды күрт және түбегейлі өзгерте алмайды.

Бұндай өзгерістерді енгізу үшін халықтық-рухани құндылықты маңызды өзгеріске ұшырату үшін бір кезеңдер емес, бір дәуір емес, өмір салты мен тіршілік тәсілдерін өзгертетін көптеген дәуірлер өтуі керек. Тек талай дәуірлерді бастан өткізіп, өмір сүрудің мүлдем басқа түрін алып келетін өзгерістер ғана адамның рухани құндылықтарын, соған байланысты өмірдің мән-мағынасының кейбір жақтарын өзгертуі мүмкін. Бірақ бұл үшін кейде ғасырлар, ал кейде тіпті мыңжылдықтар да жеткіліксіз болады. Қайткенде де ол үшін құндылықтардың тірегі болатын өмір сүру салты, халықтың әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері өзгеруі керек. Сонда ғана біз дүниетанымдық мәні бар құндылықтар мен маңыздар өзгерді деуімізге болады. дүниетанымдық құндылықтар өзгеріске ұшырау үшін адамдардың дүниені қабылдауы мен адамның арақатынасы, түсінісіп-сырласу тәсілдері өзгеріске ұшырауы керек. Сонда ғана дүниетаным тереңдігі - рухани құндылықтар өзгереді [5, 140 б.].

Ә.Нысанбаев пен Н.Елікбаевтың айтуынша жалпы, санаға байланысты функционалдық көзқарастан туындайтын мәселеде, адам мен қоғам үшін қандай міндеттерді орындайтындығы туралы айтсақ, жауап мынадай: егер адамның қоршаған өмірі, шығу тегі мен мазмұны бойынша анықтаушы болып табылады. Адам әрекет жасардан бұрын, оны әуелі басында жасайтындығында, сосын барып практикалық әрекеттердің идеалдық үлгісін жасайтындығында болып отыр. Бірақ, сана осының бәрін өзі атқармайды, себебі, сананың мазмұндық жағы бар, оған, елес, көзқарас, түсінік және тағы басқасы жатады. Осының барлығы адамның қоршаған ортаға қызметінің көрінісі және танымның нәтижесі болып табылады. Олар біртіндеп жинақталады, олардың ең маңыздылары бөлініп, қоғамның рухани және әлеуметтік өміріне орнығады. Осылайша, білім ақиқат, салт-дәстүрлер сананың белгілі стереотиптері, мінез-құлық, адамдардың ойы мен өмірінің бейнесі қалыптасады. Мындаған жылдар бойында алынған қоғамдық өмірдің осынау мазмұнды элементтері тұрақты және ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Оқиғалардың үздіксіз тармағы адам санасында немесе қоғамда қалыптасқан дағдыларды бұзу қажеттілігін туғызады және қоғамда жаңа талаптарды, көзқарастарды әзірлеуге итермелейді [6].

Рухани жұтаңдық-қатыгездікті де, көзбояушылықты өз мақсаттарына бағыттайтындарды да қатар алып келеді. Рухани мүгедекке айналған бұндай адамдардың жан дүниесінің таза болмайтыны, олар әлемнің рухани тынысынан да, тарихи жауапкершіліктен де, ар-ұяттан да безгендер.

Алаш қозғалысының зиялы көсемдері Ә. Бөкейханов, М. Дулатов,

А. Байтұрсынов, М. Жұмабаевтың күйінетіндері халқына ұйықтап жатырсың, бейғамсың, ояну қажет сынды үндеу тастай отырып, өз кезегінде халықтың өзін-өзі тануын жоғары көтеріп, қазақтардың мешеулік және тарихи ұмытылу ортасынан көтерілуіне мүмкіндік берген алғыр идеяларды тұжырымдай алды.

Қазақстандық философ С. Нұрмұратов руханилықтың ерекше бір келбеті – адамның өз бойындағы барлық жақсы қасиеттерін әлемге паш етуге дайындығы, яғни, ақыл, дарынын, қабілетін, шеберлігін, ішкі нұрын, жүрек жылуын адамдарға, табиғатқа, ғаламға беруге ұмтылысы. Осындай ұстанымдар басымдық танытқанда ғана адам рухани дамудың жолына түсті деуге болады деп, салмақты анықтама береді [7].

Ұлттық рух-белгілі бір этностың мүддесіне ғана құрылған тұтас халықтың тылсым-сакральді, яғни, қастерлі тарихи объективті, белсенді сана сезімінің айқын көрінісі деп анықтама беруімізге болады.

Әр адамның рухын, ұлттық санасын, ұлттық мүддесін, ар-намысын жоғарылатып тұратын қуатты күштер: биік руханият, өрелі мәдениет, толыққанды тіл, әлеуметтік тұрақтылық, озық оқу-білім, үлгілі тәлім-тәрбие, алдыңғы қатарлы ғылым, аталы тарих, өткеннен ғибрат, үзілмес дәстүр, үлкеннің имандылығы, жастың жасампаздығы, зиялының зерделілігі, ұлтжандылығы, мықты мемлекеттік, бір туған халықтың ұлы мен қызын тұтас жұмылдырып тұратын биік те ортақ мақсат екендігі белгілі. Осы қасиеттерді адам бойында қалыптастыратын, қоғамдық сана мен өзіндік

сананың ізгілігі әлеуметтік институт деп аталатын отбасынан басталады. «Отан от басынан басталады», – деген патриотизмнің жаршысы Бауыржан Момышұлы [8,207 б].

Әдебиеттер тізімі:

1. Нысанбаев Ә.Н. Қазақстан. Демократия. Рухани жаңғыру. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1999.
2. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар жүйесі: әлеуметтік философиялық талдау. – Алматы: Ғылым, 2000.
3. Қасенов Б. Намыс. /Философиялық эссе. – Қарағанды: Бизнес басқару және құқық университеті. 1998. – 210 б.
4. Сатершинов Б.М. Тарихи сана – тәуелсіздіктің рухани тұғыры. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФЖСИ КБО, 2011. – 291 б.
5. Ерғали И. Е. Философия рухани қызмет ретінде / А.С. Серікбаевтың жалпы редакциясымен, -Астана: ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік қызмет академиясы, 2003. – 283 б.
6. Қараңыз: Нысанбаев Ә., Елікбаев Н. Ұлттық психология. // Егемен Қазақстан. – 1993. 4 желтоқсан.
7. Нұрмұратов С. Адам болмысының түп қазығы // Ақиқат, 2009. - №5.
8. Саттарова Ф.Ф. Құндылықтарды қалыптастыру әлеуметтік-мәдени қажеттілік ретінде// Қазақстандағы әлеуметтік жаңғыру: мүмкіндіктері мен келешегі. III – Қазақстандық философиялық конгресс материалдарының негізінде. – Алматы: ФСЖДИ, 2021. – 272 с.
9. Саттарова Ф.Ф. Құндылықтардың қоғамның рухани жаңғыруымен отбасы тәрбиесіндегі маңызы // Меңлібаев К. Н., Саттарова Ф.Ф. Монография. Тәуелсіз Қазақстанның рухани құндылықтары: тарих және қазіргі заман. – Қарағанды: РИО «Болашақ-Баспа», 2020. – 428 б.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Саттарова Фарид Фаттаховна

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Қарағанды, Республика Қазақстан

ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ - СОЦИОАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ПОТРЕБНОСТЬ

В данной статье рассматривается проблемы ценностей в философии. Формирование ценностей определяется как социальная потребность в духовном возрождении общества. Показывается роль современной казахстанской философской науки и философов в раскрытие аксиологического-когнитивного аспекта данной проблемы в контексте государственных программ и их научных трудов.

Ключевые слова: ценность, культура, общество, потребность, национальный код, модернизация, нравственность, ответственность, намыс-честь, совесть.

Sattarova Farida

Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan

SPIRITUAL VALUES AS A SOCIO-CULTURAL NEED

This article touches upon the problem of a value in philosophy. The formation of values are determined as a social need in the spiritual revival of a society. The role of a modern kazakh philosophy and philosophers is shown in this article in the disclosing axiological-cognitive aspect of a given problem in the context of a state programme and its scientific papers.

Keywords: value, culture, society, need, national code, modernization, morality, responsibility, namys-honor, conscience.

List of references:

1. Nysanbaev A.N. Kazakhstan. Democracy. Spiritual rebirth. - Almaty: «Kazakh encyclopedia», 1999.
2. Nurmuratov S.E. System of spiritual values: social and philosophical analysis. - Almaty: The science, 2000.
3. Kasenov B. Namys./Philosophical essay. - Karaganda: University of Business Management and law. 1998. - 210 P.
4. Satershinov B.M. Historical consciousness is the spiritual basis of independence. - Almaty: KBO FPI of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan, 2011. – 291 P.
5. Yergali I.E. Philosophy as spiritual activity // Under the general editorship of Serikbayev A.S. – Astana: Academy of the state service under the president of the Republic of Kazakhstan, 2003 – 283 P.
6. See: Nysanbayev A., Elikbayev N. National psychology. // Sovereign Kazakhstan. - 1993. December 4.
7. Nurmuratov S. The basis of human existence //Akikat, 2009. - №5.
8. Sattarova F.F. Formation of values as a socio-cultural need // Social modernization in Kazakhstan: opportunities and prospects. Based on the materials of the III-Kazakhstan Philosophical Congress. - Almaty, 2021. - 272 p.
9. Sattarova F.F. The meaning of values in family education with the spiritual revival of society// Menlibayev K.N., Sattarova F.F. Monograph. Spiritual values of independent Kazakhstan: history and modernity. - Karaganda «Bolashak-Baspa», 2020. – 428 p.

АВТОР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Әупенәва Әлия Үкіжанқызы, заң ғылымдарының магистрі, жалпы білім беру пәндері кафедрасының аға оқытушысы, «Руханият» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толықтай ақтау бойынша мемлекеттік комиссия жұмыс тобының мүшесі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Саттарова Фарида Фаттахқызы, философия ғылымдарының кандидаты, доцент, жалпы білім беру пәндері кафедрасының профессоры, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Аупенәва Алия Укужановна, магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры общеобразовательных дисциплин, директор НИЦ «Руханият», член Рабочей группы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Саттарова Фарида Фаттаховна, кандидат философских наук, доцент, профессор кафедры общеобразовательных дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Aupenova Aliya, Master of Laws, senior lecturer of the Department of General Education Disciplines, director of the research center «Rukhaniyat» of the Member of the Working Group of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sattarova Farida, candidate of philosophical Sciences, associate Professor, department of general education, «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

УДК 620.9:662.6; 621.1
МРНТИ 44.31.33

Мехтиев Али Джаванширович
barton.kz@mail.ru

Казахский агротехнический университет имени Сакена Сейфуллина
Нур-Султан, Республика Казахстан
Садирбаева Акмарал Махмутовна

a_sadirbaeva@mail.ru

Карагандинский высший политехнический колледж
Караганда, Республика Казахстан

**ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ НАКИПИ НА ЭЛЕМЕНТАХ СИСТЕМ
ВОДОСНАБЖЕНИЯ, НАГРЕВАТЕЛЬНЫХ ПОВЕРХНОСТЯХ ТЕПЛООБМЕННЫХ
АППАРАТОВ И КОТЕЛЬНЫХ АГРЕГАТОВ**

В данной статье представлены новые результаты исследований, направленные на решение важных вопросов борьбы с формированием накипи на элементах систем водоснабжения, нагревательных поверхностях теплообменных аппаратов и котельных агрегатов. Сформированы основные причины образования накипи, наглядно представлены результаты воздействия накипи на нагревательные элементы. Авторами выполнены эксперименты, которые показали, что у нагревателя снижается коэффициент полезного действия, при этом увеличиваются затраты энергии на нагрев воды. При проведении экспериментов была использована водопроводная вода. Результаты позволили рассчитать график зависимости роста толщины накипи при увеличении температуры поверхностей нагрева. Рассмотрены методы химической обработки воды для решения проблемы образования накипи.

Ключевые слова: накипь, система водоснабжения, котельные агрегаты, энергия, смягчение.

Проблема образования накипи на различных поверхностях нагрева теплообменных аппаратов, котельных агрегатов, бойлеров и другого теплоэнергетического оборудования, достаточно острая. Так как в центральном Казахстане вода имеет достаточно высокую жёсткость, накипь приводит к снижению эффективности работы теплоэнергетического оборудования и снижает его ресурс работы, а также приводит к перерасходу топлива, потраченного на нагрев воды. Для регулирования жёсткости воды используются химические реагенты, которые позволяют бороться с этим негативным явлением. Отложение солей жёсткости можно встретить не только на промышленном оборудовании, но и в быту. Накипь является причиной выхода из строя нагревательных элементов бойлеров, стиральных машин, электрических чайников и другого оборудования, предназначенного для нагрева воды. Накипь формируется путем осаждения карбоната на поверхности нагрева в виде белого налета и постепенно увеличивается, превращаясь в довольно прочный слой, препятствующий теплообмену. Отложения солей жёсткости можно встретить не только на поверхностях нагрева, но и на элементах систем холодного водоснабжения, например, засорение трубопроводов холодной воды, выполненных из медных труб, это достаточно распространенная проблема [1]. Основной причиной возникновения накипи является карбонат кальция - достаточно распространенный минерал в природе, который хорошо растворяется в воде и вносящая наибольший вклад в повышение показателей жесткости воды. В воде, взятой из водопровода или другого природного источника, обязательно присутствуют соли кальция CaCO_3 и магния MgCO_3 . Осаждение солей карбоната кальция имеет отличную от других минералов тенденцию, поскольку произведение растворимости уменьшается с повышением температуры свыше 25°C , что приводит к осаждению карбоната на поверхностях нагрева или других элементах системы водоснабжения [2-3]. Появление карбонатной накипи и кристаллизацию солей жесткости можно увидеть невооружённым глазом, это отложения белого цвета толщиной в несколько миллиметров или даже сантиметров, покрывающие всю поверхность нагревательного элемента теплообменника пример представлен на рисунке 1. В данном случае у нагревателя снижается КПД и

уменьшается срок службы, что влечет за собой финансовые потери, так увеличиваются затраты энергии на нагрев воды. Также накипь является причиной отказов водонагревательного оборудования примерно в 80 - 90% случаев.

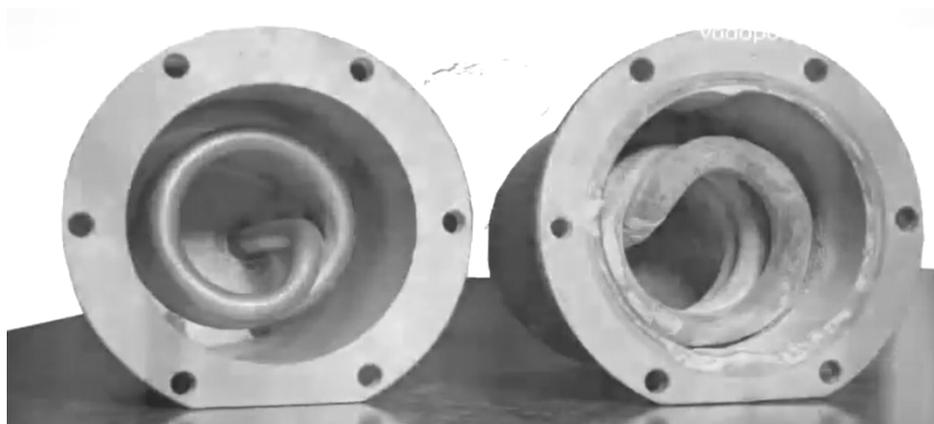

Рисунок 1 – Фотография нагревательного элемента теплообменника без накипи и с накипью

Проведенные эксперименты показали, что у нагревателя снижается КПД, так увеличиваются затраты энергии на нагрев воды, график зависимости представлен на рисунке 2.

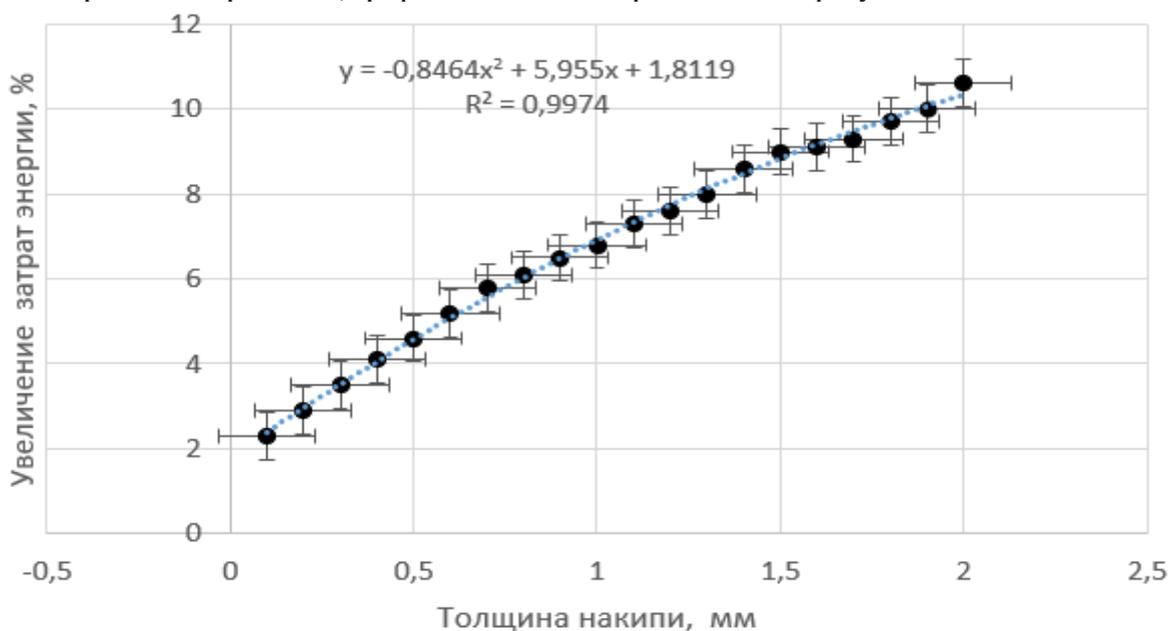

Рисунок 2 – График зависимости повышения энергозатрат на нагрев одного литра воды при увеличении толщины накипи на поверхности электронагревателя

В эксперименте была использована водопроводная вода. На графике указана толщина накипи образовавшееся на поверхности электрического трубчатого нагревателя от бытового бойлера мощностью 1,5 кВт. Объем нагревателя составил 50 л, перерасход электрической энергии составил около 11% при общей толщине накипи 2 мм. Данный слой образовался в пределах 500 циклов кипячения воды и ее нагреве до 100°C. С увеличением температуры нагрева теплообменных поверхностей интенсивность образования накипи увеличивается. График зависимости роста толщины накипи при одинаковых показателях жёсткости воды и увеличения температуры нагрева поверхностей нагрева теплообменных аппаратов и котельных агрегатов (рисунок 2).

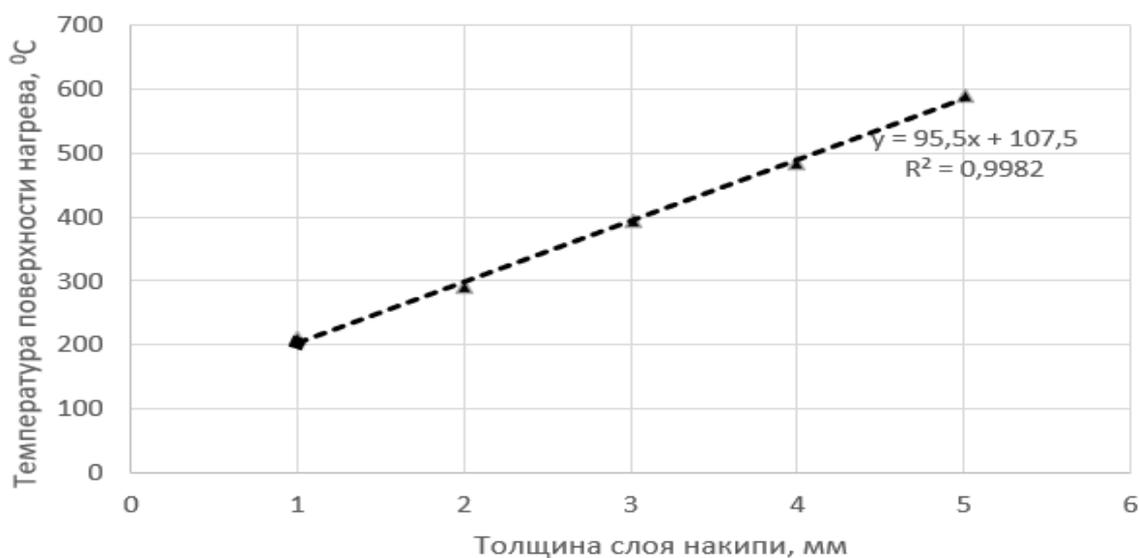

Рисунок 2 – График зависимости роста толщины накипи при увеличении температуры поверхностей нагрева

Для решения проблемы образования накипи используются различные методы химической обработки воды. При использовании химических реагентов (кондиционеров), которые снижают ее жёсткость, после можно использовать в системах тепловых электростанций. Также можно использовать фильтры для смягчения воды, но этот способ тоже не менее затратный, так как химическая продукция имеет определенную стоимость. Насыщенная химическими реагентами вода повышает интенсивность развития коррозии приводящей к разрушению проточной части теплоэнергетического оборудования на ТЭС и ТЭЦ. Борьба с накипью решается преимущественно методами химической обработки воды, которые являются самодостаточными и довольно хорошо зарекомендовавшими себя на практике, в течение десятков лет, но использование химических реагентов не всегда решает весь сектор проблем, связанных с образованием накипи использование химических реагентов приводит к а также загрязнение водных ресурсов. Одним из решений проблемы является разработка методов электромагнитной обработки питательной воды. Ежегодно количество исследований и публикаций многократно увеличивается, ученые всего мира ищут пути замены химических реагентов на более экологически безопасный методы магнитной и электромагнитной обработки (активации). У данных методов есть как сторонники, так и противники. Существуют различные мнения о эффективности воздействия постоянного магнита и электромагнита на воду. Проведенные исследования показали, что электромагнитное поле способно влиять на поток воды и изменять ее показатель pH, жёсткость и содержание в ней кислорода, а также существенно снизить процесс образования накипи на поверхностях нагрева. Физико-химический состав обработанной воды электромагнитным полем имеет иные показатели жесткости и щелочности воды, а также содержание хлоридов, сульфатов, кальция, железа, кислорода, магния. После тонкой механической очистки отмечено уменьшение содержания в воде растворенного железа и марганца, которое осело в местах установки электромагнитов. Электромагнитное поле ускоряет процесс кристаллизации солей жёсткости интенсифицирует развитие процесса шламообразования, благодаря чему ускоряется их осаждение, т.е. способствует удалению из жидкости разного рода взвесей.

Список литературы:

1. Стукалов П.С., Васильев Е.В., Глебов Н.А. Магнитная обработка воды. - М.: «Судостроение», 2011, 190 с.
2. Домнин А.И. Гидромагнитные системы – устройства для предотвращения образования накипи и точечной коррозии // Новости теплоснабжения, 2002, Т. 12, № 28, с.31–32.
3. Мосин О.В. Магнитные системы обработки воды. Основные перспективы и направления // Сантехника, 2011, № 1, с. 21–25.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Мехтиев Али Джаванширович
Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
Садырбаева Ақмарал Махмұтқызы
Қарағанды жоғары политехникалық колледжі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СУМЕН ЖАБДЫҚТАУ ЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІНДЕ, ЖЫЛУ АЛМАСТЫРҒЫШ ҚҰРЫЛҒЫЛАР МЕН ҚАЗАНДЫҚ АГРЕГАТТАРЫНЫҢ ҚЫЗДЫРУ БЕТТЕРІНДЕ МАСШТАБТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Бұл мақалада сумен жабдықтау жүйелерінің элементтерінде, жылу алмастырғыш құрылғылар мен қазандық агрегаттарының қыздыру беттерінде масштабтың пайда болуымен күресудің маңызды мәселелерін шешуге бағытталған зерттеулердің жаңа нәтижелері келтірілген. Масштабтың пайда болуының негізгі себептері қалыптасты, масштабтың қыздыру элементтеріне әсер ету нәтижелері нақты көрсетілген. Авторлар эксперименттер жүргізді, бұл жылытқыштың тиімділігі төмендейтінін көрсетті, ал суды жылытуға жұмсалатын энергия шығыны артады. Эксперименттер жүргізу кезінде ағын су пайдаланылды. Нәтижелер қыздыру беттерінің температурасы жоғарылаған кезде масштаб қалыңдығының өсу графигін есептеуге мүмкіндік берді. Масштабты қалыптастыру мәселесін шешу үшін суды химиялық өңдеу әдістері қарастырылған.

Тірек сөздер: накипь, сумен жабдықтау жүйесі, қазандық қондырғылары, энергия, жұмсарту.

Mekhtiyev Ali
Saken Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan, Kazakhstan
Sadirbaeva Akmaral

Karaganda Higher Polytechnic College, Karaganda, Republic of Kazakhstan **THE PROBLEM OF SCALE FORMATION ON ELEMENTS OF WATER SUPPLY SYSTEMS, HEATING SURFACES OF HEAT EXCHANGERS AND BOILER UNITS**

This article presents new research results aimed at solving important issues of combating the formation of scale on the elements of water supply systems, heating surfaces of heat exchangers and boiler units. The main reasons for the formation of scale are formed, the results of the effect of scale on heating elements are clearly presented. The authors carried out experiments that showed that the efficiency of the heater decreases, while the energy consumption for heating water increases. During the experiments, tap water was used. The results made it possible to calculate a graph of the dependence of the growth of the scale thickness with an increase in the temperature of the heating surfaces. Methods of chemical treatment of water for solving the problem of scale formation are considered.

Key words: scale, water supply system, boiler units, energy, mitigation.

List of literatures:

1. Stukalov P.S., Vasiliev E.V., Glebov N.A. Magnetic water treatment. - М.: «Shipbuilding», 2011, 190 p.
2. Domnin A.I. Hydromagnetic systems - devices for preventing scale formation and pitting corrosion // Heat supply News, 2002, Vol. 12, No. 28, pp. 31-32.
3. Mosin O.V. Magnetic water treatment systems. The main prospects and directions // Plumbing, 2011, No. 1, pp. 21-25.

УДК 002.6:004.89
МРНТИ 20.23.25

Шашанова Майра Балиевна
mairal@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Қарағанда, Республика Қазақстан

РОЛЬ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

В данной статье даются основные понятия мультимедийных технологий, которые являются частью информационно-коммуникационных технологий. Приводятся их возможности, преимущества, формы и виды применения. Определены стадии проектирования мультимедийного приложения и среды их разработки. Приведен пример разработки проекта - видео в программе Proshow Producer.

Ключевые слова. Мультимедийные технологии, информационно-коммуникационные технологии, информационные среды разработки, видео, визуальный эффект, пакеты прикладных программ.

Современное общество называют информационным вследствие не просто открытого доступа ко всем источникам, но и едва ли не ежедневного увеличения их объемов. Сфера образования не исключение: сочетание новых разработок с проверенными технологиями дает повышенный коэффициент отдачи.

Непосредственная работа с информацией различного характера – залог развития оптимального для существования в современных условиях мышления и мировоззрения.

Люди разделяются на несколько типов по методу восприятия информации – визуально, с помощью слуха или практического применения, но существуют и другие более тонкие грани личностей, которые не учитываются при создании равных условий, а ведь наклонности и скорость обработки поступающей информации у всех разные.

Модернизация методов обучения требует расширить применение информационных технологий в образовании. Такой подход позволяет создать совершенно новую высшую школу, значительно увеличить эффективность занятий и индивидуализировать процесс получения знаний.

Для изучения основных положений применения информационно-коммуникационных технологий в вузах страны изучается дисциплина «Информационно-коммуникационные технологии» по типовой учебной программе, которая определяет цель, задачи, структуру, содержание и методы обучения. Настоящая программа направлена на изучение обновленного содержания общеобразовательной дисциплины, формирование способности критического понимания роли и значения современных информационно-коммуникационных технологий в эпоху цифровой глобализации, формирование нового «цифрового» мышления, приобретение знаний и навыков использования современных информационно-коммуникационных технологий в различных видах деятельности. Целью программы является формирование способности критически оценивать и анализировать процессы, методы поиска, хранения и обработки информации, способы сбора и передачи информации посредством цифровых технологий [1].

Одним из основных этапов в активации познавательных процессов является воспроизведение, так как именно этот этап позволяет определить уровень сформированности знаний. Одним из самых эффективных средств активации познавательной деятельности являются мультимедиа-технологии, означающее множество сред, где средой считается звук, видео, текст и другие данные. Под мультимедиа понимают совокупность программных и аппаратных средств, обеспечивающих такое представление информации, при котором человек воспринимает ее сразу несколькими органами чувств одновременно [2].

Возможности использования мультимедийных технологий в образовании характеризуются очевидными преимуществами:

- тонкая настройка методов для вариативного получения знаний;
- развитие индивидуальных личностных качеств;
- активное участие в процессах обучения;
- повышенный уровень качества изложения материала;
- использование интуитивно понятных методов;
- творческий подход и прямое взаимодействие с изучаемыми предметами.

Использование мультимедийных технологий обязано своей эффективностью всестороннему влиянию на системы восприятия человека.

Интерактивные системы мультимедийного типа одновременно передают:

- звук;
- видео;
- анимацию;
- графику;
- тексты.

Особо результативны виды уроков с использованием такого подхода, когда студенту отводится не пассивная роль наблюдателя, а главного участника, непосредственно влияющего на ход событий.

Отдельно стоит выделить активное развитие совершенно нового подхода к образованию, в котором полностью используются возможности мультимедийных технологий.

Понятие «edutainment» объединяет в себе одновременно обучение и развлечение. Специалисты выяснили, что ускоренное получение и обработка новой информации имеет первопричиной не только повышенную продуктивность работы мозга, но и качественно иной подход к подаче материала [3].

Методы мультимедийного обучения, технологии которого активно внедряются повсеместно, изменили и модель преподавания. Развитие логики у каждого – вот главное преимущество, которое принесли мультимедийные технологии в обучении.

Теория обучения за последнее десятилетие была значительно развита в связи с появлением мультимедиа. Выделилось несколько направлений исследований, такие как теория когнитивной нагрузки, мультимедийное обучение и другие. Возможности для обучения и воспитания почти бесконечны. Идея медиа-конвергенции также становится одним из важнейших факторов в сфере образования, особенно в сфере высшего образования. Определяемая, как отдельные технологии, такие как голосовые (и функции телефонии), базы данных (и производные приложения), видео-технологии, которые сейчас совместно используют ресурсы и взаимодействуют друг с другом, комплексно создавая новые оперативности, медиа-конвергенция - это стремительно меняющийся учебный курс дисциплин, преподаваемых в университетах по всему миру.

Сегодня мультимедиа - это множественные информационные среды: интерфейсы, обеспечивающие ввод/вывод информации различных типов в компьютер, компьютерное создание, переработка и отображение информации различных уровней и структуры для восприятия различными органами чувств человека одновременно.

Мультимедийные технологии применяются в следующих формах:

Создание презентаций. Эффективно во время изучения новых тем для привлечения внимания студентов. Позволяет отобразить динамику процессов по различным шкалам.

Оценка знаний. Тестовые задания, в том числе и иллюстрированные, а также выполнение практических работ за компьютером позволяет вывести мониторинг эффективности обучения на принципиально новый уровень.

Студенческие проекты. Самостоятельная работа с PowerPoint или видео редакторами – мощный старт для студента. Она позволяет научиться структурировать информацию, подбирать логически верные составляющие различных видов восприятия и заодно повысить навыки непосредственного управления программами. Развитие творческого подхода, таким образом, только стимулируется. Возможно, красиво рисовать дано не каждому, но создать коллаж из уже готовых элементов – более простая задача, которая, тем не менее, задействует большее количество интеллектуальных ресурсов.

Развитие мультимедиа-технологий является перспективным и популярным направлением информационно-коммуникационных технологий. Они имеют целью создание продукта, содержащего «коллекции изображений, текстов и данных, сопровождающихся звуком, видео, анимацией и другими визуальными эффектами, включающего интерактивный интерфейс и другие механизмы управления». Данное определение сформулировано в 1988 году крупнейшей Европейской Комиссией, занимающейся проблемами внедрения и использования новых технологий [4].

В настоящее время в работе многих компаний и фирм используются различные виды компьютерных технологий для проведения семинаров, деловых встреч, тренингов и других мероприятий. Для того чтобы информация была более насыщенной, запоминающейся и наглядной, чаще всего применяют мультимедиа-технологии. Это как аппаратные мультимедийные средства, так и пакеты прикладных программ, которые позволяют обрабатывать различные виды информации, такие как текст, графика и звук.

Существует достаточно большое разнообразие различных технологических приемов, нацеленных на разработку качественных мультимедийных приложений. При создании и последующем использовании этих приложений следует соблюдать несколько основных технологических рекомендаций.

В качестве основы для создания мультимедийного приложения может стать модель содержания материала, представляющая собой способ структуризации материала, основанный на разбиении его на элементы и наглядном представлении в виде иерархии.

На начальной стадии проектирования мультимедийного приложения модель содержания материала позволяет:

- четко определить содержание материала;
- представить содержание в наглядном и обозримом виде;
- определить компонентный состав мультимедийного приложения.

Учет достижений психологии позволяет сформулировать ряд общих рекомендаций, которые следует учитывать при разработке способа визуализации информации на экране компьютера:

- информация на экране должна быть структурирована;
- визуальная информация должна периодически меняться на аудиоинформацию;
- периодически должны варьироваться яркость цвета и/или громкость звука;
- содержание визуализируемого материала не должно быть слишком простым или слишком сложным.

Существует целый ряд мощных сред разработки мультимедиа, позволяющих создавать полнофункциональные мультимедийные приложения. Такие пакеты, как Macromedia Director, Macromedia Flash или Audothware Professional, являются высокопрофессиональными и дорогими средствами разработки, в то время как FrontPage, mPower 4.0, HyperStudio 4.0, Web Workshop Pro, Proshow Producer являются их более простыми и дешевыми аналогами. Такие средства, как Power Point и текстовые редакторы (например, Word), также могут быть использованы для создания линейных и нелинейных мультимедийных ресурсов. Средой разработки мультимедийных приложений также является Borland Delphi [5].

На занятиях дисциплины информационно-коммуникационных технологий по теме мультимедийные технологии студенты самостоятельно разрабатывают проекты-видео с использованием программного пакета Proshow Producer, позволяющий разрабатывать видео шоу в формате MP4, содержащие изображения и звук. (Рис 1)

Рисунок 1. Общий вид программы

Основные этапы разработки: создание простого шоу от начала до конца; добавление изображений в шоу; изменение времени слайдов и перехода; предварительный просмотр шоу; выбор эффектов перехода; добавление эффектов к изображениям; добавление простых заголовков; добавление саундтрека к шоу. (Рис 2, 3, 4)

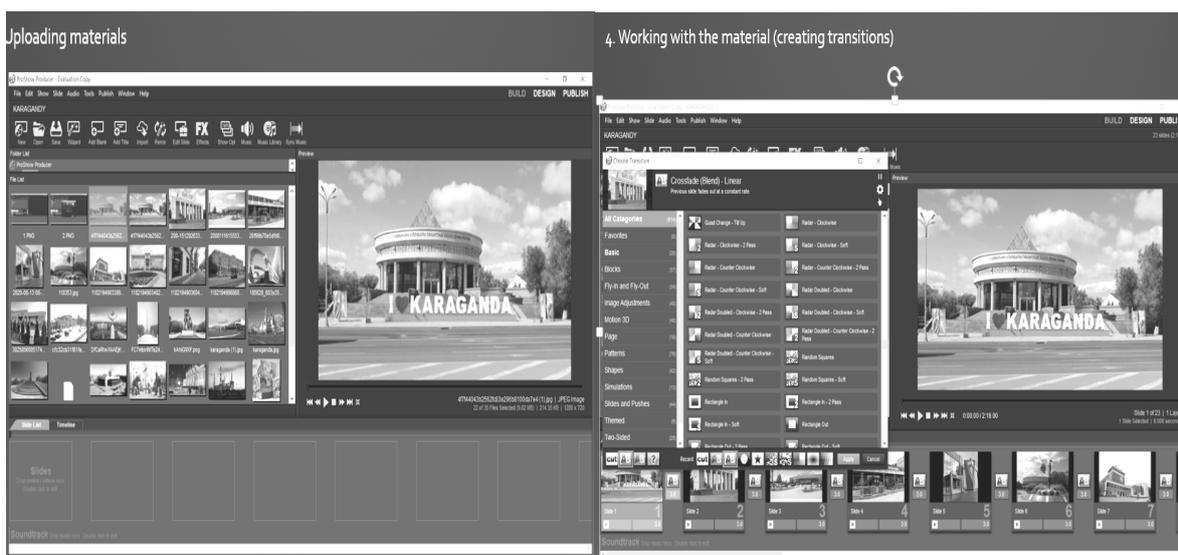

Рисунок 2. Создание, добавление изображений и эффектов в шоу

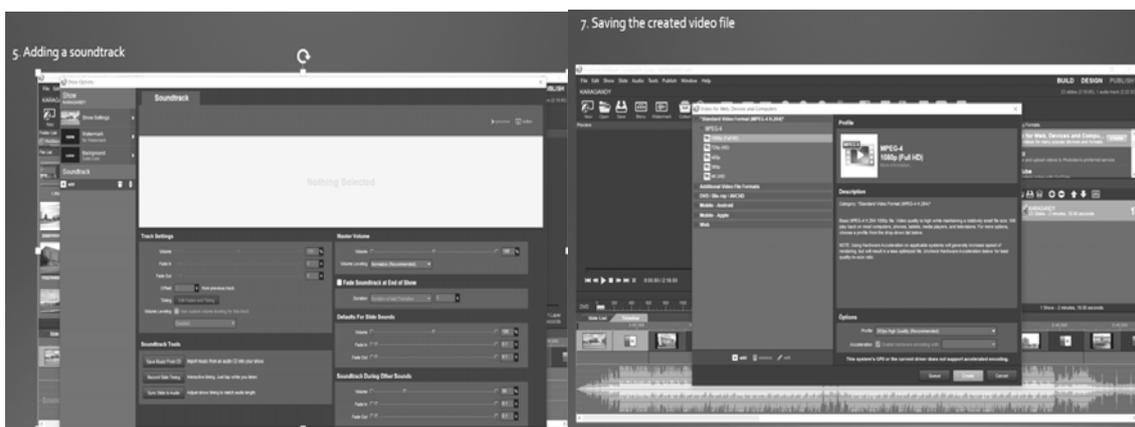

Рисунок 3. Изменение времени слайдов и перехода, добавление звука

Рисунок 4. Окончательный вариант проекта

Мультимедиа находит свое применение в различных областях, включая рекламу, искусство, образование, индустрию развлечений, технику, медицину, математику, бизнес, научные исследования, пространственно - временные приложения и прочие информационные процессы с участием людей. Для выпускника современного вуза актуальным является не только приобретение конкретной квалификации, но и владение навыками дальнейшего профессионального самосовершенствования, позволяющего дипломированному специалисту постоянно оставаться конкурентноспособным на рынке труда и активно внедряться в выбранную им профессиональную сферу, при необходимости расширяя спектр трудовой деятельности [6].

Список литературы:

1. Шашанова М.Б, Ахметова С.С. Роль информационно-коммуникационных технологий в социальной структуре современного общества. Материалы международной научно - практической конференции «Наука и образование в современном мире». – Караганды: РИО «Болашак-Баспа» 2021. -152-155с.
2. Грузина Е.В, Шашанова М.Б., Роль использования информационно-коммуникационных технологий в активации познавательской деятельности учащихся в образовательном процессе. Материалы международной научно - практической конференции «Наука и образование в современном мире». – Караганды: РИО «Болашак-Баспа» 2020. - 288-291с.
3. <https://goaravetisyan.ru/rol-multimediinyh-tehnologii-v-processe-obucheniya-multimedia-tehnologii/>
4. <https://www.reklama-expo.ru/ru/articles/2016/multimedijnye-tehnologii-obrazovani/>
5. <https://karpsy.ru/windows/programmy-dlya-sozdaniya-multimediinyh-programm-multimedia.html>
6. Шашанова М.Б., Грузина Е.В. Роль информационных технологий разработки электронных изданий в

развитии. Материалы Международной научно-практической конференции «Опыт и проблемы организации социальной и жизненной практики учеников и студентов на основе компетентностного подхода к образованию». – Запорожье:, 2018. - С.309-312.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Шашанова Майра Балиқызы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕГІ МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ

Бұл мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың бөлігі болып табылатын мультимедиялық технологиялар туралы негізгі түсініктері берілген. Олардың мүмкіндіктері, артықшылықтары, нысандары мен қолдану түрлері келтірілген. Мультимедиялық қосымшаны жобалау кезеңдері және оларды жасау ортасы анықталған. Proshow Producer бағдарламасындағы жобаны әзірлеудің мысалы бейне құрылған.

Тірек сөздер. Мультимедиялық технологиялар, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, Ақпараттық даму ортасы, бейне, визуалды эффект, қолданбалы бағдарламалар пакеттері.

Shachshanova Maira
«Bolashaq» academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE ROLE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

This article talks about the basic concepts of multimedia technologies, which are part of information and communication technologies. It also provides for their capabilities, advantages, forms and types of application. The paper talks about the stages of designing a multimedia application and their development environment. The piece provides for an example of the design of a video project in the Proshow Producer program.

Keywords. Multimedia technologies, information and communication technologies, information development environments, video, visual effect, application software packages.

List of references:

1. Shashchanova M.B., Akhmetova S.S. The role of information and communication technologies in the social structure of modern society. Materials of the international scientific and practical conference «Science and Education in the modern world». - Karaganda: RIO «Bolashak-Baspa» 2021. -152-155 с.
2. Gruzina E.V., Shachshanova M.B., The role of the information and communication technologies in the promotion of cognitive activity of students in the educational process. Materials of the international scientific and practical conference «Science and Education in the modern world». - Karaganda: RIO «Bolashak-Baspa» 2020. - 288-291 s.
3. <https://goaravetisyan.ru/rol-multimediinyh-tehnologii-v-processe-obucheniya-multimedia-tehnologii->
4. <https://www.reklama-expo.ru/ru/articles/2016/multimedijnye-tehnologii-obrazovani/>
5. <https://karpsy.ru/windows/programmy-dlya-sozdaniya-multimediinyh-programm-multimedia.html>
6. Shachshanova M.B., Gruzina E.V. The role of information technologies such as the design of electronic publications in development. Materials of the International scientific and practical Conference «Experience and problems of organizing social and life training of students on the basis of a competency-based approach to education». - Zaporozhye:, 2018. - p.309-312.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Мехтиев Али Джаванширович, техника ғылымдарының кандидаты, профессор, Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы;

Садирбаева Ақмарал Махмутқызы, техника ғылымдарының магистрі, оқытушы, Қарағанды жоғары политехникалық колледжі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шашанова Майра Балиқызы, техника ғылымдарының кандидаты, профессор, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Мехтиев Али Джаванширович, кандидат технических наук, профессор, Казахский агротехнический университет имени Сакена Сейфуллина, Нур-Султан, Республика Казахстан;

Садирбаева Ақмарал Махмутовна, магистр технических наук, преподаватель, Карагандинский высший политехнический колледж, Караганда, Республика Казахстан;

Шашанова Майра Балиевна, кандидат технических наук, профессор, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Mekhtiyev Ali, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Professor, Saken Seifullin Kazakh Agro-Technical University, Nur-Sultan, Kazakhstan;

Sadirbaeva Akmaral, master of technical sciences, teacher, Karaganda Higher Polytechnic College, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shachshanova Maira, Candidate of Technical Sciences, Professor, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ӘОЖ 628.31 70.25.17
ҒТАХР 31.15.31

Байлен Аида Саятқызы
aida_bailen@mail.ru

Калдыбаева Айгуль Кудайбергеновна
Aigul_240873@mail.ru

Хаштай Кенжегүл Сұрағанқызы
xkc0911@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЕРІТІНДІДЕГІ Cu^{2+} , Zn^{2+} ИОНДАРЫНЫҢ ЭЛЕКТРОСОРБЦИЯЛЫҚ КОНЦЕНТРАЦИЯСЫ

Адсорбент ретінде ортофосфор қышқылымен модификацияланған қарапайым қарағай конустары негізінде құрғақ масса қолданылды, кейіннен карбонизация жүргізілді, ерітінділерден металл иондарын мүмкіндігінше алуға мүмкіндік беретін оңтайлы адсорбция шарттары анықталды, энтальпия, энтропия, Гиббс бос энергиясы өзгерістерінің сорбция параметрлері есептелді.

Тірек сөздер: электросорбция, электронды айнымалы ток, Cu^{2+} , Zn^{2+} иондары, сорбцияның термодинамикалық параметрлері, иондық адсорбция.

Ауыр металдар қоршаған орта мен адам денсаулығына қауіптілік дәрежесі бойынша басым мәні бар экотоксиканттарға жатады. Теріс әсер ету жылдамдығы және ауыр металдардың қоршаған орта объектілеріне әсер ету қарқындылығы тірі организмдердің тіршілік ету ортасының өзгеруіне биологиялық бейімделу шегіне сәйкес келмейді.

Адам денсаулығына қауіп төніп тұр, сондықтан әртүрлі табиғи объектілердегі экотоксиканттардың концентрациясын төмендету жолдарын әзірлеу қажет. Ауыр металдардың басым ластағыштарының барлық тізімінен – кадмий, мыс, мышьяк, никель, сынап, қорғасын және хром – ең көп таралған Zn, Cd, Pb және Cu шығарады. Қазіргі заманғы технологиялар Ағынды суларды ауыр металдардан (ТМ) тиімді тазартуды қамтамасыз етпейді. Олардың сұйық қалдықтардағы құрамы шекті рұқсат етілген концентрациядан (ШЖК) 10-20 есе артық. Көбінесе кәсіпорындарда қолданылатын реагентті өңдеуден кейін металдардың қалдық мөлшері 1-5 мг/л құрайды, бұл металдардың көпшілігі үшін 0,1–0,001 мг/л-ге тең [1-3].

Тәжірибе көрсеткендей, ағынды сулар мен ауыз суларды тазарту үшін физикалық, физика-химиялық әдістерге қарағанда бірқатар артықшылықтарға ие сорбциялық әдістерді қолданған жөн. Олар өнеркәсіптік кәсіпорындардың жабық сумен жабдықтау жүйелерін құру кезінде іс жүзінде мүмкін емес. Көбінесе суды ауыр металл иондарынан сорбенттермен тазарту тиімділігі жеткіліксіз, сондықтан сорбциялық сыйымдылықты арттыру үшін оларды қосымша өңдеу қажет. Алайда, сорбциялық сыйымдылықты олардың тиімділігі мен қарапайымдылығымен өзгертудің белгілі әдістері айтарлықтай кемшілікке ие – алдын-ала өңдеу қажеттілігі, бұл өндірістік тазарту цикліне жеке қайта бөлу ерітінділерін қосуды талап етеді және циклдің ұзақтығы мен оны қамтамасыз ету шығындарын едәуір арттырады. Сорбциялық сыйымдылықты арттырудың тағы бір жолы-сорбция процесінде ерітінділерді тазарту жағдайларын өзгерту. Бұл жағдайда процестің температурасын, ерітінді сорбент қоспасын араластыру режимін өзгерту, сондай-ақ реактор көлемін ультрадыбыспен немесе жиілік-, амплитудалық- немесе импульстік-модуляцияланған айнымалы электр өрісімен өңдеу сияқты қосымша сыртқы факторларды енгізу туралы айтуға болады. Жұмыстың мақсаты-айнымалы электр тогының әсерінен көміртегі сорбентіндегі Сулы ерітінділерден Cu^{2+} , Zn^{2+} иондарының сорбциялық концентрациялану процесін зерттеу және бағалау [4].

Сорбент ретінде ортофосфор қышқылымен модификацияланған қылқан жапырақты ағаш негізіндегі көміртекті сорбент қолданылды: бастапқы ұсақталған ағаш шикізатын модификациялау оны 70° С температурада тұрақты араластырғаннан кейін ортофосфор қышқылының (10 моль/л)

ерітіндісімен сіндіру арқылы жүргізілді. Бастапқы шикізаттың модификаторға қатынасы (массасы бойынша) 1:5 болды. Булану ылғалды қалдық пайда болғанға дейін жүргізілді. Температуралық өңдеуді 600° С, температураның көтерілу жылдамдығы 10° С/мин және соңғы температурада 1 сағат ұстау кезінде жүргізді. Термиялық өңдеуден кейін карбонизацияланған материал дистилденген сумен кем дегенде 3 рет жуылады және 105° С температурада тұрақты массаға дейін кептіріледі. Сорбенттің меншікті беті 870 м² / г, тесіктердің жиынтық көлемі -0,09 см³/г, тесіктердің орташа мөлшері – 3,7 нм.

Әр тәжірибе үшін алынған сорбенттің массасы 0,5 г құрады.

Модельдік нысандар ретінде дәл үлгіні тазартылған суда еріту арқылы дайындалған Cu²⁺, Zn²⁺ иондарының ерітінділері қолданылды. Cu²⁺, Zn²⁺ иондарының бастапқы концентрациясы 20-дан 100 мг/л-ге дейін өзгерді. Ерітінділерді дайындау үшін маркалы SiSO₄×5H₂O және «т» маркалы ZnSO₄×7H₂O қолданылды. Адсорбция тестілері экспериментті жоспарлау әдісі бойынша 4 факторлы 5 деңгейлі матрицада Берілген шарттарға сәйкес статикалық режимде жүргізілді.

Жұмыс температурасының аралығы -298-318 К (5 к қадам). Электр айнаымалы өрісін (ЭПТ) құру үшін рт электродымен G3 - 112 маркалы төмен жиілікті ток генераторы қолданылды, әр электродтың жұмыс алаңы 1см² болды. ЭТ тогының жиілігі 50-ден 50 кГц-ке дейін өзгерді. Сорбенттің со ерітіндісімен жанасуын жалғастыру 250 мин. [5].

Адсорбциядан кейін ерітіндідегі металл аулау иондарының қалдық концентрациясы Cu₂S негізіндегі индикаторлық халькогенидті электрод ретінде қолдана отырып, тікелей потенциометрия әдісімен тіркеледі – Cu²⁺ иондары жағдайында. Ерітіндідегі Zn²⁺ иондарының концентрациясы фотометрлік әдіспен анықталды (λ = 538 нм). Сорбциядан кейінгі металл иондарының қалдық концентрациясы Zn²⁺ иондары жағдайында 19,54-тен 69,3 мг/л-ге дейін және Cu²⁺ иондары жағдайында 19,58-ден 49,78 мг/л-ге дейін болды. Адсорбция параметрлерін есептеу Фрейндлих теңдеуін қолдану арқылы жүргізілді.

Термодинамикалық параметрлер Гиббс-Гельмгольц теңдеуі негізінде есептелді. Кинетикалық есептеулерде жалған бірінші ретті және жалған екінші ретті модельдер қолданылды. Эксперименттік деректер статистикалық өңдеу әдісімен өңделді, барлық өлшеулер 3 параллельде жүргізілді, стандартты ауытқу +0,0065-тен аспады.

Нәтижелер және оларды талқылау. Сорбция процесін басқаруға болатын шарттардың бірі рН болып табылады. Бұл жұмыста ЭПТ болмаған жағдайда сорбенттің адсорбциялық сыйымдылығының РН ортаға эксперименттік тәуелділігі (уақыты 30 мин, Т = 298 К) алынды. Бұл тәуелділік a = f(pH) рН = 8 кезінде максимум арқылы өтетіні анықталды, шамасы, осы жағдайларда Cu²⁺, Zn²⁺ Сог иондары CuOH⁺, ZnOH⁺ түрінде ұрып-соғылады. Мұндай иондар Cu²⁺, Zn²⁺ иондарымен салыстырғанда аз заряд пен үлкен радиуска, сондай-ақ аз ылғалдану дәрежесіне байланысты электростатикалық өзара әрекеттесуге және иондық алмасуға оңай енеді. Осылайша, нәтижелер рН 8 әлсіз сілтілі орта сорбция процесінің өтуі үшін ең қолайлы болып табылатынын көрсетеді. Осыған сүйене отырып, сорбцияны одан әрі зерттеу рН = 8 жағдайында жүргізілді.

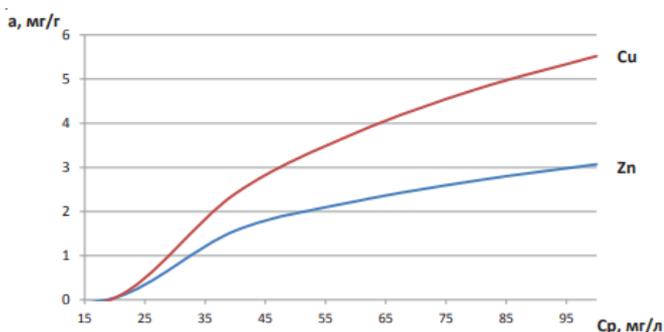
Одан әрі 4-факторлы (рН, τ, с, ν) 5-деңгейлі мат рице бойынша зерттеу нәтижелері бойынша барлық факторлардың зерттелетін көрсеткішке әсерін сипаттайтын Протодьяконовтың жалпыланған теңдеулері алынды. Осының негізінде ерітінділерден Cu²⁺ және Zn²⁺ иондарын сорбциялау процесінің оптималды шарттары анықталды (кесте. 1).

Кесте 1 – Cu²⁺ және Zn²⁺ иондарын сорбциялау процесінің оптималды шарттары

Металл ионы	Сисх, мг/л	τ, мин	T, K	ν, Гц
Cu²⁺	100	120	298	50000
Zn²⁺	100	120	298	50000

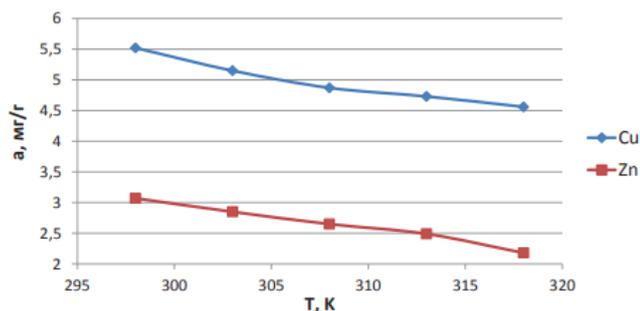
Cu²⁺ және Zn²⁺ иондарының 20-дан 100 мг/л-ге дейінгі бастапқы концентрациялар диапазонындағы сорбциялық изотермалары көрсетілген. Жүйеде мыс иондарының сорбция изотермалары Cu²⁺ ионы-көміртекті сорбент, Zn²⁺ - көміртекті сорбент ионы корреляция коэффициенті (R) сәйкесінше 0,98 және 0,99 болатын классикалық Фрейндлих изотермасы түрінде болады. Сорбенттердің бірдей зарядталған металл иондарына қатысты сіңіру қабілеті олардың иондық радиусына байланысты екендігі белгілі. Бірдей зарядтағы екі ионның үлкен сорбциялық қабілеті үлкен радиустың иондарын көрсетеді, өйткені олар полярланған және сорбенттің зарядталған бетімен жақсырақ тартылады, ал кіші радиустың иондары ылғалдануға және осындай электростатикалық әрекеттесуді төмендететін гидрат қабығының пайда болуына бейім. Cu²⁺ ионының

радиусы-73 нм, ал Zn^{2+} ионының радиусы-74 нм, сондықтан Zn^{2+} иондарына қатысты сорбенттердің сорбциялық сыйымдылығы Cu^{2+} иондарына қарағанда жоғары болуы керек, бұл тәжірибелік мәліметтермен расталады (сурет 1).

Сурет 1. Ерітінділерден ауыр металл иондарының адсорбция изотермалары

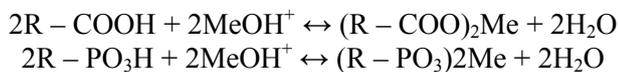
Көміртегі сорбентімен Cu^{2+} және Zn^{2+} иондарының шекті адсорбция мәндерінің температураға графикалық тәуелділігі көрсетілген. Шекті адсорбцияның температураға тәуелділігі бойынша сорбат сорбент жүйесінде (ауыр металл иондары – көміртегі сорбенті) болатын өзара әрекеттесулердің сипатын бағалауға болады. Шекті сорбцияның Cu^{2+} иондары үшін де, Zn^{2+} иондары үшін де температураға тәуелділігі температураның жоғарылауымен төмендейді, бұл химосорбцияға тән, өйткені температура жоғарылаған сайын сорбенттің белсенді орталықтары белсенді болады (2 сурет).

Сурет 2. Ерітінділерден Cu^{2+} және Zn^{2+} иондарының адсорбция шамасының орта температурасына тәуелділігі.

Көміртекті сорбент фосфат иондарымен модификацияланған материал болғандықтан, негізгі реакция орталықтары гидроксостық және карбоксилдік топтар, препараттың сорбциялық қабілетін анықтайтын фосфат топтары болуы керек. Бұл жағдайда сорбция екі процестің жүруіне байланысты болуы мүмкін: ион алмасу және байланыс кешені [6].

Ауыр металдардың екі валентті иондарын сорбциялау кезінде ерітінділердің рН мәндерінің 0,5-1,5 бірлікке төмендеуі байқалады, бұл сорбенттің беттік топтарымен келесі схемалар бойынша ион алмасуын көрсетеді:

Бұл тұжырымды растау термодинамикалық параметрлердің есептелген мәні, соның ішінде адсорбция жылуы болып табылады.

Адсорбцияның температураға тәуелді константаларының негізінде сорбцияның термодинамикалық сипаттамалары есептелді-энтальпияның өзгеруі ΔH , Гиббс бос энергиясы ΔG және энтропия ΔS :

$$\Delta H = \left(RT_i T_k \ln \frac{K_i}{K_k} \right) / (T_i - T_k) \quad (1)$$

$$\Delta G_i = -RT_i \ln K_i \quad (2)$$

$$\Delta S_i = (\Delta H - \Delta G_i) / T_i \quad (3)$$

мұндағы ΔH -процесс энтальпиясының өзгеруі, кДж/моль; ΔG – процесс Гиббс бос энергиясының өзгеруі, кДж/моль; ΔS – процесс энтропиясының өзгеруі, Дж/моль·К; R –эмбебап газ тұрақтысы,

8,314 Дж/(моль·К)⁻¹; T_i, T_k – турдың абсолютті температурасы, К; K_i, K_k – сәйкесінше T_i және T_k температуралары кезіндегі сорбция константалары.

Есептеу нәтижелері 2 кестеде келтірілген.

Кесте 2 – «Қатты–сұйық» фазалардың шекарасында ерітінділерден Cu²⁺ және Zn²⁺ иондарының сорбциясының термодинамикалық параметрлері

Параметрлер	T, К	Cu(II)	Zn(II)
–ΔH, кДж/моль	298–318	7,52	13,48
–ΔG, кДж/моль	298	4,23	2,77
	318	4,01	2,06
–ΔS, Дж/моль·К	298	11,05	11,05
	318	35,93	35,93

Энтальпия өзгеруінің теріс мәндерінің температуралық тәуелділігі және Гиббс энергиясының өзгеруі карбонизацияланған сорбентте мыс (2+) және мырыш (2+) иондарының сорбциялық шоғырлану процесі экзотермиялық сипатқа ие екендігін көрсетеді, оның ағымы 298 К кезінде жақсырақ болады.

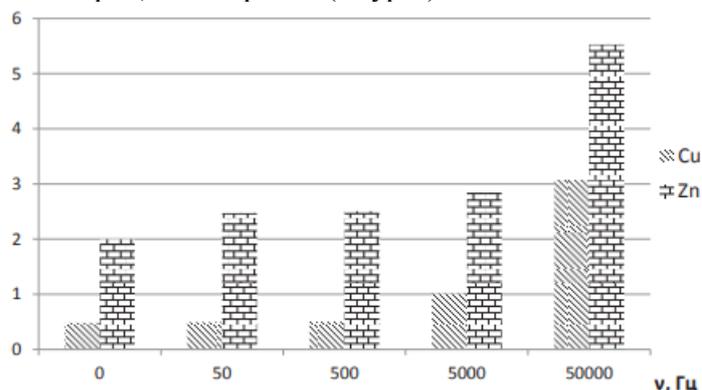
Дебай-Хюккель теориясына сәйкес ерітіндідегі металл ионы оның қозғалысын тежейтін қарама-қарсы белгінің иондық атмосферасымен қоршалған.

Зарядтары бар Ион мен иондық атмосфера электрлік қарама-қарсы зарядталған бағытта қозғалады, нәтижесінде катафоретикалық әсер пайда болады. Металл ионының жылдамдығы иондық атмосферамен электростатикалық әрекеттесу арқылы төмендейтіні көрсетілген. Ерітінді концентрациясының жоғарылауымен өзара әрекеттесу күшейеді, сәйкесінше ингибиторлық әсер артады. Сонымен қатар, осы сәтте ерітіндіде орталық ионның (металл ионының) шеңберіне қарама-қарсы белгі иондарының асимметриялық орналасуы нәтижесінде пайда болатын релаксация әсері де әсер етеді.

ЭПТ күшті электролит ерітіндісі арқылы өткенде, қарама-қарсы зарядталған иондардың қозғалысы кезектесіп екі қарама-қарсы бағытта жүреді. Төмен жиілікті токтармен (50 кГц-ке дейін) әр жарты цикл үшін және оның мөлшерімен салыстырғанда үлкен жолдан өтуге уақыт бар. Бұл жол барысында иондық атмосфераның шар симметриясы бұзылады, соның нәтижесінде ионның тежейтін қозғалысы, релаксация әсері пайда болады. Көміртекті сорбенттегі Cu²⁺ және Zn²⁺ иондарының беткі қабатын қанықтыру процесін сипаттайтын адсорбция шамаларының сорбция процесінде қолданылатын электр айнымалы ток жиілігіне тәуелділігі көрсетілген.

Zn²⁺ иондары жағдайында адсорбция шамасының мәні (ЭПТ болмаған кезде) 1,99 мг/г құрайды, ал ЭПТ 50 кГц жиілігі кезінде адсорбция шамасы 5,52 мг/г-ға жетеді, яғни 2,77 есе артады. Бұл айнымалы ток жиілігінің артуы иондық атмосфераның релаксация уақытымен есептеуге болатын иондардың қозғалғыштығының шекті мәнге жоғарылауына әкелетіндігіне байланысты. Жоғары жиілікті электр өрісінің (≥50 кГц) қабаттасуымен ион соншалықты тез қозғалатыны, оның жолында иондық атмосфераның пайда болуына уақыт жоқ екендігі көрсетілген.

Cu²⁺ иондары жағдайында жиілігі 50-ден 5000 Гц-ке дейінгі ЭПТ сорбциялық тазарту процесіне енгізу сорбенттің сорбциялық сыйымдылығының едәуір артуына әкелетінін көруге болады, ал 50 кГц тоғын қолданған кезде күрт секіріс байқалады және ЭПТ болмаған кезде алынған а мәнімен салыстырғанда адсорбция мөлшері 6,38 есе артады (3 сурет).

3 сурет. ЭПТ жиілігінің ТМ иондарының сорбция шамасына әсері

Кинетикалық зерттеулер көрсеткендей, «Сорбент – металл иондарының ерітіндісі» жүйесіндегі тепе-теңдік 225 минут ішінде орнатылады. Сорбция кинетикасын зерттеу кезінде сорбциялық концентрация процесіне химиялық сатының үлесін талдау-анықтау жүргізіледі, ал жалған бірінші және жалған Тапсырыс модельдері сорбция процестерін дәл осы тұрғыдан сипаттауға мүмкіндік береді. Сорбцияның кинетикалық деректерін өңдеу келесі теңдеулерді қолдану арқылы жүргізілді:

$\ln(ae-at)$ (жалған бірінші ретті үлгі)

$1/at = 1/(k_2 \cdot a^2_e) + (1/a_e)t$ (жалған екінші ретті үлгі)

мұндағы ae және at -тепе-теңдік күйіндегі және уақыт кезіндегі катионит массасының бірлігіне шаққандағы сіңірілген талдың мөлшері τ , ммоль $\cdot$ г $^{-1}$; k_1 -жалған бірінші ретті модельдің сорбция жылдамдығының константасы, мин $^{-1}$; k_2 – екінші ретті псев моделінің сорбция жылдамдығының константасы, г $\cdot$ мг $^{-1} \cdot$ мин $^{-1}$. Нәтижелер 3-кестеде келтірілген.

Кесте 3 - Көміртекті сорбенттегі су ерітінділерінен алынған Cu^{2+} және Zn^{2+} иондарының сорбциясының кинетикалық модельдерінің параметрлері (298 К)

Металл иондары	жалған бірінші ретті үлгі			жалған екінші ретті үлгі		
	A	k_1	R	A	k_2	R
Cu(II)	3,61	0,0307	0,99	3,63	0,0047	0,95
Zn(II)	6,64	0,0567	0,98	6,67	0,0312	0,97

Сонымен, көміртегі сорбентінде Cu^{2+} және Zn^{2+} иондарының кинетикалық сорбция қисықтарын өңдеу нәтижесінде процесс механизмі өте күрделі екендігі анықталды. Тәуелділіктің бастапқы бөлімдері $-\ln(1-F) = F(\tau)$ түзулікпен сипатталады, бұл процестің аралас диффузиялық режимде жүретіндігін көрсетеді. Қоспада Иондық алмасу, протолитикалық процестер және молекулааралық өзара әрекеттесулер, Сорбент пен сорбаттың сольватациясы сияқты бірнеше параллель реакциялар жүретін сияқты. Химиялық кинетика теңдеулерінің қолданылуы Сорбент бетіндегі функционалды топтармен сорбцияланатын иондардың өзара әрекеттесу сатысы процестің жалпы жылдамдығына белгілі бір үлес қосатындығын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Tan P., Sun J., Hu Y. Y., Fang Z., Bi Q., Chen Y. C., Cheng J. H. Adsorption of Cu^{2+} , Cd^{2+} and Ni^{2+} from aqueous single metal solutions on graphene oxide membranes // Journal of hazardous materials. 2015. Vol. 297. P. 251–260.
2. Gonzalez-Mendoza D., Juarez O.G., Diaz L.C. The potentially toxic elements in mangrove plants: a review of the mechanisms of tolerance involved // Interciencia. 2008. Vol. 33. № 11. P. 817–820.
3. Bazrafshan E., Mohammadi L., Ansari-Moghaddam A., Mahvi A.H. Heavy metals removal from aqueous environments by electrocoagulation process- a systematic review // Journal of environmental health science and engineering. 2015. Vol. 13. № 74. DOI: 10.1186/s40201-015- 0233-8
4. Solodukhin V., Poznyak V., Kabirova G., Stepanov V., Ryazanova L, Lennik S., Liventsova A., Bychenko A., Zheltov D. Natural radionuclides and toxic elements in transboundary rivers of Kazakhstan // Radiation protection dosimetry. 2015. Vol. 164. № 4. P. 542–547.
5. Амерханова Ш. К., Уали А. С., Жаслан Р. К. Изучение свойств активных углей, полученных из сухих шишек сосны обыкновенной // Химия растительного сырья. 2015. № 1. С. 258–289.
6. Amerkhanova Sh. K., Serikpaeva D. S. Athermodynamic study of copper(II) and iron(II) complexes with amino acids using chalcogenide electrodes // Russian journal of physical chemistry. 2003. Vol. 77. № 2. P. 319–321.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Байлен Аида Саятқызы
Калдыбаева Айгуль Кудайбергеновна
Хаштай Кенжегүл Сұрағанқызы
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
ЭЛЕКТРОСОРБЦИОННОЕ КОНЦЕНТРИРОВАНИЕ ИОНОВ
 Cu^{2+} , Zn^{2+} ИЗ РАСТВОРОВ

В качестве адсорбента была использована сухая масса на основе шишек сосны обыкновенной (лат. *Pinussylvestris*), модифицированной ортофосфорной кислотой с последующей карбонизацией, определены оптимальные условия адсорбции, позволяющие максимально извлечь ионы металлов из растворов, проведен расчет параметров сорбции – изменений энтальпии, энтропии, свободной энергии Гиббса.

Ключевые слова: электросорбция, электрический переменный ток, ионы Cu^{2+} , Zn^{2+} , термодинамические параметры сорбции, ионная адсорбция.

Bailen Aida, Kaldybayeva Aigul, Khashtai Kenzhegul
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
ELECTROSORPTION CONCENTRATION Cu^{2+} , Zn^{2+} IONS FROM SOLUTIONS

A dry mass based on pine cones (Latin *Pinussylvéstris*) modified with orthophosphoric acid with subsequent carbonation was used as an adsorbent, optimal adsorption conditions were determined, allowing to extract metal ions from solutions as much as possible, sorption parameters were calculated – changes in enthalpy, entropy, Gibbs free energy.

Keywords: electrosorption, electric alternating current, Cu^{2+} , Zn^{2+} ions, thermodynamic parameters of sorption, ion adsorption.

List of references:

1. Tan P., Sun J., Hu Y. Y., Fang Z., Bi Q., Chen Y. C., Cheng J. H. Adsorption of Cu^{2+} , Cd^{2+} and Ni^{2+} from aqueous single metal solutions on graphene oxide membranes // *Journal of hazardous materials*. 2015. Vol. 297. P. 251–260.
2. Gonzalez-Mendoza D., Juarez O.G., Diaz L.C. The potentially toxic elements in mangrove plants: a review of the mechanisms of tolerance involved // *Interciencia*. 2008. Vol. 33. № 11. P. 817–820.
3. Bazrafshan E., Mohammadi L., Ansari-Moghaddam A., Mahvi A.H. Heavy metals removal from aqueous environments by electrocoagulation process- a systematic review // *Journal of environmental health science and engineering*. 2015. Vol. 13. № 74. DOI: 10.1186/s40201-015- 0233-8
4. Solodukhin V., Poznyak V., Kabirova G., Stepanov V., Ryazanova L, Lennik S., Liventsova A., Bychenko A., Zheltov D. Natural radionuclides and toxic elements in transboundary rivers of Kazakhstan // *Radiation protection dosimetry*. 2015. Vol. 164. № 4. P. 542–547.
5. Amerkhanova Sh. K., Uali A. S., Zhaslan R. K. Study of the properties of active coals obtained from dry cones of scots pine // *Chemistry of vegetable raw materials*. 2015. No. 1. pp. 258-289.
6. Malyshev V. P. Mathematical planning of metallurgical and chemical experiment. Almaty : Nauka, 1977. 37 p

УДК 630.232.318
ГРНТИ 34.29.25

Тократова Гульден
Дүзен Мәдина
Қали Алмагуль Калиевна
a-aelbekova@mail.ru

НАО «Қарагандинский университет имени академика Е.А.Букетова»
Қараганда, Республика Казахстан

ОПТИМИЗАЦИЯ ТАРЫ И УСЛОВИЙ РАЗМОРАЖИВАНИЯ ДЛЯ СЕМЯН *PATRINIA*
INTERMEDIA* И *SERRATULA CORONATA

Криоконсервация семян растений является современным и наиболее оптимальным методом хранения, позволяющей максимально сохранять их посевных качества. В статье проведен анализ влияния тары и условий размораживания на всхожесть и энергию прорастания двух видов лекарственных растений – патриния средняя и серпуха венценосная. Результаты показали, что оба вида сохраняли жизнеспособность при замораживании в жидком азоте. Оптимальной тарой является пластиковая, наилучший режим размораживания – ступенчатое с постепенным повышением температуры. Полученные данные могут быть использованы для организации криогенного хранения семенного материала лекарственных растений.

Ключевые слова: лекарственное растение, семенной материал, *Patrinia intermedia*, *Serratula coronata*, всхожесть, криоконсервация, тара, условия размораживания.

Введение. Введение в интродукционное испытание растений и их последующее выращивание требует основы для быстрого размножения, то есть наличия семенных банков [1]. Для формирования банка семян нами предложены методы криоконсервации [2, 3]. Для лучшего сохранения качества семенного материала лекарственных растений необходимы исследования по оптимизации условий их глубокого замораживания в жидком азоте.

Криоконсервация позволяет останавливать физиологические процессы, что создает возможность длительного хранения семян без потери их жизнеспособности.

В текущем исследовании рассмотрены вопросы поиска оптимальной тары и условий размораживания для семян двух лекарственных видов - *Patrinia intermedia* и *Serratula coronata*.

Патриния средняя (семейство Valerianaceae) – многолетнее лекарственное растение, корни которого являются заменителем сырья валерианы лекарственной [4]. Трава серпухи венценосной (семейство Asteraceae) обладает противовоспалительными, противомикробными, ранозаживляющими и адаптогенными свойствами [5].

Объекты и методика исследований. Семенной материал был собран на территории Каркаралинского государственного национального парка, август - сентябрь 2021 г. (рис. 1).

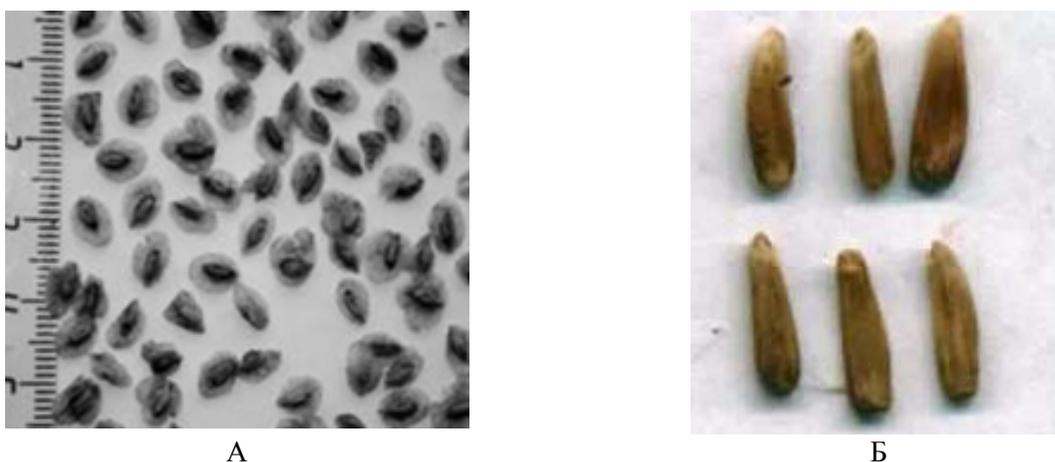

Рисунок 1 – Внешний вид семян патринии средней (А) и серпухи венценосной (Б)

Опыты по оценке и оптимизации методов повышения семенной всхожести проводили в лабораторных условиях на основе стандартных методик [6, 7].

Для организации системы длительного хранения в жидком азоте были осуществлены опыты по оптимизации условий криоконсервации. Семенной материал помещали в жидкий азот в сосуды Дюара СДС 20 КриоМаш. Использовали 2 вида тары – пластиковая и фольговая, три типа размораживания (быстрое на водяной бане при +45 °С, медленное при комнатной температуре +22 °С и ступенчатое: постепенное нагревание по 30 минут в морозильной камере, холодильной камере и при комнатной температуре).

Статистическую достоверность определяли по t-критерию Стьюдента (при уровне значимости 0,05) [8].

Результаты и их обсуждение.

Лабораторные опыты по замораживанию семян патринии средней при сверх низких температурах позволили выявить, что всхожесть семян после 3-х месяцев хранения при обычных условиях составила 63%, энергия прорастания – 38% (табл. 1).

Таблица 1 – Всхожесть и энергия прорастания семян патринии средней в зависимости от условий эксперимента

№	Вариант опыта	Всхожесть, %	Энергия прорастания, %
1	Контроль	63,00±4,74	38,00±2,76
2	Пластик, водяная баня	68,00±4,38	56,75±3,54*
3	Фольга, водяная баня	57,00±4,09	37,00±1,13
4	Пластик, медленное размораживание	46,50±5,35	36,50±4,62
5	Фольга, медленное размораживание	77,50±5,23	41,75±3,59
6	Фольга, ступенчатое замораживание и размораживание	73,50±6,00	36,00±2,18
7	Пластик, ступенчатое замораживание и размораживание	95,50±5,00*	66,75±4,92*

* - достоверное отличие от контроля при P<0,05

При криоконсервации в жидком азоте применение пластиковой тары дало результаты, сравнимые с контролем (58%), либо ниже контрольных значений (45,6%). Применение тары из фольги дало несколько более высокий результат.

Отмечено, что максимальные результаты получены в варианте с применением пластиковой тары и ступенчатым размораживанием. Так, всхожесть составила 95,5%, а энергия прорастания – 66,75%. Данные показатели превышали контроль на 32,5 и 28,75% соответственно.

Замораживание семян серпухи венценосной после 6-ти месяцев хранения показало низкие значения всхожести и энергии прорастания семян в контроле – 17,5 и 15,0% соответственно (табл. 2).

Таблица 2 - Всхожесть и энергия прорастания семян серпухи венценосной в зависимости от условий эксперимента

№	Вариант опыта	Всхожесть, %	Энергия прорастания, %
1	Контроль	17,50±0,50	15,00±1,77
2	Фольга, водяная баня	12,14±0,11	10,29±0,08
3	Фольга, медленное размораживание	26,14±0,43	20,11±0,25
4	Фольга, ступенчатое замораживание и размораживание	36,54±1,06*	33,41±0,54*
5	Пластик, медленное размораживание	33,55±0,24*	28,00±0,61*
6	Пластик, водяная баня	38,02±0,82*	35,62±0,45*
7	Пластик, ступенчатое замораживание и размораживание	42,40±1,00*	39,51±0,55*

* - достоверное отличие от контроля при $P < 0,05$

Максимальные показатели отмечены на фоне варианта опыта с замораживанием семян серпухи в пластиковой таре и ступенчатом размораживании. При этом всхожесть составила 42,40%, а энергия прорастания – 39,51%. Превышение над контролем (без криоконсервации) составило 24,90 и 24,51 %.

Заключение.

Таким образом, по итогам исследований можно сделать следующие выводы:

1 Выявлено, что семена патринии средней и серпухи венценосной могут успешно замораживаться в жидком азоте, сохраняя свои посевные качества.

2 Наилучший результат для семян патринии средней и серпухи венценосной был достигнут при использовании пластиковой тары и ступенчатого метода размораживания.

3 Результаты могут найти применение при создании криобанка семенного материала лекарственных видов растений.

Благодарности. Исследования выполнены в рамках государственного гранта Министерства образования и науки Республики Казахстан, грант № AP09259548.

Список литературы:

1. Зволинский В.П., Рыбашлыкова Л.П. Опыт интродукции лекарственных растений в Астраханской области // Аграрный вестник Урала. – 2014. - № 1 (119). – С. 13-16.
2. Воронкова Н.М., Холина А.Б. Биология прорастания и криохранение семян некоторых пищевых и лекарственных видов растений Дальнего Востока России // Вестник КрасГАУ, серия растениеводство. – 2011. - № 9. – С. 55-59.
3. Kaviani C. Conservation of plant genetic resources by cryopreservation // Australian Journal of Crop Science. - 2011. - № 5 (6). - P. 778–800.
4. Сакипова З.Б., Жетерова С.К., Майлина А.Б. Фармакогностическое исследование корней и корневищ *Patrinia intermedia* // Вестник КазНМУ. – 2016. - № 4. – С. 336-340.
5. Лапин Д.Е. Разработка технологии и стандартизация мягких лекарственных форм, содержащих фитоэкдистероиды *Serratula coronata* L. // Автореферат канд.дисс. – Пермь, 2015. – 24 с.
6. Кушнарченко С.В., Мухитдинова З.Р., Аралбаева М.М. Криоконсервация семян. Методические рекомендации. – Алматы: Типография «TST-Company», 2011. – 33 с.
7. International rules for seed testing. – Japan: Sapporo, 2019. – 20 p.
8. Лакин Г.Ф. Биометрия. – Москва: Высшая школа, 1990. – 352 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Тократова Гульден, Дүзен Мәдина
Қали Алмагуль Калиевна
«Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КеАҚ
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

***PATRINIA INTERMEDIA* ЖӘНЕ *SERRATULA CORONATA* ТҰҚЫМДАРЫНА АРНАЛҒАН ЫДЫСТАР МЕН ЕРІТУ ШАРТТАРЫН ОҢТАЙЛАНДЫРУ**

Өсімдіктер тұқымдарын криоконсервациялау олардың егіс сапасын барынша сақтауға мүмкіндік беретін сақтаудың заманауи және неғұрлым оңтайлы әдісі болып табылады. Мақалада дәрілік өсімдіктердің екі түрі - *Patrinia intermedia* және *Serratula coronata* өсіп-өнуіне ыдыстың әсері мен еріту жағдайларына талдау жүргізілді. Нәтижесі екі түрдің де сұйық азотта мұздату кезінде өміршеңдігін сақтағанын көрсетті. Оңтайлы ыдыс пластикалық, ерітудің ең жақсы режимі - температураның біртіндеп көтерілуімен сатылы болып табылады. Алынған деректер дәрілік өсімдіктердің тұқымдық материалын криогендік сақтауды ұйымдастыру үшін пайдаланылуы мүмкін.

Тірек сөздер: дәрілік өсімдік, тұқым материалы, *Patrinia intermedia*, *Serratula coronata*, өсу, криоконсервациялау, ыдыс, еріту шарттары.

Toktarova Gulden, Duzen Madina, Kali Almagul
NC JSP «E.A. Buketov Karaganda University»

OPTIMIZATION OF PACKAGING AND THAWING CONDITIONS FOR *PATRINIA INTERMEDIA* AND *SERRATULA CORONATA* SEEDS

Cryopreservation of plant seeds is the modern and the most optimal method of storage, allowing preserving their sowing qualities as much as possible. The article analyses the effect of container and defrosting conditions on germination and germination energy of two species of medicinal plants - *Patrinia intermedia* and *Serratula coronata*. The results showed that both species retained viability when frozen in liquid nitrogen. The optimal packaging is plastic; the best defrosting mode is stepwise with a gradual increase in temperature. Obtained data can be used to organize cryogenic storage of seed material of medicinal plants.

Keywords: medicinal plants, seed material, *Patrinia intermedia*, *Serratula coronata*, germination, cryopreservation, packaging, defrosting conditions

List of references:

1. Zvolinsky V.P., Rybashlykova L.P. Experience in the introduction of medicinal plants in the Astrakhan region // Agrarian Bulletin of the Urals. – 2014. - № 1 (119). - P. 13-16.
2. Voronkova N.M., Kholina A.B. Biology of germination and cryopreservation of seeds of some food and medicinal plant species of the Far East of Russia // Bulletin of KrasGAU, crop production series. – 2011. - № 9. - P. 55-59.
3. Kaviani C. Conservation of plant genetic resources by cryopreservation // Australian Journal of Crop Science. - 2011. - № 5 (6). - P. 778–800.
4. Sakipova Z.B., Zheterova S.K., Mylina A.B. Pharmacognostic study of the roots and rhizomes of *Patrinia intermedia* // Bulletin of KazNMU. – 2016. - № 4. - P. 336-340.
5. Lapin D.E. Development of technology and standardization of soft dosage forms containing phytoecdysteroids *Serratula coronata* L. // Thesis PhD in Pharmacy. - Perm, 2015. – 24 p.
6. Kushnarenko S.V., Mukhitdinova Z.R., Aralbaeva M.M. Cryopreservation of seeds. Methodological recommendations. - Almaty: Printing house «TST-Company», 2011. – 33 p.
7. International rules for seed testing. – Japan: Sapporo, 2019. – 20 p.
8. Lakin G.F. Biometrics. - Moscow: Higher School, 1990. – 352 p.

UDC 630.232.318
MRNTI 34.29.25

Tolesh Aigerim Maulenkyzy
omarova55a@gmail.com

Karaganda University named after Academician E.A.Buketov
Karaganda, Republic of Kazakhstan

SELECTION OF CRYOPROTECTORS FOR FREEZING *LINUM USITATISSIMUM* SEEDS IN LIQUID NITROGEN

Cryopreservation of plant seeds is the modern and the most optimal method of storage, allowing preserving their sowing qualities as much as possible. The article analyses the effect of containers, defrosting conditions and cryoprotectants on germination and germination energy of the medicinal plant of *Linum usitatissimum*. According to the

results of the study, the optimal packaging is plastic; the best defrosting mode is slow; the best cryoprotectants are sucrose at a concentration of 10%. Obtained data can be used to organize cryogenic storage of medicinal seed material

Keywords: medicinal plant, seed material, *Linum usitatissimum*, germination, liquid nitrogen, package, defrosting conditions, cryoprotectants

Introduction. The development of the pharmaceutical industry in Kazakhstan requires providing it with raw materials. In the light of the trends of modern pharmacy [1] on preparations of plant origin, the question is about the development of medicinal crop production, since only export supplies and collection of raw materials in natural conditions are not able to provide a full-scale volume of the necessary raw materials.

The production of raw materials of medicinal plants in world practice is carried out by collecting in nature, growing on industrial plantations and by biotechnological methods.

In Kazakhstan, there is the possibility of cultivation of many species of official and non-traditional medicinal plants [2, 3], however, both small farms and large producers face a shortage of seed material, the lack of a system of their long-term storage. In addition, traditional storage methods (at low positive temperatures or in refrigerators (up to -18°C) do not allow for a sufficiently long storage time. In the process of storage in resting seeds [4], physiological processes continue, metabolic products accumulate, nutrient stocks are depleted, which leads to a gradual loss of quality indicators.

Currently, a promising direction for the preservation of seed material is their deep freezing at above critical low temperatures - cryopreservation [5-7].

It is worth noting that there is no single algorithm for cryopreservation of plant seeds. Their viability after deep freezing depends on a number of properties, such as species affiliation, type of physiological rest, humidity, size, packaging, use of cryoprotectors, freezing and thawing modes. This fact implies the development of conditions for the cryopreservation of plant seeds on an individual basis. That is, for each species it is necessary to conduct scientific research separately and determine cryopreservation schemes.

The purpose of the work is to optimize cryoprotectors for the introduction of seed cryobank of material of *Linum usitatissimum*.

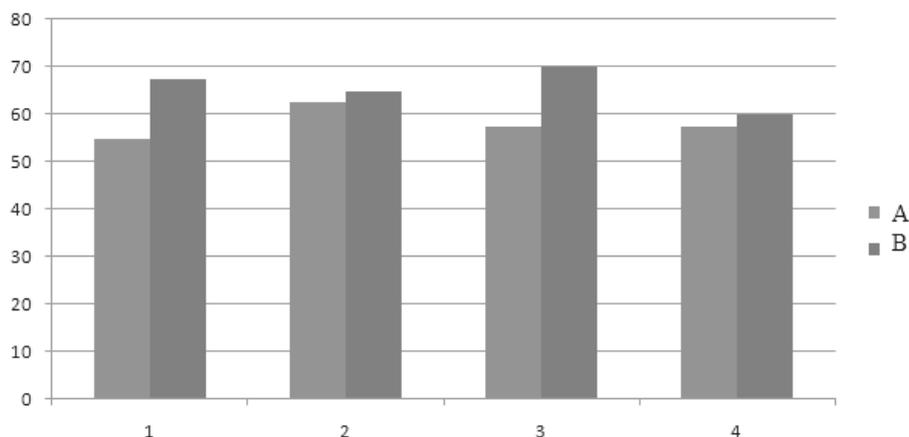
Experimental. The object of the study was seed material of sown flax (*Linum usitatissimum*) purchased at «Phytoleum» LLP (Almaty). Work was carried out in 2020-2022.

To organize a long-term storage system in liquid nitrogen, experiments were carried out to optimize cryopreservation conditions. Seed material was placed in liquid nitrogen in Dewar Vessels (CDC 20 Cryo Mash) [9, 10]. The following cryoprotectants were used: glycerol, PVS2, DMSO, sucrose, glucose, fructose, propylene glycol and ethylene glycol of different concentrations.

Statistical validity was determined by Student's t-test (at significance level 0.05) [11].

Results and Discussion.

At the first stage, we analyzed the germination and germination energy of flax seeds after cryopreservation with testing of different types of containers and defrosting modes. It was determined that the best performance was in the water bath defrosting foil application (Fig. 1). The control indicators of *Linum usitatissimum* after 2 years of storage were: germination is 48.6%, energy of germination is 38.4%.

A - germination, B – energy of germination; experience options: 1 - plastic packaging, defrosting in a water bath, 2 - plastic packaging, slow defrosting, 3 - foil packaging, defrosting in a water bath, 4 - foil packaging, slow defrosting

Figure 1. Assessment of germination of *Linum usitatissimum* seeds depending on container and defrosting conditions

At the same time, reliable differences of data from control are noted. In other versions of the experience, there was no reliable difference from the control. However, the maximum sizes of seedlings were obtained against the background of the use of plastic tubes and slow defrosting. Therefore, this option is recommended for further work.

Since when freezing *Linum usitatissimum* seeds in liquid nitrogen, germination and energy of germination indicators were noted, which do not differ significantly from control values (without cryoprotectants). Therefore, to improve the performance, the use of a number of cryoprotectants at different concentrations was tested (Tab. 1).

Table 1. Germination and energy of germination of *Linum usitatissimum* seeds depending on type and concentration of cryoprotectant

Variant of experience	Germination, %	Energy of germination, %
Control	65,0±4,5	62,6±3,2
Glycerin 5%	0	0
Glycerin 10%	0	0
Glycerin 15%	2,5±0,08	2,5±0,08
Glycerin 20%	5,0±0,2	5,0±0,2
Glycerin 25%	0	0
Glycerin 30%	10,0±0,5	2,5±0,6
Glycerin 35%	42,5±0,9	32,5±0,7
Glycerin 40%	65,4±3,0	60,0±2,8
PVS-2	5,0±0,1	2,5±0,07
DMSO 5%	2,5±0,06	2,5±0,06
DMSO 10%	27,5±0,5	27,5±0,5
DMSO 15%	25,3±0,6	12,5±0,4
Sucrose, 5%	26,7±0,5	6,8±0,04
Sucrose, 10%	73,3±4,51*	66,8±2,4*
Sucrose, 15%	70,0±3,9*	60,4±3,2
Sucrose, 20%	46,5±0,9	33,2±0,6
Sucrose, 25%	45,1±1,2	35,5±1,7
Sucrose, 30%	45,0±1,2	33,4±0,8
Sucrose, 35%	57,5±2,6	44,8±1,4
Sucrose, 40%	52,6±2,6	47,5±1,5
Propylene glycol, 5%	58,0±1,2	41,3±1,7
Propylene glycol, 10%	43,0±0,5	27,0±0,03
Propylene glycol, 15%	67,0±3,6	30,5±1,07
Propylene glycol, 20%	63,5±2,96	45,5±1,67
Ethylene glycol, 5%	57,3±4,3	51,0±1,18
Ethylene glycol, 10%	21,8±0,4	7,8±0,6
Ethylene glycol, 15%	73,0±4,07*	38,0±1,32
Ethylene glycol, 20%	65,0±3,64	46,0±2,17
Fructose, 5%	0	0
Fructose, 10%	15,5±0,9	10,0±0,67
Fructose, 15%	43,0±1,94	32,0±1,11
Fructose, 20%	48,0±1,20	17,5±0,86
Fructose, 25%	63,3±2,74	60,0±3,43
Fructose, 30%	57,3±1,93	41,0±1,79
Glucose, 5%	0	0
Glucose, 10%	25,5±0,5	10,0±0,7
Glucose, 15%	37,5±1,21	22,5±0,44
Glucose, 20%	47,98±1,37	45,5±1,61
Glucose, 25%	32,3±0,67	20,0±0,43

Glucose, 30%	26,0±0,39	11,0±0,33
Glucose, 35%	43,5±1,22	25,0±0,77
Glucose, 40%	0	0
* - reliable excess over control at P≤0,05		

The results show that most cryoprotectants negatively affect the viability of flax seeds, the effectiveness was noted only by the sucrose cryoprotector at a concentration of 10%, the germination of which turned out to be significantly higher than the control values - 73.3%, and the germination energy was 66.8%.

Thus, it is possible to recommend the use of 10% sucrose solution for cryopreservation of flax seeds in order to ensure their better preservation..

Conclusion.

Thus, the following conclusions can be drawn from the research:

1 It was revealed that seeds of sown flax can be successfully frozen in liquid nitrogen, maintaining their sowing qualities.

2 The best result for sown flax seeds was achieved using plastic containers and slow defrosting.

3 The best cryoprotector was sucrose at a concentration of 10%.

Results can be used in creation of cryobank of seed material of medicinal plant species.

List of references:

1. WHO Strategy for Traditional Medicine 2014-2023 - Geneva: WHO, 2013. - 72 p. Electronic resource. Regime of access: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/92455/9789244506097_rus.pdf?sequence=11
2. Pupykina K.A., Khasanova S.R., Kudashkina N.V., Galiakhmetova E.H., Shakirova P.P. Resource and standardization of medicinal plant raw materials: textbook. - Ufa: FSBOU VO BSMU Ministry of Health of Russia, 2019. - 116 p.
3. Grudzinskaya L.M., Gemedzhieva N.G., Nelina N.V., Karzhaubekova Zh. Annotated list of medicinal plants of Kazakhstan: right. ed. - Almaty, 2014. - 230 p.
4. Nikolaeva M.G. Physiology of deep rest of seeds // Thesis Doctor of Biological Sciences. - Leningrad, 1966. - 42 p.
5. Pritchard H. W., Dickie, J. B. Predicting seed longevity: use and abuse of seed viability equations // In: Seed Conservation: Turning Science into Practice. Royal Botanic Gardens. - Kew, UK, 2003. - P. 653–722.
6. Cryopreservation Manual. – Nalge Nunc International, 1998. – 15 p. Electronic resource. Regime of access: <https://www.vanderbilt.edu/viibre/CryoPreservationManual.pdf>
7. Izgu T., Mandi Y.Y. The usage of cryopreservation and synthetic seeds on preservation for plant genetic resources // International Journal of Cell Science & Molecular Biology. – 2017. – Vol. 2, Issue 2. – P. 42-44. <https://doi.org/10.19080/IJCSMB.2017.02.555583>
8. Tikhonova V.L., Lysykh N.I., Firsanova V.M. The effect of freezing on the viability of wild plant seeds // Bul. Main Botan Garden. – 1997. - Vol. 175. - P. 83–90.
9. Kushnarenko S.V., Mukhitdinova Z.R., Aralbaeva M.M. Cryopreservation of seeds. Methodological recommendations. - Almaty: Printing house «TST-Company», 2011. – 33 p.
10. International rules for seed testing. – Japan: Sapporo, 2019. – 20 p.
11. Lakin G.F. Biometrics. - Moscow: Higher School, 1990. – 352 p.

ТҮЙІНДЕМЕ / РЕЗЮМЕ

Төлеш Айгерім Мауленқызы

«Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КеАҚ

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СҮЙЫҚ АЗОТТА *LINUM USITATISSIMUM* ТҰҚЫМДАРЫН МҮЗДАТУҒА АРНАЛҒАН КРИОПРОТЕКТОРЛАРДЫ ҮЙІНДЕМЕ

Өсімдіктер тұқымдарын криоконсервациялау олардың егіс сапасын барынша сақтауға мүмкіндік беретін сақтаудың заманауи және неғұрлым оңтайлы әдісі болып табылады. Мақалада ыдыстың, еріту шарттарының және криопротекторлардың дәрілік өсімдіктің өсуіне және өсу энергиясына әсеріне талдау жүргізілді. Зерттеу қорытындысы бойынша оңтайлы ыдыс пластикалық, ерітудің ең жақсы режимі - баяу, ең үздік криопротекторлар - 10% концентрациядағы сахароза болып табылады. Алынған деректер дәрілік өсімдіктердің тұқымдық материалын криогендік сақтауды ұйымдастыру үшін пайдаланылуы мүмкін.

Тірек сөздер: дәрілік өсімдік, тұқымдық материал, *Linum usitatissimum*, өңгіштік, сұйық азот, ыдыс, еріту жағдайлары, криопротекторлар

Толеш Айгерим Мауленкызы
НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова»
Караганда, Республика Казахстан
ПОДБОР КРИОПРОТЕКТОРОВ ДЛЯ ЗАМОРАЖИВАНИЯ СЕМЯН *LINUM USITATISSIMUM* В
ЖИДКОМ АЗОТЕ

Криоконсервация семян растений является современным и наиболее оптимальным методом хранения, позволяющей максимально сохранять их посевных качества. В статье проведен анализ влияния тары, условий размораживания и криопротекторов на всхожесть и энергию прорастания лекарственного растения лен посевной. По итогам исследования оптимальной тарой является пластиковая, наилучший режим размораживания – медленное, лучший криопротектор – сахароза в концентрации 10%. Полученные данные могут быть использованы для организации криогенного хранения семенного материала лекарственных растений.

Ключевые слова: лекарственное растение, семенной материал, *Linum usitatissimum*, всхожесть, жидкий азот, тара, условия размораживания, криопротекторы

Список литературы:

1. WHO Strategy for Traditional Medicine 2014-2023 - Geneva: WHO, 2013. - 72 p. Electronic resource. Regime of access: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/92455/9789244506097_rus.pdf?sequence=11
2. Pupykina K.A., Khasanova S.R., Kudashkina N.V., Galiakhmetova E.H., Shakirova P.P. Resource and standardization of medicinal plant raw materials: textbook. - Ufa: FSBO VO BSMU Ministry of Health of Russia, 2019. - 116 p.
3. Grudzinskaya L.M., Gemedzhieva N.G., Nelina N.V., Karzhaubekova Zh. Annotated list of medicinal plants of Kazakhstan: right. ed. - Almaty, 2014. - 230 p.
4. Nikolaeva M.G. Physiology of deep rest of seeds // Thesis Doctor of Biological Sciences. - Leningrad, 1966. - 42 p.
5. Pritchard H. W., Dickie, J. B. Predicting seed longevity: use and abuse of seed viability equations // In: Seed Conservation: Turning Science into Practice. Royal Botanic Gardens. – Kew, UK, 2003. - p. 653-722.
6. Руководство по Криоконсервации. – Налге: Налге Нунк Интернэшнл, 1998. – 15 с. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.vanderbilt.edu/viibre/CryoPreservationManual.pdf>
7. Is Джи Т., Манди Ю.Ю. Использование криоконсервации и синтетических семян для сохранения генетических ресурсов растений // Международный журнал клеточной науки и молекулярной биологии. – 2017. – Т.2, Вып. 2. – С. 42-44. <https://doi.org/10.19080/IJCSMB.2017.02.555583>
8. Тихонова В.Л., Лысых Н.И., Фирсанова В.М. Влияние замораживания на жизнеспособность семян дикорастущих растений // Бюл. Главный ботанический сад. – 1997. - Т. 175. - С. 83-90.
9. Кушнаренко С.В., Мухитдинова З.Р., Аралбаева М.М. Криоконсервация семян. Методические рекомендации. - Алматы: Типография «ГСТ-Компани», 2011. – 33 с.
10. Международные правила тестирования семян. – Япония: Саппоро, 2019. – 20 с.
11. Лакин Г.Ф. Биометрия. - М.: Высшая школа, 1990. – 352 с.

УДК 612.66
ГРНТИ 34.41.35

Тукубаева Гульмира Нурахметовна
gulmiratukubaeva@mail.ru
Темиреева Кумисжан Слямгазиновна
tem_kuma@mail.ru
Частное учреждение Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

ИЗМЕНЕНИЕ В ОРГАНИЗМЕ ПОСЛЕ 20-40 ЛЕТ (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ)

В статье представлен анализ данных научной литературы об использовании различных методов оценки биологического возраста. Сделан вывод об обоснованности применения данной методологии в гигиенических исследованиях.

Ключевые слова: биологический возраст, анатомия, темп старения, тело человека, состояние здоровья

Удивительные превращения происходят с человеческим телом с рождения до 20 лет. Пока мы учимся в школе, мы вырастаем на голову за летние каникулы, но такие темпы остались позади. После 20 лет скорость роста резко снизится, а к 25 годам, когда исчезнут последние хрящевые зоны в кости

– рост тела закончится. К этому времени сердце, почки, лёгкие достигнут окончательных размеров и смогут работать на полную мощность. Мы становимся сильным и выносливым. Созревает и половая система. Теоретически девушка может родить ребенка уже в 13-15 лет, но только после 18-20 лет организм полностью готов к этому [1].

Яичники продуцируют отборные яйцеклетки, необходимые для рождения здорового ребёнка. С годами качество яйцеклеток снизится, а к 50 годам этот процесс и вовсе прекратится. У мужчин спад детородных способностей происходит гораздо медленнее. При хорошем здоровье можно стать отцом и в 50, и в 70 лет и позже. Самый старый в мире отец – индус Рамджит Рагхав, он впервые стал отцом в 94 года. Впрочем, возможности современной медицины могут далеко отодвинуть границу возраста, после которого нельзя иметь детей, для обоих полов [2].

С 20 до 30 мозг укрепляет нервные связи, оставшиеся после «чистки» в подростковом возрасте. Изменения привычного уклада жизни, вызывающие беспокойство (например, важные экзамены, переезд) до 30 лет пройдут для твоего организма почти бесследно [3].

Психолог Мэг Джей, автор книги «Важные годы», пишет, что всё, что мы делаем с 20 до 30 лет, включая работу, учёбу, отношения, всё, что окружает нас в это время, делает из нас тех, кем мы будем после 30. Так что не стоит откладывать жизнь на потом [4].

После того, как мы закончили расти, масса костей будет постепенно уменьшаться. Кости станут хрупче, чем были всего несколько лет назад. Если к 30-35 годам человек не пересмотрит рацион питания и не увеличит физическую активность – он наберёт вес. Повторюсь – начать заниматься упражнениями нужно как можно раньше. Легче – не набирать лишний вес, чем затем избавляться от него. Такая предусмотрительность сохранит ваше тело крепким и здоровым на годы вперёд [5].

О питании. Учёные установили, что недокормленные мышки живут дольше не обделённых едой товарищей. Дело в том, что когда-то давно условия были более жестокими, чем сейчас. Всегда давать потомство в таких случаях было неэффективно. Так что, если питание животного ухудшалось, хорошей стратегией было увеличить продолжение жизни животного, чтобы дать ему возможность оставить потомство, когда еды будет достаточно. Не совсем понятно, как это работает, но вставать из-за стола с лёгким чувством голода никому не повредит [6].

Почему появляются морщины? Упругость коже придают белки коллаген и эластин. С годами они теряют воду, становятся менее пластичными, разрушаются под действием вредных факторов (самый главный – солнечный ультрафиолет), а «свежие» взамен почти не образуются [7].

Атеросклероз. В процессе старения на внутренней стенке кровеносных сосудов образуются жировые уплотнения – так называемые атеросклеротические бляшки. Постепенно бляшки увеличиваются в размерах, что приводит к снижению скорости кровотока в поражённых сосудах. Атеросклеротическая бляшка может стать такой большой, что закупорит сосуд, и ткань, которую он питает, погибнет.

Сон – лучшее лекарство. С возрастом уменьшается выработка гормона сна мелатонина, поэтому у многих пожилых людей развивается бессонница. Мелатонин восстанавливает во время сна то, что пострадало днём. Больше всего мелатонина вырабатывается с 23 часов вечера до 1 часа ночи [8].

Зрение. В старости дальновзоркость продолжает усиливаться, человек уже не может обойтись без очков; уменьшается слезливость глаз, что делает глаза сухими и покрасневшими; снижается способность различать оттенки цветов (что особенно тревожно для профессий, связанных с дизайном, фотографией, живописью); поле зрения сужается, становится трудно видеть то, что происходит сбоку (пожилым водителям нужно быть особенно внимательными на дороге).

Слух. Пожилому человеку сложно различать тихие и высокие звуки, поддерживать разговор в шумном месте (представь, что пытаешься расслышать собеседника, заткнув уши). Пока вы молоды, старайтесь не слушать музыку в наушниках на полной громкости. Это может не отразиться на вашем слухе сейчас, но аукнется к старости, усилив возрастные изменения.

Обоняние. С годами способность различать запахи уменьшается (у курильщиков этот процесс происходит быстрее). Поскольку запах пищи связан с её вкусом, пожилой человек может потерять аппетит к любимым блюдам (вспомните, как вы относитесь к еде во время сильного насморка – те же чипсы без запаха напоминают кусочки картона).

Вкус. Пожилых людей отличают рассудительность и мудрость, основанные на опыте прожитых лет, однако гибель нейронов, начавшаяся ещё с 25 лет, теперь сказывается на работе мозга. В старости что-то для тебя перестанет быть интересным, а от чего-то придётся отказаться из-за

состояния здоровья. Однако в любой ситуации скрыты новые возможности: Жанна Кальман, умершая в 122 года, в 85 увлеклась фехтованием, а велоспортом – уже после 100 лет. Думаю, это отличный пример для всех нас [9].

Люди, перешагнувшие рубеж в 90 лет, называются долгожителями. Человек всегда искал средство, которое дало бы ему бессмертие. Наверняка есть ещё что-то важное, что пока нам неизвестно. Возможно, именно тебе удастся открыть миру новый секрет долголетия [10].

Старение каждого органа:

✓ **Мозг — 20 лет.** Мозг — самый важный и один из самых ранимых органов нашего организма. И стареть он начинает раньше всех. Этот процесс характеризуется сокращением числа нервных клеток, следствие которого — ухудшение памяти, координации, речевых навыков и так далее. К сорока годам скорость потери нейронов может достигнуть 10 000 клеток в сутки, а у людей, страдающих различными психическими нарушениями — и того быстрее.

✓ **Желудок — 55 лет.** Главный признак здорового желудка — баланс между вредной и полезной флорой, который может нарушиться как благодаря неправильному питанию, так и просто с течением времени. Количество полезных бактерий начинается стремительно сокращаться после 55, что приводит к повышенному риску желудочных инфекций, запоров и ухудшению пищеварения.

✓ **Грудь — 35 лет.** В этом возрасте даже у обладательниц самых пышных форм начинаются проблемы с бюстом. Дело в том, что со временем в женской груди сокращается объём жировой ткани, кожа теряет эластичность, и грудь начинает, что называется, обвисать. Но гораздо страшнее то, что с возрастом клетки тканей могут мутировать и превратиться в раковые, поэтому после 35 женщинам лучше почаще навещать маммолога.

✓ **Мочевой пузырь — 65 лет.** Старение этого органа грозит вам неудобством, вызванным постоянными «позывами», и, возможно, даже недержанием. Особенно восприимчивы к этим проблемам женщины: у них объём мочевого пузыря к 70-и годам сокращается вдвое по сравнению, например, с 35-ю, да ещё и мышцы в паховой области теряют свой тонус. В результате женщине приходится навещать в «дамскую комнату» чуть ли не каждые 20 минут, но мочевой пузырь полностью не опустошается, а это во много раз повышает риск развития какой-нибудь инфекции.

✓ **Лёгкие — 20 лет.** С этого срока объём ваших лёгких начинает постепенно сокращаться. К тому же вся мышечная система, контролирующая наше дыхание, постепенно ослабевает, и в результате к 40 годам некоторые несчастливцы начинают буквально задыхаться. К 70-и объём воздуха, который мы можем вдохнуть за один раз, сокращается примерно вдвое по сравнению с 30-ю годами.

✓ **Голос — 65 лет.** С возрастом голос становится тише, появляется хрипотца. Объясняется это тем, что мягкие ткани гортани теряют эластичность и тонус. В результате женщина может обнаружить, что стала разговаривать чуть ли не басом, а мужчина, наоборот, начнёт «звучать» чуть выше, чем раньше.

✓ **Глаза — 40 лет.** Для большинства 40-летних очки или линзы — обычное дело. Самый распространённый недуг, настигающий наши глаза в старости, — это дальнозоркость, развивающаяся благодаря слабым глазным мышцам и потере глазом способности концентрироваться.

✓ **Слух — 55 лет.** По статистике, почти половина людей старше 60-и испытывают серьёзные проблемы со слухом и даже страдают глухотой. Причина — потеря так называемых волосковых клеток, которые улавливают вибрацию воздуха и посылают информацию в мозг.

✓ **Вкус и обоняние — 60 лет.** В молодости количество вкусовых рецепторов на языке достигает около 10 000. К старости оно сокращается примерно вдвое. Так же дело обстоит и с обонянием.

✓ **Сердце — 40 лет.** Старение этого органа знаменуется тем, что кровь по нашему телу разгоняется намного медленнее, чем раньше. Сосуды становятся менее эластичными, проходимость артерий снижается холестериновыми бляшками, риск заработать инфаркт возрастает в разы с каждым годом.

✓ **Печень — 70 лет.** Это, пожалуй, самый возрастно-упорный орган во всём человеческом теле. Его клетки имеют удивительную способность восстанавливаться быстро и с малыми затратами, поэтому целый орган можно буквально вырастить из одного фрагмента за несколько месяцев. Пользуясь этим волшебным свойством, трансплантологи зачастую берут органы 70-летних доноров для лечения гораздо более юных пациентов.

✓ **Почки — 50 лет.** В 50 лет ткани, которые служат нашему организму своеобразным фильтром и удаляют все вредные вещества из нашей крови, начинают стареть и сокращаться в

объёме. Результативность работы почек с 30-и до 70-и лет падает в два раза. На деле это приводит к недержанию мочи и болям при мочеиспускании.

✓ **Простата — 50 лет.** Простата со временем не сокращается, а, наоборот, растёт, поглощая всё больше и больше гормона тестостерона. Нормальный размер этого органа — примерно с грецкий орех, с возрастом он может увеличиться до апельсина. Приводит это опять же к проблемам с мочеиспусканием, которые, по статистике, преследуют около половины всех мужчин старше 50-и. В то же время 40-летним подобные трудности почти неизвестны.

✓ **Скелет — 35 лет.** На протяжении всей нашей жизни клетки наших костей постепенно обновляются. У детей этот процесс занимает пару лет, у взрослых и стариков может растянуться на десятки. Скорость обновления начинает падать примерно в 35, что приводит к ослаблению костей, увеличенному риску переломов, медленному заживлению. Кроме того, с годами наш скелет буквально ужимается в размере, поэтому к 80 годам человек может потерять до 5 сантиметров роста.

✓ **Зубы — 40 лет.** Слюнные железы работают всё хуже и хуже, слюна не способна смыть с поверхности зубов все вредоносные бактерии, поэтому зубы и дёсны становятся намного более восприимчивы ко всякой заразе. Инфекции дёсен — распространённая проблема среди тех, кому за 40.

✓ **Мышцы — 30 лет.** Если вы регулярно занимаетесь спортом, у вас есть шанс самостоятельно проверить, как изменяется состояние ваших мышц после 30. Тренироваться становится всё сложнее, а рельеф уже не появляется после пары недель занятий от случая к случаю. Но это всё цветочки: врачи говорят, что после 40 лет наше тело начинает терять от 0,5 до 2% мышечной массы в год. Впрочем, постоянные упражнения помогут вам этого избежать.

✓ **Кожа — 20 лет.** Старение кожи объясняется сокращением выделения коллагена и эластина — веществ, которые поддерживают упругость кожи и помогают ей восстанавливаться после травм и растяжек. Кроме того, сама кожа обновляется гораздо медленнее, меняет цвет, становится тоньше. Ускорить этот процесс может курение и постоянное прямое воздействие солнца.

✓ **Волосы — 30 лет.** Человеческий волос может расти в течение 3 лет, после чего выпадает, давая место другому. У мужчин на этот процесс влияет количество тестостерона, которое с возрастом начинает падать. В результате волосяные фолликулы постепенно сжимаются, волосы становятся всё тоньше и в конце концов перестают расти. Что же касается седины, она появляется из-за сокращения количества пигмента в фолликуле, и каждый новый волос вырастает светлее предыдущего [11].

Список литературы:

1. Абрамович С.Г., Михалевич И.М., Бухарова Е.В. Что происходит с организмом после 20 лет? 2020. №18 (1). С.8-19.
2. Илющенко В.Г. Современные подходы к оценке биологического возраста человека // Валеология. 2003. С. 11-19.
3. Сорокин Г.А. Скорость старения -интегральный показатель гигиенического нормирования труда // Медицина на пороге XXI века. СПб., 2000. С.158-159. Белозерова Л.М. Способ определения биологического возраста человека. Патент РФ №2102924. 1998.
4. Шлейфман Ф.М., Ташкер И.Д., Лашук А.А. Функциональное состояние организма и биологическое старение работающих в условиях нагревающего микроклимата // Врачебное дело. 1990. №3. С.111-113.
5. Башкирева А.С. Влияние производственных и социально-бытовых факторов на показатели биологического возраста водителей автотранспорта: Автореф. дис. канд. мед. наук. Казань, 1997.
6. Афанасьева Р.Ф., Прокопенко Л.В. Биологический возраст как критерий оценки условий труда (на примере производства титановых сплавов) // Мед. труда и промышленная экология. 2009. №2. С.1-5.
7. Бабанов С.А., Воробьева Е.В., Гайлис П.В. Особенности биологического старения в клинике профессиональных болезней // Известия Самарского научного центра РАН. 2010. №12 (1). С.1532-1534.
8. Бурльер Ф. Определение биологического возраста человека. Тетради общественного здравоохранения №37. М.: Медицина, 1971. 71 с.
9. Косарев В.В., Бабанов С., Воробьева Е.В. Определение темпа биологического старения при вибрационной болезни // Успехи геронтологии. 2011. №24(2). С.300-302.
10. Войтенко В.П., Токарь А.В., Полухов А.М. Методика определения биологического возраста человека // Геронтология и гериатрия. Ежегодник. Биологический возраст. Наследственность и старение. Киев. 1984. С.133-137.
11. Белозерова Л.М. Методология изучения возрастных изменений // Клин. геронтол. 2002. №8 (12). С.3-7.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Тукубаева Гүлмира Нурахметовна
Темиреева Кумисжан Слямгазиновна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

20-40 ЖАСТАН КЕЙІНГІ АҒЗАДАҒЫ ӨЗГЕРІС (ӘДЕБИЕТТІК ШОЛУ)

Мақалада биологиялық жасты бағалаудың әртүрлі әдістерін қолдану туралы ғылыми әдебиеттерге талдау жасалады. Бұл әдіснаманы гигиеналық зерттеулерде қолданудың негізділігі туралы қорытынды жасалды.

Тірек сөздер: биологиялық жас, анатомия, қартаю қарқыны, адам денесі, денсаулық жағдайы.

Tukubaeva Gulmira, Temireeva Kumiszhan
«Bolashaq» academy, Karagandy, Respublic Kazakhstan
CHANGES IN THE BODY AFTER 20-40 YEARS (LITERATURE REVIEW)

The article presents an analysis of scientific literature data on the use of various methods for assessing biological age. The conclusion is made about the validity of the application of this methodology in hygienic research.

Keywords: biological age, anatomy, aging rate, human body, health status

List of references:

1. Abramovich S.G., Mikhalevich I.M., Bukharova E.V. What happens to the body after 20 years? 2020. No. 18 (1). pp.8-19.
2. Ilyushchenko V.G. Modern approaches to assessing the biological age of a person // Valeology. 2003. S. 11-19.
3. Sorokin G.A. The rate of aging is an integral indicator of hygienic labor regulation // Medicine on the threshold of the XXI century. SPb., 2000. S.158-159. Belozeroва L.M. A method for determining the biological age of a person. Patent of the Russian Federation No. 2102924. 1998.
4. Shleifman F.M., Tashker I.D., Lashchuk A.A. Functional state of the body and biological aging of workers in a heating microclimate // Medical business. 1990. No. 3. pp.111-113.
5. Bashkireva A.S. Influence of industrial and social factors on indicators of the biological age of motor transport drivers: Abstract of the thesis. dis. cand. honey. Sciences. Kazan, 1997.
6. Afanas'eva R.F., Prokopenko L.V. Biological age as a criterion for assessing working conditions (on the example of the production of titanium alloys) // Med. labor and industrial ecology. 2009. No. 2. S.1-5.
7. Babanov S.A., Vorob'eva E.V., Gailis P.V. Features of biological aging in the clinic of occupational diseases. Proceedings of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences. 2010. No. 12 (1). S.1532-1534.
8. Burlier F. Determination of the biological age of a person. Public Health Notebooks No. 37. Moscow: Medicine, 1971. 71 p.
9. V. V. Kosarev, S. Babanov, and E. V. Vorob'eva, Fiz. Determining the rate of biological aging in vibrational disease // Advances in Gerontology. 2011. No. 24(2). pp.300-302.
10. Voitenko V.P., Tokar A.V., Polyukhov A.M. Methodology for determining the biological age of a person // Gerontology and geriatrics. Yearbook. biological age. Heredity and aging. Kyiv. 1984. P.133-137.
11. Belozeroва L.M. Methodology for studying age-related changes // Klin. gerontol. 2002. No. 8 (12). C.3-7.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Байлен Аида Саятқызы, фармацевтикалық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Дүзен Мәдина, 2-ші оқу жылының магистранты, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Қали Алмагуль Калиевна, биология ғылымдарының кандидаты, кафедра меңгерушісі, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Темиреева Кумисжан Слямгазинқызы, фармацевтикалық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Тократова Гульден, 2-ші оқу жылының магистранты, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Төлеш Айгерім Мауленқызы, магистрант, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Тукубаева Гульмира Нурахметқызы, фармацевтикалық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Хаштай Кенжегүл Сұрағанқызы, фармацевтикалық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Байлен Аида Саятовна, старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Дүзен Мәдина, магистрант 2-го года обучения, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Қали Алмагуль Калиевна, кандидат биологических наук, заведующая кафедрой, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Темиреева Кумисжан Слямгазиновна, старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Тократова Гульден, магистрант 2-го года обучения, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Төлеш Айгерім Мауленқызы, магистрант, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Тукубаева Гульмира Нурахметовна, старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Хаштай Кенжегүл Сурагановна, старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Baylen Aida, senior lecturer, Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Duzen Madina, master-students of 2nd year, E.A. Buketov Karaganda University, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Kali Almagul, Head of department, PhD in biology, E.A. Buketov Karaganda University, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Temireeva Kumiszhan, teacher, Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Tokratova Gulden, master-students of 2nd year, E.A. Buketov Karaganda University, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Tolesh Aigerim, master-student, E.A. Buketov Karaganda University, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Tukubaeva Gulmira, teacher, Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Khashtai Kenzhegul, senior lecturer, Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan.

**ҚАЗІРГІ ЗАМАҢҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**
Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal
**ACTUAL PROBLEMS
OF THE PRESENT**

№ 1 (35)

Материалы публикуются в авторской редакции и редакцией не возвращаются.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Бас редакторы **Нұржігітова М.М.**
Редакторы **Мұқашева З.А.**

Техникалық редакторы **Борамбаева М.Н.**
Басуға 30.04.2022 жыл қол қойылды.
Пішімі 60x841/8. Көлемі 27,3 б.т.
Таралымы 500 дана. Әріп түрі
«Times New Roman»

*«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды
Қарағанды қ., Ерубаева 14*

Главный редактор **Нуржигитова М.М.**
Редактор **Мукашева З.А.**

Технический редактор **Борамбаева М.Н.**
Подписано к печати 30.04.2022 г.
Формат 60X841/8. Объем 27,3 усл.п.л.
Гарнитура «Times New Roman».

Тираж 500 экз.
*Отпечатано в РИО «Болашақ-Баспа» г.
Қарағанда, ул. Ерубаева 14*

Chief editor **Nurzhigitova M.M.**
Co-editor **Mukasheva Z.A.**

Editor **Borambaeva M.N.**
Signed for printing 30.04.2022
Format 60X841/8. Volume 27,3 usd.p.p.
Typeface «Times New Roman».

Circulation 500 copies.
*Printed in the EPD «Bolashaq-Baspa»
Karaganda, Erubaev str., 14*

Журнал редакциясының мекені:
100008, Қазақстан Республикасы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6
«Bolashaq» академиясы,
тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26;
факс (8-7212) 420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Адрес редколлегия журналы:
100008, Республика Казахстан,
г.Қарағанды, ул.С.Ерубаева, 16/6
Академия «Bolashaq»,
тел.(8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Факс (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

**Address of the editorial
board of the journal:**
100008, the Republic of Kazakhstan,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
«Bolashaq» Academy,
Telephone (8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Fax (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Төлем реквизиттері:
«Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6
ЖСК KZ376010191000066207
БЖЖ HSBKКZKX БИН 950640001690
«Қазақстан Халық банкі» АҚ

Реквизиты для оплаты
Академия «Bolashaq»,
г.Қарағанды, ул.С.Ерубаева, 16/6
ИИК KZ376010191000066207
БИК HSBKКZKX БИН 950640001690
АО «Народный банк Казахстана»

Payment details
«Bolashaq» Academy,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
TRN KZ376010191000066207
IC HSBKКZKX BIC 950640001690
«Halyk Bank of Kazakhstan» JSC